

8/891.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

KÉTSZÁZTIZENHETEDIK KÖTET

(629., 630., 631. SZÁM)

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1930

TARTALOM.

DCXXIX. SZÁM.

	Lap
ELŐHANG. — Voinovich Gézától	1
A FEBRUÁRIUSI PÁTENS KELETKEZÉSE. — Berzeviczy Alberttől	5
A KIRÁLYI CSALÁD ÉS A SZENT KORONA EGRI MENEDÉKHELYE 1809-BEN. — Szmracsányi Miklóstól	25
EMLÉKEZÉS PIROSKÁRA. — Szász Károlytól	56
JÓZSEF NÁDOR TELJHATALMÚ KORMÁNYZÁSA 1805-BEN. (I.) — Domanovszky Sándortól	64
TÉRSZEMLELET ÉS IDŐÉRZÉS A BABILÓNIAI KULTÚRÁBAN. — Madzsar Imrétől	94
AZ IDEGEN. (IV.) — Elbeszélés. — Jókay Lajostól	126
SZEMLE: 1. <i>A Hitel megjelenésének százéves fordulóján.</i> — Berzeviczy Alberttől.	
2. <i>A mult esztendő magyar drámairodalma.</i> — Kéky Lajostól	138
IRODALOM: 1. <i>Armando Lucifero költeménye Petőfiről.</i> — (Armando Lucifero: <i>Versi.</i>) — Ifj. báró Wlassics Gyulától.	
2. <i>I. Ferenc József angol életrajza.</i> — (Bagger Eugene: <i>Francis Joseph Emperor of Austria, King of Hungary.</i>) — Török Páltól	154

DCXXX. SZÁM.

SZERVEZETI PROBLÉMÁK A MAGASABB KULTÚRA TERÉN. — Gróf Klebelsberg Kunotól	161
A <i>HITEL</i> KORSZAKOS JELENTŐSÉGE. — Gaal Jenőtől	179
GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN REUNIÓJA ÉS AZ AKADÉMIA ALAPÍ- TÁSA. — Takáts Sándortól	196
JÓZSEF NÁDOR TELJHATALMÚ KORMÁNYZÁSA 1805-BEN. (II.) — Domanovszky Sándortól	208
RÉGI MAGYAR UDVARIASSÁG. — Kertész Manótól	239

	Lap
AZ ÉLET MŰALKOTÁS. — Bartók Györgytől	261
AZ IDEGEN. (V.) — Elbeszélés. — Jókay Lajostól	275
A MEGVÁLTÓK TRAGÉDIÁJA. — Költemény. — Némethy Gézáttól	290
SZEMLE: 1. <i>Az ember tragédiája a bécsi rálió-színpadon.</i> — Mohácsi Jenőtől.	
2. <i>Erkel Bánk bánja.</i> — Sonkoly Istvántól	293
IRODALOM: 1. <i>Könyv Budapest albérlőiről és ágybérlőiről.</i> — (Dr. Laky Dezső: <i>Az albérlők és ágybérlők szociális és gazdasági viszonyai Budapesten.</i>) — Zelovich Lászlótól.	
2. <i>Nyelvtudományunk néhány újabb törekvése.</i> — (Erdélyi Lajos dr.: <i>Magyar nyelvi tanulmányok.</i>) — Papp Istvántól.	
3. <i>A szövetkezeti probléma Szovjet-Oroszországban.</i> — (Dr. gróf Teleki István: <i>A szövetkezeti mozgalom sorsa Szovjet-Oroszországban.</i>) — Bernát Gyulától	305

DCXXXI. SZÁM.

SZENT IMRE TÖRTÉNELMI ALAKJA. — Berzeviczy Alberttől	321
IFJ. GRÓF ANDRÁSSY GYULA EMLÉKEZETE. — Gróf Apponyi Alberttől	334
A TISZADOBI SZÉCHENYI-EMLÉK. — Szász Károlytól	349
EGYETEMI NEVELÉS. (I.) — Imre Sándortól	363
GONDOLATOK A TRAGIKUMRÓL. — Sebestyén Károlytól	391
AZ ÁLLAMI TISZTVISELŐK FIZETÉSENDEZÉSE. — Follért Károlytól	415
EGRI KÉPEK. — József Ferenc királyi hercegtől	430
AZ ÖRÖK PETUR. — Költemény. — Szathmáry Istvántól	441
GOETHE APJA. — Wildner Ödöntől	443
SZEMLE: 1. <i>A százéves Akadémia.</i> — Berzeviczy Alberttől.	
2. <i>Katona József halálának száz éves fordulóján.</i> — Herczeg Ferentől	454
IRODALOM: 1. <i>Székely emlékkönyv.</i> — (Csutak Vilmos: <i>Emlékkönyv.</i>) — Kéky Lajostól.	
2. <i>Gundulić eposza.</i> — (Haler Albert: <i>Gundulićev Osman s estetskoga gledišta.</i>) — Bajza Józseftől	471

ELŐHANG

nagybányai vitéz HORTHY MIKLÓS
Magyarország kormányzója

tíz éves kormányzásának ünnepére a Magyar Királyi
Operaházban rendezett díszelőadáson, 1930 március 1-én,
szavalta P. Márkus Emilia.

(A szín baloldalán hegyek, a középsőn a kettős kereszt. Hátul messze sikra látni, hol folyó kanyarog. Az égen sötét felhők. Elöl sziklák között ül Hungaria; mellette fatörzsön nyitott nagy könyv, nyílt lapján egy cserég. Hungaria elnéz a könyv felett, látomásaira.)

A mély idő partján virrasztok itt,
Mult és jövő ködös határa közt,
Futó habok morajját hallgatom.

Egy ezredév merült le már előttem;
Vigyáztam benne népem ősz erényét,
Meg a jövőndő kétes titkait.

Virág se hajlott léptei alatt,
Hogy erre szállt az aranyajku Monda
S rebegeve sügött félvaló mesét
A hősről, ki világ pörölyje volt
S most a Tisza zugásán álmodik.

A rege eltűnt Almos ősz vezérrel
Hegyek buvóin, hol agg táltosok
A multnak gyujtottak oltár-tüzet.

A szép valóság jött Árpád lován,
Zászlói fodra közzül szélttekinte
Hegyek karéján és omló vizen,
S a messze rónán — és népemnek adta,

Kard-, munka-, észnek bő ajándokul.
 S a bérc ormára tűzte a keresztet,
 Az emberi testvériség jelét,
 Örök reménnyel amely fölfelé int.

De jaj, e róna nyílt nagy könyve lapján
 Sötét betűket rótt a Sors keze.
 Az ősi hódítás visszára fordult.
 Tatár nyilaktól elborul a nap,
 Vérrrel duzzaszt folyókat a török,
 Verejték műve áldatlan marad,
 S a búzatermő rónaságokon
 Romok füstölnek, sírok domborulnak.

Mindig volt, ki a sárkányfőt levágta,
 S az élet kertje beljebb nyílt előttünk
 Minden csapással. — E könyv lapjain
 Vér bíborával jegyzett ünnepek,
 Aranyló képek fényeskednek itt.
 István hite és László hősisége,
 Egy Béla országépítő keze,
 Mátyás esze, Rákóczi hon szerelme,
 Mi végig dobbant kunyhón és mezőn
 S rög és fűszál szabadságot kiáltott.

(A Rákóczi-induló elmosódó visszhangja hallik.)

Száz év sziklái közt görgött e szó,
 Egy század múltán új visszhangja kelt,
 Mikor felzúgott a Talpra magyar!

(A következő sorokat a Szózat zsongása kíséri.)

S jött kor, amely után buzgó imádság
 Epedezett százezrek ajakán.
 Áldott a munka, termő volt a föld,
 A kalapács kardból ekét kovácsolt,
 A nap felé ujjongtak a szívek, —
 Mit annyi vér s verejték öntözött:
 A béke olajfája felvirult
 S bőven hullatta ránk gyümölcseit.

(Az égen sötét felhők rohannak.)

Akkor... egyszerre... elborult az ég,
 Vad háború gyúlt a fejünk felett.
 A föld megnyilva sírrá változott,
 Rem füstje lengett rajta fátyolul.

A bérc megindult lábaim alatt.
 Erdők, hegyek, folyók elvándoroltak.
 A vetés, mit magyar marok vetett,
 Csak elfutott és máshoz vitte magvát.
 Erdőm kitepte gyökerét, szaladt,
 Hogy árnyát, törzsét, lombját másnak adja.
 Bányák becsukták kincses ajkukat.
 Folyó torlódvá zúdult mentiben,
 Hol idegen sorompó szegte útját. —
 A bércék elomolták címeremről,
 Két víz ezüst szalagja elszakadt.
 A Kárpátokra hajló magyar ég
 A rónaság fölött szomorkodik.
 Az őz határ, mint egy börtön fala,
 Szorult köröttem szűkre.

Így maradtam,
 Váron, a csonka törzs kihajt-e még?
 Levágott ág helyén fakad-e lomb?
 Sírok fölött új élet sarjad-e?
 Vagy könyvemet bezárva mindörökre,
 A gyors időnek medribé temessem.

(Előre lép.)

Nem! Könyvem az örök tanúbizonyosság,
 Hogy e veszendő nép nem veszhet el.

Zúgott fölöttünk még a vészharang,
 Rengett a föld, — és íme vált egy férfi,
 S a futó föld megállt egy toppanásra.

Ki hős époszt írt Adriánk vizére,
 Hajóm törött kormányát megragadta,
 S ezer zátony közt biztosan vezérli.

*Hol minden ingott, ő lett sziklakő.
Szétszórt hadamból új hadat kovácsolt,
S az út kövén, mit ellenség tiport,
Magyar huszár patkója csattogott.*

*Egy új Botond, az érckaput bevágta,
És új időkbe új utat nyitott.*

*E hű kezet fogom, és a jövőbe,
Szilárd léptével, velem indulok.*

(Az ég derül, a síkon fokozatosan hajnali fény gyúl.)

*A felhők szele már világosul,
Köztük kicsillan a sors mosolya.
A fájó földre virradat derül.*

*Megijfodom, — mert én örök vagyok,
S ki nékem él, az örökéletű.*

(A cseréget feltartja.)

VOINOVICH GÉZA.

A FEBRUÁRIUSI PÁTENS KELETKEZÉSE.

A *Budapesti Szemle* 1929 májusi füzetében közöltem egy cikket, mely az 1860-ik évi októberi diploma előzményeiről szólt.

Az ama diplomában foglalt fejedelmi elhatározás, mely az 1848-i törvények mellőzésével akarta Magyarország régibb alkotmányát helyreállítani, csakhamar nagy csalódást keltett a diploma szerzőinél, az annak alapján kormányra jutott magyar konzervatívek körében s magánál az uralkodónál is, mert látniok kellett, hogy nálunk a közvélemény úgyszólván egyhangúlag visszautasítja a diplomát s fölveszi a harcot az annak szellemében megindult kormányzat ellen. A kinevezett főispánok névsora fényes volt, de a kinevezett 41 egyén közül rövid idő alatt nem kevesebb, mint tizenöt többé-kevésbé udvarias formában visszautasította kineveztetését s azok között is, akik elfogadták, sokan voltak, kik világosan elárulták, hogy a behozott csonka alkotmányossággal egyáltalán nem értenek egyet.

Egyetlen pozitív vívmánya az októberi diplomának a megye fölélesztése volt, ámde éppen ez a tér csak arra szolgált, hogy felszínre juttassa a mély ellentétet, mely a kormány s a nemzet között fennállott. November közepétől kezdve a *Pesti Napló* már állandó rovatot nyithatott a megyei élet számára. A szervezés mindenütt megindult. A megyei bizottság megfelelő kiegészítése céljából községenkint, főispáni biztosok vezetése mellett választott képviselőkől alakították meg a közgyűlést, ez választotta meg a bizottságot s e bizottság alakította meg a tisztkart. Akik a 48-i tisztviselek közül még életben voltak, azokat újból beiktatták hivatalukba s csak kifejezett lemondásuk esetében választottak — több-

nyire egyhangúlag — új tisztviselőket. Azok, kik 1848-ban is főispánok voltak, egyszerűen hivatkoztak akkor tett esküjökre; több megyében a közgyűlés zúgó felkiáltásai fölmentették a főispánt bármily eskü letetésétől. A kormány által a főispánoknak adott utasítást legjobb esetben «tisztelettel félretették», némely helyen erős kritika alá is vonták.

Időközben — december 17-én — megtartatott a várva-várt esztergomi primási értekezlet, melyben Scitovszky primás elnöklete alatt 77 tekintélyes férfiú vett részt s amelyben — bár mindenki tudta, hogy a kormány az összehívandó országgyűlést az 1848-i V. tc. mellőzésével oktrojált választójog alapján kívánja megalakítani — teljesen egyértelműleg nyilatkozott meg az ország ama közvéleménye, hogy ha az országgyűlés törvényességét kétségessé nem akarja tenni a kormány, a választásokat az 1848-i törvényre kell alapítani. Ez az állásfoglalás rákényszerítette a kormányt, hogy a választások kiírásánál a 48-i törvényt legalább formailag elismerje.

Az esztergomi értekezlet határozata új lendületet adott a magyar közéletnek, melyhez most már a törvényhatósági joggal bíró városokban megindult szervezkedés mozgalmi is hozzájárultak.

Az esztergomi értekezlettel majdnem egyidejűleg ment végbe a kormány kebelében egy változás, melynek hatását akkor még nálunk senki előre nem látta. Tény, hogy a magyar konzervatív politikusoknak — Sennyeyt kivéve — nagy részök volt abban, hogy az új kormányrendszerbe sehogy belé nem illő gr. Goluchowski helyére államminiszterré lovag Schmerling Antal neveztetett ki. Schmerling jó emlékezetében volt a magyaroknak, mert a Schwarzenberg-kabinetből kilépett akkor, mikor az felrúgta még az oktrojált alkotmányt is, és a legfőbb bíróságnál, melynél időközben szolgált Schmerling, konciliáns jóakaratot tanusított a magyar ügyek és magyar egyének iránt. Kineveztetését és miniszteri programját tehát nálunk a közvélemény némi bizalommal fogadta.

Schmerling befolyásának tulajdonították azt is, hogy az uralkodó december utolsó napjaiban magánkihallgatáson fo-

gadta az e célból meghívott Deák Ferencet és b. Eötvös Józsefet. A kihallgatásokról kevés szivárgott ki a közönségbe ; pozitív eredménnyel nem kecsegtettek, de mint tünetek, kedvező megítéléssel találkoztak.

Annál rosszabb hatással volt a közhangulatra gr. Teleki László elfogatása Drezdában és kiszolgáltatása Ausztriának. Az általános felháborodást kétségkívül csillapította az, hogy az emigráció e vezérének az uralkodó, személyes megidézése után s bizonyos kijelentések ellenében, szabadságát visszaadta. Az eset így is nagy izgalmat keltett s későbbi, még nagyobb izgalmak forrása lett.

Ezalatt felvirradt a hazánkra nézve oly emlékezetes 1861-ik év, melynek eseményei számára mintegy előjátékul szolgáltak a törvényhatóságok mozgalmas gyűlései.

A megyegyűlések majdnem kivétel nélkül magukévá tették Pest megyének öt pontba foglalt követelését s ily értelemben fordultak felirattal a kancellárhoz, némelyik az uralkodóhoz is.

Ez az öt pont a következő volt : az országgyűlés összehívása az 1848-i törvény alapján, az ugyanazon évi sajtótörvény visszaállítása, az adóvégrehajtások felfüggesztése s a fogyasztási adók megszüntetése, a magyar törvények alapján nyugvó bíraskodás helyreállítása.

A kancellárhoz intézett feliratok némelyike a tisztelet hangján ugyan, de komolyan kioktatja kötelességeiről a vezető államférfiút. Több megye tovább ment : határozatilag törvénytelennek nyilvánította mind a kancelláriát, mind a helytartótanácsot, semmisnek a concordatumot, visszaállítottak az 1848-i sajtótörvényt, törvénytelennek minden a megyein kívül a megyében létező hatóságot ; eltörölték a közjegyzőséget, a gyakorlattól eltiltott ügyvédek jogaikba visszahelyezték. Némely megye a maga területén visszaállította a magyar magánjogot és az osztrák polgári törvénykönyvvel együtt az összes ú. n. patentális törvényeket hatályon kívül helyezte ; volt megye, amely a telekkönyvi eljárást is megszüntette és visszaállította a betáblázás régi módját. A kancelláriai leiratokat egyszerűen félretették. Majdnem valamennyi megye, nem várva be a törvénykezés

átalakítását, megválasztotta a maga törvényszékét s részint záros határidő kitűzése mellett, részint a nélkül utasította az ügyeknek és helyiségeknek a cs. kir. törvényszékektől való átvételére, ami helyenkint — mint Nyitrában — katonai beavatkozást eredményezett. Törvénytelennek nyilvánítottak minden, az országgyűlésen meg nem szavazott adókimetést és behajtást, valamint törvényes felhatalmazás nélküli újonc-állítást és a dohányjövedéket is.

Miután mindenütt megállapították a tisztviselők fizetését is, gondoskodni kellett — törvényes adó hiányában — a megyei kormányzat költségeinek fedezéséről. Erre némely helyen a községeknél begyűlt adópénzeket akarták igénybe venni, azoknak az illetők adójába leendő beszámításával; másutt előlegeket kértek be a községektől és birtokosoktól, a legtöbb helyen a «német adókulcs» alapján bizonyos százaléku pótdadót kezdtek kivetni, az egyenes adók után. Az autonóm közbiztonsági, fogházi állásokra a legtöbb helyen volt honvédtiszteket alkalmaztak. Végül a megyei bizottmányok megalakítását egy kis tüntetésre használták fel az emigráció s a külföldi szabadsághősök mellett. Sáros megye adta meg a példát, bevásárlván bizottmányába a megyéből származó emigránsokat: Ujházy Lászlót, Pulszkyt és Kükemezeyt; Nógrád megye már tovább ment, megválasztotta Kossuthot, Klapkát és Türrt is, Szabolcs pedig ezeken kívül Teleki Lászlót, Perczel Mórt, Vettert és Horváth Mihályt; később azután divatba jött Cavourt, Mazzinit, Garibaldit is megyebizottsági tagsággal tisztelni meg.

Ezek a megnyilatkozások természetesen nem hangozhattak el a nélkül, hogy hatásuk messze a megyeházak falain túl is tapasztalható ne legyen. Napirenden voltak a császári sasok leverései a hivatali épületek falairól, amelyek eleinte beavatkozást idéztek föl, de később az illető hatóságok maguk jobbnak látták azokat, botrány elkerülése végett s miután az októberi diploma szellemével csakugyan nehezen voltak összeegyeztethetők, eltávolítani.

A pénzügyminiszter hasztalanul tiltakozott; nem volt, aki rendeleteit végre tudta volna hajtani. Ahol a pénzügyi hivatalok megyei épületben voltak elhelyezve, ott nemcsak

a kétfejű sasnak, hanem a hivatalnak is távoznia kellett s a pénzügyigazgatásának könyörögnie kellett, hogy közegeit még egy ideig megtűrjék a megye födele alatt. Megtörtént egyes helyeken, hogy a telekkönyveket kidobálták az utcára s miután a megyék a dohánymonopóliumot is törvénytelennek nyilvánították, elkezdődött a dohány szabad termelése és elárúsítása, ami a kincstárt is nagy kárral fenyegette.

Ily körülmények között a kormányban kisebbségben levő magyar államférfiak helyzete a többségben levő osztrák miniszterekkel szemben mind nehezebbé vált. Ők ugyan nem állottak a magyar közvélemény álláspontján, mely megsztatlanul a 48-iki törvények föltétlen visszaállítását követelte s legfőlebb alkotmányos módosításukat ismerte el lehetségesnek, de viszont Schmerling felfogásától, ki az októberi alkotmányt császári kegyadománynak tekintette, még távolabb kellett állaniok, mert ők az 1848 előtti alkotmányt fennállónak, nem eltöröltnek tekintették. Egészen januárius közepéig bíztak a magyar közhangulat meghiggadásában s ez értelemben igyekeztek megnyugtatni minisztertársaikat is ; mikor azonban látták, hogy a megyei mozgalmak anarchia felé viszik az országot, sőt az országgyűlés összehívását is kétessé tehetik, az ő súlyukat és tekintélyüket pedig végkép aláássák, valami elhatározó tette kellett magukat rászánniok, valami szemmel látható eredményt kellett fölmutatniok.

Ennek az elhatározásnak szüleménye volt a januárius 16-ki uralkodói leirat, mely magukhoz a törvényhatóságokhoz volt intézve s melynek hatását a kormány — igen jellemző módon — egy hercegprimási körlevéllel kívánta támogatni.

Ebben az uralkodó az októberi diplomából indul ki, melyet kibocsátott, szemben azokkal az aggodalmakkal is, amelyek a magyar alkotmány egy részének a birodalom államjogi viszonyainak végleges rendezése előtti visszaállítására s különösen a törvényhatósági tevékenység felélesztésére nézve fennforogtak ; kibocsátotta, mert úgy vélte, hogy a bizalom bizalmat szül s a nyílt szándék egy nemes indulatú és politikailag érett nemzetnél elismerő méltánylásra és becsületes támogatásra fog találni. Várakozása nem

teljesült egészen ; mérséklettel és engedékenységgel szemlélte a nyilvános élet első túlcsapongásait, azokat a kor felingerült irányzatának, az elfojtott indulatok kitörésének s a régen nélkülözött köztevékenység fölhevülésének tulajdonítván. De most, mikor némely megyék a bizottmányok választását arra használták fel, hogy azoknak tagjai közé oly egyéneket sorozzanak, kik a birodalom fennállásának s az ő uralkodói jogainak kiengesztelhetetlen ellenségei, kik külellenségeihez csatlakozva országai békéjét alattomos összeesküvésekkel és vakmerő lázításokkal veszélyeztetik ; most, midőn az adórendszer megállapítása körüli elágazó nézetek adómehtagadásra zsákmányoltatnak ki, mi az állam anyagi segélyforrásait apasztva, a nép fogalmait megzavarja ; most, midőn a legszükségesebb átmeneti intézkedések, melyeket a személy- és vagyonbiztonság tett nélkülözhetetlenekké, türelmetlen sietséggel mellőzöttek ; midőn egyes megyék a közbátorság fenntartásának ürügye alatt a nemzetőrséget felállítani s fölfegyverezni készülnek ; midőn a megyei tisztviselők fizetésének rendezésénél a kormányzések befolyását mellőzik, midőn egyes megyék magukat minden kormányzati behatáson kívül helyezik : mellőzhetetlen kötelessége az uralkodónak az alkotmányos szabadságnak oly célokra felhasználását, melyek végeredményben forradalomra vezetnek, erélyesen meggátolni.

Változatlanul megmaradván mult évi október hó 20-án kijelentett szándékánál, éppoly szilárdan el van határozva a forradalomnak ellentállni, amiben minden jobb hazafinak támogatására számít. Midőn az uralkodó ebbeli akarátát és figyelmeztetését Magyarország minden hatóságával tudatja, hivatkozva az 1790-i III. törvénycikkre, melynek a koronázásról rendelkező részét maga is minél előbb teljesíteni óhajtja, rendeli — hogy :

1. Mindenütt, hol a birodalom határain túl tartózkodó hűtlen és felségsértő vagy oly egyének választattak bizottmányi tagokul, kik a birodalom ellenségeivel szövetkezve, vétkes merényleteket szerveznek, ezen választások semmisenek és érvényteleneknek tekintessenek. 2. Megparancsolja, hogy az egyenes adók behajtásának s a közvetett adózásoknak megakadályozására irányzott kísérletek vagy határozatok s

bárminő új adókivetések felelősség terhe alatt mellőztessenek s az efféle végzések rögtön megszüntetessenek. 3. A jövő országgyűlés megállapodásáig, illetve az országbíró által teendő ideiglenes javaslatok feletti intézkedéseig minden oly határozat érvénytelen, mely az ideiglenesen fenntartott törvénykezési intézkedések megszüntetésére vagy megszibasztására irányul. 4. Miután az 1848-i törvények átvizsgálását és módosítását az április hó 2-ikára összehívandó országgyűléshez utasította s azok tettleges életbeléptetése oly kérdésekkel függ össze, melyeknek egyoldalú, elhamarkodott megoldása mind Magyarország, mind az uralkodó többi tartományainak érdekeit veszélyeztetné, e törvények tettleges foganatosítása iránti minden kísérletet szigorúan megtilt s a legkomolyabb eszközökkel fog megakadályozni. Ha a megyék részéről e meghagyások ellenében ellenszegülést tapasztalna, a bizottmányok fel fognak függesztetni, esetleg fel fognak oszlattatni.

A leirat záradéka hivatkozik az uralkodó atyáskodó legjobb szándékaira s élénk óhajtására, hogy szigorúbb eszközök alkalmazására ne legyen szükség s el ne halasztassék Magyarország ősi alkotmányának egész kiterjedésében való visszaállítása.

B. Vay Miklós kancellár megkeresésére Scitovszky hercegprímás januárius 20-áról kelteve körlevelet intézett a vármegyékhez, melyben meleg hangon arra inti őket, hogy vegyék tekintetbe a már eddig elérteteket, a visszaállított közéletet s ne nehezítsék meg a továbbfejlesztés nehéz munkáját türelmetlenkedéssel, elhamarkodással; bízzanak abban, hogy a már összehívott országgyűlés a reá váró feladatokat bölcsen fogja teljesíteni.

Ha a konzervatív kormányférfiak a januárius 16-ikáról kelt rescriptumot ütőkártyának szánták, csakhamar meggyőződhetek róla, hogy vele a játékot nem nyerték meg. A leirat majdnem egyenes ellenkezőjét érte el a célba vett hatásnak. Ha az előfordult túlkapások mentik is a rescriptum szigorú hangját, másrészt tagadhatatlan, hogy annak kibocsátása kockázatos vállalat volt, melynek balsikerét könnyű lett volna előrelátni.

Nemzet és kormány egyaránt félreismerték a helyzet jellegét és követelményeit. A nemzet a vármegyékben abból a feltevésből látszott kiindulni, hogy a hatalom, mely tizenkét éven át elnyomta az országot, most már szorultságában mindenre rákényszeríthető; nem vette tekintetbe, hogy még állanak rendelkezésére kimerítetlen hatalmi eszközök, amelyek azután, mikor az összeütközés a végletekig kiélesedett, nem is habozott teljes mértékben igénybe venni. **§§**

Viszont a kormány, mikor azzal akart urává lenni a helyzetnek, hogy az uralkodó személyét vitte harcba a nemzeti ellentállással való küzdelmében, számíthatni vélt a magyar nemzet hagyományos dinasztikus érzületére, de feledte azt, hogy annak, akit harcba visz, uralkodói jogcíme az általa elismert régibb törvények értelmében is kérdéses; hogy nehéz törvénytiszteletet hirdetni annak, aki tizenkét éven át semmibe se vette a törvényeket s végül, hogy ebben a harcban tulajdonképpen a megyék voltak a törvényen belül s az uralkodói hatalom azon kívül.

Kiegyenlíthetetlen ellentmondás rejlett abban, hogy az uralkodó és kormánya megtiltották az 1848-i törvények alkalmazását s egyidejűleg azok megváltoztatását tűzték ki az egybehivandó országgyűlés feladatául. Ha szükséges volt azoknak a törvényeknek törvényhozás általi megváltoztatása, akkor azok ennek megtörténteig érvényben voltak; ha ellenben érvényteleneknek voltak tekintendők, akkor fölösleges volt azok megváltoztatásának követelése.

A leirat hatása csakhamar kézzelfoghatólag mutatkozott egész sorozatában a megyei feliratoknak; az uralkodó rescriptuma már most egyenesen följosította a törvényhatóságokat arra, hogy vele közvetlenül vitába bocsátkozzanak. És ennek a kevés előrelátással felidézett harcnak szomorú képében találkozunk egy derült vonással: a harci riadót elsőként az a megye fújta meg, amelynek örökös főispánja, a bíboros hercegprímás, körlevéllel igyekezett a rescriptum kedvező fogadtatását a megyék részéről előmozdítani.

A feliratok megszerkesztésénél első nehézségként az a kérdés állott elő, amely utóbb az országgyűlésnek is egyik legnagyobb bökkenője lett: a megszólítás kérdése. A megyék

túlnyomó része a «Felséges császár!» mellé odacsatolta az «apostoli király» címet is, de mintegy húsz vármegye megtagadta a királyi jelzőt s csak «Felséges császár» vagy «Felséges uralkodó», «Felséges fejedelem» vagy egyszerűen «Felséges Úr!», «Felség» megszólítással élt.

A multnak, különösen a Bach-korszaknak kíméletlenül éles bírálata s a tanácsadóknak — különösen az idegeneknek — tett súlyos szemrehányások ellenére a megyei feliratok méltóságteljes, komoly és mérsékelt hangon szólnak az uralkodóhoz s némelyikök értékes közjogi fejtegetésekkel igazolja a nemzet álláspontjának jogosságát. Pest-megye eléggé érthetően utal a «királyi magábaszállás» jobb példáira, amikor pl. II. József egészen és teljesen visszavonta törvénytelen intézkedéseit. Mármaros elismeri, hogy egyes megyék elhagyták a számukra «kiszabott» tért, egyébként az összes megyék tiszteletet parancsoló módon vallanak szolidaritást a társtörvényhatóságokkal s olyanok, melyek emigránsokat egyáltalán nem választottak bizottságuk tagjává, védik ezt az eljárást, tagadván, hogy a megválasztottak honárulók vagy az ország ellenségei volnának s találóan mutatván reá, hogy miután olyanok, kik ellen halálos ítélet hozatott, már visszajöttek a hazába s helyet foglalnak a közéletben, mint gróf Andrassy Gyula és gróf Teleki László és olyan férfiú, ki forradalmi ténykedése miatt börtönben ült, magas hivatalos állást visel (ez alatt nyilván magát Vayt értik), joggal remélhették, hogy ez fog történni a többiekkel is és erre az esetre akartak nekik a megyék önkormányzati testületükben helyet biztosítani. A törvénykezés átvétele kérdésében majdnem valamennyi megye rálép az országbírói értekezlet munkálata bevétele álláspontjára. Csupán Pest-megye tiltakozott utóbb a tervbe vett törvénykezési provizórium ellen, melyet sürgősen talált.

Különösen jellemző Somogy-megye Somssich Pál tollából folyt feliratának e mondása: «Felségednek van ereje és anyagi hatalma arra, hogy működésünk teréről bennünket ismét letiltson, de nincs és nem is lehet hatalom, mely annak törvénytelen betöltésére valaha kényszeríthessen».

Az uralkodói rescriptum tehát a megyék remélt meg-

puhítása szempontjából teljesen hatástalannak bizonyult. A törvénykezés körüli fegyverszünetről eltekintve minden ment tovább a megkezdett úton: az adómegtagadás mind nagyobb mérveket öltött s már átterjedt a Bánság és Vajdaság megyéire is. Sőt átterjedt a mozgalom most már a szabad kir. városokra is, melyeknek a rescriptum szintén szólott.

A minisztertanács, mielőtt az első feliratokról tudomást szerzett, februárius 2-án foglalkozott a rescriptum által alkotott magyarországi helyzettel. Vay kancellár azon kijelentése, hogy a helytartótanács az ellenszegülő megyékkel szemben alkalmazni fogja a megfelelő rendszabályokat, nem riadva vissza, ha kell, a katonai erő igénybevételétől sem, keyéssé látszott Schmerlinget és osztrák minisztertársait megnyugtatni; ők már beállottnak látták annak szükségét, hogy egyes főispánok elmozdítottassanak és egyes megyebizottságok feloszlattassanak. Gróf Szécsen tárcanélküli miniszter higgadtan utalt arra, hogy a magyar viszonyok ismerete nélkül e dolgokat helyesen megítélni nem lehet. A megyék jogaikba visszahelyeztettek; a megyéknek régi joguk, hogy királyi rescriptumokra válaszoljanak és azokat bíráló tárgyává tegyék; ezt a múltban is megtették, gyakran élesebben, mint most. Azok, kiket a felség bizalma a magyar kormányzat élére állított, fognak módot találni arra, hogy a királyi rendeletnek érvényt szerezzenek. Ha ez a bizalom nincs meg, a miniszteri konferencia hozzon javaslatba más rendszabályokat és más embereket azok végrehajtására. Vay hivatkozott arra, hogy a feliratok sehohsem tagadják meg a dinasztikus hűséget; ő már lát bizonyos nemzeti ellenhatást, melyet békülékeny szellemmel kell elősegíteni s ezáltal az országgyűlés összejövetelét lehetővé tenni. Ha a főispánokat el akarnák mozdítani, ezt mindjárt a hercegprímáson kellene kezdeni! Ki pótolja a főispánokat és ki a bizottsági tagokat? Ezzel szemben az osztrák miniszterek rámutattak a rossz hatásra, melyet a megyék ellentállása a monarchia többi országaira s külső prestige-ére gyakorol; a magyar példa már követésre talál Galíciában és Sziléziában; Lasser szerint Magyarországon tulajdonképpen 53 köztársaság van, mely mind föltételeket vél szabhatni a király megkoronázására.

A tanácskozás egyáltalán nem hozta egymáshoz közelebb az ellentéteket s egyelőre nem is eredményezett semmi elhatározást ; de Ausztriában a közvélemény és a sajtó élesen fordult Magyarország ellen, melyet már forradalomban s elszakadófélben levőnek látott. Komolyabb jelentősége van annak, hogy az uralkodót intelmének teljes hatástalansága mélyen elkedvetlenítette s ez az elkedvetlenedés csökkentette még tovább a magyar tanácsosok befolyását és egyengette az utat a birodalmi alkotmány problémájának oly megoldása számára, aminőt a februáriusi pátens hozott.

A kedvezőtlen hangulat, melyet a rescriptum hatástalansága Bécsben keltett, szerencsére már nem érinthette az országgyűlés összehívására vonatkozó elhatározást, mely tulajdonképpen januárus 7-i keletű volt s melyet már a januárus 16-iki leirat hozott köztudomásra.

Időközben egy más irányban is teljesedésbe ment az októberi diploma ígérete : a felsőbb bíróságok szervezése s az országbírói értekezlet megtartása által.

Januárus 22-én hozta a hivatalos lap a «Hétszemélyes Tábla» tagjainak kinevezését, hogy a törvénykezés ideiglenes rendezésére hivatott országbírói értekezlet megtartható legyen.

Januárus 23-án nyitotta meg gr. Apponyi György országbíró ezt az emlékezetes értekezletet, melyre a tárnokmester, Mailáth György s a hétszemélyes tábla összes tagjain kívül az ország jogászai és politikai kiténőségei közül Deák Ferenc, Ghyezy Kálmán, b. Eötvös József, gr. Desseffy Emil, gróf Barkóczy János, Tóth Lőrinc, Széher Mihály, Láng Ignác, Nyeviczkey József, Horváth Boldizsár, Samarjay Károly, Szabó Samu és Deák József (Ferenc öccse) is hivatalosak voltak s majdnem valamennyien a munkában élénk részt is vettek.

A március 4-ikén tartott tizenharmadik és utolsó ülésen az elnök megérdemelt köszönetet mondott a tagoknak munkásságukért s viszont az értekezlet méltán szavazott elismerést az elnöklő országbírónak fáradhatatlan buzgóságáért s a tanácskozások tapintatos és szerencsés vezetéséért. Az országbírói értekezlet valóságos «corpus jurisát alkotta meg a

magyar jogszolgáltatásnak); munkálata legmaradandóbb vívmányává lett az 1861-i rövidéletű alkotmányosságnak, mert hosszú időn át szolgált zsinórmértékéül a törvénykezésnek s némely tekintetben még ma is jogforrásnak tekinthető.

Februárius 4-én a Monarchia népei meglepetésre ébredtek: új kormányt kaptak, amely azonban a régi volt, csak éppen megfejték egy kicsit. Az osztrák politikának régi megszokott módszere volt, hogy mikor nehezen megoldható, nagy problémák elé látta magát állítva, kisszerű rendszabályokkal és kísérletekkel vélt magán segíthetni. Most is a birodalomnak bizonyára legkisebb igazi gondja volt az, hogy Rechberg és Schmerling urak között nem volt nagy az összhang, hogy egyikök a másik fölébe akart volna kerekedni s az uralkodó egyiket sem bántva meg, mégis mind a kettőt meg akarta tartani. Találtak tehát egy pompásnak látszó megoldást: a minisztérium fejévé megtettek egy főherceget, Rainert, — azt senki sem tekinthette sérelemnek — Rechberget fölmentve a miniszterelnökségtől, meghagyták külügyminiszternek és Schmerling is megmaradt államminiszter, de miután az alkotmánykérdések túlságosan elfoglalták, a tulajdonképpeni közigazgatás vezetése Lasserre bízott, akitől az igazságügyminisztérium vezetését b. Pratovera Adolf vette át, Schmerling személyes barátja. Viszont a közoktatási ügyeket, melyeket eddig Helfert államtitkár vezetett, Schmerlingnek adták át; a nemrég megszüntetett kereskedelmi minisztériumot pedig a teljesen ismeretlen gróf Wickenburg kedvéért visszaállították.

Nagy érdeklődés közt tartatott meg a Vay kancellártól Pestre februárius 14-ikére összehívott főispáni értekezlet, melynek fontosságát a *Pesti Napló* abban látta, hogy jobb a szóbeli érintkezés, mint a papíron való tárgyalás s hogy annak feladata lesz tisztába jönni az iránt, mi várható, mi a teendő; az értekezlet eredményéhez képest fogja a kancellár a maga «személyes elhatározásait» meghozni.

Báró Vay Miklós az ő törhetetlen optimizmusával nagyon meg volt elégedve az értekezlet eredményével, melyről sietett kollégájának, Szögyénynek Bécsbe hírt adni; állítólag ez alkalommal ígéreteket is nyert a főispánoktól az adóbehaj-

tásra nézve, amit a következmények semmikép sem igazoltak. Báró Sennyey Pál, aki mint a helytartótanács alelnöke bizonyára jelen volt a konferencián, az ő kritikus szemeivel egészen máskép látta a dolgok lefolyását. Ő hibáztatta Vay magatartását, ki elsiklott a helyzet nehézségei fölött és a helyett, hogy a kormány követelményeit formulázta volna, bizalmi szavazatot provokált a főispánok részéről. Nélkülözte Vay nyilatkozatában a szolidaritás kifejezését, mellyel munkatársainak tartozott volna. Ha mindennap — úgymond — jönnek a kancelláriától pattogó dekrétumok, melyeket ő aláír és melyek itteni föllépésével homlokegyenest ellenkeznek, akkor a mi állásunk tarthatatlan; nincs veszélyesebb dolog, mint szigorral fenyegetődni ott, hol az emberek előre tudják, hogy elhatározó körben ezt nem veszik komolyan.

Az adómehtagadás dolgában a főispáni konferencia valóban semmi eredményre sem vezetett; pedig Bécsben éppen ezt tekintették a legégetőbb bajnak. Februárus 25-én közölte a kancellária a helytartótanáccsal, hogy a pénzügyminiszter már utasította a magyar pénzügyigazgatóságot az egyenes és közvetett adóknak katonai karhatalom igénybevételével való behajtására. Itt van a kiindulási pontja annak az egész brutalitásával csak később érvényesült adóbehajtási hadjáratnak, mely egyik legszomorúbb fejezetét alkotja az 1861-i év változatos történetének.

Hogy az elégedetlenség kölcsönös legyen, a kormány viszont a maga részéről is mindig gondoskodott új tápanyagról az izgalom és a sérelmi politika számára. Asbóth Lajos 48-i tábornok a forradalmi érdemjel viselése miatt februárius közepén elfogatott s fegyveres őrizet mellett Theresienstadtba kísértetett; ahol előbb fogva tartották, utóbb internálták.

Az eset roppant feltűnést és felháborodást keltett; először Pest városa, azután a többi törvényhatóságok is felszóltak miatta. A kancellária is magáévá tette az ügyet, de csak nagysokára sikerült Asbóth szabadonbocsátását ki eszközölnie.

Az ilyen terrorisztikus rendszabályok indítékát nemcsak a törvényhatóságok ellentállásától fölkelte ingerültségben, hanem a kormányt nyugtalanító — gyakran alaptalan —

híresztelésekben is kell keresnünk. Különösen szemet szúrta az 1848—49-i honvédek segélyezésére alakult honvéd-segélyegyletek, melyek némely megyében csakugyan rövid idő alatt tekintélyes tőkét gyűjtöttek össze közadakozásokból. A rendőrminiszter ezekben forradalmi szervezetet látott, mert azt hitte, hogy a volt honvédeket nem segélyezés, hanem majdani fegyver alá szólítás céljából tartják nyilván.

És ilyen, a kölcsönös bizalmatlanságtól és ingerültségtől túlfűtött légkörben kellett a kormány kebelében a birodalmi alkotmányra vonatkozó, rég vajudó elhatározásnak megszületnie.

A Birodalmi Tanács szervezésére vonatkozó eredeti javaslat szerzője, Hans von Perthaler volt, ki mint két főherceg nevelője udvari körökben is ismeretes ember volt s a Schmerling különös bizalmát bírta. Ő már megelőzőleg, névtelen röpiratokban és cikkekben terjesztette azt a nézetet, hogy a nemzeti eszmével csak a szabadelvű alkotmányosságot lehet szembeállítani; az osztrák alkotmány legyen szabadelvűbb, mint a régi magyar. Fennen kell lobogtatni a császári zászlót, mely az uralkodóé és a hadseregé, szemben a magyarokéval, mely a politikai anakronizmus és a szociális reakció lobogója. Az osztrák birodalom harmincmilliónyi népe az ötmillió (!) magyarral szemben majd csak tud boldogulni!

Perthaler javaslata előbb Lasser miniszter kezén ment keresztül, míg a minisztertanács elé került; ettől a testülettől a magyar érdek valóban sok jót nem várhatott. Annak ilyen alkotmánykérdésekben állandó tagja volt b. Lichtenfels is, az államtanács elnöke, egyike a legmegcsontosodottabb osztrák centrálístáknak, ki mint az uralkodó egyik volt nevelője is nagy tekintélynek örvendett. Maga Schmerling nemcsak egyes osztrák történetírók, hanem a magyar konzervatívok megítélése szerint is eleinte hajlandó lett volna engedményekre Magyarországgal szemben, de az osztrák közvélemény s a mindig centralizálni akaró bürokrácia, fölhasználva azt a rossz hangulatot, melyet a magyar nemzet elszánt ellentállása a kormány s az udvar köreiben keltett, mind tovább vonták őt a határozottan magyarelles irányba; «akár hízelgünk a magyaroknak, akár megbántjuk őket, az ered-

mény — mint a tapasztalás mutatja — ugyanaz», mondta egy ízben nagyon jellemzően a minisztertanácsban. «A magyar túlkapások szükségkép osztrák túlkapásokat szültek», mint ahogy az októberi politikusok védelmére írt röpirat utóbb megállapíthatni vélte.

Mind ehhez járult, hogy a magyar ügy a döntő miniszteri tanácskozásokban úgyszólván egy férfiú, gróf Szécsen Antal védelmére volt bízva, tehát éppen azéra, ki az akkori magyar közvéleménytől talán legtávolabb állott a konzervatív politikusok között. El kell ismerni, hogy soha elveszett ügyet becsületesebb szándékkal, tiszteletreméltóbb szilárd-sággal és bátorsággal nem védelmeztek, mint Szécsen a magyar érdekeket a februáriusi pátens megszerkesztése folyamában. Igaz, hogy ha valamennyi elbukott javaslatát elfogadta volna a minisztertanács, a magyar közvélemény akkor is visszautasította volna a pátentst; ez a dolog természetéből folyt. A nagy osztrák alkotmánykérdésben tulajdonképen két egymással kiegyenlíthetetlen közjogi felfogás vívta csatáját: a magyar, mely az abszolút legitimizmus és jogfolytonosság alapján állott és az alkotmányosan megalkotott, királyilag szentesített 1848-i törvényeket a törvényhozás újabb intézkedéseig föltétlen érvényűeknek tekintette, és az osztrák, mely — még mindig a Verwirkungstheorie-hoz ragaszkodva — nemcsak a 48-i vívmányokból, hanem az egész magyar közjogból csak annyit tekintett érvényben levőnek, amennyit az abszolút uralkodó kegye az országnak visszaajándékoz. E két felfogás malomköve között őrlődött meg szükségkép a magyar konzervatívok közjogi álláspontja, nemcsak azért, mert azt a nemzet visszautasította, hanem azért is, mert magában logikátlan volt az a felfogás, amely csak az 1848 előtti törvények érvényére akart támaszkodni. Valójában az 1848-i törvények megtagadása az egész magyar közjog megtagadása volt és a konzervatívok sok olyan rendszabályhoz és kijelentéshez adták hozzájárulásukat, amely nemcsak a 48-i, hanem régiebb, nemcsak egy király által szentesített, hanem több király esküjével megpecsételt törvénnyel állott ellenkezésben. Hiába akartak ők Ausztriával szemben az alkotmányajándé-

kozók nagylelkű szerepében jelenni meg, mikor az saját országuk alkotmányának megcsonkítását föltételezte.

Az alkotmányozó jelleggel bíró tanácskozásoknál sem Apponyit mint országbírót, sem Mailáthot mint tárnokot meg nem kérdezték. Nem vett azokban részt b. Kemény Ferenc sem, az erdélyi kancellária elnöke, pedig Mazuranič, a horvát dikasztérium elnöke mindvégig ott volt, de inkább csak a különleges horvát szempontokat képviselte, a magyarok álláspontjához, melyet pedig a horvátokéval közösnek kellett volna fölismernie, ritkán csatlakozott. A második kancellár, Szögyény, vagy ritkán volt meghíva vagy ritkán hallatta szavát.

Legsajátságosabb volt b. Vay Miklós kancellár magatartása. Ő a tanácskozások kezdetén lelkes örömmel üdvözölte a Birodalmi Tanács statutumának megalkotását, mint a birodalmi alkotmány koronáját, mely hivatva van Magyarország saját alkotmányának garanciájául szolgálni, melytől függ a magyar országgyűlés jövője is. Úgy találta, hogy Magyarországon már tisztulnak és fordulathoz közelednek az eszmék ; ott várják már, hogy a többi koronatartományok is megkapják alkotmányukat, akkor aztán hazánkra nézve becsületbeli kötelesség lesz a birodalmi képviselőben részt venni. De kell, hogy az a birodalmi képviselő összeállításával és működésével imponáljon a magyaroknak, akkor részvételök majd annál biztosabb lesz, minél inkább gyökeret ver a meggyőződés, hogy Magyarország csak Ausztriával karöltve lehet hatalmas. Vay e szavait azután az ő távollétében ismételve idézte Schmerling Szécsen ellenvetéseivel szemben, valahányszor oly rendelkezések forogtak szóban, melyek a Birodalmi Tanácsot mindent fölszívó birodalmi parlamentté duzzasztották. És mégis, mikor a magyarok első indítványát leszavazták, Vay cserbenhagyni látszott a munkát. Igaz, hogy neki februárius közepén a főispáni konferencia miatt Pesten kellett lennie ; azután családi körülményei miatt kért szabadságot, de mindinkább nyilvánvalóvá lett, hogy távol akarta magát tartani a további tanácskozásoktól, valószínűleg, mert meggyőződött róla, hogy a készülő statutum a lehető legrosszabb fogadtatással fog találkozni Magyar-

országban, és mert barátai is tanácsolták neki, hogy magát ezzel a ténnyel ne azonosítsa; ezért meg is tagadta azután a pápens aláírását.

Februárius 9-étől 26-áig majdnem naponta ülésezett a kormánytanács, rendesen Rainer főherceg, egyszer az uralkodó személyes elnöklete alatt, és foglalkozott a Birodalmi Tanács statutumával és az azzal együttjáró kiadványokkal. A hosszúra nyúlt vitáknak a magyar kormányférfiak szempontjából fő ütköző pontjai a következők voltak. Magyar részről nem kívánták, hogy a birodalmi gyűlés «Reichstag» elnevezést kapjon, mint eredetileg tervezve volt, mert ez a cím a magyar korona országainak országgyűlését is megilleti s a már használatos «Reichsrath» elnevezés megtartását ajánlották, ami végül határozatba is ment. Azt kívánták tovább, hogy a magyar tagok számát, valamint azok választásának módját a magyar országgyűlés határozza el; kívánságuk első része nem teljesült, a másodikra nézve mindössze annyit értek el, hogy a kancellárhoz intézett császári kézirat a statutumban megjelölt választási módot ideiglenesnek jelentette ki, amíg t. i. a magyar országgyűlés intézkedik, amiről meglehetősen biztossággal tudni lehetett, hogy az bekövetkezni sohasem fog. Kifogásolták a statutum ama rendkívül aggályos rendelkezését, hogy amennyiben valamelyik országgyűlés megtagadná a követküldést, maguk a kerületek fognak közvetlen választásra felhívni; hasztalanul! Kívánták a Reichsrath képviselőháza elnökének választását; a minisztertanács a kinevezés mellett döntött. Többször nehézményezték, hogy a Birodalmi Tanács javasolt szervezete és hatásköre túllépi az októberi diplomában megjelölt határokat; erre nézve csak annyit érhetek el, hogy ezt a tényt maga az uralkodó is elismerte, kifogásolta is, — persze inkább a maga souverain jogai szempontjából — a statutum vonatkozó rendelkezései azonban ki nem küszöböltettek. Kétes értékű vívmánya volt Szécsennek a miniszteri felelősség említésének kihagyása, amit Rechberg támogatásának köszönhetett. Ellenben Rechberg támogatása ellenére sem tudta keresztülvinni, hogy a kiadandó oklevelet diplomának, ne pápensnek nevezzék.

Így jött létre a februáriusi pátens, amely februárus 26-ikáról keltezett, hét pontba foglalt manifesztumszerű bevezetés után tartalmazza a «Birodalmi képviselétről szóló alaptörvényt» 21. §-ban. Ezzel egyidejűleg adatott ki az osztrák tartományok országgyűléseit április 6-ára s az új Birodalmi Tanácsot április 29-ére összehívó császári okirat, továbbá egy másik pátens, mely az állandó és kibővített Birodalmi Tanács egyidejű megszüntetésével egy meghatározatlan számú, kinevezett tagokból álló, csupán véleményadásra hivatott államtanácsot rendszeresít. A horvát országgyűlés már valamivel előbb összehivatott; Erdélyre nézve a szervezés kérdése még mindig vajudott. A pátens kíséretében az uralkodó kéziratot intézett b. Vay magyar udvari kancellárhoz, úgyszintén b. Kemény és Mazuranič elnökökhöz, melyben őket arra utasítja, hogy az illető országgyűlések által a Birodalmi Tanácsban való képviselet tekintetében hozandó határozatok megfelelő előkészítéséről gondoskodjanak.

A februáriusi pátens szerint a birodalmi képviselet szerve a «Birodalmi Tanács», mely Urakházából és Képviselőházából áll. Az Urakházának tagjai a nagykorú főhercegek, az örökjoggal felruházandó főrendi családok nagykorú tagjai, az érsekek és hercegi rangú püspökök s a császár által életfogytiglan kinevezett kitünőségek. A képviselőház 343 képviselőből áll, kiket az egyes országgyűlések küldenek ki; itt elősoroltatik az egyes országok részéről küldendő képviselők száma; Magyarország a legnagyobb számmal szerepel, nyolcvanöttel, Horvátország kilencel, Erdély huszonhatal. Ha valamely országgyűlésen a kiküldés nem volna eszközölhető, a császár fenntartja magának a jogot az illető kerületet, várost vagy testületet közvetlen választásra utasítani (7. §). A császár nevezi ki mindkét ház elnökeit és alelnökeit. A birodalmi gyűlés minden évben összehivatik; hatásköre az októberi diplomában megjelölt, a birodalom összes tartományait közösen érdeklő ügyekre terjed ki; itt különösen megjelöltetnek a védkötelezettségre, a pénz-, hitel-, vám- és kereskedelemre, posta-, távírda és vasútra vonatkozó ügyek; a birodalom költségvetése és zárszámadása, új kölcsönök s a

létezők konvertálása, az ingatlan államvagyon fölötti rendelkezés, a létező adók emelése s új adók és illetékek megállapítása, az államadósság ellenőrzése. A Magyarországon kívüli tartományok közös ügyeit a Birodalmi Tanács a magyar korona országaiból való képviselők közreműködése nélkül intézi, mint «szűkebb Birodalmi Tanács». A törvényjavaslatokat a kormány terjeszti elő, de a Birodalmi Tanácsnak is van a hatáskörébe tartozó ügyekre nézve törvénykezdeményezési joga. Ha a Birodalmi Tanács együtt nem léte idejében hatáskörébe tartozó ügyekre nézve sürgős intézkedés szüksége áll elő, a kormány a legközelebbi ülés alkalmával indokolja eljárását (13. §). Érvényes határozat hozatalára a jelenlevők abszolút többsége szükséges; ez alaptörvény módosítására irányuló javaslatok csak a szavazatok kétharmadrészével emelhetők határozattá. A képviselők választóiktól utasítást el nem fogadhatnak; szavazatjogukat csak személyesen gyakorolhatják. Egy új országgyűlés összejövetelével az előbbi által választott birodalmi tanácstagok megbízása megszűnik, de újra választhatók. A meghaltak vagy tartósan akadályozottak helyére az illető országgyűlés új tagot választ. A Birodalmi Tanácsot császári elhatározás napolja el vagy oszlatja fel; felosztatás esetében új választásoknak van helyök. A miniszterek, az udvari kancellár s a központi hivatalok főnökei minden tanácskozásban résztvehetnek s javaslatukat vagy maguk vagy egy képviselő által képviseltetik; kívánságukra mindig meghallgatandók, de szavazattal csak az esetben bírnak, ha az illető ház tagjai. Mindkét ház ülései nyilvánosak, de az elnök vagy tíz tag kívánságára a közönség kizárható.

A pátens kibocsátása előtt — melyet főkép a pénzügyminiszter sürgetett az államháztartás rendezése érdekében — úgyszólván az utolsó órában nagy kavarodás állott be a kormány körében a pátens ellenjegyzése kérdésében. Az osztrák miniszterek, élükön Schmerlinggel, elengedhetetlennek tartották, hogy a pátent a miniszter-konferencia összes tagjai aláírják, csak az erdélyi kancellária és a horvát dikasztérium elnökei nem. Vay, mint már jeleztük, megtagadta az aláírást s bár Szécsen maga aláírta; ő és az összes magyar méltó-

ságviselők oly határozott szolidaritást vállaltak Vayval, hogy az összes magyarok lemondását elkerülendő, a császár utóvégre is elengedte Vaynak aláírását, ami huzamosabb távollétével indokoltatott. De az osztrák miniszterek még később is keserű szemrehányást tettek ezért a magyar kancellárnak.

A kibocsátást követő második napon a császár saját elnöklete alatti tanácskozássra hívta össze a kabinetet, hogy ünnepélyesen kijelentse, hogy a pátens kibocsátása által a maga souverain hatalma megszorításában elment a véghatárig s ezért most már elvárja minisztereitől s tőlük ünnepélyes ígéretet vesz arra nézve, hogy egyetértő eréllyel fognak ezentúl minden engedményre irányuló követeléssel szembeállni, akár a Birodalmi Tanácstól, akár az országgyűlésektől, akár a tömegek forradalmi kísérleteiből induljanak ki azok. Különösen szigorúan kell ügyelni arra, hogy a Birodalmi Tanács a külügyek vezetésébe és a hadsereg s hadvezetés ügyeibe valamiképpen belé ne avatkozzék. E rendkívül jellemző elvi kijelentéssel való azonosságuk jeléül a konferencia jegyzőkönyvét az összes miniszterek nemcsak láttamozták, hanem alá is írták.

Így nézett ki a valóságban az az alkotmány, melyet Ausztria népei 1861 februárius 26-án az uralkodó kegyadományaképpen kaptak.

Maga a konzervatív Apponyi egy bizalmas levelében azt mondta a februáriusi pátensről, hogy azzal a dinasztia maga semmisítette meg erőszakosan a Pragmatica Sanctiót, a Magyarországot az uralkodóházhoz kötő alapszerződést. Elképzelhető, mily hatást gyakoroltak a februárius 26-i kibocsátványok az épp akkor meginduló magyarországi általános képviselőválasztásokra.

BERZEVICZY ALBERT.

A KIRÁLYI CSALÁD ÉS A SZENT KORONA EGRI MENEDÉKHELYE 1809-BEN.

A napoleoni hadjáratok alatt az uralkodó családnak kétszer kellett elhagynia Bécset, 1805-ben és 1809-ben ; először Austerlitz, másodsor Aspern és Wagram évében. Még Budát, a magyar fővárost sem tartották eléggé messzire lévőnek, tovább menekültek északkeletre s mind a két alkalommal biztosabb helyre vitték a szent koronát is.

1805-ben a fiatal főhercegek és főhercegnők Egerben csak átutazóban voltak Kassa felé és onnan visszajövetkor is.

De 1809-ben a királyi család három hónapon át tartózkodott Egerben és ősi falai között őrizték a szent koronát is, a koronázási ékszerekkel együtt, az egész idő alatt.

Egernek erről a nevezetes időszakáról csak nagyon kevés közlemény jelent meg nyomtatásban s hozzá még nemcsak hiányos, hanem téves adatokkal is. Sajátságos, hogy hivatalos iratot, egy-két mellékes intézkedésen kívül, nem találtam sem az érseki, sem a vármegyei, sem a városi levéltárban. Sőt még az országos levéltárban végzett kutatás is eredménytelen volt, ami mindenestre feltűnő, mert a szent korona elszállítása aligha történhetett meg ünnepélyes szertartás és írásba foglalt megörökítés nélkül. A helybeli hivatalos iratok hiánya abban lelheti magyarázatát, hogy a vendéglátó érsekek, 1805-ben Fuchs Xav. Ferenc és 1809-ben báró Fischer István, ki az udvarral benső érintkezésben állott, mint a vármegye örökös főispánjai és Eger földesurai szóval rendelkezettek az elhelyezés és minden szükséges szolgáltatás iránt. Hírlap sem volt még akkor Egerben. Annál inkább meg lehet becsülni a szerzetesrendek, a minoriták, a ferencesek és a szerviták, vala-

mint a szemináriumi ifjúság házi naplóit (historia domus-ait), melyek napról-napra teljes hitelességgel adnak számot belső életükről s a mellett a nevezetesebb helyi eseményekről is híven megemlékeznek. Ezeket a bőrkötésű foliánsokat Eger művészettörténetének ismertetése céljából nagy haszonnal átböngésztem s a királyi család 1805. és 1809. évi egri tartózkodásának időrendi pontos adatait, az érkezők és távozók névsorát, alkalmi ünnepélyek leírását ezekből a rejtett forrásokból meríthettem.

Ezeknél sokkal részletesebb és bizalmasabb közléseket tartalmaz két oly kötet, melyek már régen nem forognak közkézen s a mai olvasóközönség előtt aligha ismereteseek, s amelyek az 1809-iki egri tartózkodás idejéről a királyi családnak két kiváló női tagjának, az akkor már 18 éves Mária Lujza főhercegnőnek, egy évvel később a világhódító Napoleon oldalán a franciák császárnéjának és Mária Ludovikának, 1808 óta Ferenc császár harmadik, akkor 22 éves feleségének leveleit tartalmazzák.

Mária Lujza a legidősebb volt Ferenc császár nyolc gyermeke közt, akik valamennyien második nejétől származtak. Gróf Colloredóné tízéves koráig vezette, mint «aja», a nevelését. Hozzá és első házasságából származott leányához, de Poutet Victoire-hoz, a későbbi gróf Crenneville-néhez mindvégig változatlanul ragaszkodott s a legbizalmasabban levelezett velök, azontúl, amikor Colloredónét 1805-ben az «aja» állásától felmentették és Mária Lujza mellé mentorul gróf Esterházy Józsefet rendelték. A levelek teljes gyűjteménye minden kihagyás nélkül Mária Lujzának 1847-ben bekövetkezett haláláig folytatódik és csak negyven év múlva, 1887-ben jelent meg egy kötetben,¹ közvetlenül azután, hogy barátnője, gróf Crenneville-né de Poutet Victoire is 98 éves korában befejezte rendkívül hosszúra nyúlt életét. Fia, gróf Folliot de Crenneville-Poutet Ferenc, 1867 óta volt főka-

¹ *Correspondance de Marie Louise, 1799—1847. Lettres intimes et inédites à la comtesse Colloredo et à Mlle de Poutet depuis 1810 comtesse Crenneville. Vienne, 1887. Charles Gérard fils éditeur.* Ezt a nagyon ritka könyvet vitéz Gáli Ernő alezredes volt szíves rendelkezésemre bocsátani.

marása Ferenc József császár és apostoli királynak, bizonyosan az ő intézkedésére, vagy legalább engedelmével történt, hogy ezek a levelek anyja hagyatékából nyilvánosság elé kerültek, bár némi tartózkodásra vall az, hogy az előszó aláírása csak F. K. C. V. kezdőbetűkből áll.

A második kötet Mária Ludovikának 1898-ban kiadott életrajza Gugliától,¹ önálló feldolgozásban azoknak a leveleknek nyomán, melyeket szinte naplószerű folytonosságban anyjának, Mária Beatrixnak írt, aki Ferdinánd főhercegnek, Mária Terézia legifjabb fiának özvegye és az olasz renaissance legfényesebb korszakában kiválóan szerepelt Este fejedelmi ház Modenába átszármazott mellékágának utolsó sarja volt. Guglia bevezetésében azt írja, hogy Ferenc Ferdinánd főherceg tette neki hozzáférhetővé az Este-család levéltárát, melynek egyik dobozában (jelzése: parte terza, cassetta terza) Mária Ludovikának 250 levelét találta, melyeket olasz nyelven anyjához intézett — a keltezés és a szöveg adatai szerint abból az időből is, mikor Egerben időzött. Guglia sokat idéz szószerint ezekből a levelekből, de úgy látszik, csak azok a részletek érdekelték, melyek az akkori világ- eseményekre vonatkoztak. Mert alig lehet elképzelni, hogy az élénk szellemű fiatal császárné, aki gyermeki bizalmassággal legbensőbb gondolatait is megírta anyjának mindarról, amit átélt, éppen csak Egerről még említést sem tett volna. Kérésre Bécsben, az Este-levéltárban végzett kutatás arra a sajnos megállapításra vezetett, hogy a jelzett doboz a helyén van ugyan, de Mária Ludovika 250 levele oda többé vissza nem került. Ennek a nagyértékű történeti kútforrásnak elkallódása nemcsak Eger multjának egyik érdekes fejezetére nézve, hanem az akkori világesemények szempontjából is pótolhatatlan veszteséget jelent.

Mert mind a két levélíró a napoleoni tüneményes drámának előterében szerepelt.

Mária Lujzát nem az egyéni kiválóság, hanem fejedelmi

¹ Guglia Eugen: *Kaiserin Maria Ludovica von Oesterreich*. Verlag von Karl Grasser in Wien, 1898. — L. még Wertheimer: *Die drei ersten Frauen des Kaisers Franz*, 1893., B. Frh. v. Püchler: *Geschichte der Regierung Kaiser Franz I.* Wien, 1841., I—III. köt.

származása és a sorsa felett rendelkező politika emelte ki a világpolitika színterére. Jól megtermett alakján és üde fiatalságán kívül nem sok személyes előnyt vitt magával, amikor Napoleon a régi dinasztiaik körében keresett feleséget és ő éppen olyan egykedvűen engedte át neki magát a béke zálogául, mint ahogy előbb mások szójárása szerint ő is szörnyetegnek nevezte. Leveleiben a nagy eseményekről csak a hallottakat ismétli. Sokkal közvetlenebbül és sokkal élénkebben ír mindennapi aprólékos élményekről s ez Egernek volt javára, mert így a királyi család egri tartózkodásáról az egyedüli részletes közléseket neki köszönhetjük.

Egészen más volt Mária Ludovika. Nem volt magas; sorvasztó lázak miatt törékeny és sovány volt s mégis mindenkít elbájolt. Halvány arcának nemes vonásait a lelkes szemek ragyogása élénkítette s megjelenésének nőies fensége őszintébb hódolatra késztetett, mint amennyit az udvari szokás a császárné és apostoli királyné iránt megkövetelt. A művészet és az irodalom szellemi légkörében érezte magát legjobban. Mikor Karlsbadban s máskor Teplitzben üdült, Goethe heteken át úgyszólván mindennapos volt nála. S rövid életének utolsó gyönyörűségeit élvezte a bécsi kongresszuson, a Napoleon lidércnyomása alól felszabadult uralkodók örömmámorában.

«Az osztrák császárné — írja de La Garde, a kongresszus egyik szellemes résztvevője — ezeknek az egymást követő báloknak, banketteknek, felvonulásoknak és álarcos mulatóságoknak úgyszólván a lelke volt. Olaszországban született, mint az Ariosto és Tasso által magasztalt híres Este-ház sarja, a művészet minden faja iránt hajlamot és ízlést örökölt. Jósága rendkívüli volt. Üde fantáziája örömet talált ezeknek az ünnepléseknek minden részletében. Két francia művész volt rendszeren a segítségére ebben, Isabey és Moreau (aki különben főleg az Esterházy hercegek szolgálatában állott). Ő volt a kieszelő, a művészek feladata volt, hogy az ő derült, elbájoló ötleteit kidolgozzák és megvalósítsák.»

A szenvedélyes olasz vér nem tagadta meg magát. Józan-eszű, de száraz és sokban kicsinyes, könnyen befolyásolható férjének oldalán Mária Ludovika volt a háborús pártnak leg-

hevesebb szószólója. Engesztelhetetlen gyűlölettel ragadott meg minden alkalmat arra, hogy Napoleon ellen lángra lobantsa a végsőig menő harcot. Gyűlölte azért, mert nagyatyját, az utolsó Estét, megfosztotta modenai trónjától és gyűlölte még nagyobb mértékben, amikor osztrák császárné és apostoli magyar királyné lett s Napoleonban az ősi dinasztiákkal szemben csak a parvenü bitorlót látta és szinte megvetette.

Mária Ludovika királynéről és Mária Lujza főhercegnőről néhány vonással ezt a bemutató arcképet óhajtottam vázolni, mert a királyi udvarnak egri tartózkodásáról az ő bizalmas levelezésükből meríték a következőkben legtöbbet és e levelezés érdekes tartalma indít arra, hogy az egri időzés előtti és utáni eseményekre is kitérjek.

I.

Alighogy kitört 1805 őszén a háború Franciaország és a szövetséges osztrák, orosz és porosz hatalmak közt, egymást érték a haretérről Bécsbe érkező lesújtó hírek. Napoleon marsalljai: Ney, Lannes és Marmont október 16-án Ulm feladására kényszerítették a szerencsétlen Mack tábornokot, aki 22,000 emberével a franciák foglya lett. Folytonos győzelmek nyomában maga Napoleon is Bécs közelébe ért.

Ferenc császár második neje, Mária Terézia, Ferdinánd szicíliai király leánya, nyolc gyermekével már november 4-én elhagyta Bécset, Magyarországon várta be a háború végét. Mária Lujza — aki akkor csak tizennégy éves volt — közvetlenül az elutazás előtt felmentett nevelőnőjének, Colloredónénak, akit «chère amie»-nak szólít, vagy a leányának, Victoire-nak útközben minden állomásról küld levelet, Köpcsényből, Győrből, hol a püspöki várba szálltak és 1805 november 7-én Budáról. Onnan azt írja, hogy a nádor házában van a lakosztálya, igen jól találja ott magát, van hálószobája remek festményekkel, igen csinos öltözőfülkéje, a mama szomszédságában lakik. Az ő egészsége nem nagyon jó.

Itt nem maradt sokáig. Már 1805 november 15-én gróf Esterházy József, akit Colloredóné helyett Mária Lujza kísérő-

jének rendelték, értesítette Fuchs Ferenc érseket a trónörökös és testvérei jöveteléről és egy éjszakára részükre szállást kért Egerben. Este 9-kor érkeztek november 18-án s reggel utaztak tovább Kassa felé s Mária Lujza útközben Harsányból, a kassai püspök birtokáról már 19-én csak annyit ír Victoire-nak, hogy ebédre várják gróf Esterházyt. Aztán Kassára értek s ott is maradtak a békekötésig.

A szent koronát is elszállították nagyobb biztosság okáért Budáról Munkács várába s ott is őrizték a háború egész ideje alatt.

Ebben az elszállításban és útközben a hódolatnak meghatározható tüntetéseiben újra teljes jelentőségében vált nyilvánvalóvá az uralkodótól a nép legszélesebb rétegeiig a lelkek mélyén meggyökeresedett, vallásos meggyőződéstől áthatatott köztudat, hogy Szent István kora óta századokon át a magyar szent koronában rejlik az elévülhetlen legfőbb állami hatalom, melyet a király és a nemzet együtt csak az ő jogán, mint egy felsőbb lénytől származóan, gyakorolhat.

Ezalatt a harctéri események rohamosan követték egymást. Napoleon már november 14-én a schönbrunni császári palotában szállt meg és 28-án indult el a döntő mérkőzés harcterére. December 2-án vívta ki legfényesebb győzelmét Austerlitznél Sándor orosz és Ferenc osztrák császár ellen, akik nyomban fegyverszünetet kértek s megkezdték a béke tárgyalását, mely azonban csak december 25-én jött létre Pozsonyban, sok területveszteséggel és nyomasztó feltételek mellett.

A szent koronát Munkácsról csak 1806 március havában vitték el a koronaörök. Az egeri egyházmegye területén két helyen, Mezőkövesden és Gyöngyösön tartottak vele éjszakai állomást.

Mezőkövesden, a plébánia egyik szobájában, kegyeletes felírással jelölték meg azt a faliszekrényt, melybe a hagyomány szerint a szent koronát éjszakára elhelyezték. Ez azonban tévedés, mert a korona sokszorosan lepecsételt vasládában volt s a felirat csak a szobát érthette, melybe a ládát letették.

A két angyal között felrajzolt korona felett és alatt :
«His tectis jacui peregrina quondam quievi» volt felírva. Ez a felírás a vakolással együtt nem régen leomlott s helyébe dr. Csepela Lajos c. kanonok, Mezőkövesd lelkes plébánosa ugyanazt márványtáblán megörökíttette. Mellette a falon a következő naivan kedves emlékirat van keretbe foglalva :
1805. die 18^a 9-bris.

A Felsőleges austriai ház Familia a Francia ellenség előtt Bécsből kiindulván, Magyar Hazánkban vette nyugodalmát v. is oltalmát, mivel a németiség magától feladta Bécs várossát és az francia ellenségtől egészen occupáltatott ugyan az magyar nemesség is insurgálván mint kegyes attya mellett és Magyar ország, vagyis a Magyar Szívtől fel indulván Hazájának védelmezésére Feő Hercege Josef Magyarország Palatinussa vezérlete alatt ki költ.

Ugy nem különben a magyar Sz. korona is Munkács várossában Báró Splényi és Gróf (helyesebben báró) Perényi Mlgos urakk kormányzása v. is gondja viselése alatt 5-ik decemberben 805-ben Posonból alól szállíttatott az Magyar Nemzet gondja viselése végett.

die 19^a martii 806.

A magyar országi Sz. Korona Budára való visszavételének alkalmatosságával itt az Plebánián meghálált Szür Ferenc vesperest urnak idejében, midőn az franciával lett második békesség kötésünk Bíró Pál bíróságában — Törvény Bíró Pető Mátyás ord. Notarius Sibók József és Barzi Mátyásnak jelenlétében.»

A következő éjszakára november 20-án Gyöngyös város gyönyörű fogadtatásban részesítette a magyar szent koronát.¹

Megemlékezik erről a város protokolluma s még elevebben írja le latinul a ferencrendiek házi története :

1806. marc. 20. Magyarország Szt. Koronája Munkácsról, hova menekült, visszatérvén a haza előkelő fiainak kíséretében, fényesen vonult be városunkba. Előre megtörténtek

¹ A gyöngyösi adatokat dr. Bozsik Pál prépost-plébános és Stöller János gimn. tanár urak szívességének köszönhetem.

az intézkedések ennek a legszentebb ereklyének fogadására. Dél tájban az összes kézműves céhek, az egész néppel a vendéglő (a hajdani «Angyal» vendéglő) felé eléje vonultak, a tanuló ifjuság is ott sorakozott, valamint az itt állomásozó Ferdinand császári vértess lovasság teljes díszben. Fél tizenkettőkor valamennyi harang zúgása, a városon kívül és a város piacán felállított mozsarak durrogása közben, jámbor népünknek énekkíséretével, hatalmas kocsin, melyet 18 ló húzott, Tekintetes Steössel Kristóf úrnak házához érkezett¹ a láda, melyben a Szt. Korona volt, erőteljes vas pántokba foglalva és 13 pecséttel lezárva. Szörnyű nagy sár volt. Karácsond felől érkezett.

Gyönyörű menyezetet készítettek, alatta egy nagy kép függött, mely Szent Istvánt ábrázolta, amint a Szent Koronát Szűz Máriának felajánlja; Szent Imre is rajta volt a képen. Ez alá a menyezet alá helyezték a ládát, a nagyterembe nyíló szobába. Ennek a szobának utcai homlokzatán üveg alatt gyönyörű alapon hüvelykújjnyi remek betűkkel a következő felírás volt olvasható:

SACRATISSIMA REGNI NOSTRI CORONA HIC RESSEDIIT.

A Szent Korona tiszteletére nagy lakomát rendeztek; igen sokan voltak jelen, köztük Benedek atya, rendi tanácsos és Mihály atya lector; az ebéd vége $\frac{3}{4}$ 6-kor volt. Azután mulatni kezdtek úgy itt, mint a városházán, mely egészen ki volt világítva.

Következik aztán a rendi tanácsos lelkes ódája, szép latin hexameterekben, melyet a két koronaőrnek, báró Splényi Józsefnek és báró Perényi Lázárnak — Almássy Pál helyettesének — festett virágfűzérrel díszített, művészies írásban felajánlt, hódolattal magasztalván a szent koronát.

Másnap reggel 7 óra előtt tovább vitték a vasládát a koronaőrök, Budára, mielőtt még ünnepélyes kíséretől intézkedni lehetett volna. (Historia domus, 459., 460. ll.)

¹ Ez a ház az 1917-i tűzvészkor teljesen leégett és a hatóság városrendezés okából nem engedte újra felépíteni.

II.

Az 1807-ik év tavaszán, április 12-én, mély gyászba borult az uralkodó család. Meghalt Mária Terézia, Ferenc császár és király második felesége, nyolc gyermek anyja; a legkisebb még alig mult kétéves. A császárt annyira megtörte a fájdalom, hogy nem volt képes résztvenni a gyászszertartásokban és két legidősebb gyermekével, a 16 éves Mária Lujzával és a 14 éves Ferdinánd trónörökössel egyidőre Budára költözött. A Bécsben maradt kisebb gyermekeknek Ferdinánd főherceg özvegye, Este Mária Beatrix viselte gondját, aki leányával, a bájos Luigiával, ahogy Mária Ludovikát családi körben nevezni szokták, akkor is folytatta gyakori látogatásait a Burgban, mikor Ferenc Budáról visszatért. Amióta Napoleon Rinaldot, az utolsó Este herceget († 1803), Mária Beatrix atyját modenai trónjától megfosztotta s veje és utóda, Ferdinánd főherceg is 1806-ban meghalt, az özvegyen maradt Mária Beatrix Bécsben tartózkodott, a Minoritaterén megvett palotában, mely később a Mensdorf-Pouilly-családé lett. Az érintkezés az udvarral mindig bensőbbé lett, Mária Ludovika és Mária Lujza melegen összebarátkozott, csak négy év volt köztük a korkülönbség. Ez is hozzájárulhatott ahhoz, hogy Ferenc őt választotta élettársának. Az esküvői szertartást 1808 január 6-án, az Augustinusok templomában, Mária Lujzának nála csak három évvel idősebb, legkedvesebb testvére, Károly Ambrus főherceg végezte, aki akkor még váci püspök volt s nemsokára, január 25-én lett esztergomi érsekké és Magyarország primásává.

Még ugyanez évben volt alkalma Mária Ludovikának arra, hogy uralkodásra hivatott tehetségét csillogtassa, miről kevéssel házassága után már a külföldi diplomaták is azt jelentették, hogy számolni kell vele.

1808 augusztus 28-án nyílt meg az országgyűlés Pozsonyban. Kétségtelen volt, hogy Napoleon katonai hatalmának fenyegető veszedelmével szemben a monarchia hadserege nem maradhat meg sokkalta gyöngébb állapotában. Ferenc császár kipróbált, hagyományos számítással magával hozta fiatal bájos feleségét az országgyűlés megnyitására s az a

lovagias karok és rendek hangulatára nem tévesztette el lelkesítő hatását.

A király megnyitó beszéde még sohasem hallott szép szavakkal hízelgett a nemzeti hiúságnak: «Az összes népek reátok szegzik tekintetüket. Én nem kevésbé dicsekszem azzal, hogy királyotok vagyok. Folytassátok tovább is magyarságtokat és iparkodjatok azon, hogy ezen dicső nevezettel és hazai jeles tulajdonságaitokkal mentől tovább élhessetek. Minden gondolkozástokat oda fordítsátok, hogy a Haza boldogsága örök időkre fennmaradjon.»

1808 szeptember 9-én volt a királyné koronázása. A lelkesedés a «vitam et sanguinem» tetőfokára emelkedett. A Szt. Márton-templomból a primási palotába vonultak. A királyi pár ezután a hatszáz meghívott vendég nyilvános lakomáján vett részt. A király és a királyné a magyar nemzet javára emelt poharat, mindnyájan felkeltek s leírhatatlan hévvel a felségeket éltették.

Október 4-én aztán megszavaztak mindent: a 20,000 újoncot és a nemesi felkelés mozgósítását. A nádor maga sem várt ennyit. S hogy ebben a királyné hódításának nagy szerepe volt, abban is nyilvánult, hogy amikor a nagy áldozatkészségnek egyedüli jutalmául meg lehetett valósítani a nemzetnek egyik régi vágyát és törvényt hoztak az első magyar katonai akadémia létesítéséről, azt Mária Ludovika királyné tiszteletére róla nevezték el. Tudjuk, hogy erre a célra a hazafias felajánlásokkal rövid idő alatt mily nagy összegek álltak rendelkezésre. De tudjuk azt is, hogy az egységes hadsereget féltő osztrák akadékoskodás miatt a szép törvény milyen soká maradt csak papiroson.

A nagy hadikészületek nem történtek ok nélkül. Kitört újra a háború, ezúttal a monarchia egyedül vállalta Napoleonnal szemben a nagy erőpróbát.

A kezdő összeütközések szerencsétlenek voltak s Napoleon gyorsan haladt ismét Bécs felé.

Mária Ludovikának már május 4-én el kellett hagynia Bécset a hét királyi gyermekkel — a legkisebbik, Nep. János, kevésse előbb halt meg — s Budára költöztek, hol a nádor rendkívül kedvesen fogadta őket.

Napoleon 13-án már Schönbrunnban volt, Bécsset a legszigorúbb katonai kormányzattal tartotta féken, Andreossy tábornokot nevezte ki városparancsnokká.

Mária Ludovika nem értett egyet azzal, hogy Károly főherceg, a fővezér, nem ment át seregével a Duna jobbpartjára, hogy útját állja Napoleonnak, haragudott reá. gyávasággal vádolta. «Oh, drága anyám, — írta Budáról kelt levelében — ha itt férfiak volnának, akik bátorságot éreznének magukban, amit belénk oltottál, mikor világra hoztál minket, a császár és mi mindnyájan boldogabbak volnánk. Szinte lehetetlennek látszik, hogy Napoleon ne lenne vakmerőségének áldozata, de én tudom, hogy ki küzd ellene és nem hízelgek magamnak semmi reménnyel: csak Istenben bízom és a Te imáidban . . .»

Némi vigaszt talált magyar környezetének harcias hangulatában és odaadó készségében, mely minden alkalommal megnyilvánult.

«Itt a legjobb szellem uralkodik, — írja anyjának május 17-én — mindenki kész a cselekvésre, de nincsenek eszközeik ahhoz; a nádor mondja, hogy majd a katonaság, majd más akadály tartja vissza őket . . . Így a romlás felé megyünk és pedig gyöngeségből, mert az eszközök megvolnának, hanem senki sem tud velük élni. Világosan látom tragikus sorsomat szemeim előtt . . .»

A királyné környezetében, Budán, gróf Pálffy Ferdinánd volt a legtöbbször.

Gentz Frigyes, a diplomata, május 11-én érkezett Budára s ott maradt június 16-ig. Ő nyilatkozott úgy, hogy gróf Pálffy Ferdinánd állandó összeköttetésben állott a császárnéval és buzgó tevékenységet fejtett ki, ezzel fontos szerephez jutott. A császári hitvesek közt a levelezés gyakran megakadt. Pálffy fáradhatlanul járt folytonosan Budáról Wolkersdorfba, ahol akkor a császár tartózkodott s hozta onnan a híreket. Úgy várták és fogadták mindenkor Budán, ahogy Mária Lujza írta egyszer az atyjának: «mint egy Messiást, mint egy angyalt, akit az Isten küldött nekünk», mindnyájan körülfogták, egyszerre ostromolták kérdésekkel, úgyhogy azt sem tudta, kinek feleljen először.

Ugyanaz a Pálffy volt ez, aki később, mint a Teater ander Wien műértő tulajdonosa és maccenása, a város ismert alakja volt. Bécs egyik helyi írója a negyvenes években gyakran látta már mint öreg urat a Grabenen sétálva, színészek és színésznők társaságában, az arra kocsizó hölgyeknek csókot intve. (Bizonyosan eszébe sem jutott, hogy mennyivel inkább vált volna becsületére, ha maccenási kedvtelését a magyar színművészet javára gyakorolja.) 1809-ben még csak harminchat éves volt, fényes megjelenésű gavallér, tele tüzzel és fiatalos erőben. Lovagias rajongással, mint hű paladin, állt úrnőjének a szolgálatára. Semmi kétség, hogy Mária Ludovika harcias elhatározásaira neki nagy befolyása volt.¹

A május 21 és 22-én kivívott asperni győzelem híre csak nagysokára érkezett Budára. Károly Ambrus főherceg-prímás hozta meg Mária Ludovikának. Nagy volt az öröm. Mária Lujza írja atyjának május 28-án: «... Szeretném leírni a pestiek és a budaiak örömét, nem láttunk tegnap mást, mint örvendő arcokat, amerre a kedves mama megjelent, nagy éljenzések hangzottak fel.» De a királyné elégedetlen volt. Hibáztatta Károlyt, hogy a jobbpartra nem követte a levert ellenséget és meg nem semmisítette.

Időközben, május 24-én, Beauharnais, József nádor és János főherceg fölötti győzelme után, Gyórt elfoglalta.

Mária Lujza kedélyét ezek a komoly események és aggodalmak nem zavarták meg.

Május 29-én írja Colloredónénak: «... Én mamánál vagyok, igyekszünk egymást vigasztalni, sokat sétálunk, az imént a szigeten voltunk; nagyon bájos, de megesznek ott a szűnyogok. Ünnepnapokon az Orczy-kertbe megyünk, ott mindig sokan vannak, de borzasztó volt félig rothadt, meztelen franciákat lógni látni. Sajnálom az én kedves húgaimat és Ferencet, hogy Nagyváradon kell lenniök; kétségbe vannak esve... Jól vagyok, amióta bort iszom, a budai friss levegő jót tesz nekem, de árt mamának...» Június 2-án folytatja: «... Az utolsó hírek fogják sorsunkat eldönteni, Hatvanba megyünk s maradunk ott mentől tovább, nem tudom,

¹ Ezeket a részleteket is Guglia id. könyvéből vettem.

aztán hová, Nagyváradra, Egerbe vagy Brünnbe, mama még nincs elhatározva eziránt . . .»

Június 10-én írja Victoire-nak : « . . . Pénteken a Torontál vármegyei nemesi felkelők zászlóinak felszentelésén vettünk részt, Csekonics tábornok volt a parancsnok. Sátor alatt voltunk, szörnyű légáramlat volt. A primás mondta a misét, utána volt a szertartás, mindnyájan egy szeget helyeztünk el. Félnyolcra volt mondva a vacsora, de tízig kellett várunk, ezt az időt halálosan hosszúnak találtuk, mert húsz személy közöl, akikkel együtt szoktunk lenni az asztalnál, tizennyolcan gyomorfájástól szenvedtünk egy crémonadétól, melyet az előtte való esti vacsorán ittunk, képzelheti, hogy milyen kellemes volt az. Mikor (a zászlószentelésről) visszatértünk, mama intett a lakájnak, hogy emelje fel a ruhája uszályát, ahogy ezt Alvinczy meglátta, csupa jószándékból odarohan és ő fogta fel a szoknyákat, oly magasra, hogy a lábszárak kövérsége is látszott. Mama többször mondta: «De mit csinál Alvinczy!» «Csak a kötelességemet, Felség», volt a válasz és így kellett a lépesőre mennie. Gondolhatja, hogy mi hogy mulattunk, lehetetlen volt nem nevetni.»

Alvinczy, a híres tábornok, bizonyosan nem számított arra, hogy róla, mint a királyné uszályhordozójáról, meg fognak emlékezni.

A helyzet bizonytalansága napról-napra növekedett. Voltak hírek Napoleon fokozott harci készülődéséről, nyilvánvaló lett, hogy egy nagy csapással ki akarja köszörülni az asperni csorbát.

A királyné Budát sem tartotta eléggé biztos helynek és messzebbre akart elköltözni. Hosszabb tanácskozás után választása Egerre esett. Ebben az elhatározásban nagy része lehetett annak, hogy báró Fischer István, az előbbi évben kinevezett egri érsek, kedvelt férfiú volt az udvarnál. Ő szentelte fel Károly Ambrus főherceget, a királyné kedves testvérét, püspökké a Burg kápolnájában az egész udvar jelenlétében. Bizonyosan örömmel ajánlotta fel érseki székhelyét a királyi családnak. Így történhetett, hogy Eger nagy multja egy világtörténeti újabb kapcsolattal gazdagodott.

III.

1809 június 16-ika volt a nevezetes nap Eger történetében, amikor Mária Ludovika királyné ősi falai közé megérkezett. Vele voltak a királyi családból a 16 éves Ferdinánd trónörökös főherceg, a 18 éves Mária Lujza és Leopoldina főhercegnők, ez utóbbi még csak kilencéves volt (később Dom Pedro braziliai császár felesége lett és fiatalon halt meg); többi kisebb testvéreik még Nagyváradon tartózkodtak. A királyi családdal együtt jöttek: Károly Ambrus főhercegprímás, — Rudolf főherceg, Ferenc császárnak legfiatalabb, akkor csak 21 éves testvére, az olmützi érsek coadjutora utódlási joggal, Kaunitz herceg, a nagy kancellár fia, gróf Pálffy Ferdinánd, Althan gróf és grófné, a királyné főudvarmesternője, gróf Esterházy József, Mária Lujza főudvarmestere és gróf Edling Fülöp, szolgálattelvő kamarása.

Megjött gróf Severolli, a pápai nuncius is, aki innen Miskolcra és Jászóra is tett kirándulást.

S meghozták Budáról a szent koronát is, Almássy Pál és báró Splényi József koronaörök felügyelete alatt.

Nagy feladat volt ennyi előkelőségnek elhelyezése.

A királynénak és családjának báró Fischer István érsek egész palotáját átengedte. Ő maga a nagypréposti szép kis palotába költözött. A királyné hintóit és lovait a minoritáknál helyezték el, ott kapott lakást négy udvari lakáj is. Ennyit az egykorú feljegyzésekből meg lehet állapítani. De hogy a többi elszállásolás hogy történt, annak nyomát nem találtam.

Leginkább érdekelt az, hogy a szent koronát hol őrizték. Erről ellentmondó közlések jelentek meg. Gorove László, az *Eger városának történetei* című, 1828-ban kiadott könyvnek érdemes szerzője, helyesen mondja, hogy a szent koronát a főszékesegyháznak (mely a mostani helyén állott) déli toronyában volt hiteles helyi levéltárba helyezték el. De nem maradt ott mindvégig. Eger városának 1809 június 16-án kelt határozata, mellyel elrendeli, hogy amíg a felséges királyi család Egerben tartózkodik, permanens bizottság legyen szolgálatban a hatvani kapu mellett, az előkelő vendégek

és udvari futárok fogadása és elszállásolása végett, egyszerűsmind felemlíti azt is, hogy «ez alkalommal Magyarország szent koronáját is e város ölébe hozták, Almássy Pál és báró Splényi József koronaőrök kísérték, eleinte a főegyházmegyei káptalan levéltárába helyezték, de aztán a vármegye házába vitték át és most is ott őrzik a szokásos biztossággal.»¹ Az eddigi közleményekben sehol sem történt erről említés, pedig a szent korona a leghosszabb időn át mindvégig a vármegyeházán volt, miről elszállításakor is maradt fenn bizonyíték. A székesegyház elszigetelt téren állott, a vármegyeházán voltak szállva valószínűen a koronaőrök, az őrséget is el lehetett ott helyezni, természetes volt az ok, amiért odavitték.

A királyi család egri tartózkodásának idejére a m. kir. testőrség és a Burgwache megfelelő számban állott szolgálatban, azonkívül Liechtenstein-vértésekkel és a Davidovich-ezred két századával erősítették a katonai helyőrséget. A szent korona őrzésére ötven gránátos állott rendelkezésre.²

Az érseki palota abban az alakban fogadta falai közé a királyi családot, ahogy azt gróf Esterházy Károly, az utolsó egri püspök († 1799) kiváló képességű építészével, fellenthali Fellner Jakabbal nagyszabásúan kibővítette és előkelő külsővel látta el. A jobboldalon a kociátjáró és lépcsőcsarnok, valamint a baloldali két emeletet egybefoglaló házikápolna nemes egyszerűségében hazánkban a rokokó-művészetnek elsőrendű remekművei. A középső épületrész, a corps de logie, a tágas díszudvar felé kétemeletes, viszont a kert felé az emelet a földszinttel egyenlő, közvetlen kijárással a szabadba. A kert három terrasszal terjed felfelé.

Az első emeleten lakott Mária Lujza és Leopoldina, a második emeleten a királyné, Ferdinand trónörökössel.

Mindjárt a megérkezést követő napon, június 17-én, írja Mária Lujza Victoire-nak: «Csak néhány szót írok magának, biztos úton akarom tudatni, hogy jó egészségben érkezünk ide, szomorú okból, János bácsi veresége miatt (a Győr melletti szerencsétlen csatát és Győr elestét érti), de az nem

¹ Eger város tanácsának 1809-i *Protocollum*-kötete Nr. 629.

² Heves és Külső-Szolnok törv. egy. vármegyék 1809. évi *protocolluma*, az augusztus 1-i folyt. közgyűlésről.

oly rémítő, mint ahogy mondták, mert még vannak csapatai. Ami vigasztal, az, hogy Andreossyról, a városparancsnokról (Bécsben) csak jót lehet hallani, udvarias, jó és vigyáz, hogy a lakosságot el ne nyomják . . .»

Június 28-án Colloredónénak írja: «Úgy, amint Ön, mi is örökös rettegésben élünk és semmi hírnek sem merünk hinni. Elhiheti, hogy irigylem Leopoldinát, akire oly keveset hatnak a mi szerencsétlenségeink, ő mulat, egy búbosbankát nevel, nagyon szép és szelíd, a kertbe viszi, ahol majdhogya meg nem ette egy macska. Testvéreim szerencsésen megjöttek Kassára (Nagyváradról), az utak oly rosszak voltak, hogy egy-egy postaállomásig az eljutás nyolc óráig tartott, Isten óvjon bennünket ilyen utazástól. Igen jó a lakásom és bár nincsenek itt a mestereim, a rajztanár kivételével, egy percig sem unatkozom. Eger környéke bájos, minden olesőbb itt, mint Budán, a város is csinos, sok temploma van, a Lyceum csillagvizsgálóval, több műemlék, nevezetesen a régi vár, egy török fürdő és egy mecsetnek a tornya, melyre felmenni szándékozom. De hát Eger nekünk az, ami az oroszoknak Szibéria; száműzöttek vagyunk itt, a nagy világból alig vannak híreink arról, ami bennünket érdekel; ezeknek évszázadokra van szükségük, hogy hozzánk eljussanak . . . Habár mama mindig szenvedő és gyenge, ami nem fog megváltozni, csak ha jó hírek érkeznének, minden este van nagy játékunk az ő lakosztályában, 3—4 kártyaasztal, a résztvevők: a családbeliek, az udvari gavallérok és hölgyek, ez nekünk nagyon jó, hogy hozzászokjunk . . .»

Ugyancsak Colloredónénak ír július 8-ról. Akkor még a július 5—6-án eldőlt wagrami nagy katasztrófának híre nem jutott el Egerbe — a levél hangulatán is meglátszik: « . . . Úgy látom, hogy mi itt lázas állapotban vagyunk, mindennap van ilyen rohamom, idézhetek arra Önnek egy példát. A minap Rudolf bácsival kinézünk az ablakon, nagy lármát hallunk, ostorpattogást, egy nehéz hintó érkezik hat lóval az udvarba, felkiáltunk, nini, itt van Rajner bácsi, hoz híreket nagy győzelemről, mindenki odaszalad, izgatottan, némelyek lesietnek a lépcsőn és mit látnak? A Kaunitz herceg utazó-hintójával tettek próbát, a bácsi helyett két piszkos

lovász ült benne, higgye el, félig mérgelődtem és félig sírtam. Türelmetlenül várom a levelét vagy a Victoire-ét, Pozsony bombázásáról részleteket, annyira sajnálom lakosait, kiknek romlása tisztán a gonoszság műve, mert az ellenségnek semmi haszna sincs belőle. Papa és a bácsik azalatt Pozsonyban voltak 27-én; azt hiszem, a franciák azt jól tudták és azért tették. Mindenről írtak nekünk, de papáról semmit, képzelheti, mennyire rettegtem és a rákövetkező éjszaka milyen halálosan hosszúnak látszott. Végre megtudtuk, hogy egy 62 fontos bomba becsapott a papa szobájába, melyből éppen csak egy pillanat előtt távozott el a primás kertjébe, János bácsi visszatért a városba és Lajos bácsi, aki szintén részt vett az összejövetelen és hetek óta komolyan beteg, a főhadiszállásra ment. Kívánom, hogy jóslata beteljesüljön és az ausztriai ház újra felemelkedjék abból a süllyedésből, melybe most elmerült, de nem tudom, milyen titkos ösztön az, amely kétkedésre kényszerít, többször voltam hajlandó elhinni, hogy a világ végéhez közeledünk és aki elnyom bennünket, az az Antikrisztus. Nevessen ki engemet, de annyi és oly sokféle gondolat ostromol . . . » Aztán leírja, hogy szobája ugyanaz, melyben négy évvel azelőtt volt. Panaszkodik, hogy bútorzata jobb volt akkor, most nincs tisztán tartva. Az udvarhölgynek a szomszédban volt a szobája. Leopoldina is oly lakást kapott, mint ő. «A mama — írja tovább — fivéremmel (Ferdinánd trónörökössel) a második emeleten lakik, kissé jobb berendezéssel. Rudolf bácsinak tíz szobája van, neki magának, de az a baj, hogy csak egy asztala van, amelyet maga után vitet, ha szükséges. És ha kamarásainak írni kell valamit, azt csak a zongorán vagy a földön tehetik. De higgye el, hogy azért nagyon örülök, ha itt maradunk. Úgy vagyunk itt, mint egy falusi házban; 3 órakor felébresztenek bennünket, amikor a disznókat a legelőre hajtják és annak a háznak az udvarán, amelyben Rudolf bácsi lakik, a csürben, egész éjszakán át bál van. Mindennap sétálunk. Az érsek egyik Tarkan nevű birtokára vitt minket, ahol pisztrángos tó van és természetes vízesés, azt találom, hogy ez a völgy Badenre emlékeztet, csak hogy itt majdnem járhatlan sziklákön kell botorkálni vagy a patakban. A grófnő ez utóbbit

választotta, én, Leopoldina és az érsek az előbbit. Máskor a szőlőkbe megyünk s mert már egészen magyarrá lettem, tudok beszélni a parasztokkal, vettem tőlük cseresznyét...»

Ilyen idillikusan élte magát bele az egri életbe. Lehet, hogy talán nagyobb hatás kedvéért túlozta a lakások fogyatkozásait. Fischer érseket nagyon bántotta volna, ha hallott volna róla. A Rudolf főherceg lakása aligha lehetett máshol, mint az érseki Oroszlán-vendéglőben, ahol valamikor II. József is megszállt, mint trónörökös 1770-ben és mint uralkodó 1784-ben, s lehet, hogy a vendéglő udvarán, a csürben azontúl is táncolt és dorbézolt a nép fiatalsága.

A felsőtárkányi völgyről nem mondott sokat Mária Lujza azzal, hogy Badenre emlékezteti. Nagyszerű sziklaszoroson át vezet ott az út a messzire elnyúló Barát-rétre, melyet rengeteg tölgyerdővel borított hegyhátak minden oldalról elrejtnek. Ott választottak helyet a karthauziak a világtól elvonult néma szemlélődésre és a középkor végéig ott volt templomuk és klostromuk. A török világ után gróf Barkóczy Ferenc püspök odatelepítette a nazarénus barátokat, a templom és klostrom romjait újra felépíttette. A vaskapu előtt van a tó s a felette levő terraszon állt Barkóczynak «Fuorcontrasti»-nak nevezett fényes nyári kastélya, de annak nyoma sincs már, csak a kastélykert elnevezése őrzi emlékét. Arra vezet a most készülő gyönyörű autóút Eger—Felsőtárkány—Lillafüred és Miskolc között, melynek vadregényes szépsége páratlan lesz szűkebb hazánkban. Az út építése közben felszínre kerültek a klostrom és a templom romjai.

Az egri menedék csöndjébe, ha késett is, megjött a június 5—6-ikán teljes vereséggel végződött wagrami csata lesújtó híre. 10—11-e közt hozta ezt a gyászos hírt Pálffy a királynénak, akit ez az újabb csapás mélyen megrendített. Tudta, hogy Károly főherceg, a fővezér, öccsét János főherceget okolta a vereségért, mert egy nappal később érkezett seregével a harctér közelébe, mikor már mindennek vége volt. A két testvér hosszú időre meghasonlott ezért. Vezéri szerepet azontúl egyikök sem vállalt. A királyné Jánosnak fogta pártját és haraggal vetette szemére Károly főhercegnek, hogy feladta a küzdelmet.

Mária Lujza július 13-án Victoire-nak a wagrami csatáról, az ottani nagy veszteségekről ír: «... Végtelenül fájlalom, hogy Norman elesett, egyike volt a mi legvitézebb tábornokainknak és hogy Vécsey Peperl (tábornok) is a harc-téren halva maradt.» Említi, hogy többször hoztak győzelmi híreket, melyeket nagy örömmel fogadtak s aztán hamisaknak bizonyultak. Majd áttér rendes napi életükre: «Nyolc órakor mindig a mamánál vagyunk a társasággal, melyben a résztvevők: Althan gróf és grófné, Julia, Lazansky grófnő, Edling, Kaunitz, Hager, Laurencin, Pálffy, Nádasdy, Esterházy József, Schweiger és Troyer, mindig l'hombre-t játszunk és társalgunk. Mama ezt azért rendezi, hogy szórakozzunk és én el vagyok ragadtatva. Mama mindig szenvedő, folytonosan vizikátort használ, ami bizonyosan nagyon gyöngíti, higye el, hogy ámbár Budán és itt is nagyon fájt a szemem négy héten át, semmit sem szóltam, mert ha egy szót ejtettem volna róla Thanhausernek, paff, nyomban odatapasztotta volna a vizikátort a fülem mögé a nyakamra. Leopoldina vasárnap fogja végezni első áldozását, ez nagy nap az életben, mama készíti őt elő. Nagyon megörvendeztetett minket, mert megígérte, hogy Kassáról elhozatja Ferencet és kis nővéreimet, oly jó lesz, ha megjönnek olyan hosszú elválás után és megérkeznek a ládák könyveimmel s különösen Rudolf bácsi fog örülni ennek, kinek nincsen csak egy ruhája. Hallom Edling grófot, ki ebédre hí...»

Csekély fontosságú, de mint régen elfelejtett gyógyszer-ről, a vizikátorról megemlékszem én is, mert gyerekkoromban ezt a kerek tapaszt minden alkalommal a nyakra ragasztották, ha valaki különösen fejfájásról panaszkodott, az hólyagot húzott fel a bőrön s helye, mint veres folt, jó sokáig megmaradt. Mária Lujza, felnőtt leánynak megbocsátható hiúságból, inkább nem szólt az udvari orvosnak azért, hogy ezt elkerülje.

Július 16-án jöttek meg Kassáról a kisebb királyi gyermekek: a tizenegy éves Mária Klementina (később a nápolyi királyi házból való Salernói herceg felesége), a nyolcéves Karolina (később Frigyes Ágost szász trónörökös neje, de meghalt, mielőtt férje király lett), az akkor hétéves Ferenc

Károly (Ferenc József királyunknak atyja). Az öt éves Mária Antónia-ról nincs említés. Ezekről a szemináriumi házitörténet azt mondja, hogy az érseki liceumban szállásolták el őket.

A királynénak nem volt többé nyugta, 13-án megtudta, hogy Károly főherceg, Zichy, a pénzügyminiszter és maga a császár is a béke mellett van. Viszont Metternich, Baldacci és Stadion — a báb — a háború folytatását sürgeti. 17-én értesül a znaimi fegyverszünetről. Pálffy-t küldi levelével a császárhoz, melyben minden megalázó béke ellen tiltakozik. «A legszörnyűbb volna feláldozni Tirolt és Pozsonyt, az uralkodóház legkitartóbb híveit...» Végre aztán már ki nem tartotta tovább és június 26-án elutazott egyedül a császárhoz Komáromba, honnan aztán átköltöztek Tatára, az Esterházyak kastélyába.

A királyi család egri tartózkodása nem érdektelen vonásokat ad a város, sőt a kor történetéhez; ezért minden helyi érdekű adatot felkutattam, hogy azok összegyűjtve, hitelesen juthassanak nyilvánosságra.

A királyné elutazása után az egri városi tanács, melynek akkor a derék Boncz Bálint főbíró volt a feje, július 29-én a következő határozatot hozta: «Azon szerentsés esetre, hogyha a Felsőéges királyné, aki több időtül olta Eger városában tartózkodván, mostan Komáromban Eő Császári Királyi felségének látogatására menvén, vissza találna jönni, aziránt, hogy pompással fogadtasson el — Rendelések tétessenek, a Lovasság Kapitányának, Ngs Eősz Károly úrnak meghagyatott, hogy Magyar lovas Polgársággal, úgy Simonyi János úr Magyar Polgárság Kapitányának, hogy a maga Katonaságával és Molnár Mihály úrnak, a Kapasság Kapitányának, hogy a maga Embereikkel, nem különben a Német Polgárságnak és Sitzereknek (Schützen), hogy tudniillik halván a jeladásra rendeltetett ágyúszót, azonnal egész készülettel a Hatvanyi Kapunál jelenjenek meg, hasonlóképen a B. Czéhek is Zászlóikkal együtt ezen solennitásra megjelenni köteleztettek.»

Mindenesetre érdekesen ad számot ez a határozat arról, milyen volt akkor a lakosság osztályozása. Ma már régóta nincs így, a német polgárság régen megszűnt, csak a lakosság

javarésznének családneveiben él tovább — de a német szó kihalt.

A fogadásra többé nem került a sor, mert a királyné végleg elhagyta Egert, de a királyi család tagjai tovább is itt maradtak.

Mária Lujza július 30-ról írja Colloredónénak: «... Én is fájlalom a fegyverszünetet ebben a pillanatban, mikor nem volt rá szükség, rövid nyugtot ad az nekünk, mondják, hogy a béke is biztosan meglesz és már kijelölték a kongresszus helyét, de miután ez a hír Pestről jön, nem adok rá sokat, csak azt kívánom, hogy legyen mentől messzebb onnan, ahol mama lenne velünk együtt, mert akkor félnék egy látogatástól (Napoleonra céloz), és higye el, hogy azt az embert látni nagyobb büntetés volna nekem minden vértanuságnál és nem tudom, nem jutna-e az az eszébe... Nem követem tanácsát, hogy csak a jó utakon járjak, meg kell gyónnom valamit. Minthogy mindig sétálok a szőlőkben, a nélkül, hogy akár a grófnő, akár én ismernők az utakat, megtörténik, hogy meredek sziklák közé jutunk s egyszer én, és Leopoldina az árokba estünk, de baj nem lett belőle. Mikor mama itt volt, pár nappal ezelőtt még furcsább eset történt. Mama és Rudolf bácsi kiment a kiskertbe, holdvilágnál sétálgatni. Az ablakból, ahol álltunk, egyszerre csak azt vesszük észre, hogy hirtelen eltűnnek egy kis halom szélén. Kiszaladunk és mit látunk! A főherceg és a mama az orrukon fekszenek, nem látták a kis halmot és a gyepre buktak. A gyep puha volt s így nem okoztak maguknak semmi fájdalmat. A mama cipőit meg kellett keresni, mert a feje fölött elrepültek. Ez a kis kaland nagyon megnevettetett bennünket, éppen úgy, mint a következő eset. Be akarok lépni a szalónba, beleakadok a ruhámba és a helyett, hogy az egész társaságot üdvözöltem volna, térdreestem. Szerencse, hogy én sohasem okozok magamnak fájdalmat. Eger olyan elhagyott, mint egy sivatag. Holnap az érsek egy kis uzsonnát ad nekünk az egyik birtokán, egy félmérföldnyire innen. Egész családnak ott lesz... Örülök, hogy testvéreim mindnyájan itt vannak, kéthónapi elválás után soványabbaknak találom őket, úgy látszik, a nagyváradi egészségtelen levegőtől. Leopoldina

elvégezte első áldozását a legnagyobb buzgósággal. Máriára jövő évben kerül sor. Ez akasztotta meg leckéinket, melyeket most folytatni fogunk, a grófnő tanítja a franciát, én a zongorát, mit mondana Koželuch, ha tudná? Azt hinné, hogy nagyon türelmetlen mester vagyok, pedig tévedne, mert nekem ugyancsak hideg vérem van és ha el is veszem néha türelmemet, legalább nem szorítom le annyira az újjakat, ahogy azt ő velem tette. Bájós látogatásunk volt. Gróf Esterházy Kázmérné jött el Komáromból, ahova Pozsonyból utazott azért, hogy ide is eljöjjön. Annyira száműzöttek vagyunk, hogy nagy az örömünk, ha valaki szórakoztat bennünket . . . »

Augusztus 8-án írja Victoire-nak: « . . . Nem irígylem a pozsonyi hölgyeket azért, hogy táncolnak az alkirályal (Beauharnais Eugène, Napoleon mostohafia, olasz alkirály). . . . Az én történettanárom két órát foglalja le naponkint, piha, mennyi dolgot kell írnom. Nagyon hálás voltam szeretett mamámnak, hogy rajztanáromat elküldte, de Riedler úr nélkül igen jól el lettem volna. Az udvari plébános (Bécsben) meghalt, azután, hogy Andreossynál ebédelt, ki Berolingen grófné leányát fogja nőül venni. Azokban a szobákban lakik, melyek az enyémekek voltak és Rajner bácsié s a csatlakozó nagy termekben; a hadsegédek Leopoldina szobáiban. A papa és a mama lakosztályában senki sem lakik. Az Amalienhofban szintén laknak. A bajor királyi herceg a primás lakását foglalja el, az alkirály az Albert herceget. Napoleon csak egyszer mutatta magát a városban, vágatva ment végig az utcákon. Schönbrunnban lakik, nagy parádén mindennap lehet őt ott látni, a gárdája veszi olyankor körül s azt mondják, hogy ez impozáns látványosság. A schönbrunni színházban Phedrát adatta elő, Brockmann különösen tetszett neki, de a női szereplő, Weisenthurn, senkinek sem tetszett. A Burgszínházban francia társaság játszik, hanem az még annyit sem ér, mint a leopoldstadti . . . Bécsben nyugodt az élet, mindig dicsérik Andreossyt, az ebédjeit a tükörteremben adja, ő karosszékekben ül, a vendégek csak tabouretteken . . . Itt sokat beszélnek békéről, mondják, hogy megmaradnak országaink, ha kétszáz milliót fizetünk ;

ez Pestről jött hír, nem hiszek annak, mert ebben a városban már összeházásítottak a bajor herceggel és a főhadiszálláson arról semmit sem tudnak . . . »

Augusztus 16-án írja Victoire-nak: « . . . 12-én elküldték Bubnát, hogy üdvözölje Napoleont (aug. 15-i születésnapján). Biztos vagyok abban, hogy udvariasságból mamát a nevenapján viszont ő fogja üdvözölni. Remélem, bár szeretném látni mielőbb mamát, hogy még nem lesz itt akkor, mert megenne a méreg, ha valamelyik marsalljával együtt kellene ebédelnem . . . Jól vagyunk és én hízom; az egrri levegőtől olyan az étvágyam, mint még eddig soha . . . Az érsek falusi multságokat rendez nekünk, nemrégén Tarkanba vitt minket, ez a szép kirándulás egyszer már kútbaesett, tizenötödikére volt kitűzve, de nehéz felhőket láttunk felvonulni, egymást érte a villámlás és a mennydörgés, úgy látszott, hogy ez elrontja multságunkat és csupa félelemből Leopoldinának és az égnek a könnyei egyszerre megeredtek. Az eső egy óráig tartott, végre kisütött a nap és karavánunk három órakor megindult. Hat fogatból állott; az utat szörnyűnek találtuk, mikor célhoz értünk, a patakon kellett keresztülmennünk, mindkét oldalról rengeteg sziklatömegek között. Csakhamar három fogat nem mehetett tovább, a lovak nem akartak tovább húzni, nem maradt más hátra, mint fel kellett mászni ezekre a szép sziklákra és elhiheti, hogy én sokat kacagtam. Az érsek biztatott bennünket, hogy menjünk tovább a réten, de annyira nedves volt, hogy vissza kellett fordulnunk; inkább szeretek sikamlós úton járni, mint kifárasztani a lovakat és bár mindnyájan kérleltek, gyalog mentem odáig, ahol Ferencnek halászatot rendeztek, aki nagyszerűen mulatott, egy lugas alatt uzsonnáztunk és hazakocsiztunk nem kis ijedtségek közt. Társaságunk mindennap fogytán van és nem lesz attól vígabb. Mama távol van, Rudolf bácsi Budán van Lajos főhercegnél, nálunk nem marad, csak Hager és Laurencin. Julia végképpen elhagyott minket, gróf Hartig veszi nőül, azt mondják, hogy igen derék fiatal ember, örülök annak, mert nem találhatna nálánál tehetségesebb, szellemesebb és állhatatosabban szelíd feleséget . . . »

Augusztus 27-én folytatja: « . . . Mondhatom, hogy Eger

lakossága és fejük, az érsek, gyönyörű ünnepélyt rendeztek nekem, de ki tudna örülni ebben a percben, mikor sorsunk annyira bizonytalan és aztán nagyon szeretek itt lenni, és rajongok Magyarorszáért, meg vagyok hatva attól a bánásmódtól, melyben bennünket itt részesítenek, de szívem mégis csak Bécs felé hajlik, ahol boldog gyermekkoromat éltem, oda vonzódom ; minden, mi onnan jön, édes örömmel tölt el... Az utolsó bécsi hírek szerint 15-én (Napoleon születésnapján) minden nyugodtan folyt le, senki sem nézett ki az ablakon, nem volt nagy tömeg az utcákon, egy hang sem kiáltott vivátot. Az egész tábornoki kar lóháton vonult fel és megtörtént az a szerencsétlenség, hogy a hessen-darmstadti herceg leesett a lóról, többen nem vették azt észre és végigvágattak rajta. Azt hitték, hogy meghalt, de csak a lába tört össze. A kivilágítás gyönyörű volt. A Wiedenben egy házat kivilágítottak ezzel a felírással, az első betűket vörös fényben : «Zur Weihe An Napoleons Geburtsfest», kérem, olvassa el őket együtt, azonkívül igen sok házon olyan jelmondatok voltak, melyek a jó bécsieknek ragaszkodását mutatták uralkodójuk iránt, például : «Es lebe der Kaiser», a nélkül, hogy melyik. Vagy : «O, Napoleon, wie gross ist Dein Glanz, lass uns aber unsern lieben Kaiser Franz.»... Papa és mama Tatán van, a helyőrség Komáromból van ott. A primás beteg, remélem, nem lesz következménye. Hideg kezd lenni, tegnap óta folyton esik. Örülök, hogy a rossz idő csak a szép ünnepély után állt be, amely gyönyörű volt, amelyet az érsek és a város rendezett névnapomnak előestéjén. Kirándultunk Kerecsendre, ahol az érseknek szép fácánosa van, ott heves-megyei önkéntesekből egy lovascsapat volt, teljes díszben, fivérem (a trónörökös) különféle gyakorlatokat végeztetett velök, melyek igen jól sikerültek. Uzsonna után visszajöttünk holdvilágnál és mily nagy volt a szép meglepetés, a palota kertje teljesen ki volt világítva. Három halom alkotja egymás fölött, a legalsón kis templom volt a mama arcképével és verses felírással ; a gyepék és a fák lampionokkal voltak szegélyezve, középen két piramis állott ; a legmagasabb halmon ismét kis templomban arcképemet helyezték el ; az ünnepély gyönyörű látványt nyújtott ; Eger és vidékének minden elő-

kelősége ott sétálgatott a kertben, én szokásom ellenére éjfélig maradtam ott . . . Másnap, Szt. Lajos ünnepén, fivérem (a trónörökös)dejeuner-t adott a kedvemért. Mama tiszteletére nagymise volt, este közös lakoma, ebéd előtt az egri nemesség jókívánságait fogadtam és délután sétakocsizáson voltunk testvéreimmel. Láthatja, hogy engem hogy ünnepeltek, ha szívem nyugodt volna, milyen jól tudtam volna mulatni. Nagyon sajnálom, hogy oly kevés sétái vannak, mi bővelkedünk bennök, tegnap az érsek elvitt minket egy búcsújáró helyre, a neve Saloc (Egerszalók), itt a dombok közt van és kedves fekvésű, aztán uzsonnát adott nekünk a szőlőben. Meg vagyok győződve, hogy a gyerekek sokat tanulnak leckéiből, én minden vasárnap zongoraleckét adok Leopoldinának, ez minden, ami tőlem telik. Sokat énekelek, ami kellemes estéket szerez nekem, szebbet képzelni sem lehet, mint mikor gróf Edling ezt éneklé: «Che farò senza Euridice», örülnék, ha hallaná. De már jön Riedler, hogy leckét adjon a logikából . . .»

A királyné és Mária Lujza névnapj ünnepeléséről a szerzetesi házi történetek bőven megemlékeznek, de különösen a szemináriumé magasztalja a tündéri kivilágítást, a szép zenét s a hódoló lakosság nagy lelkesedését.

Károly Ambrus főherceg-prímás a ferencrendiek naplója szerint már július 13-án elhagyta Egert, mert arról értesült, hogy pozsonyi palotáját a franciák bombázása megrongálta. Aztán Nagyszombatban, a kórházban a tifuszban szenvedő katonákat ismételten meglátogatta és vigasztalta; maga is beteg lett és szeptember 2-án, alig 24 éves korában, meghalt. Általános volt a gyász a fiatal primás váratlan végzete fölött. De a legnagyobb veszteség Mária Ludovikát érte. János főherceg is így emlékezik meg erről naplójában: «Szegény császárné, ki oly gyöngéden szerette ezt a testvérét! Igazi veszteség, volt esze és szíve, bátorszavú volt, állása és rangja megengedte neki, hogy nyíltan kimondja véleményét . . . A testileg és lelkileg beteg császárné egyik támaszát veszti el a másik után . . .»

Mária Lujza írja erről szeptember 10-én Colloredónénak: «. . . Most már tudni fogja, mily nagy veszteségünk van

nekünk és az országnak, az én kedves bácsim, a primás 2-án 9 órakor meghalt. Csodálni kell a türelmet, a megadást, amelyet tanúsított, szörnyen szenvedett... Mostanig itt nem lépett fel a ragály, szó volt arról, hogy itt Egerben is kórházakat rendeznek be, sőt abban az épületben is, ahol a testvéreim laknak (az érseki líceumban), de megtiltották... Hallom, hogy magyarországi birtokain nem volt jó termése, ez nagyon bánt engem, mert itt Egerben kitűnő volt, a legtöbb kalásznak harmincnál több magja volt, ami ezen a vidéken óriási, de a szüret nem ígér sokat, folyton esik, amitől rothadnak a szőlők...»

Mária Lujzának ez volt az utolsó levele Egerből.

A béketárgyalások végre eredményre vezettek. Az Esterházyaknak tatai szép parkjában, a barokk kertművészetnek szokása szerint, két mesterséges sziklacsoport van. Az egyiknek neve a «mennyország», a másiké a «pokol», sötét barlangjával. A mennyország terraszán mutatták, mikor ott jártam, a két karosszéket, melyek egyikén Ferenc császár, a másikon Napoleon ült s mondják, hogy voltaképpen ott kötötték meg a «bécsi békét», melyet szeptember 14-én írt alá herceg Liechtenstein János és Champagny, Cadore hercege. Másnap Napoleon elhagyta Bécsset.

A királyné egyelőre még Budára költözött s ott várta be Egerből az egész családot.

A szerzetesi és szemináriumi házi történetek egybehangzóan jelentik, hogy 18-án és 19-én az egész királyi család az udvari személyzettel együtt elutazott Egerből Budára és báró Fischer érsek is elkísérte őket. A szemináriumi napló lehangoltan teszi hozzá, hogy a város derült képe, mely a királyi udvarnak háromhavi ott tartózkodása alatt állandó volt, csakhamar szomorúan és keservesen megváltozott, mert ragályos tífuszbetegségben szenvedő katonákat telepítettek nagyszámban a városba, kik közül sokan meghalnak és a lakosságot a baj terjedése folyton fenyegeti.

Elszállították a szent koronát is. Erről csupán az érseki levéltár 1809-i protocollum-kötetében találtam a következő 1248. sz. iktatói bejegyzést, az abban jelzett iratok azonban nem kerültek elő: «Almássy Pál és báró Splényi József,

a szent korona őrei, Gyöngyösről, útközben Buda felé, hova törvényes megőrzés végett és nagyobb biztosságért a szent koronát és a hozzátartozó ékszereket szállítják, az érsek ő nagyméltóságát üdvözlik és egri tartózkodásuk alatt tapasztalt kegyességeért köszönetet mondanak. — Rendelkezés : a vármegye székházában, ahol a szent koronát őrizték, márványt kell elhelyezni, melybe egyszersmind a dicsőséges ékszer őreinek neveit is be kell vésní az utókor hálás megemlékezésének megörökítésére.»

Íme ez is világos bizonyítéka annak, hogy a vármegyházában őrizték a szent koronát, hanem a márványtábla elhelyezéséről megfeledeztek.

Gyöngyösön a ferencrendiek házi története szeptember 21-ről tartalmazza a következő bejegyzést : «A szent koronát a többi ékszerrel Egerből ideszállították és a koronaörök egyikének, Almássy Pálnak házában helyezték el.»

Az Almássy Pál háza sok viszontagság után 1920-ban a Hangya birtokába került. Annak lehet köszönni, hogy hozzáértően helyreállították s most Gyöngyösnek egyik legértékesebb barokk-műemléke. Középső portáléja szerves egységet alkot az erkéllyel, a rányíló ablakkal és koronázó díszével. Úgy ezek, valamint az emeleti ablakkeretek kőből faragott jellegzetes ékességek. A gondos fenntartás mindenestre kívánatos, már csak azért is, mert kevés olyan épület van az országban, melynek az a szerencse jutott, hogy ideig-óráig falai között őrizték a magyar szent koronát.

Ezzel Eger történetének ez az emlékezetes fejezete lezárult.

Igen hálás feladat volna Mária Ludovika és Mária Lujza levelezésének és világtörténeti szereplésüknek további ismeretése. De az túlságosan messzire távolodnék az itt megszabott egri kerettől s azért csak némely eseménynek kiemelésére szorítkozom, melyek az eddig mondottaknak végső akkordjait szolgáltatják.

IV.

Közvetlenül a wagrami vereség után Metternich lett kancellár s a monarchia külügyeinek vezetője. Mesteri ügyes-

séggel vette kezébe a diplomácia szálait és előre kieszelt szándékkal, a béke biztosítása végett — Mária Ludovikának heves tiltakozásával szemben — keresztülvitte, hogy Ferenc császár Napoleonnak nőül engedte át leányát, Mária Lujzát. Egri levelei után meglepő, hogy milyen egykedvűséggel találta magát bele a ráparancsolt házasság gondolatába. Annál többet szenvedett ezalatt Mária Ludovika. 1910 február 19-én írja anyjának azt a «szomorú» hírt, hogy már az esküvő napját, a nászünnepély szertartását is megállapították. «Hogy mit gondolok — folytatja — és milyen lelkiállapotban vagyok, elképzelheted... a kötelesség parancsolja, hogy ezeken a szertartásokon résztvegyek, végtelenül nehezemre fog esni, hogy annál az oltárnál álljak én is, hol szegény Károly engem megáldott. Ez alkalommal semmi esetre sem tenné...»

1810 március 4-én érkezett Bécsbe Berthier marsall, Neuchâtel és Wagram hercege, mint Napoleon képviselője és 11-én este volt per procura az esküvő. A fényes ünnepélyek alatt Mária Ludovika nehezen tudta elviselni a neki annyira ellenszenves házasság miatti felindulását, melyet mélyen megalázónak érzett. És mégis, ahogy ezt Gentz, az éles megfigyelő, mondta róla, az ő megjelenése egy újabb személyes diadal volt. Sokkal inkább, mint a menyasszony, ő hódított meg akkor is minden hozzáértőt előkelően vonzó mozdulataival, finom ízlésű öltözetével és tartásának elbájoló fenségével.

De a béke és a háború ügyeiben Metternich lett feltétlen ura a helyzetnek.

És ő vette rá Ferenc császárt arra is, hogy az oroszok ellen Napoleonnal szövetségre lépjen. De ugyanakkor értesítette az oroszokat, hogy ez a szövetkezés csak szemfényvesztés és a monarchia hadserege a harctértől távol fogja tartani magát. Ezzel előre biztosította azt, hogy az ellenfelek közül a győztesel tarthassa fenn a barátságot.

Ennek a szövetségnek megkötése végett Napoleon Drezdába utazott és magával vitte Mária Lujzát is. Mária Ludovika is kénytelen volt az összejövetelel résztvenni; május 18-án érkezett oda. Mikor aztán május 28-án elhagyta Drezdát és Prágába ért, ahol már nem kellett attól tartania,

hogy leveleit lefoglalják, részletesen leírta anyjának a drezdai találkozást. Ez a leírás megkapóan élethű képet ad arról, hogy a német fejedelmek mennyire megalázkodtak Napoleon előtt, mikor dicsőségének tetőpontján állott. A levelezésnek ezt a részletét ezért még szószerint idézem.

Kár, hogy Mária Ludovikát a gyűlölet elutasítóan tartózkodóvá tette Napoleonnal szemben. Ő, aki nemcsak egyike volt a legnagyobb hódító hadvezéreknek, hanem éppen oly nagy volt, mint a francia forradalom után egy új világrend megteremtője, a személyes érintkezésben is mindenkire rendkívüli benyomást gyakorolt. Lehetetlen, hogy Mária Ludovika fölényes szellemességével azt meg ne érezte volna, csak szenvedélyes gyűlölete miatt fojtotta magába.

Anyjának június 6-án írt levelét azzal kezdi, hogy milyen volt Napoleonnal az első találkozása. « . . . Egyedül voltunk (Ferenc császárral), eléje mentünk a második szobáig ; ő átölelte a császárt, aztán úgy tett, mintha engem is átölelné s megcsókolta a kezemet. Aztán az én fogadószobámba mentünk, körülbelül egy negyedóraig közönyös dolgokról beszélünk. Elképzeld, mit éreztem ezalatt. Erre bejött a császárné (Mária Lujza), nagy parádében és teleszórva drágakövekkel, vele volt az egész udvara. Én eléje mentem és ő — habár örült annak, hogy atyját viszontlátja — olyan elfogultságot és hidegséget mutatott, amely engem kétségbe ejt. Én úgy tettem, mintha azt észre nem venném és gyöngéden megöleltem, mert tényleg meg is voltam hatva. Az asztalnál, úgy, amint a következő napokon is mindig, Napoleon mellett ültem. Rosszul hallottam és gondolhatod, hogy a beszélgetés milyen kínos volt nekem. De nem voltam zavarban, hanem csak szomorú, helyzetünk felett ; sokat beszél és szeret folytonosan kérdezni. A kérdezést el lehet hallgatni, de a feleletet nem. Észrevettem, hogy ő éppen azért teszi ezt és elejtettem a beszélgetést, amely aztán többé nem akart felújulni. Nekem ez a párbeszéd annál kínosabb volt, mert mindig rád és a testvéreimre kellett gondolnom. . . » « . . . Én — írja egy másik levelében — nemzetünk méltóságát megóvni igyekszem, de ezzel magamra maradtam, a szász királyné és a hercegnők kénytelenek voltak udvarolni, mintha férfiak lenné-

nek, felállani és leülni, valahányszor ő akarta; általában fogalmad sincs arról a szolgálai félelemről, mellyel neki a szász udvarnál hódolnak, de a nép gyűlöletéről sem, mely azzal oly kirívó ellentétben áll; a mi császárunk végtelenül sokat nyer e mellett, a szászok, a poroszok, a weimáriak, a mecklenburgiak, a Koburgok és Reussok — kik mindannyian szolgálai bánásmódot szenvednek — lelkesednek érte . . .»

Bántja nagyon, hogy a császár túlságosan engedékeny és Napoleon képes őt mindenre rávenni. « . . . óh, ez tudja, hogy' kell az emberekkel bánni, jól kitanulta őket! . . . » Legalább egyet sikerült megakadályoznia, hogy a császár kövesse őt személyesen a harctérre: « . . . Isten megsegített és huszonnégy rettegéssel telt óra után, mialatt inkább halott voltam, mint élő, sikerült őt meggyőznöm, hogy egy ilyen elhatározás az egész országban milyen megdöbbenést okozna és beláthatlan következményekkel járna, már nem tudom, mi mindent mondtam és forró könnyekkel kísértem; szerencsére Metternich, aki ebbe a helyzetbe sodort minket, ezúttal engem támogatott, de majdnem neki sem sikerült ezt meggátolni, mert az volt a vélemény, hogy ez a közjónak hozott áldozat lett volna . . . »

És csakugyan, a világtörténetnek ezen a fordulópontján is Mária Ludovikának a döntő befolyása maradandó megemlékezést érdemel. Mert elgondolni is nehéz, hogy mi lett volna, ha Napoleonnak sikerült volna magával vinni Ferenc császárt Oroszország hómezőire és az égő Moszkvába.

Mária Ludovika egyedül hagyta el Drezdát és a teplitzi fürdőben keresett testi és lelki üdülést, ahol, úgy, mint egy évvel előbb Karlsbadban, Goethe volt a felolvasója.

Még megérte Napoleon bukását. Még megvolt az öröme, hogy idősebb testvére, Ferenc, visszakapta a modenai hercegséget és az óriási Este-vagyont, mely így lett a Habsburg-ház öröksége. Még a bécsi kongresszuson Európa uralkodóinak fényes társaságában az ünnepélyek hosszú sorozatán ragyogtathatta bájos külsejének és élénk szellemének minden kiválóságát. De aztán sorvasztó betegsége erőt vett rajta s amikor Ferenc császár a bécsi kongresszuson a neki juttatott lombard-velencei királyságot meg akarta látogatni, utolsó kívánsága

volt, hogy vigye őt is magával. Velencében lelkesedéssel ünnepték. Milanóban is melegséggel fogadták, ott, ahol boldog gyermekkorát élte, amikor atyja, Ferdinánd főherceg, Lombardia főkormányzója volt s a monzai nyaraló-kastélyt a schönbrunni mintájára fölépíttette. Nagybetegen még Veronába is eljutott és ott halt meg a Canossa-palotában. Végző perceiben férje, anyja és testvérei voltak mellette.

Mária Lujza további levelei, melyeket 1847-ben bekövetkezett haláláig megszakítás nélkül írt barátnőjének, Crenneville-né de Poutet Victoire-nak, semmi érdekeset sem tartalmaznak számunkra. Tudjuk, hogy ő Parma, Piacenza és Guastalla hercegnője lett, a Ferenc császár által neki meghagyott felséges címmel, tudjuk, hogy a világ leghatalmasabb trónjának elvesztéseért csakhamar megvigasztalódott, fiával, a reichstadti herceggel, a szegény sasfiókkal, semmit sem törődött s jelentéktelen hercegségében pergette le hétköznapias életét. Mikor Napoleon haláláról értesült, Salaról, nyaralóhelyéről 1821 augusztus 16-án ezt írta Victoire-nak: «... Megtehették azt, hogy elragadjanak a fiaim atyjától, a halál mindent eloszlat, ami rossz is volt talán és mindig fájdalmasan sujt, különösen, ha rá-gondolunk, hogy az utolsó években milyen rettentő volt az ő haldoklása. Nem volna szívem, ha nagyon megindultnak nem érezném magamat, annál inkább, mert a piemonti újságból kellett azt megtudnom!!!» Ez a hármas felkiáltójel azt sejteti, hogy a nagy megindulásban a hozzá csak közvetve, az újság révén jutott hír miatt érzett mellőzésnek volt nem csekély része.

Mindkettőjüknek, Mária Karolinának és Mária Lujzának életében az őket közvetlenül érdeklő, egymásra torló nagy világesemények folyamán az egri tartózkodás csak mellékes epizódot jelentett.

De Egerben örökre megmarad annak a büszke emléke, hogy az országot fenyegető nagy veszedelem idején a királyi család és a magyar szent korona ősi falai között három hónap át magyar hűségtől és magyar szeretettől melegített biztos menedékhelyen volt.

SZMRECSÁNYI MIKLÓS.

EMLÉKEZÉS PIROSKÁRA.

Irodalmunkban két különösen nevezetes, megkapó költői alak szerepel Piroska néven, — mindkettőt Arany János művészi keze rajzolta.

Egyik a *Toldi szerelme* szép «piros ábrázatú» és «liliom» termetű, de szomorú sorsú hősnője, kit a nagy költő «képzete alkotott a Rozgonyi-házban» s kit mint «püнкösti virág»-ot «bájul tűzött dalának homlokára». Az öreg Rozgonyi mondotta a hozzájuk álruhában beköszöntött Lajos királynak, Piroskáról — de szavában a költő apai szívének dobogását érezzük :

Ó lelkemnek lelke, szemem szép világa,
Házam drága kincse, kertem gyöngyvirága . . .

Nem céлом most ennél a Piroskánál hosszasabban időzni, bármennyire csábít is ez a végtelenül kedves alak nagyobb elmélyedésre, behatóbb tanulmányra. De mégsem állhatom meg, hogy ne idézzem a *Toldi szerelme* első énekének azokat a sorait, amelyekben nagy epikus költőnk a legtisztább, legnemesebb líra könnyed hangján és mégis oly mély bensőséggel, mondhatjuk : mosolygó melancholiával emlegeti a szerelmet, a Rozgonyi Piroska szíve érzését és gondolatát úgy, hogy ebben a négy röpke sorban — mint egy igazán «dalban elbeszélт tragédiá»-ban — a szegény leány szomorúra forduló sorsa gyászvirágának magja már el van vetve :

Oh szív éden álma, ha nem álom volnál!
Perc, rövid múltó perc, soha el nem múlnál!
Rózsa, mindig nyílnál, el sem is virulnál!
Szerelem, szerelem, jaj be áldott volnál! . . .

A Toldi iránt való szerelmében boldog álmokat szövő szegény Piroska aztán a «bús ének» további folyamán a

suta Tar Lőrinchez kényszeredvén — szinte könnyek közt mondja el róla a költő, hogy hogyan lesz a :

Menyasszonyi fátyol neki szemfedője,
Menyasszonyi ágya neki terítője . . .

S később, már szomorú asszonyfővel, a Toldival való találkozás után olyan egyedüliségben érzi magát :

Mint a virág, melyet zivatar elgázol,
Kókadva lehajlik, letörötten gyászol . . .

Azután pedig a viszonyok és érzések olyan rettenetes örvényébe kerül, hogy átkot kell szórnia Toldira is, magára is, mígnem végezetül a Nyulak-szigetében, mint apácák fejedelmasszonya, megengesztelődött, megnyugodott lélekkel lép át a földi élet sötét keserveiből az örök világosság fényességébe.

A másik Piroskát — Arany egyetlen, kedves unokáját — már nem költői képzelet teremtette, de bájos, finom alakját fény sugarával övezte és ragyogta be a nagypapa költészete, hogy azután még néhány költőnk : Szász Károly, Lévy József, Bartók Lajos, Rudnyánszky Gyula, Pósa Lajos — hozzájáruljanak egy-egy kedves vonással ennek a Piroskának vonzó irodalmi képéhez is. Így lett mind a két Piroška az irodalomé, így fogadta be őket szívébe az egész magyar olvasóközönség. Én itt most egypár szóval a második Piroskáról akarok megemlékezni, ki Arany Jánosnak nemcsak költészetében, hanem életében is oly kedves szerepet játszott.

A kis unoka a költő-nagypapa «álmaiból vette nevét» — anyja, Arany Juliska, Széll Kálmán szalontai református pap ifjú felesége, újszülött leánykáját a boldog nagypapa tanácsára, rövid habozás után mindjárt Piroskának szólítván, mely név — mint Arany a születés után három nappal írt levelében mondotta a szülőknek : «régi is, új is» — és felülkerekedvén lelkében a költő, hozzátette : «szépen és jól is hangzanék, akár trochaeus versben : *Széll Pi-roska . . .*»

Ám a szegény fiatal anya alig «ösmerkedhetett» a nyár derekán érkezett «kis idegen»-nel, — mint ahogy leánykáját tréfásan emlegette — már a tél első hónapjában, még nem is félévvel a gyermek születése után, ajkán a lélek örök-

életének bizonyosságát átszellemülten hangoztató szavakkal — jobb hazába költözött. Sírkövére a fájdmában gyöt-rődő költő-apa, kinek a leánya súlyos betegsége alatti sok aggodalom után végre is — mint *Leányomhoz* című versében zokogta — fenékgig kellett ürítenie a keserűség csordulva váró poharát, rendíthetetlen hittel írta e megható sorokat :

Midőn a roncsolt anyagon
 Diadalmas lelked megállt,
 S megnézve bátran a halált,
 Hittel, reménnyel gazdagon
 Indult nem földi utakon —
 Egy lón közös, szent vigaszunk :
 A lélek él : találkozunk . . .

Szél Piroska igazán «baljóslatú névvel jött világra, mint ahogy a *Toldi szerelme* hatodik énekében, gyönyörű lírai kitérés keretében a nagy költő sóhajtvá rebegte. És jóformán beteljesedett a leányka jövődjére vonatkozó gyöt-rő sejtetem is, mert a külső formájára olyan széppé fejlődött, szellemével olyan lebilincselővé s modorával olyan végtelenül kedvesen közvetlenné vált Széll Piroskának sorsa igazán a Rozgonyi Piroskáéhoz «közelített gyászban».

Mert ha Arany János unokája elkerülte is a Rozgonyi Pál fiúsított leányának szívbéli tragédiáját, mégis, az itt maradottak szemében nem megrázóan keserű sors jutott-e neki osztályrészü, mikor — mint ahogy Arany László, a szerető nagybátya írta volt szívíg ható, megkapó megemlékezésében : «úgy halt meg, mint az édesanyja — fiatalon, boldogan, szeretve és szerettetve . . .»

Nekem éppen kortársam volt a csupa élelenség Piroska. Gyermekkoromból több kedves emlék fűz hozzá, kinek — mint ahogy már más alkalommal a nyilvánosság előtt elmondottam — egyik legelső hódolója voltam, tízéves korunkban nagy megilletődéssel és illő grandezzával csókolván kezét Arany János unokájának, míg a kedves nagyapa — s ez életem egyik legdrágább emléke — mosolyogva és szeretettel simogatta akkor még oly dúsfürtű fejemet.

Akik — mint például édesapám — Arany Juliskát is ismerték, nagy, okoszemű gyermekként és gyermeteg ke-

délyű asszonyként — azt mondják, hogy Piroska valósággal hasonmása volt boldogult anyjának. Édes apám a hatvanas évek végén *Egy kis leánykának* című megható versében együttesen emlékezett meg Piroskáról és anyjáról, így végeztén a kisleányhoz intézett éneket :

Fáj nekem rád nézni, ha mosolygni látlak,
Míg porladni tudom szép ajkit anyádnak ;
Gondtalan játékos benyilall szívembe,
Fáj, hogy nem is érzed, mit vesztettél benne.

S mégis jó, hogy azt te nem érted, nem érzed :
Sohasem lehetne az örömben részed,
Egy nevető szód, egy mosolyod se lenne . . .
Oh, sohase tudd meg, mit vesztettél benne!

Az a rajongásig menő szeretet, amellyel a pici leányt magukhoz vett nagyszülők elhalmozták és dédelgették unokájukat, igazán pótolta mélységben és melegségben az anyai szeretetet, s igyekezett könnyűvé tenni a kis leányra nézve a gyászt, mely «örökbe rászállt». Isten különös áldása volt a nagy költőre, s hozzá a lélek nemes egyszerűségében oly hasonló s oly méltó hitvesére, hogy nem kellett megérniök Piroska kora halálát. Még láthatták őt felnövekedve, mert Arany 1882 őszén bekövetkezett halálakor Piroska már 17 éves viruló hajadon volt, mikor pedig a harmadfél évi bús özvegység után Aranyné is — kit, mint boldogult édesanyám szívszerinti jóbarátnéját oly sokszor láttam s annyira szerettem — meghalt : a szép kis rózsabimbó pompás virrágá fejlett, Piroska immár élete huszadik kikeletjében járt. Ha megérték volna unokájuk halálát, megrázóan teljesedett volna be szívét kízó félelme a szegény nagyapának, aki 1871-ben, a nekik oly szomorú karácsonyi napokban — éppen Juliska halálának hatodik évfordulóján — a kis Piroska betegségében aggódva zengte lantja tépett húrján :

Azt hittem, öröm vagy, s kezdettem örülni,
Eltakartál egy sírt, hogy szemem ne lássa ;
Korán volt reményért hozzád menekülni :
Csak a fájdalomnak vagy te folytatása.

De a kis beteg szerencsésen meggyógyult s folytatódott a nagyszülők öröme, amit kedves Piroskájukban, testi-lelki

szép fejlődésében találtak. Félév múlva, a hetedik születésnapon, már boldogan írta a magát Karlsbadban gyógyítgató jó nagyapa, az ő kedves kis unokájának «szíves szeretettel» küldött levélben: «... Neveljen fel a jó Isten, téged kedves unokám, szépnek. jónak...»

A sokat szenvedett, sokat gyötrődött jó nagyapa és nagymama évek múlva azzal a boldogító tudattal hűnyhatták le szemüket, hogy ezt a kérést meghallgatta a kegyes Ég. Ki gondolta volna akkor, hogy az élettől duzzadó szép Piroska földi pályafutása is olyan rövidre van szabva!...

A nagymamának hosszas, súlyos betegség után bekövetkezett halálával Piroska, boldogult édesanyja egyetlen testvérének, Arany Lászlónak házában talált meleg otthonra. Arany László és felesége — Szalay Gizella, a nagy történetíró Szalay László unokahúga — ugyanolyan nagy szeretettel vették körül bájos kis húgukat, mint amilyennel azelőtt a nagyszülők becézgették az ő drága unokájukat. Az élete 21-ik tavaszán a családi gyászból alig kibontakozott, viruló egészségű Piroska — aki úgy tudott örülni az élet szépségeinek — 1886 májusában megbetegedett, állapota június közepe felé igen súlyosra fordult, s bár Arany Lászlóék igazán:

... Önfeláldozó, szülői gonddal,
Aggó reménnyel, néma fájdalommal

örkődtek fölötte, éjjel-nappal, mint ahogy aztán a koporsó fölötti verses imában édesapám is hangoztatta, július első napjaiban a nagy költő egyetlen leányának «egyetlen kedves maradványa» is megtért oda, hol a megdicsőült nagyszülők és édesanya már várták őt az angyalok seregében, a boldog találkozóra. El lehet mondani a Lévy szép versével, hogy Piroska igazán csak addig élt, míg bepillantott «az ifjúság tündérszép kertjébe» — annyi időt töltött csak idelelni:

... Míg egy fehér liliumnak
Levelkéi a földre omolnak...

Piroska halála Arany Lászlóék fővárosi nyári lakásában, Ráth Károly főpolgármesternek az Erzsébet-út és Amerikai-út sarkán fekvő városligeti villájában következett be, onnét kapták a nagybeteg állapota iránt szeretetteljesen aggódó

szüleim időnként a hol egy-egy kis reménységgel biztató, hol azonban nagyon lesújtó híreket.

A Piroska koporsója fölött tartott említett verses imádságot szegény jó édesapám — szíve mélyéig meghatva — könnyek között fejezte be, azzal, hogy mint a Jób barátjai, ő is odaül a gyászolók mellé a porba, halkan imádkozni és sírni velük . . .

Hogy Arany Lászlóék mennyire szerették s mennyire gyászolták az ő kedves Piroskájukat, annak élénk és meghatározható bizonyága az a levél, mit a gyászeset után hat héttel Arany László boldogult édesapámhoz intézett, s mi sok más, végtelenül érdekes levéllel együtt édesapám hátrahagyott gyűjteményének kegyelettel őrzött kincsei közé tartozik.

Ezt az immár majdnem félszázados szép levelet érdemes megismertetni a nyilvánossággal. Szó szerint így szól:

«Tisztelt Kedves Barátom!

A mi rettenetes három hetünk idején a hajnal első óráit, midőn rajtam volt a virrasztás sora, de betegünk állapota egy kissé rendesen csillapult, kertünkben szoktam tölteni, csendben, magányosan. Lelkem remény és kétségbeesés közt hánykódott s e tanutlan egvedüliségemben vágyva vágytam volna földreborulni, hogy imádkozzam; de gondolatban sem bírtam továbbhaladni ez egy eszménél: «Ne úgy legyen, amint én akarom, hanem amint Te akarod.»

Mert arra a hitre jutottam, hogy a földi embernek, ha hisz a mindenható igazságos istenben, imádsága nem lehet sem több, sem más e néhány szónál; minden egyéb beszéd vagy gondolat: elbizakodott erőlködés az istenség ellen.

A reánk mért csapás után megtelt a lelkem keserűséggel. Közel voltam ahhoz, hogy istenkáromlásra vetemedjem, ha ily kitörést is már gondolatban el nem fojtott volna minden erőlködés tehetetlen voltának érzete s az a halovány önáltatás: mit tudod, nem jobb volt-e talán így?

Ezt a meggyőződést fejezi ki — engeszteltebb lélekkel — a te költeményednek is két szép sora.

Engedd meg, hogy ezt a két sort, egy régi francia minta után készített emlékdarabon visszaadjam családod nőtagjai-

nak. Legyen ez kedves nődnek s egykor talán majd leányaid egyikének emlék Piroskára, és — ha valaha a gondviselés megpróbáltatásokat mérne rájuk — emlékeztesse őket rád is, aki e sorokban fejezted ki az egyedüli gondolatot, mely a fölháborodott és zúgolódó lelket ha meg nem nyugtathatja is, de elcsitíthatja.

Áldjon meg az Isten kedveseiddel együtt!

Budapest, 1886. aug. 12.

régi igaz híved, lekötelezett barátod

Arany László s. k.»

A levélben említett emléktárgy egy remekművű arany karperec, a belevéselt sorok pedig így hangzanak :

Versengeni ki volna vakmerő

A jó Istennel, aki így akarta...

Édesapám aztán fogalmazványban megőrizte az e levélre adott válaszát, a következőkben :

«Kedves Barátom!

Megható leveled kíséretében a drága Piroskánkra emlékeztető szép emléktárgyat köszönettel vettem. Én is sokat gondolok rá azóta is ; mi is sokat emlegetjük magunk közt. Próbáljuk kérdezgetni : miért kellett így történni? S mégis : nem jobb volt-e így?

Csak Ő tudja, aki mindeneket tud.

Leveledben van egy szó, amit különösen köszönök neked ; hogy ez emléket, feleségemnek vagy leányaimnak, Piroska után *reám* is emlékeztetőül szántad, ha majd rájuk is az a megpróbáltatás jó, melyet el nem kerülhetnek. Leveledet azért együtt őrizzük meg az arany pereccel, mint annak még drágább kiegészítő részét.

Isten áldjon meg, kedves Laczim ; öllelek, Gizellával együtt — feleségem s Póla leányom (ő van itt), velem együtt üdvözölnek, köszönik a nekik szánt emléket s kívánják, hogy ehhez hasonló vagy még nehezebb megpróbáltatást csak későn, igen későn lássatok!

Halas, 1886. aug. 14.

szerető barátod.»

A levélben említett megpróbáltatás: családunk fejének, édesapámnak halála, majdnem húsz év múlva, 1905 őszén következett be, mikor jó édesanyám már nem élt. Az Arany-család utolsó férfi-sarja bizony még hamarabb elköltözött: Arany László, a Kisfaludy-Társaság kedves emlékű tagja, a *Déliabok hőse* és a *Hunok harca* fényes tehetségű költője, a *Tudós nők* is, aránylag fiatalon húnyt el, alig 54 éves korában, tizenkét évvel a Piroska halála után. Emlékét híven őrzi irodalmunkban összes műveinek ötkötetes kiadása, mit az özvegy megbízásából Gyulai Pál — az Arany-család leg-hívebb, legbizalmasabb barátja — bocsátott közre, hangsúlyozván az előszóban, hogy Arany Lászlónak «se a hitves, se a barát nem koszorúzhatja meg méltóbban sírját, mint e gyűjtemény virágaival . . .» Ennek a gyűjteménynek egyik legszebb virága a «Piroska és édesanyja emlékéül» című rész, mit Arany László, Piroskának a halálos ágyon többször elsóhajtott eme szavaival — Hugo Victor mondásával — vezet be:

Mourir, ce n'est rien ;
Être oublié, c'est tout . . .

Legyen ez a fentebbi kis megemlékezés bizonyossága annak, hogy Piroska — ha már a negyvennegyedik tavasz készül is hozni virágait az ő kora sírjára — nincsen elfelejtve.

SZÁSZ KÁROLY.

JÓZSEF NÁDOR TELJHATALMÚ KORMÁNYZÁSA 1805-BEN.

— Első közlemény. —

1804 júniusában a nádor kifejtette a király előtt az új országgyűlés összehívásának szükségét és megjelölte a tárgyakat, amelyekkel annak foglalkoznia kellene. Széles mederben folyó tárgyalásokra gondolt akkor, amelyeket külső események nem zavarnának.¹ A szép reményeket elsodorta a harmadik koalíció háborúja. Soha a monarchia nem indított háborút olyan készületlenül, mint ezt, soha nem választotta meg a háborúskodás időpontját olyan alkalmatlan pillanatban, mint akkor, soha nem vívott küzdelmet a sikerelenség olyan ijesztő rémével, mint 1805-ben.

A luneville-i béke után a monarchiában nagyon békés volt a hangulat. Károly főherceg sürgetéseire az illetékes tényezők rászánták magukat, hogy az akadozó állami gépezet bajait orvosolják. Két ponton halaszthatatlanul hozzá kellett látni a szervezéshez, a pénzügyek és a hadsereg kérdésében. A Habsburg-birodalom helyzete az utolsó években lényegesen megváltozott. Három komoly vetélytárssal kellett számolnia: Orosz-, Porosz- és Franciaországgal. Ezek közül a cári birodalom és a francia fennhatóság alatt álló területek közvetlenül határosak lettek Ferenc országaival, Poroszországgal közös határai pedig jelentékenyen megnövekedtek. Az új határoknak sok könnyen sebezhető pontja volt,²

¹ *Iratok*, I. 682. 1. Tanulmányom, amely József nádor készülő életrajzának egyik fejezete, iratanyagának nagyrésze megjelent a *József nádor iratai* című kiadványom II. kötetében. Ezt röviden mindig csak *Iratok* címen fogom idézni.

² Károly főherceg 1804. évi április hó 12-i emlékiratában úgy jellemezte a helyzetet, hogy a régi katonai szervezet megfelelt «so lange Österreich von Russland getrennt war, von der Pforte nichts

amelyeket még csak mesterséges védművek sem oltalmaztak. A megromlott pénzügyek pedig szinte leküzdhetetlen akadályokat gördítettek az újjászervezés elé. Ámbár Károly főherceg, mint hadügyminiszter, a legnagyobb mérsékletet tanúsította, a pénzügyi kormány mindig a hadsereg szeretlen kívánságairól panaszkodott. Ilyen körülmények közt egészen természetes volt, hogy éppen a hadügyi vezetőség minden konfliktust és surlódást el akart kerülni.

Közvetlenül Luneville után a kontinens politikai horizontja tisztának is látszott. Poroszország gondosan ápolta Napoleonnal a jó viszonyt; a délnémet fejedelemségek, amelyek a birodalom területi rendezésénél jelentékenyen megduzzadtak, valósággal hűbéresei lettek. Sándor cár kereste a barátságot a geniális parvenüvel és két nappal azután, hogy Franciaországgal békét kötött, 1801 október 10-én már titkos szerződésre is lépett vele, amelyben kölcsönösen kötelezték magukat, hogy a cár a francia emigránsokat, Napoleon pedig a lengyel elégteleneket eltávolítja országaikból.¹ Csak Angliával maradt fenn Franciaország ellentéte még amiens-i békekötésük után is. Anglia nem szolgáltatta ki Máltát, mint az a szerződés értelmében kötelessége lett volna, sőt politikai követelésekkel lépett föl.

---

zu fürchten hatte, gegen Preussen gleichfalls nicht concentrirte Macht durch Grenzfestungen der ersten Classe gedeckt war, Frankreich von der eigentlichen österreichischen Monarchie auf beiden Seiten gegen 100 Meilen getrennt und die Neutralität der Schweiz als ein heiliges Palladium respectirt war; so lange man sich nur nach jahrelangen ausserordentlichen Unglücksfällen eine französische Armee an die Grenzen der Monarchie denken konnte». Ezzel szemben az új helyzetről így írt: «Aber seitdem die Scheidewand zwischen Österreich und Russland eingestürzt, die Grenze gegen Preussen in einer langen wehrlosen neuen Linie ausgedehnt ist und Frankreichs Heer in 24 Stunden in Tyrol und der Terra firma campiren können, seitdem müssen alle ökonomischen Rücksichten gegen das Bedürfniss der äusseren Sicherheit bei der Dislocation der Truppen schweigen.» *Erzh. Carls ausgewählte Schriften*, VI. 9. I. V. ö. Criste: *Erzh. Carl von Österreich*, II. 264. I.

¹ Serge Tatistcheff: *Alexander I-er et Napoléon d'après leur correspondance inédite*. 1801—1812. Paris, 1891, 5. I. Sándor cár nevelőjének, Laharpe-nak hatását látja Sándor cár barátságos érzelmeiben.

Európában nem látták a veszedelmet, amely ebből a kontinensre háramolhat. Napoleon, minden oldalról biztonságban, arra készült, hogy Angliával végleg leszámol. Franciaország északi partjain nagy védelmi műveket és kikötőket épített, itt vonta össze nagyszerű hadseregét, hogy átkeljen vele a szigetországba.¹ Természetes, hogy Anglia mindent elkövetett, hogy ezt a veszedelmet magáról elhárítsa és ebben nagyon segítségére jött Napoleon kihívó, sértő modora, amely már nem sokkal később Sándor cárt elidegenítette tőle.

1802-ben Franciaországban azt a vádat emelték az orosz követ, ugyanaz ellen a Markov ellen, aki az 1805-i titkos szerződést létrehozta, hogy a francia kormány ellen röpiratokat íratott. Ebből támadtak az első félreértések a két uralkodó közt.² 1803 elején már a cár úgy gondolkozott az első konzulról, hogy zsarnok és önző;³ a teljes elhidegülés azonban csak akkor következett be, amikor 1803 júniusában Napoleon megszállotta Hannovert, amelynek nagyhercege az angol király volt, valamint a nápolyi királyság kikötőit.⁴ Markov ügye nyílt összetűzésig fajult el. Napoleon követelte visszahívását, de Sándor cár pártját fogta. Ettől kezdve a cár már az angolokhoz vonzódott, amit el is árult azzal az ajánlatával, hogy Napoleonnak közvetítőül ajánlkozott. Ennek az ajánlatnak az elutasítása után⁵ csak Enghien herceg kivégzésére (1804. márc.) volt szükség, hogy Sándor cár hátat fordítson szövetségeseinek. A pétervári udvar gyászt öltött és megszakította Franciaországgal a diplomáciai viszonyt.⁶ Így hajtotta Napoleon egymás karjaiba Oroszországot és Angliát.

A cár egyik bizalmas tanácsadója, Czartoryski herceg, emlékiratot dolgozott ki Európa megbékítéséről és Angliá-

¹ Hogy ez mennyire komoly terv volt, v. ö. Gr. York von Wartenburg: *Napoleon als Feldherr*. Berlin, 1909, I. 182. l.

² Tatistcheff id. m. 24—28. l.

³ U. o. 43. l.

⁴ U. o. 53. l.

⁵ U. o. 56—68. l.

⁶ U. o. 70. l.

val szövetséget ajánlott. Föl akarta rázni közömbösségéből Poroszországot és Ausztriát is, hogy Nápolyt az erőszak ellen megsegítsék.¹ Megindult tehát a harmadik koalíció alakulása, amelybe azonban egyelőre még csak Svédországot sikerült bevonni. Poroszország megnyerésére kevés kilátás volt, az orosz diplomácia tehát egész erejét Bécsben vetette latba.

Bécsben, ha nem is a tárgyi, de a személyi alapok megvoltak arra, hogy az angol-orosz nyomás eredményt érjen el. Hiszen a nápolyi királyné, Mária Karolina, Ferenc császár nagynénje és akkori feleségének, Mária Teréziának édesanyja volt. Erélyes, tevékeny asszony, aki írásban és szóval mindig kész volt sikraszállani, hogy akaratát valóra váltsa.² Házassága alkalmával kikötötték, hogy ha fiúnak ad életet, szavazati joggal tagja lesz az államtanácsnak. Férje mellett, aki egészen elmerült a vadászatba és a mulatozásba, az ő akarata érvényesült.³ Azóta, hogy a franciabarát Tarucci minisztert megbuktatta, Nápoly angol befolyás alá került s a Napoleon-ellenes politikának a királyné lett egyik legfáradhatatlanabb bajnoka.⁴ 1796-ban ugyan Franciaország hadisarc fizetésére kényszerítette, de Campoformióban az ő követe közvetített és 1796-ban Nápoly titokban már megint szövetkezett Béccsel. Onnan Mackot küldték Mária Karolinához, aki még az év novemberében megrohanta Rómát, hogy a franciákat a szent városból elűzze. Ez a vállalkozás kudarcba fűlt, Nápolyban is lazzaroni-lázadás tört ki, a királyi családnak menekülni kellett s a forrongást csak Nelson segítségével

¹ U. o. 79. l.

² Ch. Auriol: *La France, l'Angleterre et Naples de 1803 à 1806*. Paris, 1904—5, I. 7. l. bámulattal ír energiájáról, de kifogásolja «la violence et l'instabilité de son caractère, les écarts de sa conduite». Thugut tapintatlanságot, kíváncsiságot és fecsegést vet szemére. Vivenot: *Briefve Thuguts*, I. 235. és II. 218. l. — V. ö. még Frh. v. Helfert: *Königin Karolina von Neapel und Sicilien im Kampfe gegen die französische Weltherrschaft*, 1790—1814. Wien, 1878; u. ö.: *Zeugenverhör über Maria Karolina v. Österreich aus der Zeit der grossen französischen Revolution* (1768—1790). Wien, 1879.; Bonnefons: *Marie Caroline reine des Deux-Sicilles*, 1768—1814. Paris, 1905.

³ Bonnefons id. mű 2—3. l., Helfert: *Zeugenverhör*, 39—42. l.

⁴ Bonnefons id. mű 5. l., Helfert: *Zeugenverhör*, 31—47. l.

nyomhatta el. Marengo után természetesen Nápoly is kénytelen volt békét kötni, 1801 február 18-án Folignóban területét is megcsonkították.¹ Mindez azonban nem változtatta meg Mária Karolina gondolkodását. Napoleon nagyon jól tudta is, mit várhat a királynétól és 1805 elején levélben fenyegette meg, ha háborút idézne föl, családjával együtt mint földönfutó, koldulva fog menedéket keresni.²

A bécsi államférfiak nem szerették Mária Karolina nagy politikai tevékenységét. Amikor 1801-ben veje meglátogatására Bécsbe érkezett, iparkodtak őt a császári pártól távoltartani, de a királyné több mint egyévi ott időzése³ nem volt hatás nélkül az udvarra.

Az orosz udvar első kísérletei Bécsben nem találtak meghallgatásra. Gróf Cobenzl Lajos kancellár akkor még nem igen mert szakításra gondolni Franciaországgal, de a cárt sem merte elutasítani. Érzelmei is inkább ez utóbbihoz vonzódtak, tehát folytatta a megbeszéléseket az Oroszország részéről felvetett tervről.⁴

A tárgyalások során az oroszok terveiket egy emlékiratban fejtették ki. Ezt a császár véleményezésre kiadta Károly főhercegnek is, aki igen erélyesen foglalt állást a háború és az orosz szövetség ellen. Nyíltan kifejtette, hogy a hadüzenetre «ez a legalkalmatlanabb időpont, amidőn Franciaország fizikai ereje a végsőkéig meg van feszítve,

¹ Helfert: *Königin Karolina*, 13—53. l.

² Auriol id. mű II. 128—131. l. — V. ö. Helfert: *Königin Karolina*, 142—144. l.

³ Amikor 1800. évi augusztus hó 18-án Schönbrunnba érkezett, a császári pár Badenbe költözött. Helfert: *Königin Karolina*, 47. l., 1802. évi június 22-én pedig ő maga így panaszkodott Gallónak: «Je vais anjourd'hui à Presbourg, l'Empereur et l'Impératrice y étant depuis quarante jours et ne pensant même pas à revenir voir une mère qui dans peu s'éloignera pour la vie. Les illusions, qui chez moi sont toutes détruites, font que je n'ai plus aucune attache à la vie.» M. H. Weil—C. di Somma Circello: *Correspondance inédite de Marie-Caroline reine de Naples et de Sicile avec le marquis de Gallo*. Paris 1911, II. 319. l.

⁴ Wertheimer Ede: *Ausztria és Magyarország a XIX. század első tizedében*. Budapest, 1890, I. 245—247. l.

Ausztria fegyverfogható népessége ellenben kimerült, határai védtelenek, pénzügye meg van bénítva, hitele pedig úgyszólván teljesen tönkretéve.»¹ Figyelmeztette Ferencet az angol és orosz szövetség gyengéire, hogy Anglia a kontinensen nem tud számbavehető segítséget adni, hogy Oroszország nem lehet idejére a harctéren, úgyhogy a döntő összecsapásnál Ausztria magára volna hagyva és még ha 100—150 embert adna is, egyesült haderejük még mindig elmaradna a francia mögött.² Nem bízott Oroszország állhatatosságában sem, vajjon egy esztendőn belül nem merül-e föl valamely véleményeltérés, amelyre szövetségesét ismét egyedül hagyja a küzdelemben. Nem tartotta megfelelőnek, amit Oroszország segítségben ígért, de a politikai célkitűzésben sem látott olyat, amiért a monarchiának érdemes volna véreznie. Utalt a kimerült kincstárra, a bajokra, amelyek még győzelem esetén is a népet sújtanak és arra, hogy ebben az esetben Porosz- és Oroszország helyzete olyan módon változhatnék meg, amely Ausztriára csak kellemetlen volna.

Másnap még egy pótfelterjesztésben szállt vitába azzal a tétellel, hogy Franciaországgal lehetetlen a békét fenntartani, és ellenkezőleg azt fejtegette, hogy sohasem volt a helyzet olyan alkalmas a közeledésre Franciaországhoz, mint éppen most. Az orosz háborús tervre utalva, így végezte iratát: «Minden katonai vélemény szerint ez a háború Ausztriára felette kedvezőtlenül végződne. Közvetlen következményei lennének: elerőtlenedés, szétzúllás, sőt talán a monarchia földarabolása; közvetett, de nagy eredménye: Oroszország szörnyű túlsúlya és Ausztria függése ettől az óhitű monarchiától.»³

Hat hét mulva újabb felterjesztésekben fejtette ki álláspontját, nézeteit az európai helyzetről és a monarchia teljes készületlenségéről,⁴ sőt ezután egy külön emlékiratban már

¹ Károly főherceg 1804. évi március 3-i felterjesztése. *Ausgewählte Schriften*. V. 611. l., az itt idézett hely a 639. lapon.

² Franciaország erejét 180 ²/₃ zászlóaljjal tartotta erősebbnek a monarchiáénál, a háború kitörésének pillanatában is 159 zászlóaljjal. *Ausgewählte Schriften*. V. 617. l.

³ 1804. márc. 4. *Ausgewählte Schriften*. V. 663—666. l.

⁴ 1804 ápr. 12. U. ott VI. 3—22. l.

egyenesen a francia szövetségért szállt síkra. Rámutatott, hogy Anglia, Orosz- és Poroszország érdekei egyenesen ellentétesek a monarchiáéval, míg a francia szövetség mind a két érdekelt államra előnnyel járna. De ezt a szövetséget is békésnek óhajtotta, azzal a kikötéssel, hogy francia-orosz háború esetére Ausztria semleges maradjon.¹

Napoleon éppen akkor készült felvenni a császári címet és ennek elismerését kívánta Ferenc császártól is. Ezt az ügyet Bécsben nagyon ügyetlenül kezelték. Ferenc félt, hogy háza egy reá nézve esetleg kedvezőtlen választás esetén elesnék a császári címtől és háttérbe szorulna, ezért az osztrák császári címet kívánta fölvenni. Napoleon ebbe is beleegyezett, de Bécsben az elismerés körül olyan kicsinyes huzavonát folytattak, amely fölingerelte.² Károly főherceg ugyan 1804 június 1-én külön előterjesztésben rámutatott arra, hogy éppen ez volna az alkalmas időpont, amikor Napoleon bizalmatlanságát meg lehetne szüntetni, követelte tehát, hogy Ferenc azonnal és feltétlenül ismerje el őt császárnak, mielőtt még ebben az ügyben esetleg Oroszország részéről kellemetlen beavatkozás történék,³ de megint nem hallgatták meg. Végül mégis csak elismerték az új császárt, de a tárgyalások elnyújtásával olyan légkört teremtettek, amelyben az impetuózus Napoleon fenyegetésekre ragadtatta magát.⁴

Ilyen körülmények közt az orosz tárgyalások kedvezően alakultak. Az udvarban mind élesebben lépett föl egy csoport, amely Ferenc testvérei ellen fordult. Ennek tagjai kárhoztatták, hogy a főhercegek közhivatalokat viselnek s a közéleti szereplés teréről vissza akarták őket szorítani. Elsősorban Károly főherceg ellen fordultak, akinek kezében volt a hadsereg, aki az egész kormányzat megreformálását igen erélyesen követelte és a külpolitikáról is elmondta kritikáját, de mellette a nádor és János főherceg hatalmát is meg akarták törni. Ebben az alakulatban nagy szerepet játszottak

¹ 1804 ápr. 23. U. ott VI. 23—26. l.

² Wertheimer id. mű I. 224—231. l.

³ 1804 jún. 1. *Ausgewählte Schriften*. V. 27—30. l.

⁴ Wertheimer id. mű I. 228. l.

idősebb tábornokok, akik nem tudtak belenyugodni Károly főherceg reformjaiba és a haditanács átszervezésébe. Élükön gróf Kolowrat János tábornoszernagy állott, aki az átszervezés óta nem közvetlenül a császárnak referálta a haditanács ügyeit.¹ Veszedelmesebb volt, hogy a miniszterek is ehhez a csoporthoz tartoztak. Közülök Ferenc császár egykori nevelője és bizalmas kabinetminisztere, gróf Colloredo-Waldsee Ferenc, ámbár fia Károly főherceg, szárnysegéde és rajongó híve volt, sohse tudta leküzdeni ellenszenvét a főherceggel szemben.² A pénzügyminisztert, gróf Zichy Károlyt bántotta, hogy tehetetlenségét Károly főherceg nyíltan támadta.³ Az államtanácsosok közül Collenbach és Stahl tartoztak ehhez a csoporthoz, amelynek nagy támasza volt gróf Lamberti Kamillo, a császár szárnysegéde is. Legfőbb erejük azonban maga a császárné volt, Mária Terézia, Mária Karolina királyné lánya, aki egyszer, 1797-ben már részes volt Károly főherceg eltávolításában.⁴ Ilymódon mindazok, akik a királyt közvetlenül környezték, akik gondolkodására a legmélyebb hatással voltak, ennek a csoportnak törekvéseit szolgálták.

Gróf Cobenzl Lajos kancellár velük fordult a főherceg ellen. Őt Napoleon többször személyesen megalázta, amit nem tudott elfelejteni.⁵ Mint volt pétervári követ, sokra becsülte az orosz birodalom erejét. Engedett tehát ellenszenvének és amikor a türelmetlen Sándor cár már meg akarta szakítani a tárgyalásokat, 1804 november 6-án egyezséget kötött vele.⁶ Oroszország ezzel döntő sikert ért el. Egész

¹ Criste id. mű II. 284. 1.

² U. ott II. 288. 1. Schwarzenberg herceg, aki ebből az alkalmából Károly főherceg akarata ellen került a haditanács alelnöki székébe, írta: Das ganze Ministerium wünschte den Krieg, die Staatskanzlei (Cobenzl), weil sie in ihrer Geistesarmut keinen Ausweg mehr kannte; die Finanzen (Zichy), weil sie es bequemer fanden, auf einen Deus ex machina zu hoffen, und die Hofkanzlei, weil ihr Chef (Colloredo) dadurch hoffte und dachte, dem Monarchen gefällig zu sein.* U. o. II. 295. 1.

³ U. o. II. 273. 1.

⁴ U. ott I. 431—434. 1.

⁵ Wertheimer id. mű I. 258. 1.

⁶ U. ott I. 253—255. 1.

akciójában igen ügyesen tolta előtérbe Nápoly megsegítését, mint olyan érvet, amely kedves volt a császárnénak és Ferenc udvaroncainak is jó eszközül szolgált intrikáikban a gyenge ítéletű, habozó fejedelemmel szemben.

Ferenc császár még akkor is, amikor ehhez az egyezséghez hozzájárult, azt hangoztatta, hogy «minden ürügyet és okot el kell kerülni, amely minket háborúba keverhetne, mert eltekintve a legvégső szükségétől, arra képtelenek vagyunk.»¹ Pedig a november 6-i egyezséggel el volt vetve a kocka. Cobenzl nem is merte erről a fordulatról értesíteni Károly főherceget; csak egy hónap múlva tett neki róla említést.²

A háborús minisztérium és a békés hadügyminiszter közt ez után a fordulat után kitört az elkeseredett küzdelem. A főherceg újra kifejtette, hogy számbelileg a monarchia még az orosz segítséggel is milyen alsóbbrendű. Rámutatott, hogy a megígért 115,000 oroszból tulajdonképpen csak 90,000 fog Ausztriában rendelkezésre állani, és hangsúlyozta, hogy a monarchiának félesztendőre van szüksége a mozgósításra, holott a francia sereg máris harckészen áll.³ Cobenzlnak tehát be kellett látniok, hogy a főherceggel nem boldogulnak, s hogy az ő előterjesztései csak hátráltatják Ferenc határozott állásfoglalását. Kijátszották tehát ellene Mack altábornagyot.

Mack már 1803 óta volt a háborús párt reménysége. Ennek a szerencsétlen hadvezérnek két nem éppen katonai jellemvonása kedvezett: csapongó fantáziája és csodálatos előadó- és rábeszélőképessége. A tényeket mindig úgy színezte ki, amint azok terveinek megfeleltek. Föltevéseit valószínűságnak tekintette és hallgatóit előadásának hevével ragadta magával.⁴ Pedig az 1798-i szerencsétlen római kaland életé-

¹ Criste id. mű II. 293. l.

² U. ott II. 294. l.

³ 1805. jan. 22. *Ausgewählte Schriften*, VI. 33—50. l.

⁴ Wertheimer id. mű I. 273. l.; M. Angeli: *Ulm und Austerlitz*. Streffleur, 1877. IV. 499. l.» . . . Zur Manie gewordener Zug . . . die That-sachen und kommenden Ereignisse nach der eigenen Phantasie zu gruppieren und diese oft schwer zu motivirenden, selbst auch ganz unrichtigen Suppositionen zum Ausgangspunkte seines militärischen Calculs zu machen . . .» U. ott 435. l.

nek nagy tehertétele volt. Azóta szolgálaton kívül élt, de mindig próbálkozott, hogy reaktiváltassa magát. Mária Karolina királyné, aki nápolyi szereplése óta nagyon rossz véleménnyel volt róla, amikor az altábornagy 1803-ban Bécsben megint feltűnt, már azt hallotta, hogy a hadsereg felügyelője lesz, és kétségbeesve kiáltott fel: «az államok nem kerülhetik el veszтөket».¹ Mackot akkor Gentz karolta föl, Napoleonnak ez az elkeseredett ellensége, aki azonban nem kevésbé gyűlölte Károly főherceget sem.² Nagy lelkesedéssel beszélt mindenféle annak a férfiúnak kiváló tehetségéről, akiről Napoleon úgy nyilatkozott, hogy «a legközszerűbb emberek egyike, kivel valaha találkoztam. Csupa önhittség és hiúság, amiért is mindenre képesnek tartja magát. Kívánatos volna, hogy egyszer valamelyik jó tábornokunk ellen küldjék, akkor szép dolgokat érne meg. Elbizakodott és semmi egyéb, egyike a legtehetetlenebb embereknek, amihez járul, hogy balszerencséje van».³

Macknak nem is sikerült semmit sem elérnie, mígnem a háborús párt benne fedezte föl azt a férfiút, akivel Károly főherceg hatalmát megtörheti. Hozzáfűzött várakozásukban ezek az urak nem is csalatkoztak. Mack egy csapásra megnyerte a habozó Ferencet. Az ő beállításában minden rózsás színben tűnt föl. A számarány is, a hadsereg felkészültsége is,

¹ «Le générale Mack est un des premiers employés à Vienne et deviendra inspecteur général de l'armée de l'Empereur. Que de réflexions à faire! Mais c'est le torrent, le malheur, et les Etats ne peuvent éviter leur perte . . .» Weil—Somma Cirello: *Corresp. inédite de Marie-Caroline reine de Naples et de Sicile avec le marquis de Gallo*. II. 394. 1.

² *Schriften von Gentz*. Herausgegeben von G. Schlesier. Mannheim, 1838—40. IV. 59—60. 1. Persze Ulm után Gentz is egészen másképp ír róla: «Ich kannte Mack und ich kannte die, welche ihn verschriehen und gebraucht hatten. Ein schwacher, weinerlicher, fast niederträchtiger Charakter, eine Seele ohne wahre Energie, ein Kopf voll schiefer und halber Gedanken, durch alte revolutionäre Tendenzen vollends von allen Seiten verzerrt und verschraubt; das war der Mann; als Soldat durchaus nur für den zweiten Rang geboren: in diesem leicht der Erste unter den jetzt Lebenden.» C. Th. Perthes: *Politische Zustände und Personen in Deutschland zur Zeit der französischen Herrschaft*. Gotha, 1869, II. 296. 1.

³ Bourienne *Memoires*, III. 275. 1.

amelyről, minthogy évek óta nem volt alkalmazásban, aligha lehetett képe ; a pénzügyek sem aggasztották, sőt külpolitikailag is vérmes reményei voltak. A hadsereg mozgósítását két hónap alatt vállalta. Ő akart támadni és ettől várta az elnyomott népek csatlakozását és katonailag is jelentős segítségét.¹

Károly főhercegnek nem sikerült meggyőznie az uralkodót, hogy Mack légvárakat épít. A császár már januárban azt követelte tőle, hogy a haditanács szervezetét változtassa meg. Márciusra ez vissza is nyerte régi alakját ; a főherceg hatalma megszűnt fölötte. Az elnöki és alelnöki székek betöltésénél is mellőzték Károly főherceg jelöltjeit. Áprilisban pedig már azt kívánta Ferenc, hogy Károly mint miniszter alkalmazza Mackot. Ez ellen is hiábavaló volt a küzdelem ; április 22-ikén Mack lett a vezérkar főnöke.²

Mack abban a reményben ringatta a bécsi kormányköröket, hogy Napoleon előtt el lehet titkolni a hadikészülődéseket, hogy a francia császár csak akkor fog a helyzet tudatára ébredni, amikor Párizsba elér a hír, hogy az orosz segítőhadak átlépték Oroszország határát. Úgy számított, hogy ez öt nap alatt ér el Franciaországba és megnyugtatta a kormányt, hogy 55 nappal később az osztrák sereg teljesen felkészülve megkezdje a támadást.³

A bécsi francia követséget sikerült is ámítgatni, de Napoleon gyanúval nézte a sűrű érintkezést az oroszokkal.⁴ Cobenzl pedig, hogy az oroszokat megnyugtassa, már 1804 decemberében elhatározta, hogy Itáliába csapatokat szállít. Utánozta azt a fogást, amelyet Mária Terézia korában alkalmaztak, amikor Lengyelország első felosztására tették meg az előkészületeket.⁵ Egészségügyi ürügyek alatt az olasz tarto-

¹ Ezeket egy *Freimüthige Gedanken* című emlékiratban fejtette ki. 1805 elején ehhez részletes fejtegetések is csatlakoztak, amelyek ki vannak adva: Erzsh. Carls *Ausgewählte Schriften*. VI. 60—64. és 68—75. lapján.

² Criste id. mű II. 299—308. l.

³ Angeli: *Ulm und Austerlitz*. Streffleur, 1877, IV. 426. l.

⁴ Wertheimer id. mű I. 280—301. l.

⁵ Divéky Adorján: *A Lengyelországnak elzálogosított XVI szepesi város visszacsatolása 1770-ben*. Budapest, 1929, 21—32. l.

mányokban kordont állítottak föl.¹ Napoleon erre a híre mindjárt ellenkordonnal fenyegetődött és március 18-án, éppen akkor, amikor Károly főhercegtől a hatalmat elvették, itáliai igényeinek dokumentálására fejére tette a lombard vaskoronát.

Mindebből beláthatták volna Bécsben, hogy Napoleon előtt nem lehet készülődéseiket titokban tartani. Rochefoucauld francia követtel 1805 májusában, amikor Bécsben hirtelen háborús hírek terjedtek a közönség körében és ezek makacsul tartották magukat, élesebb összekoccanás is támadt. La Rochefoucauld akkor indítatva érezte magát arra, hogy magyarázatot kérjen.²

József nádor csak ekkor értesült a fenyegető veszedelemről. Május közepén ugyanis Bécsbe ment, ahonnan valószínűleg az e tárgyban folyó megbeszélések miatt csak június elején tért vissza.³ Ő is a leghatározottabban elítélte a könnyelmű kockáztatást. Felelőssége tudatában, abban a meggyőződésben, hogy ez mindenkinek, aki hivatalánál fogva áttekintheti az ország helyzetét és megítélheti, hogy egy új háború milyen következményekkel járhat, legszentebb kötelessége,⁴ figyelmeztette az uralkodót, hogy milyen veszedelemmel járhatnak az elrendelt háborús intézkedések és hogy Napoleont nem lehet diktált feltételek elfogadására kényszeríteni. A császár azonban azt válaszolta, hogy a foganatosított rendszabá-

¹ Károly főherceg 1805. január 5-én ez ellen is felemelte szavát, rámutatva, hogy ez a rendszabály arra a feltevésre fogja vezetni, hogy a monarchia tavaszra fel lesz készülve a háborúra. Erz. Carls *Ausgewählte Schriften*, VI. 31. l.

² Wertheimer id. mű I. 290—291. l.

³ Május 5-én írta a császárnak, hogy 11-én indul Bécsbe, visszatérte után, június 4-én írta első levelét. Bécsi áll. lt., *Sammelbände*, 265.

⁴ Diese Empfindung musste noch weit stärker bei jenen erwachen, welchen ihre Laage, das Amt, was sie bekleideten, die Mittel schaffte, das Innere der Monarchie zu durchblicken und daher zu beurtheilen, welche die Folgen des Ausbruchs und der Fortdauer neuer Feindseligkeiten seyn mussten . . . sich zu den heiligsten ihrer Amtspflichten jener, E. M. bey Zeiten auf die Laage des Staates, auf die Massregeln, welche zu dessen fernerer Erhaltung zu ergreifen wären, aufmerksam zu machen, gesellte. A nádor 1805. naplója. *Iratok*, II. 284. l.

lyok éppen arra valók, hogy a háborút elkerülve, méltányos feltételek elfogadására bírják Napoleont.¹

Ferencnek ez a kijelentése is bizonyítja, mennyire nem volt tisztában a helyzettel. Szövetségesei: Oroszország és Anglia már április 11-én megegyeztek abban, hogy Napoleontól követelni fogják, hogy haderejét Hollandiából, Svájc-ból, Itáliából és Németország északi részeiből vonja ki. Ezt akkor Bécsben már tudták és meg is jegyezték, hogy a megállapított föltételek, amelyekhez Napoleon csak leverve járulhat hozzá, lényegesen eltérnek a novemberi megállapodásoktól. Hiszen a májusban megindult kapkodást és a háborús hírek terjedését is ennek a fordulatnak kell tulajdonítanunk.²

A nádor tehát látva, hogy a kormánykörök miként viszik bele a monarchiát a háborúba, még minekelőtte Bécset elhagyta volna, május 29-én felterjesztéssel fordult a királyhoz, amelyben javaslatot tett azokról az intézkedésekről, amelyeket ebben a veszedelemben szükségesnek tartott: a nemesi fölkelésről, az országgyűlés összeülésétől, újoncozásról stb. Ez azonban — úgy látszik — el sem jutott Ferenc kezeihez, soha elintézését nem nyert és sehol sem található.³ Visszatérve is levelekben és fölterjesztésekben iparkodott császári bátyjára hatni, hogy az a szakítást Napoleonnal elkerülje. Károly főherceg fejtegetéseiben a katonai és a külpolitikai szempontok állottak előtérben. A nádor hatáskörének megfelelően a belső, különösen a gazdasági helyzet kedvezőtlenységét fedte föl.

Mindjárt első, ismét Budáról kelt levelében beszámolt róla, hogy az oda is eljutott háborús hírek mennyire megrontották a közhangulatot, hogy a katonák szöknek, az árak rohamosan emelkednek, hogy uzsora kap lábra és éhínségtől tartanak.⁴ Az 1804-i termés tényleg csak az ország déli

¹ *Iratok*, II. 285. l.

² Az április 11-i egyességről gróf Stadion pétervári követ május 5-én értesítette kormányát. Wertheimer id. mű I. 303—304 l., Criste id. mű II. 309. l.

³ A május 29-i fölterjesztésre nézve v. ö. *Iratok*, II. 284—285. és 127. l.

⁴ *Iratok*, II. 110. és 112. l.

vidékein volt jó.¹ Magyarországon ugyan nem volt baj, de Csehországban az ínség nagy zavarokat okozott, ami Ausztriában is érezte hatását. 1805 nyarán tumultusok és összeütközések is voltak.² A nádor tehát az ínség és a drágaság leküzdésére erélyes rendszabályokat sürgetett, többek közt a kincstári gabonavásárlások korlátozását és bizonyos tartalékok visszatartását Magyarországon.³ A császár bizalmasai azonban ezzel szemben azt hangoztatták, hogy a nádor aggodalmi indokolatlanok. Stahl és Baldacci államtanácsosok azzal hozakodtak elő, hogy amikor a gabonakivitelt Magyarországról el akarták tiltani, éppen a nádor ellenezte azt.⁴ Gróf Zichy Károly kamaraelnök pedig számszerű adatokkal bizonyította, hogy Magyarországon nem lesz baj, de viszont a kincstári vásárlásokat még mindig elégteleneknek tartotta.⁵ Hivatalos fölterjesztésekben, amelyek mások bíráló véleményével jutottak a császár elé, nagyrészt gazdasági kérdések leplebe burkolva, a nádor érveinek nem volt kellő átütő erejük. A távolból semmi reménye sem lehetett, hogy meghallgattassék.

Azok után a szerencsétlen lépések után, amelyeket a bécsi kormány tett, a visszavonulás ugyanazon férfiak részéről már nem volt remélhető. Ha Oroszország áprilisi megegyezése Angliával Bécsben nagy elkedvetlenedést is keltett, a miniszterek Sándor cár nyomására mégis csak rávették Ferencet, hogy járuljon hozzá feltételeikhez. Ámbár Poroszország is határozottan visszautasította csatlakozását a szövetséghez, július elején mégis tárgyalások indultak a császárvárosban Winzingerode orosz tábornokkal, amelyek július 16-ikára létrehozták a katonai megegyezést. Ez a megegyezés nagyon különös volt, Winzingerode a segédsapatoknak mind számát, mind indulási idejét és az együttműködés mód-

¹ *Iratok*, II. 113—114. l.

² *Criste id. mű* II. 315. l.

³ V. ö. június 14. és augusztus 10. fölterjesztéseit. *Iratok*, II. 113—123. l. és 129—130. l.

⁴ *Iratok*, II. 123. l. A nádornak a gabonakivitel korlátozása elleni fölterjesztése 1805. január 20-ról. *Iratok*, II. 9—26. l.

⁵ *Iratok*, II. 130—131. l.

ját illetőleg csak reményét fejezte ki, hogy urának nem lesz kifogása a megállapított kívánságokkal szemben.¹ Július 23-án Laxenburgban már a haditervről tanácskoztak.²

A nádor akkor éppen Mármarosba utazott.³ Ott érte őt utól Ferenc császár július 26-án kelt levele, amelyben szigorú titoktartás alatt értesítette az új fordulatról. A terv az volt, hogy az első orosz segítőserег augusztus 16-án lépi át az osztrák határt Brodinál, ennek megfelelően augusztus 25-én akarták megtenni az intézkedéseket a hadsereg mozgósítására Ferenc országaiban. A nádort a császár arra utasította, hogy szigorúan kerülve a feltűnést, készítsen elő mindent erre az időpontra.⁴ Egyelőre szekeresek toborzásáról, lovak vásárlásáról s a már 1802-ben háború esetére megszavazott 12,000 ember állításának előkészületeiről volt szó. A titkolódzást Mack rögeszméje írta elő.⁵

Titokban persze sorozni nem lehetett s a mezei munka idején a szekeresek toborzása és a lóvásárlás nem kecsegtettek semmi eredménnyel, ha nem volt mögötte olyan intézkedés, amely nagyobb nyomatékot adott volna az ügynek.⁶ A nádor tehát főleg az újonnan sorozandók átvételére és kiképzésére szükséges tisztekről és a bevonulók fölszereléséről akart gondoskodni. Épp e részben azonban a legkellemlenebb meglepetések érték. Kitűnt, hogy a 12,000 újonc átvételéhez elegendő tiszti és altiszti személyzet nem áll rendelkezésre. Alvinczy tábornagy, Magyarország katonai főparancsnoka, a nádor fölszólítására a katonai raktárakat is megvizsgálta és lesújtó eredményekről számolt be. Az újoncok és az insurrectio behívásával 48,000 ember fölszereléséről kellett gondoskodni. A főparancsnokság már azon a ponton megakadt, hogy nem tudta, milyen csapatokhoz akarja a hadvezetőség a 12,000 újoncot beosztani, tehát

¹ Wertheimer id. mű, II. 302—314. l.

² U. ott, II. 341. l.

³ Útinaplója az alsúti fhr. lt.-ban.

⁴ Bécsi áll. lt. Kaiser Franz Akten fasc. 218.

⁵ *Iratok*, II. 125—129. l., 1805. napló u. ott, II. 287. l.

⁶ V. ö. augusztus 2. és 18-i fölterjesztéseit. *Iratok*, II. 125—129. és 137—140. l., továbbá az 1805. naplót, u. ott II. 286. l.

nem tudta megállapítani, hogy milyen fegyverekre lesz szüksége.¹ Megállapította azonban azt, hogy fölszerelés és használható puská csak körülbelül 5000 ember részére áll rendelkezésre.² A nádor augusztus 25-ére rendelte el a sorozás kezdetét, de a magyarországi főparancsnokság ennek elhalasztását kérte október 1-jére, mert fölszerelés és kiképző személyzet híján nem tudott mit kezdeni a bevonulókkal.³

A másik föladat, amit a nádornak meg kellett volna oldania: az országgyűlés egybehívása volt. Ebben a tárgyban már május eleje óta több fölterjesztést intézett a királyhoz, de Ferenc még egyiket sem intézte el.⁴ De nem kapott választ a nádor az újoncozási kérdésekben sem. Az adminisztráció valósággal megakadt. A háború kitörése esetére szükséges volt, hogy mindenki a helyén legyen. A nádor sürgette az üres főispáni székek betöltését, de ebben sem történt semmi. A helytartótanácsnak 400 fölterjesztése feküdt a kancelláriában és a királynál elintézetlenül. Ez a hivatalokban torlódást és elkedvetlenedést okozott.⁵ Jellemző a viszonyokra, hogy amikor a főparancsnokság augusztus 31-én azzal az előterjesztéssel élt, hogy a sorozás csak október 1-én induljon meg, ezt az iratot Ferenc csak éppen október 1-én intézte el, megütközését fejezve ki a halasztáson. A kancellária erre már október 4-ikén jelentette, hogy ez azért történt, mert nincs ruházat; de a király ezt az újabb fölterjesztést csak 1806. január 3-án, tehát már a háború után vette tudomásul, egy további jelentést ugyanebben az ügyben pedig csak május 9-ikén.⁶

A nádor tehát augusztus 15-én keserű hangú magánlevélben panaszkolta el ezeket a bajokat. «Ha ezen az állapoton — írta — sürgősen nem segítenek, akkor ez a monarchia erőit (mert Felsőged meg lehet győződve, hogy ez nemcsak

¹ *Iratok*, II. 137—140. és 286—287. l.

² *Iratok*, II. 140. l.

³ *Iratok*, II. 127. l. Az októberi halasztás: bécsi áll. lt. St. R. 4343/1805. sz.

⁴ A május 4. fölterjesztés *Iratok*, II. 58—62. l.

⁵ *Iratok*, II. 134—137. l.

⁶ *Iratok*, II. 139—140. l.

Magyarországon van így) meg fogja bénítani és ezzel egyben meg fogja nehezíteni azt a lehetőséget, hogy az állam teljes romlásától megmentessék.»¹ Akkor végre Ferenc a magyar ügyek megbeszélésére Bécsbe hívta a nádort, aki mindjárt föl is utazott.²

A bécsi tartózkodás alkalmat adott a nádornak, hogy a császárt figyelmeztesse, hogy «a folyamatban lévő fegyverkezések elkerülhetetlenül háborúra vezetnek, ez pedig a belső erők bénultsága folytán szükségképpen a monarchia romlását fogja maga után vonni, amiért is az állam minden hű szolgájának mindent el kell követnie, hogy azt elhárítsa.»³ Ebből az alkalomból Cobenzlrel is volt összetűzése, akinek megmondta, hogy a számítása szerinti 500,000 ember csak a papíron van meg és hogy a zavargások, amelyek épp e napokban kitörték, a belső bajok jelei. Cobenzl panaszkodott is Colloredónak, hogy a császár öccsei ellenzékieskednek, mert érdekelt férfiak őket rosszul informálják, amivel határozottságot kell szembeögegni.⁴

Ilyen körülmények közt a nádor nem sokat végezhetett. Az egyetlen eredmény az vot, hogy a király végre kitűzte az országgyűlés idejét október 13-ára. Kétheti ottidőzés után azzal a szomorú tudattal tért meg Bécsből, hogy kötelességét ugyan teljesítette, de hogy a fenyegető veszedelem elhárítása és a közjó érdekében édes keveset ért el.⁵

Alig néhány nappal azután, hogy Budára visszaérkezett, már értesült a hadműveletek megindulásáról. Napoleon már augusztus 23-án elhatározta, ha nem kelhet át még hamarosan Angliába, akkor 200,000 emberrel Németországba indul, amelyet szeptember 23-ikára akar elérni. Ez esetben egyenesen Bécs ellen vonul és addig nem teszi le a fegyvert, amíg Nápolyt és Velencét meg nem szerezte, Bajorországot

¹ *Iratok*, II. 136. 1.

² *Iratok*, II. 137. 1.

³ 1805. napló, *Iratok*, II. 287. 1.

⁴ Bécsi áll. lt. Grosse Korrespondenz fasc. 468. Cobenzl Colloredónak 1805. augusztus 26.

⁵ 1805. napló. *Iratok*, II. 288. 1.

pedig annyira meg nem növelte, hogy többet Ausztriától tartania ne kelljen.¹

Bécsben azonban még ekkor is vérmesen reménykedtek, többek közt bizonyosra vették, hogy Bajorország csatlakozni fog a koalícióhoz. Szeptember 6-án fel is szólították Miksa választó fejedelmet, hogy helyezkedjék Ausztria védelme alá, és két nap múlva az osztrák seregek bevonultak a bajor területre.² Károly főherceg ezt az előnyomulást is helytelenítette. Azt kívánta volna, hogy az osztrák seregek mindenekelőtt Itáliából kiindulólág Tirolban és Svájcban vessék meg a lábukat.³ Itt azonban Mack parancsnokolt. Az oroszokkal kötött megállapodás értelmében a fővezér csak Károly főherceg, vagy maga a császár lehetett. Ez utóbbit is, mint főparancsnokot, ideiglenes távolléte alatt csak valamelyik főherceg helyettesíthette.⁴ A császár szeptember 21-én meg is jelent Landsbergben, ahonnan azonban már 26-án ismét visszatért Bécsbe.⁵ Helyettese Estei Ferdinánd főherceg lett, de a vezetés tényleg Mack kezében volt, aki, ámbár annyi föltevése csalárdnak bizonyult, be nem várva saját utánpótlásait, az ellenséges bajor földön nyomult előre az Iller-folyóhoz, még mindig abban bizakodva, hogy ott még a megütközés előtt egyesülhet Kutuszov orosz seregével, amely pedig még Sziléziában járt. Akkor is megmaradt állásában Ulm körül, amikor már tudta, hogy Bernadotte Würzburgba érkezett és összeköttetéseit veszélyezteti. Így azután Napoleon egész hadserege a háta mögé került és Macknak október 17-én egész seregével kapitulálnia kellett. Csak Ferdinánd főhercegnek sikerült idejében saját csapatát visszavonnia. Napoleon előtt nyitva állott az út Bécs felé. Kutuszov, aki a bajor határig jutott el, meg sem kísérelhette, hogy a nagy túlerővel komolyan szembeszálljon.

¹ Napoleon Talleyrandhoz augusztus 23. *Correspondence de Napoléon Ier.* XI. (Paris 1862) 141—143. l.

² Wertheimer id. mű, I. 343—345. l.; Carl v. Schönhals: *Der Krieg 1805 in Deutschland.* Wien, 1873, 29—30. l.

³ 1805. augusztus 29. *Ausgewählte Schriften.* VI. 163—174. l.

⁴ Criste id. mű, II. 317. l.

⁵ Carl v. Schönhals id. mű, 43—44. l.

Magyarországon időközben folytak az előkészületek az országgyűlésre. A hangulat nem volt valami jó, az emberek nem hitték, hogy az ország képes volna a hadviselésre és ezért bíztak benne, hogy az nem is fog megindulni. A nádor arról értesült, hogy többen éppen a kiválóbb urak közül kitértek a követi megbízatás elől, mert az országgyűléstől semmi jót sem vártak.¹ Őt magát nagyon keserítették a fölszerelés körül mutatkozó bajok. Az átvonuló erdélyi és bánági határőrezreden személyesen tapasztalta, hogy mennyire el vannak hanyagolva. A határőrök egy része nemzeti viseletükben, rongyosan, bocskorban vonult ki és Budán nem tudtak nekik egyebet adni, mint csákót.² Ruházatukon kívül hangulatuk is rossz volt; panaszkodtak rossz ellátásukról, de főképp azért, hogy olyan hirtelen indították el őket, hogy családjuktól el sem tudtak búcsúzni, sem gazdaságukról gondoskodni.³ A székelyek ezért az indulásnál ellenszegültek, az oláhok szökdöstek.⁴ Az is kitűnt, hogy a határőrök nem képesek azt a számot kiállítani, amelyet tőlük követeltek.⁵ Kellemetlenül hatott a nádorra az is, hogy a bécsi katonai hatóságok a magyar hatóságok megkérdezése nélkül olyan intézkedéseket foganatosítottak, amelyek itt csak megütközést keltettek.⁶

A tapasztalatokon okulva, arra törekedett, hogy az elrendelendő nemesi fölkelés fölszerelését előre biztosítsa. Mint-hogy még a szabadságukról bevonulók fölfegyverzésével is baj volt, kérte a királyt, adjon parancsot a haditanácsnak és a tüzérségi igazgatóságnak 36,000 ember fölszerelésére, mert az óbudai szertár erre a célra semmi egyébbel nem rendelkezik, csak 5—6000 puskával, ruhák készítésére még posztója sincs, és bejelentette, hogyha ebben a tekintetben nem intézkednek haladéktalanul, a fölkelés a kiírásától számított négy hónapon belül nem lehet harcképes.⁷ Ennek az ügynek az elintézése sem elégíthette ki. A haditanács azt

¹ *Iratok*, II. 141. l.

⁵ *Iratok*, II. 145. l.

² *Iratok*, II. 143. l.

⁶ *Iratok*, II. 148. l.

³ *Iratok*, II. 145. l.

⁷ *Iratok*, II. 146—147. l.

⁴ *Iratok*, II. 146. l.

válaszolta, hogy tekintettel a sorkatonaság felemelt létszámára, a legnagyobb erőfeszítéssel még ennek szükségletéről sem tud gondoskodni, a ruházatról tehát, beleértve az alsóruhát is, a felkelőknek maguknak kell gondoskodniok. Posztót sem tud adni, szerezenek tehát kabátoknak való halinát itt az országban. Lovaskarabélyai nincsenek. Ezekből János főherceg is kért a tiroliak számára 8000 darabot, de kérését szintén elutasították. Majd küldenek 20,000 darab könnyebb fajta puskát, amiből azonban ki kell jönni. Bőrneműeket, kulacsot, főzőedényt, sátrakat, sípot, dobot fizetés ellenében majd szállítanak.¹ Azonban ez is csak ígéret maradt. Eltelt az egész október és a valóságban még mindig nem történt semmi.

Bécsben még akkor is optimisztikus volt a hangulat. A kormányférfiak bámulták Mack erélyét és teljesítményeit, amelyeket fellengző kifejezésekkel dícsértek. Az ő szemükben a nemesi fölkelés nem volt népszerű. Bizton hitték, hogy felülésére nem lesz szükség. Felszerelése érdekében nem is tettek semmit. Az országgyűléstől inkább pénzáldozatokat kívántak. A nádor tehát a rendek összeülése előtt még egyszer Bécsbe ment, de ott még mindig nem döntöttek. Az első sorba az újoncokat és a subsidiumot akarták helyezni, amelyet az ország terményekben és állatokban tartozott volna leróni; a nemesi felkelés e mellett csak mellékesen szerepelt.²

Október közepére Pozsonyba érve, a gyülekező rendek nyilatkozataiból a nádor is úgy ítélte meg a helyzetet, hogy subsidiumot is, insurrectiót is nehéz lesz elérni. A tárgyalásokon a nézetek megoszlottak, hogy a két eszköz közül melyiket alkalmazzák az állam megsegítésére.

Ilyen körülmények közt érkezett meg október 24-én Mack fegyverletételének híre. A nádor még aznap Bécsbe sietett utasításokért.³ Az udvarban és a kormányhatóságok-

¹ Az elintézés körülményei ismertetve *Iratok*, II. 149. l.

² 1805. napló, *Iratok*, II. 289—290. l.

³ U. ott *Iratok*, II. 291. l. Szopez Ervin Loránd: *Az 1805. évi országgyűlés története*. 27—31. l.

nál a legnagyobb fejetlenséget találta. A császár később nagyon panaszkodott a nádornak, hogy tanácsosai teljesen elvesztették a fejüket, hogy gróf Zichy Károly és az összes államtanácsosok teljesen tanácstalanok voltak, Coloredo kabinetminiszter pedig csak sírt.¹

Minthogy azonban a nádor döntést kívánt, Ferenc császár október 25-ére Hetzendorfbba konferenciára hívta gróf Baillet de Latour Miksát, a haditanács elnökét és gróf Zichy Károly kamaraelnököt. Ott tűnt ki, hogy a nádor fölterjesztései és sürgetései teljesen hiábavalók voltak, hogy a haditanács a felszerelés dolgában csak levelezett az egyes hatóságokkal, de még semmit sem rendelt el. A rendelkezéseket a nádor csak akkor erőszakolta ki. A konferencia ugyanis megállapította, hogy a monarchia erői még nem merültek ki s a fennálló szövetségek is módot nyújtanak a háború folytatására, még az esetben is, ha az ellenség Bécszet is megszállná. Elhatározták tehát, hogy folytatják a háborút. A magyar ügyekben pedig úgy döntöttek, hogy behívják a nemesi fölkelést, az országgyűlést elnapolják, a magyarországi és erdélyi védelmi intézkedések vezetésével a nádort bízzák meg s ezért az ottani katonai főparancsnokságokat neki rendelik alá, abban az esetben pedig, ha a császár szándéka szerint Olmützbe vagy Prágába távoznék, a nádornak Magyarországra teljhatalmat adnak.²

A hetzendorfi konferencia tehát nagy terheket zúdított a nádorra. Az ő vállaira szakadt ezzel az egész polgári és katonai igazgatás, a felkelés megszervezése és a hadműveletek vezetése a határokon belül. A helyzet súlyát bizonyára teljes mértékben fel is fogta, de arra aligha gondolt, hogy életének egyik legnevezetesebb fordulójához érkezett, hogy az udvarban is, az országban is feszült figyelemmel fogják kísérni minden rendelkezését és hogy a két ellentét közt lehetetlen lesz az ügyeket mindkét fél megalégedésére vezetnie.

¹ 1805. napló, *Iratok*, II. 300. l.

² 1805. napló, *Iratok*, II. 265—266. és 291—293. l.

Alig érkezett vissza Pozsonyba, az országgyűlés nyolc-tagú küldöttsége tisztelgett nála, hogy utasításait kérje és az erők végső megfeszítését följánlja. Ennek a küldöttségnek az óhajára a nádor beleegyezett abba, hogy az országgyűlést nem napolja el.¹ A rendek már a következő napokban elhatározták a nemesi felkelés fegyverbehívását.² Tekintettel voltak a rendkívüli helyzetre; ebben hűségüket akarták kimutatni és hallgattak nemzeti követeléseikkel. Az utóbbiakat csak egy iratban foglalták össze és kérték a nádort, hogy annak pontjait még a jövő országgyűlés előtt terjessze a király elé.³ Áldozatkészségük lehetővé tette, hogy a háborús törvénycikkeken kívül másokkal is foglalkozhassanak. Szerették volna, ha Fiume visszacsatolásának hosszú ideje húzódó ügyét is dűlőre vihették volna, de ebben a király most sem akart dönteni.⁴ Az országgyűlés végén a kancellária hibájából még feszültség is támadt. A kancellária a törvényszövegekben egyes kifejezéseket a felségjogokra nézve sérelmeseknek talált s a nádor javasolta leirattervezetet ennek megfelelően megváltoztatta. A vihart azonban, amely ennek nyomán kerekedőben volt, a nádor elsimította; a szöveget visszaállították eredeti alakjába⁵ és amikor november 7-én a király személyesen zárta be az országgyűlést, a rendek lelkesedéssel fogadták zárószavait, amelyekben legdrágább kincsét, gyermekeiket reájuk bízta.⁶

Az országgyűléssel kapcsolatos terhek és gondok azonban egészen eltörpültek azok mellett, amelyeket a háborús igazgatás rótt a nádorra. Pozsonyban az élet nagyon izgalmassá vált. Futárok száguldottak, híreket hozva vagy jelentéseket és parancsokat továbbítva. A király családját is,

¹ 1805. napló, *Iratok*, II. 266. és 293. l., továbbá II. 156—157. l.

² A nemesi felkelés ügyével már október 31-én elkészültek. *Iratok*, II. 161.

³ Szopek id. mű, 39—40. l.

⁴ *Iratok*, II. 167., 168., 172—176. l., 1805. napló, u. ott II. 295., 297. és 299. l.

⁵ *Iratok*, II. 166—169., 171—176. l.; 1805. napló, u. ott II. 295—298. l.

⁶ *Iratok*, II. 299. l.

a salzburgi nagyherceget is Magyarországra küldte.¹ Sok gondot okozott az államvagyon, a katonai raktárak és magtárak biztonságba helyezése.

Amikor a király október utolsó napjaiban elutazott a sereghez, kitűnt, hogy távolléte mennyire megbéníthat minden tevékenységet.² Ferenc császár ugyan már október 27-én leküldte azokat az iratokat, amelyek a magyarországi és az erdélyi főparancsnokságokat a nádor alá rendelték és ők teljhatalommal ruházták föl, de ezek olyan határozatlanul voltak szövegezve, hogy a nádor szükségesnek tartotta helyettük másokat kérni.³

Az önálló rendelkezés mind szükségesebbé lett. Amikor a nádor Ferenc távollétében a Bécsben fölállított kormányzóbizottsággal összeköttetésbe lépett, ez fontosabb ügyekben nem mert dönteni s a magyarországiakra különösen nem akart beleavatkozni.⁴ Pedig a harcterről napról-napra komolyabb hírek érkeztek, amelyek cselekvést parancsoltak. Már október 26-án híre jött, hogy Kutuszov a franciák elől az Inntől az Enns mögé vonul. Ebből azt következtették, ha ott nem sikerül ellenállnia, amit valószínűnek tartottak, Napoleon november 6-ára esetleg már Bécsben lehet.⁵ Két nappal később a nádor szárnysegéde azzal az újsággal jött Bécsből, hogy Kutuszov már az Ennsnél van és kardcsapás nélkül fog visszavonulni, hogy a fölvonuló orosz seregekkel egyesüljön és hogy a császárváros védelmére külön hadtestet állítanak föl, amely legrosszabb esetben a Rába mögé fog vonulni.⁶

Jött ugyan hír Napoleon békeajánlatáról is, de ez kevés reményt keltett. Maga a császár mondta el a nádornak, amikor az november 3-án fölment Bécsbe, hogy Napoleon Mackkal üzent neki. Nem kívánt területeket, csak kárpótlást a bajor választófejedelemnek okozott károkért, ha Ferenc

¹ 1805. napló, *Iratok*, II. 269., 270. és 277. l.

² 1805. napló, *Iratok*, II. 268. és 270—271. l.

³ 1805. napló, *Iratok*, II. 268. l.

⁴ 1805. napló, *Iratok*, II. 270. l.

⁵ 1805. napló, *Iratok*, II. 266. l.

⁶ 1805. napló, *Iratok*, II. 271. l.

és az orosz cár csatlakoznának hozzá Anglia elleni vállalatában. A nádor megragadta az alkalmat, hogy Ferencet békére hangolja,¹ de maga sem bízott az eredményben. November 8-án, amikor a császár Pozsonyban volt, újabb levél is érkezett Napoleontól s a jelenlevők mind az ajánlat elfogadását pártolták, de Ferenc kijelentette, hogy ezt a cár megkérdezése nélkül nem teheti.²

A legkedvezőtlenebb hírek napján, október 30-án tehát, amikor a nádor látta, hogy Bécsből alig várhat támogatást, szükségesnek tartotta, hogy saját hatáskörében cselekedjék. Intézkedései közt már akkor volt egy, amely a későbbi fejleményekre nagy hatással volt. A Bécs védelmére alakítandó csapat példáját követve, amelyről éppen akkor szerzett tudomást, elhatározta, hogy a magyar határ védelmére a tartalékokból kordont szervez, amelynek a Dunától északra fekvő részét gróf Pálffy Lipót tábornok, a dunántúli részt pedig több szakaszban Gorupp, Stephaics, Leuven és Lippa vezérőrnagyok parancsnoksága alá helyezte.³

Még aznap este beható tanácskozást folytatott gróf Brunswick József tárnokmesterrel és Semsey András perszónálissal, hogy mit kellene tenni arra az esetre, ha a franciák hamarosan bevonulnának Bécsbe. Számba kellett venniük, hogy akkorára a nemesi fölkelést nemcsak megszervezni, de még kiírni sem lehet, hogy a határszéli megyékben folyó fölkelési szervezkedések csak kihívnák az ellenség bosszúját, és mindenekfelett, hogy képzett sorkatonaság alig volt az országban. A nádor már akkor úgy látta, hogy az elszenvedett kudarcok következtében Magyarország lesz az utolsó erőforrás, ezt tehát lehetőleg meg akarta óvni a megrázkódtatástól. Ha az ellenség Bécset megszállja, a Duna-medence és az alpesi tartományok is kezébe kerülnek. Minthogy Kutuszov Csehország felé kereste a csatlakozást a még útban lévő orosz hadakkal, bizonyosra volt vehető, hogy ez az éhínségből alig kilábolt ország hadszíntérré fog változni. Galiciát

¹ 1805. napló, *Iratok*, II. 281—282. 1.

² 1805. napló, *Iratok*, II. 300. 1.

³ 1805. napló, *Iratok*, II. 271—272. 1.

már jórészt kiélték az átvonuló oroszok. A szövetséges seregek ellátása, valamint veszteségeinek pótlása tehát csak Magyarországból történhetett, amelynek később esetleg Károly főherceg seregének fölvonulását is biztosítania kellett.

A tanácskozáson tehát az a nézet alakult ki, hogy kerülni kell mindent, ami a franciákat Magyarország ellen ingerelné, hogy őket a határoktól lehetőleg távoltartsák. Erre szolgált volna a kordon, amely Nyitra megyétől a Drávaig húzódott. Ez nem volt tulajdonképpen katonai alakulatnak szánva s éppen azért föladatává azt tették, hogy az útlevel nélkül betóduló menekülőket visszautasítsa s a szökevényeket a katonai hatóságnak adja át. Ezért részben megyebeliekből alakították és a parancsnokoló tábornokok mellett az alispánoknak is alárendelték, úgyhogy katonai és polgári hatóság karöltve járjon el. A parancsnokló tábornokoktól azt kívánták, hogy az ellenállásra képtelen alakulataikkal összeütközést ne kockáztassanak, hanem a megfigyelésre szorítkozva, az előnyomuló ellenséggel szemben óvatosan vonják vissza a kordont. Minden megyében permanens deputáció felállítását határozták el, amelynek feladata volt szükség esetén a megyét az ellenséggel szemben képviselni, s az alispánoknak titkos utasításban írták elő, hogy ez esetre hogy viselkedjenek. A parancsnokoló tábornokok részére pedig egy, a nádor aláírta iratot is határoztak küldeni, amelyet ez, ha az ellenség magyar területre vonulna, a parancsnokló francia tábornoknak küldene el. Ebben a nádor a nemzet nevében kijelentené, «hogy a nemzet kész alkotmánya és hazája védelmére felkelni, de reméli, hogy a franciák nem fognak ellenségként magyar földre lépni, amely esetben magyar részről nem nyugtalanítanak őket, minden ellenséges betörés ellen azonban utolsó csepp vérükig fognak védekezni».¹ Ezzel párhuzamosan, hogy a franciákat megtorló intézkedésekre ne ingereljék, a dunai kerületek megyéiben a nemesi fölkelés föllállítását is hajlandók voltak felfüggeszteni.

E határozatok megértéséhez szükséges tudni, hogy akkor katonai részről hogy ítélték meg a helyzetet, illetve, hogy

¹ 1805. napló, *Iratok*, II. 273—274. l.

Magyarországgal szemben a hadvezetőség milyen kívánságokkal lépett föl.

Az október 31-i esteli tanácskozáson az a kívánság is fölmerült, hogy a királyt fölkerik, ha Bécsből távoznia kell, jöjjön Magyarországra.¹ Ennek az óhajnak a nádor a király előtt írásban és szóban ismételten kifejezést is adott,² de ezen a ponton a katonai érdek szólt közbe parancsolóan, amely azt kívánta, hogy az orosz csatlakozás kedvéért a császár a sereggel együtt Morvaország felé vonuljon vissza. A haditanács a morva-osztrák határon vonta össze a csapatokat. Eltekintve attól a szándéktól, hogy Szénássy János vezérőrnagy alatt a Lajta mögött két zászlóalj gyalogságot és hat század lovasságot akart elhelyezni, Magyarország védelméről nem történt gondoskodás. Míg tehát a fölkelés nem volt megszervezve, Magyarország részéről még védelmi jellegű hadműveleteket sem lehetett várni. Támadás esetén a gyenge alakulatokat kockára tenni nem lehetett.³

A kormány Magyarországtól inkább azt kívánta, hogy a hadsereg ellátásáról gondoskodjék. Ezért akartak az országgyűléstől nemesi fölkelés helyett subsidiumot kérni. Az előző év inséges állapotai után az ellátás csak innen volt remélhető. A nádor, aki ezekkel a kérdésekkel sokat foglalkozott, tisztán látta ezt. A következő napokban hozzáérkezett jelentések és kívánságok pedig ebben a meggyőződésében még csak megerősíthették.

Akkor a katonai raktárakat az ellenség elől az ország védettebb belső vidékeire szállították, de a haditanács elnöke, gróf Latour, már november 1-én azt kérte, hogy ezt ne kezdjék meg, amíg a franciák az Ennst át nem lépték. Nyomatékosan kérte a nádort, hogy e fontos pillanatban tekintélyének egész súlyával hasson oda, hogy Magyarország gyors és bőséges terményszállítmányokkal legyen a sereg segítségére, mert ez a segítség Magyarország részéről legalább a seregek jelenlegi összezsúfolásának idejére nélkülözhetetlen, nélküle

¹ 1805. napló, *Iratok*, II. 274. 1.

² 1805. napló, *Iratok*, II., 274. 1., továbbá 158—160. 1.

³ *Iratok*, II. 169—171. 1. és 1805. napló u. ott II. 297. 1.

a védelmi erők fölbomlanának és ugyanez a sors érné az egész monarchiát is».¹

Ugyanaznap a fölkeléshez kinevezett vezérkari főnök, gróf Gomez y Parientos Móric tábornok azt írta a nádornak: «Csak arra van szükségünk, hogy biztosítsuk a már fölállított és még fölállítandó seregeink ellátását és még minden jó mederbe terelődhetik. Halogatnunk kell, de mindig és feltűnően erősíteni magunkat; ehhez az szükséges, hogy minden már meglévő és még alakuló seregeinknek és maguknak az országoknak az élelmezés ellátása is biztosíttassék. Ezt a ma elsőrendű feladatot csak egyetértéssel lehet elérni. Én azt hiszem, hogy március elejéig vagy végéig a monarchia üdvére a legdöntőbb tényező az élelmezési háború (Subsistenzkrieg) lesz és ezen a ponton Magyarország kezében lehet a döntés».²

Egy nappal később Ferdinánd württembergi herceg, a Bécs körül összevont csapatok parancsnoka fordult a nádorhoz. «Legyen szabad tiszteletteljesen közölnöm — írja — királyi Fenségeddel, hogy minden reményünk a seregek ellátását illetőleg arra a támogatásra van alapítva, amelyet a Magyarország felőli akadálytalan élelmiszer-szállítmányoktól várunk, amelyek nélkülözhetetlenek, mert különben, minthogy a tartomány ereje nem áll arányban a gyülekező hadtest erejével és mert a szükség már tényleg beáll, annál inkább inséget kell szenvednünk, mert Bécs csak rövid időre, a csapatok csak nyolc napra vannak ellátva és a készletek nagyrészét Itáliába kell küldeni.»³

A király magánlevélben is felhívta a nádor figyelmét erre a tárgyra,⁴ s amikor november 3-án ez Bécsbe utazott, össze is ültek Zichyvel és Latourral, hogy az élelmezés nehéz kérdéseit megvitassák.⁵

¹ Orsz. lt. Militärkanzl. 1805. fasc. 2., 4., 32/1. sz.; *Iratok*, II. 278. l.

² Militärkanzl. 1805. fasc. 2., 3., 30. sz.; *Iratok*, II. 278. l.

³ Militärkanzl. 1805. fasc. 2., 2., 29. sz.; *Iratok*, II. 280. l.

⁴ Bécsi áll. lt., Kaiser Franz Akten fasc. 218. l.; *Iratok*, II. 160. l.

⁵ 1805. napló, *Iratok*, II. 294. l., v. ö. még II. 296. l.

Azt nem állíthatjuk, hogy Magyarországtól Bécsben csak az ellátást várták. Nagyon örültek volna, ha a nemesi fölkelést a legrövidebb időn belül latbavethették volna, de a nagy mulasztások miatt, amelyek e ponton történtek, felszerelés hiányában erre számítani sem lehetett, hiszen még az országgyűlés nem volt berekesztve, tehát az insurrectiót sem lehetett még kiírni. Így mégis csak az ellátás kérdése állott előtérben, amelyet egy kisebb francia csapat betörése és pusztítása is megghiúsíthatott. Azon a gondolon tehát, hogy Magyarország passzív maradjon, míg valamely kedvező változás ebből a helyzetből ki nem szabadítja, nem volt semmi megütközni való. A nádor a kordonra vonatkozó intézkedéseit a haditanácsnak és Württembergi Ferdinándnak is írásban bejelentette,¹ s amikor a király az országgyűlés berekesztésére Pozsonyba jött, két egymásutáni napon vele is közölte, de senki akkor azon meg nem ütközött s a király ahhoz is hozzájárult, hogy a dunai kerületekben a nemesi fölkelés szervezését fölfüggeszék.²

A nádor már november 1-én kiadta tehát a kordon fölállítására a parancsot a tábornokoknak és a megyéknek is,³ s minekutána a királynak nem volt ellenvetése sem a dunai kerületek insurrectiójának felfüggesztése, sem a gróf Pálffy Lipótnak adandó utasítás ellen, hogy mi módon lépjen érintkezésbe az előnyomuló ellenséggel, tovább haladt ezen az úton. Ha azonban azt hitte, hogy e megbeszélésekkel fedezve van, végzetesen tévedett. Ferencben, mint olyan emberben, akiben hiányzott az ítélőképesség, a kétségek csak akkor támadtak föl, ha ellenvetéseket hallott. Csak ezek keltették fel szunnyadó bizalmatlanságát. Egyelőre ilyen bizalmatlanságról sem lehetett szó. A király azon a napon állította ki azt az okmányt, amellyel a nádornak Magyarországon teljhatalmat adott, amelyen ez fenti terveit előtte kifejtette. Azt még instrukcióval sem korlátozta, pedig a nádor kért ilyet.⁴

¹ 1805. napló, *Iratok*, II. 277. l. és u. ott II. 166. l.

² 1805. napló, *Iratok*, II. 299. l.

³ *Iratok*, II. 162—166. l.

⁴ *Iratok*, II. 178. l. és 1805. napló u. ott II. 299. l.; az instrukcióra vonatkozó *Iratok*, II. 177. l.

A teljhatalom arra az esetre szólt, ha a közlekedés Magyarországgal megbénul. Ez hamarosan be is következett. A franciák november 12-én megszállták Bécset¹ s ámbár az északi megyéken át külön postajáratot állítottak föl, hogy az uralkodóval az érintkezést fenn lehessen tartani,² ez már ekkor jórészt megbénult. A nádor tehát november 11-én este értesítette a magyar kamarát és a helytartótanácsot teljhatalmáról, amelyet másnap közzé is tettek.³

Ezzel az igazgatásban új helyzet állott be. A megszállás a bécsi központi kormányhatóságokkal megakasztotta az érintkezést. A király mellett működő magyar kormányhatóságot, a kancelláriát Ferenc még november 1-én Pestre rendelte,⁴ de ez itt elvesztette munkakörét, helytartótanácsi fölterjesztéseket nem referálhatott, hiszen a helytartótanácsnak a nádor volt az elnöke, akivel a kamara is közvetlenül érintkezett. A kancellária személyzete tehát jórészt elszéledt. A polgári igazgatás egészen a helytartótanácsban összpontosult és megszűnt az a sokszor kárhozottatott állapot, hogy Magyarországnak ez a tulajdonképpeni központi kormányhatósága csak egy más kormányhatóságon át, annak véleményével juttathatja fölterjesztéseit a király elé. A magyar kamara kapcsolata is a bécsi udvari kamarával, amelynek jelentéseket is tartozott beküldeni, megszakadt.

Vérmesen gondolkodó emberek ebben az ország függetlenségének bizonyos érvényesülését láthatták, ámbár ez csak a viszonyok teremtette helyzet volt, amelyből messzebbmenő következtetéseket levonni nem lehetett. A nádort cselekedeteiben nem vezette egyéb, mint hogy az országban, amelynek közjogi különállását mindig tiszteletben tartotta, a nyugalmat és rendet fenntartsa és azt az ellenséges támadásoktól megvédelmezze.

Nemzeti színezetet adott azonban kormányzásának telj-

¹ Már 11-éről 12-ére virradó éjjel megjött a hír, hogy a franciák 11-én, legkésőbb 12-én bevonulnak a fővárosba. 1805. napló, *Iratok*, II. 304. l.

² 1805. napló, *Iratok*, II. 306—307. l.

³ 1805. napló, *Iratok*, II. 304. l.

⁴ *Iratok*, II. 178. l.

hatalma idején, hogy már november 8-ikán több magyar urat hívott meg maga mellé, hogy ezek neki tanáccsal szolgáljanak.¹ Ez az intézkedése az alkotmányos országban megnyugvást keltett, annál is inkább, mert a meghívottak a nemzeti irányzat népszerű előharcosai voltak. Csupa olyan férfiú, aki már 1790 óta küzdött az első sorban az ország önállóságáért és a nemzeti érvényesülésért, köztük Balogh Péter és Vay József, az 1790-i nemzeti program megalkotói, azután a heveskedő, gyakran túlzó gróf Illésházy István, akit II. József uralkodása végén már el akart fogatni, és gróf Haller József, egyik székkestere a pesti szabadkőműves-páholynak, amelynek akkor vezetőszerpe volt a nemzeti ellenállás szervezésében, és végre a főkép az 1802-i országgyűlésen népszerűvé lett Majthényi László, Bezerédj Ignác és Péchy Imre. A legfeltűnőbb talán Vay József meghívása volt, akitől, mint helytartótanácsostól, József főherceg 1795-ben, akkor még mint helytartó, elvette a politikai ügyek referátumát, úgyhogy kénytelen volt nyugdíjazását kérni.²

DOMANOVSKY SÁNDOR.

¹ 1805. napló, *Iratok*, II. 300. l.

² *Iratok*. I. 71—72. l.

TÉRSZEMLÉLET ÉS IDŐÉRZÉS A BABILÓNIAI KULTÚRÁBAN.

— Adalék Spengler Oszvald történetfilozófiájához. —

Mondanivalóim fogalomkörének és gondolati rokonságának megvilágításául Spengler Oszvald még mindig sokat emlegetett művének arra a helyére hivatkozom,¹ ahol a szerző néhány első tekintetre merésznek, pusztán szellemes ötletnek látszó, valójában igen komoly tartalmú és célzatú példán mutatja be azt, hogy a történetben minden összefügg egymással. A kisterületű görög városállam és az euklidesi mértan, a XVII. század matematikai gondolatai és ugyane kor dinasztikus külpolitikája, a modern gazdálkodás hitelrendszere és az ellenpontos zene oly dolgok, melyeket lényeges kapcsolat fűz össze. A történeti élet ú. n. különböző oldalai, egymástól külső, *tárgyi* vonatkozásaikban még oly távoleső jelenségei, eseményei és alkotásai a spengleri történetfilozófia szerint lelki gyökereikben — tehát *szubjektív* oldalukról tekintve — a korszellem egységes synthesisében futnak össze. Ez egészen nyilvánvaló tény. Figyelembevételével nem fog túlságosan különösnek feltűnni az a tétel sem, amelynek igazolására vállalkozom.

Azt kívánom kimutatni, hogy az ókori Mezopotámia vallásos építészetének és művészi ábrázolásának századokon keresztül megfigyelhető, stílussteremtő vonásai és másrészt ugyanitt az előjelek tudományának más kultúrából nem ismert páratlan felvirágzása benső és szükségszerű rokonságban állanak egymással.

Az Eufrates és Tigris völgyében évezredekkel ezelőtt hatalmasan szilárd alapotukon égbetörő «bábeli tornyok»-at (ziqquratu) az egykorú szövegek kedvelt kifejezése «az ég és

¹ *Der Untergang des Abendlandes* I., 8. (1923.)

föld kapcsolai»-nak nevezi. A babilóniai erkölcsi és világnézet központi eszméje Winckler szerint «az ég képe = a föld képe» egyenlettel jelölhető.¹ Mélyebb oka van annak, hogy a művészi-esztétikai és a vallásos-filozófiai vonatkozású gondolat ily rokon formulákban találtak és találnak maguknak legalkalmasabb kifejezést.

Mik voltak e zikkurratok? Milyen volt külső, építészeti alakjuk? Minő képzeteket, gondolatokat és — tegyük hozzá — minő érzéseket, minő megelevenítően téralkotó «beleérzést» fűzött hozzájuk az egykorú áhítatos szemlélő?

Kérdéseink csoportjában az utóbb említettek tartoznak főleg tárgyunkhoz. Ez azonban nem jelenti azt, hogy nem a konkrét valóságból, az eszme és érzés külső, művészi megtestesüléséből kell kiindulnunk. Nem jelenti azt sem, hogy könnyedén vagy önkényesen szabad átsiklanunk azon nehézségek fölött, melyek esetünkben a szorosán vett archaeologiai problémához fűződnek. A fáraók piramisaival szemben e babilóniai téglaeépítmények úgyszólván csak törmelékhalma-zokban maradtak korunkra s még ezeket is előbb ki kell ásni a rájuk rakódott földréteg alól, mely őket idők folyamán hatalmas dombokká változtatta. Majdnem reménytelennek tekintett tudományos feladattal küzdött meg Dombart Th., a zikkuratt-probléma legújabb monografusa, midőn az eddig többé-kevésbé feltárt leletek, a zikkurratokra vonatkozó vagy velök kapcsolatba hozható ábrázolások, egykorú vagy későbbkori szövegek s a történeti leszármazottaikul tekinthető későbbi építmények leleményes vizsgálata útján megnyugtató és a fő vonásokban teljes rekonstrukcióhoz jutott.²

¹ *Himmels- und Weltenbild der Babylonier*. Leipzig, 1903 (53.) és más műveiben. — V. ö. Kmoskó Mihály: *A bábéli harmonia praestabilita eszméje a panbabylonisták felfogása szerint*. (A Magyar Filozófiai Társaság Közleményei, 1911, 145.)

² *Der Sakraltum*. I. Teil: *Zikkuratt*. München, 1920. E rekonstrukciónak ma csupán egyetlen vetélytársa van a Koldewey-félében. (L. ezt pl. Meissnernél: *Babylonien und Assyrien*, 1920, I., 314., vagy H. Schäfer—W. Andrae: *Die Kunst des alten Orients*, 1925, 139.) Itt a zikkuratt teste csupán hatalmas szubstrukciója egy magas-

A zikkurrat szervesen hozzátartozott a templomépítmény egészéhez. A szorosabban vett templomépülettel legtöbbször közös falöv vette körül, de közvetlenül csak egy, eddig ismert esetben függött vele építészetileg is össze. Ezért utal Meissner a campanile és a dóm analogiájára.¹ De legalább is a külső, a szem elé táruló képben Mezopotámiában kétségkívül a toronyé volt hatalmas arányainál fogva az uralkodó szerep. Külön neve is volt az egyes esetekben, mint egyébként a tulajdonképpeni templomnak is, melynek hossz-tengelyében, tőle északra vagy északnyugatra feküdt. A templom felé forduló oldalon vette kezdetét a feljárás is a zikkurrat négyszögletes alaprajzú, tömör belsejű és vízszintesen egymásra helyezett emelet-tagozatokban fölfelé keskenyedő testéhez, illetőleg a csúcsát koronázó szentélyhez. E feljárást eredetileg a zikkurrathoz merőlegesen hozzátámaszkodó hatalmas szabadlépcső szolgáltatatta — esetleg kétoldali, falmenti mellékkarjaival együtt. Későbbi fejlemény Dombart szerint az a módosítás, mely magukat az emelettagozatokat alakította át lépcsővé azáltal, hogy felületüknek enyhe emelkedést adva egybekapcsolta őket s a négy oldalon körülkanyargó szegéllyé változtatta. A régi forma és az újabb «szegélytorony» (Rampenturm) egyesítéséből keletkezett a bibliából és Herodotosból ismert s a németektől kiasott babilóni «Etemenanki», melynek alsó része terraszokból áll, a középső pedig szegélykanyarodókat mutat. Itt megint van szabad lépcső, de természetesen csak a középső épületrész aljához vezet. Mindhárom típusban a legfelső részt — a nagy architektónikus akkord magasztos kicsengését — a már említett, kék fénymázás burkolattal fedett szentély alkotta, mely-

---

szintű templomnak. Fölfelé alig keskenyedő, majdnem kockaszerű tömbjében a «csúcsosodás»-nak, a «fölfelé szegzetség»-nek a zikkurrat nevében és ékirásos jellemzéseiben oly erősen hangsúlyozott eszméje teljesen elvész. Mi volna a magyarázata a földszínen nyugvó templom mellett egy másik, csak éppen magasba emelt templomnak? Herodotos ugyan nagynak mondja a csúcshentélyt, de belsejében csak egy trónszék és asztal van. Ezen bajos több helyiségből álló, nagyobb templomépületet érteni.

¹ I. m., I., 310.

nek tetőpárkányáról a sumér-babilóniai istenség jelképei : fénylő bronzszarvak emelkedtek ég felé.

A legfőbb mozzanataiban ekként vázolt külső kép meg-elevenítésére és átszellemítésére álljon itt az a töredékeiben is megragadó egykoru himnusz, mely az ősi sumér viharisten, Enlil nippuri lépcsőtornyáról maradt reánk :

Enlil magasbatörő hegye, Viharhegy,
Merészen emelkedik fejed az égbe,
A tiszta alvilágban versz gyökeret,
A földre telepszél, mint hatalmas bika,
Melynek szarvai lobogó fényként izzanak
S pompásan ragyognak, mint az ég csillagai.¹

Akárcsak Berzsenyi *Fohászkodása*, az ősi babilóniai himnusz is monumentális metaforák színes sorát vonultatja fel előttünk. Természetes eszmetársulás fűzi össze őket egymással és a többi konvencionális képpel is, melyeket a zikkuratokról más egykorú szövegekben vagy ábrázolásokon nagy számmal találhatunk. A babilóniai hívő vallásos érzelmeit és képzeletét nyilván éppoly élénken foglalkoztatták e büszkén szilárd és fönséges építmények, mint az egyiptomiét a nílusparti tájképen uralkodó piramis, a keresztényét a gót vagy barokk dóm égi sóvárgása, vagy a muszlimét a mecset, melynek kupolája titokzatos homállyal borul a földet csókoló hívő feje fölé.

A föntidézett költeményben, de általában is, a zikkurathoz tapadó képzetek között a legelső, központi helyet a «hegy-eszme» foglalja el. A «hegyház», «ragyogó hegy», «magasztos hegy», «a ragyogó hegység háza», «csodálatosan szép hegy» elnevezések változataikkal együtt sűrűn olvashatók az egyes lépcsőtornyokról. A hegynek lépcsőzetes formában való stilizálása — mint Dombart rámutat — a babilóniai művészetben gyakori. A «hét világtáj hegye», «a világ kormányának háza», «az összes országok hegyének háza», «az ég és föld alapjának háza» és hasonló nevek kozmikus vonatkozásokat rejtenek magukban. A babilóniai a mindenséget

¹ Hilprecht : *Die Ausgrabungen im Bêl-Tempel zu Nippur*. 1903., 68. és M. Jastrow : *Die Religion Babylonians und Assyriens*. 1905., I., 489.

roppant hegynek képzelte, melynek csúcspontja a zenit, fundamentuma (temenu) pedig a világoceánba van erősítve, melynek mélye az alvilágba (apsu) nyúlik le. Közele föltevés, hogy a babilóni Etemenanki hármasság tagozódása azt a felosztást is érzékelteti, mely az eget, földet és az alsó világot Anu, Enlil és Ea istentriászuk közt osztotta meg. A zikkurratban így a világhegy képe is testet ölt. De maga a föld is nagy hegy, illetőleg kétszűcsű, kettős hegy, — mint az assuri ikerzikkurrat — melynek völgyében vagy nyergében fekszik a sineari lapály. Samas napistennel kapcsolatban a zikkurrat a földkerekség keleti szélén fekvő s szintén kettősormú — az istenek Olympusának is helyet adó — hegyet is jelenti, melynek csúcán a felkelő nap isteni fényben megjelenik. Számos ábrázolás mutatja Samast, amint rálép a keleti hegy tetejére vagy a nyergen áll a két hegy között. Ezek süvegalakúan vagy pikkelyesen vannak stilizálva, máskor azonban világosan zikkurratnak ismerhetők fel. Ismét más esetben a hegy helyét a konvencionális szituációban trónszék foglalja el.¹ Egyik legtermékenyebb ötlet Dombart érvelésében annak fölfedezése, hogy a «kudurru»-kon (határjelző oszlop) az isteni állat mellett oly gyakran látható «szekrények» eredetileg alaprajzban ábrázolt zikkurratok voltak s csak később alakultak át trónusokká. Egyik határkövön az istenállat mögött homloknézetben ábrázolt zikkurrat van.² A hegy eszméjével így a trón képzelet társul: mint a fölkelő nap a hegy ormán, úgy trónol az isten a zikkurrat tetején. Az isteni jelvény (lándzsa stb.), a szent fa vagy a szent állat pecsétnyomók képein olykor zikkurrat-alapzatra van helyezve. Herodotusnak maguk a chaldaeus papok mondták, hogy a bábéli torony csúcshelyén trónszék (kline) áll, melyen az isten megpihenni szokott.

A képek és szimbolumok genesise még tovább is kísérhető. Maga a zikkurratnak emelvényszerűen lépcsőzetes «teste» is a fent székelő istenség trónjának tekinthető. Viszont az építmény «feje» a szentély, melyet az istenfők állandó tartozékai, a szarvak díszítenek. Gudea maga szól a templom-

¹ Dombart i. m., 24.

² U. o., 19.

ról, «melyet mint egy hegyet épített fel, melyet mint egy csillagot az égen ragyogtatott fel, melynek szarvát mint egy bika szarvát emelte fel».¹ Mikor Assurbanapi Elamat megsemmisíti, «detöri a susai zikkurra szarvait és Susinak istent magával hurcolja».² A zikkurraiból így élőlény lesz: a nippuri himnuszban büszkén fölemelt fejű bika, mely pompás testével a földre heveredik. De az isteni állat maga az isten. Enlil és fia Ninib, Nannar, a holdisten ifjú erős bika a himnuszokban, Ningirsu oroszlán, Nergal, a hadak istene sárkány vagy bika stb. A zikkurra képében tehát maga a megtestesült isten áll előttünk s evvel függ össze, hogy az ékírásos szövegek Enlilt, Enmesarrát vagy Assurt, nyomukban pedig az ószövetség egyes helyei Jahvét «nagy hegy»-nek nevezik.

E mozzanat ismét kiindulópontunkhoz, a «hegy-eszmé»-hez vezet vissza. Igaza van Dombartnak: «Die Zikkurra sind künstliche Berge.» (29.) E mondatban azonban a «künstlicher Berg» kifejezés magyarrá «stilizált, művészi hegy»-nek fordítandó. Azaz nem mesterséges hegyre, valami hegy-surrogatumra kell gondolnunk. Bizonyára nem véletlenül, hanem helyes tapintattal mellőzi Dombart mindenre kiterjedő tanulmányában teljes hallgatással azt a könnyen kínálkozó s ezért gyakori, de felszínesen racionális magyarázatot, mely a zikkurra eredetét a hegyes vidékről bevándorolt sumérek ősi vallásos képzeleire, hegytetőkön bemutatott áldozataikra vezeti vissza. A hegynélküli sineari lapályon mesterséges hegyeket emeltek maguknak. Pedig a mezopotámiai kultúra aligha volt import, még alapvető csíráiban sem, hanem a talajból termett, mint a téglá, melyből a zikkurra épültek. Vajjon a síkságról szemlélő előtt nem bontakozik-e ki impozánsabban és teljes egészében a hegy, nem ragadja-e meg erősebben képzelmét, mint azét, aki a magas hegyvidéknek perspektívát és szabad áttekintést elzáró zézugaiban él? Vajjon fogunk-e valaha többet tudni a sumér

¹ F. Thureau—Dangin: *Die sumerischen und akkadischen Königsinschriften.* 113.

² Dombart i. m., 42.

őshazáról, mint hogy a honfoglalók nem Elam hegyeiről szállottak le a síkságra,¹ hanem hagyományaik szerint a tenger felől érkeztek az Eufrates és Tigris mocsaras torkolatához. Az a nép, mely itt kultúrát teremtett, bizonyára fiatal nép volt. A megszokotthoz való ragaszkodás idős civilizációk és idős emberek sajátsága. Az *öreg* Ekdal (Ibsen *A vadkacsa* c. drámájában), aki hadnagy korában a hegyvidék őserdeiben medvéket pusztított, a padláson elhelyezett karácsonyfa körül folytatja vadászatát. Az *öreg* tekintetes, akit Gárdonyi faluról telepít a nagyvárosba, a bérkaszánya ablakában méheket tenyészt. Az ifjú népek könnyű poggyással, nem megcsontosodott reminiscenciák terhével vándorolnak.

A lényegesen egyébként alig változtat ez az eredetkérdés. A zikkurrat mindenestre hegy volt, de több is és más is. E többletet már áttekintettük a maga sokszínű változatoságában. A sokféle képzet «közös nevezője», gyökere kétségkívül a hegy. De vajjon legmélyebb gyökérszála-e? Nem lehetséges-e néhány nyommal mélyebbre tolni az ásót? «A szimbolika fürge munkássággal szőtte körül ezeket az óriási építményeket, de a szimbolika csak tapad és illeszkedik a meglevőhöz, maga nem hat teremtő erőként, legalább is nem monumentális értelemben» — mondja szerzőnk. (75.) Mi volt hát akkor az az ősi teremtő erő, az a kifejezést kereső lelki érzés, amelyre ezek a néma, ma már szinte teljesen elnémult, de mégis valamit kifejezni akaró hatalmas alkotások visszavezetendők? Talán abban a rétegben kell kutatnunk, azoknak az elemi érzéseknek sorában, amelyeket Lipps minden művészi felfogás és alkotás, sőt minden szemlélet legegyszerűbb, a térbeli elképzeléshez tartozó szubjektív tényezői gyanánt jelölt meg. Az ékirásos szövegek egészen világos útmutatóink.

A primitív ember képzelete tudavalevőleg mindent meg-elevenített maga körül. Érzést, akaratot, önerejű mozgást vitt bele az élettelen tárgyakba. Csalódnánk abban, hogy az animismus ősforrása már elapadt. A «valóságot» mi is csak azokban az aránylag nem nagyon gyakori pillanatokban lát-

¹ L. Wooley: *Vor 5000 Jahren. Die Ausgrabungen von Ur und die Geschichte der Sumerer.* 1929., 14.

juk pontosan, amikor az összemérés mennyiségáni eszközeivel közeledünk hozzá. Mikor ösztönösen, minden előföltevés nélkül tekintünk magunk körül, nemcsak a pusztá «valóságot» látjuk, hanem mindazt a többletet, amit magunk vetítünk bele öntudatlanul a tárgyakba, sőt már elemi formáikba is. Az egyenes vonal siklik, a görbe kígyózik, a kör dagad, a vízszintesre ráhelyezett ív feszül, a sík szétterjed, a test nemcsak elfoglal bizonyos helyet, hanem — mint a görög ember különös intenzitással érezte — mintegy szemünk előtt ömlik bele tömör kiterjedéssel a tér azon részébe, melyet kitölt.

A széles lapjára fektetett test — ez is Lipps példája — az alapra való nyugodt és biztos ránehézkedés érzését kelti. A keskeny alapjára állított hasábot vagy oszlopot önkénytelenül a fölfelé törekvés szándékával ruházzuk fel. Annál inkább, minél karcsúbb és nyúlánkabb. Viszont evvel arányban csökken a biztos megállás érzete. Vajjon a «sursum corda» eszméjét mind határozottabban kifejező, mind karcsúbb és magasabb keresztény torony nem éppen e miatt épült-össze a templomtesttel, míg a zömök campanile különálló maradt. A zikkurratoknál mintegy 15 eddig ismert eset közül csak egyszer fordul elő, — elég későkori s egyebekben is kivételes esetben — hogy a torony (illetőleg kettős torony) és a templom összeépült. Ennek természetes és állandó szüksége itt nem állott elő.

Az égbenyúló bábeli torony bibliai mondája, a «zikkurrat» elnevezés jelentése,¹ elsősorban azonban az ékírásos szövegek egész serege világosan mutatja, hogy e mezopotámiai toronyokat nem kisebb erővel hatotta át a «sursum corda» eszméje, mint keresztény dómjainkat. Még a magasság fokozatos növekedése is megállapítható az alap méreteihez képest. Mégis itt kezdettől fogva megvan a másik componens is: az alap szilárd biztonsága, mely a hatalmasan széles alsó tagozatban jut kifejezésre.

E két mozzanatnak: az égbe emelkedésnek és a földre nehézkedésnek ellentétes, de egymást mégis kiegészítő és

¹ A «csúcsoadás», a «fölfelé szegződés» fejezi ki, úgy látszik, legjobban értelmét.

egységbe olvadó képzete olykor különváltan, legtöbbször egybekapcsolva jelenik meg az egykorú szövegek metaforáiban. «Az időben — mondja Nabuapaluszur — meghagyta nekem Marduk Babil tornyáról, hogy alapját szilárdan az alvilág keblére helyezzem, mialatt csúcsa ég felé emelkedjék.»¹ Gudea temploma «az ég felé van építve, mint a nagy hegy és világít, mint a nap az égen.»² «A sugárzó fényű ház olyan volt, mint egy kék kőből való hegy, amely az égben és a földön áll.»³ Assurahéiddin «megerősítette Eszagila alapját, mint egy feltornyosuló hatalmas hegyet.»⁴ stb. A zikkurat testének középpontjából mintegy két, ellenkező irányu erővonal indul ki, melyek csak in abstracto választhatók el egymástól, valójában szoros egységbe forrnak. Az evező hátracsapása és a csónak előrelendülése is egyetlen mozzanatot alkotnak. Aki szilárdan megáll egy helyen, annak ugyanakkor, mikor lábát megfeszíti, keblét és fejét a megkönnyebülés és emelkedettség érzése tölti el. Ugyanez az egység a látási képben is világosan érvényesül. A hegy tömör lába plasztikus részletességgel jelenik meg előttünk, felhőbenyúló orma ködbeveszően elmosódik és mindinkább kulisszaszerű. De hol van a határvonal ez ellentétes és mégis egybefolyó benyomások között? A hegy derekának megkülönböztetése átmenetet képvisel közöttük. A babilóniai istentriászt (Anu, Bel, Ea) is egy kettős felosztás (Anu és Bel) kíséri.

A külső, térbeli megjelenésen kívül van a «hegy-eszmé»-nek egy mélyebb emberi tartalma, oly erkölcsi vonatkozása is, amelyet nem tudnék jobban érzékeltetni, mint modern irodalmunk egyik termékével, amelynek a mezopotámiai eszmekörrel való vonatkozása tudomásom szerint merőben véletlen találkozás. Ady Endre egyik versében önmagát a hegy képében állítja elének:

Havas csúcsával nézi a napot
Daloknak szent hegye: a lelkem,
Gonosz tárnáktól általverten.

¹ Koldewey: *Das wiedererstehende Babylon*. 1914., 191.

² Thureau—Dangin i. m., 123.

³ U. o. 117.

⁴ Dombart, 42.

Álmok, leányok, bomlott ingerek,
Gondok, kínok vájták a mélyet :
Gyűltek a tárnák és a rémek.

Fent, fent a csúcson : nagy-nagy szűzi csönd,
Gondolat-manók csoda-tánca,
Lent : a rémeknek harsogása.

Lelkem tetőjén szent táncaikat
Fürge manók riadva járnak,
Lentről, letről búgnak a tárnák.

Egy pillanat és megindul a hegy :
A büszke tető táncos népe
Bevágódik a semmiségbe.

A magasba törés és a biztos megállás, a fent és a lent, az ideális célok és a reális földhözköttöttség ellentéte és egy-sége áll ebben a költeményben is előttünk. Az orom büszke fölemelkedésének föltétele és biztosítéka az alapzat erőssége, szilárdsága. Ha a hegy tömör teste alá van aknázva, meginog az egész és a merész csúcs ledől. A magasabb eszményi régiókba az tud fölemelkedni, az égiek áldásában csak az részesül, akinek földi élete biztos erkölcsi alapon nyugszik. «A gonosz embernek szarvát lerontja az isten ; aki rosszat forral, annak alapját (talaját, helyét) megváltoztatja», mondja egy babilóniai himnusz.¹ Nabuapaluszurnak utódaihoz intézett intelme szerint «aki hűségesen ragaszkodik Belhez, annak alapja szilárd.»² A babilóniai és asszír uralkodók imáikban trónjuk szilárdságáért esedeznek az istenekhez. «Mintahogy Etemenanki építménye szilárdan áll, úgy erősítsd meg trónusom alapját messze időig» könyörög ugyancsak Nabuapaluszur.³ Assurahéiddin pedig így imádkozik : «Maradjon fenn örökké az én papi magvam, mint Eszagila és Babilon alapja . . . az én papi trónusom alapja sziklaszilárd legyen, az én kormányom legyen állandó, mint az ég és a föld.»⁴ Megengedhető föltevés, hogy a szilárd jellemről, az erkölcsi alapról, mint

¹ Jastrow i. m., I., 435., Meissner i. m., II., 167.

² Jastrow, I., 401.

³ U. o., I., 400.

⁴ U. o., I., 416.

fennállásunk biztos talpkövéreől szóló és hasonló kifejezéseink eredete legalább is részben és közvetve — a biblia vagy a hellenizmus útján — Babilóniában keresendő.

Az ideális gondolkozás és az anyagias, földi érdekek a mi felfogásunk szerint többé-kevésbé nyílt harcot folytatnak egymással. A babilóniai kultúrában karöltve, nem egymás rovására fejlődtek. A vallásos költészet lendülete itt éppoly jellemző vonás, mint a nagyarányú gazdasági felvirágzás. Azok a papok, akik az ég titkait fürkészsze egy nagyszerű theologiai világkép részleteit dolgozták ki és az ószövetségi zsoltárok gyönyörű mintaképeit írták, élénk és messzeágazó gazdasági tevékenységet folytattak. A templom és a bankház itt nem esnek messze egymástól. A babilóniai kultúra valóban mindenütt az eget és a földet kapcsolta össze egymással.

*

Az ú. n. *surpu*-sorozatnak — egy exorcismusokat tartalmazó ékírásos kézikönyvnek — legutolsó tábláján gyógyerejű növényekről van szó. A három első vers szövege — a többi igen töredékes — így kezdődik :

Tamariskusz, te tökéletes fa, mely a mezőből sarjadtál ki,
Koronád az égbe (nyúlik), gyökered a földbe . . .

Mastakal-növény, te pompás fű, mely a mélységből sarjadtál ki,
Virágod az égbe (nyúlik), gyökered a földbe . . .

Fényes nád, tiszta nád, mely (a vízből?) sarjadtál ki, fent ragyogó,
Fent és lent fény tölt el. [lent ragyogó vagy,
Fent kormányoz Samas, lent . . . Ea.¹

E szövegek azt mutatják, hogy azoknak a (szóbeli és valószínűs) képeknek száma, amelyek a zikkurratokban is testet öltött «hegy-eszme» köréhez, a «fent» és «lent» szembeállításához és egybekapcsolásához tartoznak, még jóval több, mint Dombart véli, aki e képeket és jellemzéseket a zikkurrat értelmezésének szolgálatában igen szép számban gyűjtötte össze. Az isteni és emberi világnak, az élettelen természetnek

¹ H. Zimmern : *Beiträge zur Kenntnis der babylonischen Religion*. I. Lief., 1896., 45.

és a művészetnek, az állatvilágnak és mint látjuk, még a növények országának is alig van oly alakzata és jelensége, amely nem ennek az eszmének világításában tűnik fel a babilóniai képzelem előtt. Legalább is a magasabb pátosz, a kiemelt jelentőség légkörébe úgy jut valami, ha a hegyeszme köntösét ölti magára. Mint vezérmotívum szövi át e képzet a babilóniai egész világszemléletét. Mintegy közös láncra fűzi, azonos formába önti a dolgokat s így egyik legalkalmasabb eszköz ahhoz, hogy a spekuláció folytonos vonatkozásokat és megfeleléseket, más-más arányban, mintegy más-más zenei feldolgozásban való ismétlődéseket találjon közöttük, ugyanazon téma változatait. E törekvés a babilóniai világmagyarázat egyik legfontosabb vonása.

A tagozott felépítésű zikkurrat a világhegy mása, mely égből, földből és alvilágból áll. A hármas felosztás az egyes részekben belül ismétlődik: a földi óceánnak egy égi óceán felel meg, amelyből az eső jön, a földnek az állatöv. Az égen az istenek uralkodnak, a földön a királyok. Az embert saját képére teremtette az isten. A mikrokosmos gondolata — az ember egy kis világ — minden valószínűség szerint Babilóniából jutott a görögökhöz s tőlük mihozzánk.¹ Minden zikkurratnak és templomnak van egy égi mása. Minden földi országnak, városnak és folyónak egy mennyei város, ország vagy folyó felel meg. A hold tányéra négy részre oszlik, mint ahogy a föld Sumér, Elam, Amurru és Subartu tartományokból áll. Az égboltozat képe tehát a földi világot tükrözteti, az égen lejátszódó események a földön bekövetkezőket. A csillagjós feladata, hogy a fejünk fölött kitért nagyszerű könyvből olvasson. Az év két szaka, a nyár és tél, a nappal és éjjel váltakozásának felel meg s a mezopotámiai időszámítás azért osztotta fel a napot 12, a mienknél kétszerre hosszabb órára, a kettős órát pedig 30 percre, hogy az órát a hónappal, a percet a nappal azonosíthassa. Rész és egész, kicsiny és nagy mindig egymás képét mutatják.

¹ A. Jeremias: *Handbuch der altorientalischen Geisteskultur*. 1913., 183. (Nemrégiben megjelent újabb kiadását nem volt módomban használni.)

Ma már mindenki elismeri, hogy Winckler és Jeremias a «megfelelések tanában» helyes intuícióval ismerték fel a babilóniai világfelfogás egyik legfontosabb gondolatát. Legfeljebb arról lehet szó, hogy az ókornak nem minden nevezetes tanítása vezethető le e felfogásból, mint a «panbabilonismus» hívei gondolják. Sok vélt egyezésnek véletlen lehet az oka, máskor pedig «pseudomorphosis»-ról lesz szó, azaz oly átvételről, amelynél csak a külső héj azonos. Eredetében e gondolat bizonyára az ősember analógiákon alapuló gondolkozására, mágikus képzeletére vezetendő vissza, amely azonosnak veszi a hasonlót, például a viaszbabut azzal, akinek megrontására készült. Viszont ugyane gondolat legmagasabb fejleményeiül azok a modern philosophemák és tudományos tételek tekinthetők, amelyek ugyanazon elemeknek, szerkezetnek vagy folyamatoknak más-más körülmények között való ismétlődését állapítják meg. Az embrió kifejlődésében a phylogenesis ismétlődik, az atom szerkezete a bolygórendszer képét mutatja. A zenei skála vagy összhang felépítésében ugyanazok a viszonyok érvényesülnek, mint az egyes hangban az alaphang és felhangjai között. A történeti korszakok az ifjú-, férfi- és öregkor egymásutánját követik, az «örök női» és a férfi ellentéte azonos azzal a különbséggel, amely a természet nagy rendjében a növényt és az állati lényeket választja el egymástól. A többsejtű organizmus egyetlen hatalmas sejt, melynek éppúgy «magva» és járulékos teste van, mint a protistáknak. Nietzsche szerint minden esemény végtelen körforgásban örökké ismétlődik. Graeser¹ szerint a népek és kultúrák szellemének fejlődése mindig az őshomályból (Chaos, Yang, Tiamat) a világosság, tudatosság felé törekszik. Erismann ugyanezt, mint az egyéni lélektan egyik alaptörvényét mutatja be, amely mind az egyes élményt illetőleg, mind az egyén egész fejlődésében érvényesül.² Az ellentétes pólusok szétfeszülése és ritmikus

¹ *Körpersinn*. München. Beck, 1927., 25.

² *Was ist Entwicklung?* (*Die Erziehung*, 1928., 449.) Főleg a 458—459. és 469. lapon mondottakat érdekes összevetni Graeser fejtegetéseivel.

összerobbanása W. Hueck¹ szerint nemcsak elektromos és mágneses tünemény, hanem egyetemes, a szellemiekben is uralkodó világtörvény. Mindezt a babilóniai bölcsélet örömmel üdvözölte volna, hogy rendszerébe beillesse. Nálunk majd itt, majd ott fölmerülő gondolatfoszlányokról van szó, a babilóniai szemében a rendszernek mennél teljesebb föl-építése és mennél sokoldalúbb kidolgozása a fő. Mi a «tudományos» igazolásra vetjük a súlyt, a babilóniai a hézagokat merész fantáziával töltötte ki.

De ha a babilóniai fogalmazásban szó szerinti értelme volt annak, hogy «az isten az embert saját képmására teremtette», ha a babilóniai spekuláció még a különböző arányt is megállapította,² amelyben az isteni és földi elem az egyes emberekben keveredik (legtöbb az isteni rész — $\frac{2}{3}$ — a mondai őskirályban, legkevesebb a rabszolgában), akkor előre fogjuk várni, hogy ez a «megfelelés» az emberi alak művészi ábrázolásában is érvényesülni fog. Ez természetes következtetés, melyet azonban tudásom szerint eddig sem a pan-babylonisták, sem a művészettörténészek nem vettek szemügyre. Pedig minél jobban hódít a művészettörténetben is az az irány, mely nem az ú. n. «természethűséget» tekinti (tudatosan vagy akaratlanul) a fő értékmérőnek és nem lát fejletlenséget, alacsonyabb fokot pl. abban, hogy a nekünk szinte vérünkbe átment perspektivikus rövidülések egész népek és kultúrák művészetében következetesen hiányzanak, annál inkább az a kérdés nyomul az első vonalba: mit akart mondani, minő érzést és lelki tartalmat akart kifejezni az a művész vagy az a kor, mely e régi emlékeket alkotta?

Ha a «Kunstwollen» szóval manapság jelölni szokott szempontból azt kutatjuk, ahhoz próbálunk valamiképpen hozzáférközni, amit az alkotóművész a valóságban adott és szemlélt formák visszaadásán túl, vagy ezektől részben egészen függetlenül, művébe a maga és kora szelleméből belevinni törekedett, akkor világos, hogy fenti a priori föltevésünk eldöntéséhez azt kell tudnunk mindenekelőtt, milyennek kép-

¹ *Die Welt als Polarität und Rhythmus*. München, 1928.

² Meissner i. m., I., 46.

zelte isteneit a babilóniai, kinek szemében, mint láttuk, már a zikkurra is bizonyos fokig a megtestesült istent jelentette.

A nagyszabású építkezéseiről híres Gudea így írja le az isteni látomást, mely őt templomok emelésére hívta fel: «Álmomban egy férfi, kinek termete az eget érte, kinek termete a földet érte, ki fejének tiarája után isten volt, kinek oldalán az isteni madár Imgig volt, kinek lábainál a vihar volt, kinek balján és jobbján egy oroszlán hevert, megparancsolta nekem, hogy házát építsem meg.»¹ Ehhez a szavakban nyújtott képhez kitűnő illusztrációul szolgál Gudea egyik elődének, Eannadunak diadalemléke, az ú. n. «keselyűstéla», amelynek egyik oldalán ott láthatjuk Ningirsut, a Gudea álmában szereplő istent, amint roppant természetével, széles vállaival és hatalmas, mezítelen mellkasával valóban egetverő hegy gyanánt emelkedik ki a dombormű alakjai közül.² Arányain kívül szakáll- és hajviselete jelzi isteni mivoltát. Egyébként egész megjelenésében közös vonásokat mutat azokkal az emberalakokkal, akik pl. a stéla másik oldalán az elesett hősök temetése körül foglalkoznak s ezekkel együtt nyilvánvalóan ugyanabba a művészettörténeti családba tartozik, mint azok az emberábrázolások, melyeket az ó-sumér korszak más műemlékein, így Eannadu nagyatyjának, Urninának három fogadalmi domborművén vagy a londoni «Blau»-emlékeken láthatunk.³ Kétségtelen, hogy konvencionális előadással állunk szemközt, olyannal, amelyet, másodrendűnek mondható részleteket, mint a férfi és nő viseletben való megkülönböztetését nem tekintve, egészben véve nem az ábrázoltnak és a művésznek egyénisége, hanem a kor és stílusa szabnak meg.

Két körülményből származik e sumér alakok egyformasága. Egyik a nemzeti viselet: kopaszra nyírt és leborotvált fej, mezítelen felsőtest és bő, körülbelül bokáig érő,

¹ Thureau—Dangin, 93.

² De Sarzec—L. Heuzey: *Découvertes en Chaldée*. Paris, 1884—1912, II. Pl. 4., 48.

³ A két párizsi domborművet l. Bezold: *Ninive und Babylon*. 1903., 38. és E. Unger: *Sumerische und akkadische Kunst*. 1926., 74., a konstantinápolyit Unger 73., a londoniakat A. Jeremias i. m. 2.

bolyhos gyapjúszoknya, a másik az összbenyomás, melyet keltének. Azonnal szembetűnik és minden idevonatkozó tanulmányban említésre is talál a testnek az a sajátságos zömöksége, összenyomottsága, amelyet a gótikus ember-ábrázolás szélső ellentétének lehetne nevezni. Az oldalnézetben ábrázolt fej úgyszólván minden átmenet nélkül nyugszik a szemköztes állású, tehát széles vállakon, a felsőtest pedig tuskószerűen olvad egybe az alsót fedő gyapjúruhával. A termet alacsonyága fokozza szélességét. A szikár középkori szobrokat nem szoktuk anthropologiai sajátságokra visszavezetni.¹ Van-e komoly okunk arra a gyakran olvasható következtetésre, hogy a sumérek alacsonytermetű emberek voltak? Pozitív bizonyíték erre nincs, ellenérv annál inkább. A sumér fajból származó Gudeáról összesen 14 szobor maradt ránk. Ezek közül egy diorit ülőszobron a test annyira aránytalan, hogy a fejedelem valósággal törpének látszik.² Pedig a fejnek és a felsőtest idomainak mintázása elsőrangú művészre vall. Az is ismeretes, hogy Gudea és elődei fáradságot nem ismerő buzgalommal gondoskodtak arról, hogy építőművészeik és szobrászaik számára a szükséges anyagot messze fekvő vidékekről is megszerezzék. Alig lehet a dolgot egyszerűen azzal elintézni, hogy a művésznek nem állott elegendő nagy diorittömb rendelkezésére. Mégsem lehetséges, hogy művészi érzéke vissza ne riadt volna ilyen ábrázolástól, ha ez nem a hagyományokban, a történeti stílusban gyökerezik. Ami pedig Gudea alakját illeti, a többi 13 szobor és még néhány más ábrázolás azt mutatja, hogy a fejedelem egészen normális termetű volt. Végül meg kell jegyeznünk, hogy a sumér művészet nem csak Gudea korában állott magas fejlettségi fokon, hanem már Urnina idejében, a fentemlített domborművek rajzának minden naivitása ellenére, régen túl volt a kezdetlegességen, mint az amerikaiaknak legújabb, Ur város területén végzett ásatásaiból kiderül.

A sumér fajhoz már nem lehetett semmi köze Marduk-

¹ «Hagere, gleichsam einbalsamierte Figuren» — mondja róluk Lamprecht *Deutsche Gesch.*, III., 253. (1906.), természetesen a nélkül, hogy élő mintáikat is ilyeneknek vélné.

² Schäfer—Andrae: *Die Kunst des alten Orients*, 472.

nadinahé babilóni fejedelemnek (1116—1101), akinek képmását ismét szembetűnően összenyomott, tehát archaizálónak tekinthető ábrázolásban egy határjelző oszlop tartotta fenn.¹ Az ókori Mezopotámia művészetének szerves fejlődéséről bizonyára nem könnyű összefüggő képet alkotnunk az eddig ismeretes emlékek alapján. A mellett e vidék története általában véve is változatosabb és mozgalmasabb, mint pl. Egyiptomé, melynek elszigeteltségéből fakadó konzervatívizmusa gondosan őrködött történeti stílusa fejlődésének folyamatossága fölött. Itt a stílusalkotó elemek képe egészen világosan áll előttünk. De föltevések és képzelet nélkül sehol sem boldogul a kutatás. Ha egymás mellé állítjuk a fentiekben idézett, egészen különböző időkből származó emlékeket, ú. m. az ó-sumérkor domborműveit és szobrait (Kr. e. 3000 körül), Gudea törpe dioritszobrát (2500 körül) és Marduknadinahé képét (1100 körül), akkor alig szabadulhatunk attól a benyomástól, hogy az ábrázolásmódnak nem véletlen hasonlóságáról, hanem benső stílusrokonságról van szó. Az egyes alakok rajzának művészi keletkezését helyesen vezeti le Unger E. az «összerakás»-ból: a művész nem egy pillantással fogta át az alakot, hanem — mint másutt is gyakran láthatjuk — részeiből állította össze, amikor is természetes, hogy elsősorban a főrészekre gondol, a többieket kisebb-nagyobb mérvben elhanyagolja.² Ez a gyermek eljárása is, de a termet aránytalanságait még nem magyarázza meg. Minő másodrendű testrészeket hanyagol el a sumér művész? Azokat a «forgó»-kat (nyak, derék, térdhajlás, könyökízület, csukló), amelyeknek finomrajzú vonalaitól az egyiptomi művészet emberalakja előkelő karesúságát nyeri. Viszont a babilóniai művészetben ugyanezeknek mellőzéséből származik alakjainak az az ormótlansága és sziklaszerűsége, amely

¹ B. Meissner: *Babylonien und Assyrien*. I. Taf. Abb. 17., Schäfer—Andrae i. m. 485.

² *Sumerische und akkadische Kunst*. 1926., 21. Hogy a «mellékes» testrészeket a sumér művész egészen jól tudta visszaadni, mutatják ugyane kor domborműveinek meztelen papi és áldozó alakjai. Talán kultikus oka van annak, hogy ezeken az emberábrázolás stílusa egészen más.

természetesen illik bele mindabba, amit e kultúra alkotott. Van valami kétségtelen, de szavakba nem könnyen foglalható különbség az egyiptomi és a babilóniai monumentalitás között. Amaz nagyszerű arányai mellett is hajlékonyabb és gyöngédebb. Emez tömör és nehézkes. E súlyos monumentalitás szelleme hatja át minden megnyilvánulását: roppant építményeinek vaskos falait, királyi téglafeliratainak öntelt pátozsát, «hegyszerű» világszemléletét és azokat a gigászi istenalakokat, akik a világ teremtéséről szóló eposz szélesen hömpölygő soraiban szinte dübörgő léptekkel vonulnak fel előttünk.

A művelődés mélyen gyökerező alapvonásai, lényegük azonossága mellett, külső nyilvánulásaikban természetesen módosulnak, alakulnak az idők folyamán. Változnak kifejezés-módjaik, melyekben megjelennek. A babilóniai «újkor», melynek kezdetét I. Sarrukintól számíthatjuk, minden téren új formákat hozott. Mindjárt elején, főleg Narámszin korából, néhány meglepő művészi emlékekkel találkozunk, amelyek szinte minden összefüggés nélkül állanak előzményeik és a következő fejlődés között.¹ De a renaissance is ilyenféle

¹ Narámszin híres susai diadalemlékét — a mezopotámiai művészet egyik legérdekesebb alkotását, — ugyane fejedelem domborművű arcképét (Konstantinápoly) és egy I. Sarrukin korába helyezhető, csatajelenetet ábrázoló emlékmű töredékeit kell elsősorban ideszámítanunk. A sumér művészettel szemben ezeken az emlékeken «ist die ganze Behandlung eine andere, viel freiere; vor allem ist die menschliche Figur im Gegensatz zu den plumpen, unharmonischen Gestalten der Sumerer wohlproportioniert, ja geradezu schlank.» (Ed. Meyer: *Geschichte des Altertums*. I. Bd., 2. H., 480. l., 1909.) A körvonalak és az idomok lágyága Egyiptomra emlékeztet — egy másik mozzanattal együtt. A susai stélán Narámszin sisakját istenszarvak díszítik, ami kapcsolatban áll azzal, hogy a királyok címében is ekkor jelenik meg a fáraóknál ismeretes istenítés. Mind az antik, mind a nyugati «renaissance»-nak tudvalevőleg fontos eleme az idegen hatás, melyet amott a Dionysos-kultusz thrák vonatkozásai, itt a klasszikus ókor utánzása képviselnek. Nem kell-e egyiptomi impulzusokra gondolnunk a mezopotámiai renaissance esetében? A «barokk» fő jellemző vonásait is megtalálhatjuk ugyanitt és pedig Gudea korában: a sumér hagyományokhoz, az elhagyott vágányra való visszatérést, mely fölött azonban nem múltak el nyom nélkül a köz-

«epizód» gótika és barokk között. Az emberábrázolás szempontjából nem lényegtelen, hogy a viselet megváltozott. A leomló haj és szakáll eltakarja, illetőleg megszélesíti a nyakat és fölöslegessé teszi a fejnek a vállak közé való le-süllyesztését. A ruha földig ér, ami megkönnyíti az alaknak szilárdan, oszlopszerűen a talajra való helyezkedését. Már a sumér szobrokon is láthatjuk, hogy a művész sokszor csak jelzi a szobor alsó részén a gyapjúszoknya végződését, sőt egy sumér főember londoni szobrán¹ még a lábakat is, legfeljebb a szobor elülső oldalán faragja ki őket, a hátsó oldalt pedig kifaragatlan hagyja. Ez az eljárás, amely későbbi emlékeken, sőt babilóniai hatás alatt keletkezett hetita szoborműveken is előfordul, bizonyára technikai körülményekkel is összefüggésben áll. Mindenesetre művészi tekintetben ugyanolyan hatást kelt, a földhöz rögzítést érezteti, mint a leomló ruha. Így a külsőségek is támogatják a fejlődést, mely itt is, mint más népeknél, a fokozódó realizmus, a természetihivebb részletezés irányában halad. A termet részaránytalansága ritkábban mutatkozik. De éppen a realizmus értelmében nagyobb művészi tudás teszi szembetűnővé az újkori és későbbkori babilóniai-asszír plasztikának egy oly sajátos vonását, amely századokon át szívós állandósággal jelentkezik s amely mögött éppen ezért ismét mélyebb jelentőséget, kifejezésre való törekvést kell keresnünk.

Már Gudea szobrain szembetűnik a különbség a felső és alsó test mintázása között. Az előbbinek idomai nem egyszer a görög szobrokéval vetekednek, az alsó testet a földig érő ruha merev élettelenséggel burkolja. A későbbi, asszír emlékek közül elég Nabu isten és II. Assurnaszirapli IX. századi szobrait idéznünk, mint amelyeknek alsó teste, a kifejezésteljes felső résszel ellentétben, egészen bábuszerű.² Mind

---

vetlenül megelőző korszak eredményei sem. Mint a középkor gondolatvilága az ellenreformáció korában, úgy kelnek új életre a sumér tradíciók Gudea és utódai idejében. Csak ebben az utóbbi értelemben beszélhetünk Gudea-korabeli «renaissance»-ról. (A Jeremias: *Die Weltanschauung der Sumerer*. 1929., 7—8.)

¹ Schäfer—Andrae i. m., Taf. XXVI.

² Schäfer—Andrae i. m., 496. és 517.

e két esetben, mind általában a ruha úgyszólván semmit sem sejtet az alsótest idomaiból: a mezopotámiai szobrász minden korok plasztikájának egyik legérdekesebb feladatát következetesen elkerüli. A ráncvetés, amennyiben előfordul, félénk és bátortalan, mint pl. Manistuszu csonka szobrán,¹ egyébként pedig a szobor alsó része harang- vagy süvegszerű és nem egyszer élénken emlékeztet a hegynek azokra a stilizálásaira, amelyeket a zikkuratokkal kapcsolatban az előbbi részben említettünk. Ez a cölöpszerű megjelenés azonban már az ó-sumér szobroknak is sajátosága, sőt itt még erősebben érvényesül. Ilyen pl. a már említett londoni szobor, mely egy sumér főembert ábrázol. Ilyen Lupad szobra, mely idomtalan fejével és tuskótestével e jellemvonást egészen nyersen tükrözteti.² Esetlen vagy finomabb eszközökkel, naív vagy raffinált módon a sumér-babilóniai-asszír művész mindig ugyanazt, az egy helyben való kemény megállást akarja érzékeltetni. Az egyiptomi állószobor tekintete a távolba vesz, karjai, mint a mozgásban levő vagy mozgásba kezdő alsó végtagokkal ellentétben természetesen történni szokott, tétlenül lecsüngnek, a balláb előre lép: az egész megjelenés az elindulni készülést érezteti. A babilóniai és asszír domborműveken és szobrokon ábrázolt uralkodó vagy miniszter könyökben könnyedén behajlítja karját — itt a felső végtagok veszik át a mozgási készséget — és kezében jogart vagy más jelvényt forgatva «államférfiúi pózban» valóban áll istene vagy alattvalója előtt.

Azonban az oldalnézetben ábrázolt alaknak, sőt élettelen tárgynak is még mindig van bizonyos iránya. Ezt az irányt egy ellentétes oldalnézet hozzáillesztésével legyőzni, megsemmisíteni lehet. A szimmetrikus képen különösen jól érvényesül a helyhez kötöttség. Ez a heraldikusnak is nevezett ábrázolás sehol sem oly kedvelt és gyakori, mint éppen e kultúrában. A Janus-fő babilóniai találmány és a kétfejű sassal is itt találkozunk először. A kettős fejű istenalakok és a szövegekben az istenek «két fejének» emlegetése bizonyára

¹ Unger : *Sumerische und akkadische Kunst*. 90.

² De Sarzec—Heuzey : *Découverts* II. Pl. 47.

összefüggnek a kétágú, a holdtól vagy a bikától kölcsönvett istenjelvénnel és a kettős ormú nap- vagy világheggyel is. Ezenkívül azonban a kétarcú istenfők okvetlenül beletartoznak az antithetikus ábrázolásoknak abba a nagy rokonságába, amely az egész mezopotámiai művészetben elejétől fogva végigkísérhető. A kiterjesztett szárnyú madár már a sumér művészet egyik legrégebb ismeretes emlékéen, a Mesilim-féle buzogányfőn is előfordul, majd kétfelé fordult oroslánokon állva számtalan pecsétnyomón és más képen látható. A szent fa is kétfelé terjeszti ki lombjait és két oldalán egy-egy géniuszt vagy áldozót áll vagy térdel. Gilgames jobb- és balkarjával egy-egy oroslánt ölel át. Egész jelenetcsoportok ellentétes ismétlése is sűrűn fordul elő. Már egy ősrégi nippuri fogadalmi képen kétszer látjuk mind az istent, mind az áldozót ellenkező nézetekben.

Mennyire fontos volt e művészet számára a biztos, egy helyben való megállás kifejezése, tanulságosan láthatjuk a *lamassukon*, az asszír művészet emberfejű és bika- vagy oroslántestű kapuőrző bálványain, amelyeknek sajátságos módon eggyel több lábuk van. Az egyik mellső láb oldalnézetben hátrafelé lép, homloknézetben pedig még egyszer előre-feszülten látható. A művészettörténet rendesen haladást, tökéletesedést lát abban, hogy a későbbi kor művésze e «természetellenes» ábrázolással szakított és a hátralépő «fölsleges» lábat elhagyta. Az eddig mondottakból világos, hogy ez éppen ellenkezőleg az ősi ösztön és művészi érzék gyöngülését jelenti, éppen úgy, mint az egyiptomi művészetben a frontális elvével való naturalisztikus szellemű szakítás, mely jellemző módon az «eretnek» fáraónak, Enchatonnak forradalmi korában lép fel. Próbáljuk meg valamelyik lamassu képen eltakarni a «fölsleges» lábat és azonnal érezni fogjuk, mennyit veszít a helybenállás biztossága és ereje. Van a konstantinápolyi múzeumban egy hetita oszloptalpat, melynek kettős sphinxei nyilvánvalóan a lamassu leszármazottai. Az állatok szárnyának egy lecsüngő része pontosan az említett számfeletti láb helyét fődí. ¹ Úgy látszik, hogy a művészi

¹ Schäfer—Andrae, 560.

fejlődés nem egyszerre, hanem csak fokozatos átmenetek útján tudott szakítani a régi hagyománnyal.

Végül még egy művészettörténeti vonást óhajtok az itt tárgyalt összefüggés megvilágításába állítani. Ismeretes egyes asszír domborműveken, főleg isteni alakoknál az izomzat szertelen, túlzó ábrázolása, mely a barokk hasonló szokására emlékeztet. Azonban különbséget is érezhetünk. A barokk izom-hypertrophia inkább szónokias dagály hatását kelti és az a hivatása, hogy a vonalrajzba mozgalmasságot vigyen bele. Az asszír alak rettenetes izmai vaskos, kemény erőt éreztetnek. Céljuk pedig ugyanaz, mint amelyet az ó-sumér művész a törzs rajzában követ: a szertelenül megduzzasztott kar- és lábizmok eltüntetik a könyök, a csukló és térd izületét. A vaskos lábszár itt már szabadon látható. A ruhával való eltakarásra nincs szükség.

*

A lélektanban tér- és időszemléletről szokás beszélni. E sorok élén szándékosan használtam az «időérzés» kifejezést. Az időt magát nem lehet szemlélni, a legátvittebb értelemben sem, csupán az idő képét, azt az időhelyettesítő surrogatumot, amelyet képzeletünkben elkerülhetetlenül valami térbeli, vonalszerű kiterjedéssel ruházunk fel.

Viszont nem teljesen szabatos, azonban ismét szándékosan, éppen a nagyobb «szemléletesség» kedvéért nem szabatos fejtegetéseimnek az a gondolatmenete, amely címökben is kifejezésre jut.

A két szóbanforgó mozzanat közül ugyanis az időérzés az elsődleges. Az idő szüli a teret. A tér megmerevült idő: ez ennek a fogalomnak legjobb, sőt egyedül lehetséges genetikusan meghatározása. A térszemléletnek azonban nyilván sokféle fajtája van, aminek gyökerét a mondottak után csakis az időérzés különbségeiben kereshetjük. Fontos ennek történetfilozófiai alkalmazása: az idő érzésének sajátosságos, valamely kultúra egyéneire jellemző módjából fakad ugyane kultúra sajátos térszemlélete is. Ez a tétel kétségkívül a leggeniálisabb és a legnagyobb horderejű mindazok között, amelyekkel Spengler történetfilozófiájában találkozunk. Min-

den egyes történeti kultúrának megvan Spengler szerint a maga őseredeti, ösztönösen tudatalatti állásfoglalása az idővel és térrel, létünknek evvel a két alapelemével szemben s ez elkerülhetetlenül érezteti hatását mindabban, amit az illető kultúra önmagából, mint szellemének sajátos termékét, létrehozott. Egyéni tér- és időképzete az a titkos jelszó, az a kulcs, amelyre megnyílik előttünk legmélyebb értelmében, rekonstruáló beleérzésünk számára hozzáférhetővé válik mindaz, amit a magunkétól egész mivoltában másnak, az egyiptomi, hindu vagy kínai szellem genuin alkotásának érezzük. Hogy mindezen, annyira egyéni jellemű kultúrák lelkiségében a formák és megnyilvánulási módok minden rokonsága mellett valami sajátos és egyedülálló principium működik, ezt eddig is mindig és szükségszerűen éreztük. Itt csak e különbségek legmélyebb gyökerének fölfedéséről van szó.

Ha a világtörténelem Spengler meghatározása szerint azoknak a nagy történeti kultúráknak — számszerint összesen nyolcnek — élettörténete, amelyek hatalmas és egyéni kontúrjaikkal földünk és az emberiség történetében kirajzolódnak, akkor a történettudománynak nem lehet elsőbrendű feladata, mint megállapítani minden egyes esetben azt, amiből — az egyéni tér- és időélményből — az illető kultúra sajátos színe fakad. Majd részletesebben, majd csak vázlatosan, színdús vagy halványabb vonásokkal kísérti meg e feladat megoldását Spengler, legalább is a nagy történeti kultúrák többségénél. Csupán két esetben — Középamerika és Babilónia — marad adós a válasszal, nyilván a rendelkezésünkre álló emléktanyag hiányossága miatt, ami a közép-amerikai maya-kultúra esetében szinte vigasztalannak látszik. Más a helyzet Babilóniánál. Itt csupán arról lehet szó, hogy az ásatások eddigi eredménye még korántsem érte el a muzeális teljességnek azt a fokát, melyről az ókori Egyiptomnál beszélhetünk. Az eddig ismert babilóniai emlékekkel foglalkozva önkénytelenül, minden előre föltett szándék nélkül keletkezett az a benyomásom, hogy e kultúra «összimboluma» fővonásaiban már ma is meghatározható s az út egyiptomi, a *plasztikus test* antik, a *végtelen tér* modern fogal-

mához, a kínai *dau*-hoz, a mágikus *barlang*érzéshez képest *hegy-eszmének* nevezhető. Evvel rá is mutattam e sorok tulajdonképpeni céljára és esetleges érdemére. Nem egyéb ez, — nem több és nem kevesebb — mint felelet egyikére azoknak a kérdéseknek, amelyeket Spengler, a legújabb és kétségkívül nagyszabású történetfilozófia szerzője művében nyitva hagyott.

Miként élte meg a babilóniai az időt? Mint érezte a maga beléhelyeztettségét abba az őseredeti, semmi másra vissza nem vezethető misztériumba, amelyet az idő folyásának nevezünk?

Ha jogosultak e kérdések, — amit a fentiekben igyekeztem röviden igazolni — akkor a feleletet nyilván az *előjelek* magyarázatában, a babilóniai vallás e rendkívül gazdagon kifejtett ágában kell keresnünk. Itt tudhatjuk meg, milyennek látta a babilóniai a jövőt, amelyet közönségesen az idő egyik részének, a multhoz és a jelenhez csatlakozó darabjának szoktunk tekinteni. A valóságban a jövő és az idő egy és ugyanaz. Igazán csak azt érezzük közvetlen bizonyossággal, ami jön, ami történik. Hogy valami van és volt: empirikus nézőpontból pusztá föltevés és illúzió. A mult mindig mint jelenlévő emlék él tudatunkban, a jelen pedig abban a pillanatban, melyben meg akarjuk ragadni, már végleg kisiklott kezünkől és helyet adott a jövőnek.

Nincs még egy kultúra, amely ily elemi erővel, kétségkívül szimbolikus jelentőségű szenvedéllyel vetette volna magát a jövőndő titkának kutatására, hogy ennek lehetőségét és módszereit nemzedékek hosszú sorának megfigyeléseivel és spekulációival hatalmas rendszerré építse ki. Babilónia élet- és világszemléletének ez a törekvés adja meg az uralkodó színét, éppúgy, mint Egyiptoména a halottkultusz. E két mozzanatot két nagy kultúra szellemi organizmusában homolog hely illeti meg.

Mindkét esetben arról van szó, hogy a történeti fokra emelkedett kultúra különös gonddal ragad meg és fejleszt ki egy oly eszmét, amely csírájában már a primitív gondolatvilágban megtalálható. Az előjelekben való hitnek és gyakorlati alkalmazásának gyökere a «megfelelések» már emlí-

tett tanával együtt kétségkívül az őseMBER gondolkozásának egyik különös, de jellemző vonásában, az azonos és hasonló logikai megkülönböztetésének hiányában rejlik. Amikor a pogány varázsló eljátssza a felhők gyülekezését és a zápor kitörését, vagy amikor a vadászok táncban adják elő a vad elejtését, ezt nem színészi utánzásnak, hanem a szóbanforgó esemény valószínű megismétlésének kell felfognunk. Az omen-megfejtések szövegeiben minduntalan előcsillan — olykor további járulékos spekulációktól többé-kevésbé elfödve — az eredeti analogia: «ha olajra vizet öntesz és az olaj szétfolyik, az illetőnek családja széjjelszéled»¹ — «ha egy asszony asszony szülöttének oroszlánfeje van, az országban hatalmas király fog uralkodni»² stb.

Eredetét és mivoltát tekintve a babilóniai jövendőmondás semmi különlegest vagy újszerűt nem tartalmaz. Mindenütt találkozunk a csodálatos eseményekből, az áldozati állat belsejéből, a madarak repüléséből, a csillagokból, hamuból vagy csontokból való jóslással, még ha egyes népeknél, mint a görögöknél, etruszkoknál és valószínűleg a kínaiaknál, a fejlődés babilóniai hatás alatt is történt. A különbség a Babilóniában található előjel-fajoknak páratlan, tökéletesen nem is osztályozható gazdagságában, illetőleg evvel kapcsolatban és ezen túl még egy oly körülményben áll, melyet különösen ki kell emelnünk. Ez az egyedül csak itt előforduló mozzanat egy általános, elméleti tételnek, egyetemes dogmának kialakulása. Nem mintha e dogmát formulába öntve találhatnánk meg irodalmának eddig ismeretes szövegeiben. Azonban az előjelek rendkívüli sokféleségének, a természet és az emberi élet úgyszólván minden jelenségkörére kiterjedő gazdagságának nem lehetett más eszmei gyökere, éltető forrása, mint az a hit, hogy minden előjel, hogy minden dolognak vagy eseménynek a jövőre mutató jelentése van vagy megfordítva: minden, ami a jövőben történni fog, már előre meg van határozva és implicite benne-

¹ J. Hunger: *Becherwahrsagung bei den Babyloniern*. Leipzig, 1903., 43.

² L. Dennefeld: *Babylonisch—assyrische Geburts-Omina*. Leipzig, 1914., 41.

foglaltatik olyasvalamiben, amit a jelenben, mint előjelet láthatunk és észlelhetünk.

A gyakorlatban természetesen minden konkrét dolog vagy esemény, sőt minden egyes kategóriájuk sem használható föl előjelül. Már a jóslás technikájának és a vele foglalkozó papi intézményeknek kialakulásával is együtt járt bizonyos fajoknak, mint a máj-, olaj-, víz-, tűz-, álom- és csillagjóslásnak, a szülési, állati, légköri és más omeneknek külön kifejlődése. A képzeletet különösen megragadó, rendkívüli tünetmények mintegy maguktól kínálkoznak előjelekül, valamint alább említendő okokból azok is, amelyeknél a változottság bizonyos szabályossággal párosul. E kellékekhez továbbiak járulnak az égboltozat jelenségeinél. Már Cicero is természetesen találja, hogy a nyílt mezopotámiai lapályon tiszta fényben ragyogó égboltozat magára vonta az előjelekből jövődjölő «asszírok» figyelmét.¹ A csillagok tábora egy külön, magasztosan a földiek felett tündöklő világ, az istenek hona. Amit az uralkodó vagy valamely alattvalója a jóspaptól tudakolt, a földi ügyek érdekkörébe, tehát az előjelcsoportok legtöbbszörrel ugyanabba az anyagi világba tartozott. Legfeljebb valami különösebb, esetleg csak szubjektív eredetű jelentőség emeli az oment a megjósolt esemény fölé. Evvel szemben a csillagjóslásnál az előjel maga és a jóslat problémája két egészen külön jelenségvilágnak, az égi és földi országnak része. A jövődjölésnek ennél a kétségkívül legkiemelkedőbb, legnagyobb jelentőségű ágánál ismét előttünk áll az ég és föld, a fent és lent megkülönböztetése és egymásra vonatkoztatása, amelyet már számtalan egykorú adatból a babilóniai erkölcsi, művészi és vallási világszemlélet fő motívumának ismerünk.

Már az ókor szemében egybeforrt a csillagok vizsgálatának fogalma Babilónia nevével. A hagyomány és a köztudat ebben éppoly kevésbé tévednek, mint a «panbabylonismus»

¹ Principio Assyrii, ut ab ultimis auctoritatem repetam, propter planitiam magnitudinemque regionum, quas incolabant, cum caelum ex omni parte patens atque apertum intueretur, traiectiones motusque stellarum observitaverunt, quibus notatis, quid cuique significaretur, memoriae prodiderunt. *De divinatione*. I., 1.

modern iskolája, mely éppen ezt választja kiindulópontjául. Azonban néhány évtizede élénk kritikai támadás kezdődött e vélemény ellen. Kugler 1907-ben megjelent munkájában¹ csak kezdetleges természetismereteket hajlandó a babilóniaknál elismerni s amit azelőtt babilóniai astrologiának és evvel kapcsolatos astronomiának volt szokás tekinteni, sokkal későbbi időknek, az asszír, sőt alexandriai kornak tulajdonítja. Komoly és rendszeres csillagászati megfigyelésekről szerinte a Kr. e. VIII. századnál előbb nem beszélhetünk. E vélemény, amelyhez — nagyrészt a panbabylonismus merész tanai által keltett bizalmatlanságból is — Bollhoz, Bezoldhoz és Meyer Eduardhoz hasonló tekintélyek csatlakoztak, megtévesztette Spenglert is. A föntemplített korban Babilónia kultúrája kétségkívül régen túl volt már virágzása idején s legalább is Hammurapi óta inkább a réginek fenntartásából, terjesztéséből és variálásából, mint új gondolatok teremtéséből élt. Ez vezette Spenglert arra, hogy a szóbanforgó egész eszmekört egy másik, bár jórésztben szintén mezopotámiai talajon született kultúrkörnek, a «mágikus» világnak előkészítő elemeihez számítsa.² A vita újabb fejleményeiből azonban, elsősorban Weidner lelkiismeretesen pontos kutatásaiból³ az derül ki, hogy az astrologia, astronomia és astralmythologia őseredeti babilóniai, sőt alapvonásaiban sumér tulajdon. Ha az állatöv, a praecessio, a nap- és holdfogyatkozás tudományos ismeretéről egyelőre csak késői forrásadatok szólnak is, az általános összefüggésben nehéz föltenni, hogy nem korábbi eredetűek. A Kr. e. harmadik évezredből már oly ékírásos szöveget ismerünk, amely három állócsillag távolságát rendkívüli pontossággal határozza meg. Ez csak hosszú fejlődés eredménye lehet.

Bármily erősnek mutatkozik azonban, bármilyen jól megalapozottnak mondható is ez az utóbbi tudományos

¹ *Sternkunde und Sterndienst in Babel*. I—II., 1907—1924.

² *Untergang des Abendlandes*. II., 248—9. (1922.)

³ *Alter und Bedeutung der babylonischen Astronomie und Astral-lehre*. Leipzig, 1914; U. az: *Handbuch der babylonischen Astronomie*. Leipzig, 1915. — A. Jeremias: *Das Alter der babylonischen Astronomie*. Leipzig, 1909.

álláspont és bármennyire fontos számunkra a megelőző két szakaszban mondtak után az égnek és földnek az astrologia körében is fölbukkanó megkülönböztetése, — az omeneknek e vitás, kétségektől megtámadott kategóriájától akár el is tekinthetünk. Nem az előjeleknek egyik vagy másik csoportja fontos számunkra igazán, nem is maga a jövendómondás ténye vagy pedig alapja, az előjelekbe vetett hit, hanem az az érzület és gondolkodásmód, amelyet e hit táplált és fenn-tartott. Minden vallási dogmáról elmondható, hogy legfőbb értéke nem önmagában van, — a dogma nem valami légtüres térben él — hanem abban, hogy az emberi érzés és cselekvés bizonyos módjainak mintegy jegecesedési pontja és hagyo-mányos szimboluma. A tanítás és érzület két különböző dolog, bármily sűrű történeti szálak fűzik is őket egymás-hoz. Mindig voltak — a tudatosság és a vegyülés legkülönbö-zőbb fokaival és árnyalataival — hitetlenül vallásos emberek és igazi vallásosság nélküli hívők. E szempontból tekintve nem fogjuk lényegesnek tartani, hogy az előjelekből való jóslás igazán elérte-e a maga «tárgyi» célját, a babilóniai jóspap csakugyan kitalálta-e a jövendőt. Az események bizonyára nem egyszer rácáfoltak. Azonban itt nem a jövendülésnek arról a költészettel rokon ágáról van szó, amikor a «révült» sámán, a pythia vagy a sibylla önkívületéből maga az isten-ség beszél.¹ Bár a jóstudomány a mondai Enmeduranki közvetítésével maguktól az istenektől szállott át a papi osztályra, a babilóniai jóspap (baru) nem tartotta magát csalhatatlannak. Az ő feladata, hogy az előjelet magyarázza s ehhez tudományos módszereket: megfigyelést, kísérletet és következtetést, sőt irodalmi segédeszközöket használt. Amikor a királyi csillagjós az égboltozaton valamely tüneményt megfigyelt és pontosan leírt, elővette temploma könyvtárából azokat a köteteket, amelyekben ugyane tünemény és az

¹ Itt nincs szükség jelekre. Cicero (*De divinatione*. II., 11.) *genus naturale*-nak nevezi a jóslás e fajtát, szemben a tudományos jövendöléssel (*genus artificiosum*). Nem fontos számunkra, lehet-e pontos határt vonni a jövő kutatásának e két módja között, sem pedig az, hogy Babilóniában az extatikus jóssal is találkozunk. Neve «mahu» volt, amiből a *mágus* keletkezett.

utána bekövetkezett események voltak följegyezve. Ami I. Sarrukin korában történt, annak vagy ahhoz hasonlóan kellett bekövetkeznie máskor is. Ugyanaz az előjel mindig ugyanazt jelenti. Az előjelekben való hittel így a világrend törvényszerűségében való hit párosul. Az események végtelen sokszerűsége mögött örök szabályosság rejlik, amit a csillagok mozgása különösen jól szemléltet. Az előjelben az isteni hatalom jelenti ki a maga akaratát, s így a világegyetem, mint az előjelek összesége, állandó és folytonos isteni kinyilatkoztatás. Azonban ez az isteni akarat nem önkényes, hanem az előre megállapított világrendhez van kötve. Mikor Marduk legyőzi Tiamatot, elragadja tőle a «sorstáblát» és saját mellére függeszti. Világos, hogy csak az események törvényszerű ismétlődése teszi lehetővé a jövő «módszeres» kutatását. E logikai előfeltevés alapján vetette magát a babilóniai elmélkedés oly hévvel annak a feladatnak megoldására, amelynek bolygatását a görög és római életérzés szentségtörésnek vette. Horatius Alkaios nyomán eltiltja Thaliarchost a holnap titkának feszegetésétől (*quid sit futurum cras, fuge quaerere*), barátnőjét pedig a babilóniai csillagjóslás divatától.¹ Élesen áll itt szemben egymással két oly gondolatvilág, amelyekben pedig egyébként nem hiányzik a közös vonás. Mind az antik, mind a babilóniai gondolkodást erős valóságérzék jellemzi.² A jelenben mindkettő jobban benne él, mint modern kultúránk szülötte, aki a közelében kínálkozó jó fölött eltekintve fausti nyugtalanossággal tör a messzeségbe. A görög ember intenzíven vetette bele magát a jelenbe és eltakarta arcát a jövő elől. A babilóniai bátran szembenézett vele és a jelen szolgálatába kényszerítette: az

¹ A görög és római írók szkeptikus véleményeit a jósjelekről I. J. Hunger: *Babylonische Tieromina nebst griechisch-römischen Parallelen*. Berlin, 1909., 4. és köv. l.

² «Das sumerische Weltgefühl wird von einem starken Wirklichkeitssinn geleitet» — írja Jeremias A. *Die Weltanschauung der Sumerer* 1929. című füzetében. E művecskét dolgozatomban fenti szövegének teljes befejezése után olvastam, amit már azért is meg kell itt említenem, mert a szerző szintén Spengler kultúrmorfológiájából indul ki.

előjelekből való jóslás gyakorlati érdekeket, aktuális problémák megfejtését szolgálta.

Hogyan érte el ezt a babilóniai okoskodás? Hogyan szerkesztette meg a maga állásfoglalását a jövővel, a sorssal: az idővel szemben? Az idő mi magunk vagyunk: e spengleri meghatározást gondolatban úgy realizálhatjuk, ha a solipsizmusnak Én-t és Nem-én-t egyesítő beállítására helyezkedve és ezt kiegészítve, ezen túl, egészen addig a még inkább minden tudatosság előtti és teljesen reflexiómentes álláspontig hatolunk, ahol semmi másról nincs szó, mint pusztán történetről. Minden történik, változik, folyamatban van és ez, ami történik, folyik, mozog: nem más, mint az idő. Ez a herakleitosi álláspont. Ha már most vissza teszünk egy lépést a tudatosság felé és legalább önmagunkat konstituáljuk, akkor ahhoz a képhez jutunk, amelynél magunkat az időbe helyezve látjuk. Mintegy szilárd pont vagyunk, amely felé az idő közeleg, amint ezt a «jövő» és a «Zukunft» szavak kifejezik. Az idő folyton jön, közeleg felénk. De honnan? Valami titokzatos, ismeretlen homályból, amelybe nem pillanthatunk. Tudjuk, hogy jön valami, de nem tudjuk, mi. Minden percben véletlennek, nem várt, előre nem látható eshetőségeknek vagyunk kitéve. Hogy álljunk meg e szüntelen támadással szemben? Helyzetünk átéréséből fakad a jövőtől való félelem, az az ősemberi aggodalom, amelyet állandóan érzünk és amelyet állandóan leküzdeni igyekszünk. Az antik és a babilóniai kultúra ennek más-más módját választotta. (Spengler műve nyugati formájú kísérlet e jövő-félelem megsemmisítésére.) Az első elfeledni törekedett a jövőt, a babilóniai belevonta a jelenbe. A jövő nem «jön», hanem már itt van. Benne van a jelenben, a jelenlévő előjelben, csak fel kell ismerni. A praedestinatio az előre-meghatározottságot tanítja, a babilóniai hit az előre-felismerhetőséget is. Éreznünk kell, hogy e felfogás gyakorlati érvényesítéséből hatalmas erkölcsi szilárdság, «monumentális» erő és nyugalom fakad. «Az időt Mezopotámia fogta meg számunkra», írja Dávid Antal a babilóniai naptártudományra gondolva.¹ A fentiek alapján többet mondhatunk.

¹ *Bábel és Assur*. II., 170.

A babilóniai nemcsak megragadta, de *meg is állította az időt*. Az eleata gondolatnak, mely a történést látszatnak vagy kisebbrangú valóságnak tartja, a babilóniai világszemlélet gyakorlati megvalósítása. Építészetében, plasztikájában és életfilozófiájában egyaránt az állandóság monumentális gondolata jut kifejezésre. Nietzsche már az örök ismétlődés gondolatának — a jövő a jelen ismétlése — egyetlen felvillanásából is végtelen bátorságot és lelki nyugalmat merített. Mennyivel erősebb lehetett az az érzület, az az erkölcsi szilárdság, mely a babilóniai lelkét, mint gondolkozásának természetes és veleszületett eleme, mint sajátos világszemléletének gyakorlati alkalmazásban, a jelekből való jóslásban folyton felfrissülő uralkodó vonása, élete egész folyamán áthatotta.

Megtaláltuk ekként a keresett összefüggést egy nagy kultúra sajátos térszemlélete és időérzése vagy pontosabban kifejezve e kultúrának őseredeti, a mi végtelenbe terjedő, mozgásban levő időfelfogásunkkal teljesen ellentétes, nem *terjedő*, hanem *nyugvó*, egyetlen mozzanatba összevont, az örök állandóság jegyével bíró időérzése és ennek a sajátos időérzésnek a térbe való kivetítése között. A babilóniai keményen megveti a lábát térben és időben egyaránt. Ezt igyekszik kifejezésre juttatni művészetében és költői alkotásaiban. Nem szavakkal vagy metaforákkal való játék megállapításunk. A szavakkal és példákkal egy sajátos, meghatározással és leírással csak éppen megközelíthető világszemléletbe való «beleélést» kívánunk lehetővé tenni. Oly világ- és életszemléletbe, amely éppen ezen a földön, ennek a vidéknek körülményei között fejlődhetett ki. A kultúra és szülőföldje közötti kapcsolat itt is nyilvánvaló.

Sokszor és jogosan összehasonlították már egymással a Nílus alsó folyása mentén és az Eufrates-Tigris torkolatánál keletkezett dúsatermő alluviumot. Mindkettő oázis egy-egy homoktengerben vagy legalább is viszonylag zordonabb környezetben. Éppen ennek a két környezetnek eltérő vonásai fontosak számunkra. A libyai sivatag gyér törzsei alig háborgatták az egyiptomi kultúra nyugodt, békés fejlődését. Az aethiopiai probléma csak a késői civilizáció expanzióra

törekvő korában lép előtérbe. Evvel szemben Sinear földje oly sziget, melyet szakadatlanul csapkodnak a hullámok. Majd egyik, majd másik égtáj felől zúdul egy-egy népvándorlás a termékeny lapályra. Annak a népnek, mely itt kultúrát teremtett, nem lehetett égetőbb teendője, mint hogy megvédje elfoglalt helyét e támadásokkal szemben, melyeket majd fegyverrel, majd magasabb művelődésének beolvasztó fölényével győzött le. Eannadu stéláján és egy nemrégiben Ur város földjén felfedezett domborművön a phalanxot szemlélhetjük tömör páncélfalból előmeredő lándzsáival. Ez volt az ősi sumér fegyvernem. Mi sem jelképezheti jobban azt a szükségszerűséget, mely e földön előállott: azt a szilárd és biztos magatartást, amely minden támadással és veszéllyel, a jövőnek és a környezetnek, a történeti életnek és az egyéni sorsnak minden véletlenével szemben felkészülten állta meg helyét.

MADZSAR IMRE.

AZ IDEGEN.

— Negyedik közlemény.¹ —

Október 30.

Tizenkét nap mult el *azóta*.

Egy új fogalom keletkezett agyamban: *akkor, azóta, azon a napon* és így tovább. Mindig ezt az átkozott október tizennyolcadikát értem ezek alatt az időmeghatározások alatt. Nem tud egy pillanatra sem kimenni az eszemből. Éjjel-nappal zúg, zakatol, mint a mesebeli malom: megölelte, megcsókolta, az övé volt egészen.

Százsor elképzelttem, hogyan történt, mi történt — és majd megölt a féltékenység, az utólagos féltékenység, de még inkább az az érzés, hogy nem állhatok boszút. Tombolt bennem a vér, mint egy láncravert állat, amely megveszett.

Az a jótékony belenyugvás, mely az első napon elzsongította kínjaimat, eltűnt. Képzeldhetetlen düh, a tehetetlenség kínzó érzése marcangolt és nem hagyott nyugtot egy pillanatra sem.

Valami undorító kíváncsiság zaklatott. Mindenáron szerettem volna ismerni a részleteket. Magam sem tudom, miért.

Csakhogy nem mertem az asszonyt megkérdezni. Mert akármilyen távolról, óvatosan, ravaszul kerülgettem is: Márta tüstént észrevette s olyan kétségbeesetten tapadt rám a szeme, hogy elrémültem.

Beláttam, hogy ezt én sohasem fogom megtudni s hogy mindig kínozni fog a képzelet.

¹ Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1930. évi 626., 627. és 628. számában.

Az elmúlt tizenkét nap alatt, szóval *azóta* szüntelen az gyötört: hogyan történt, mi történt?

Nagyon szégyellem magam, amiért ilyen aljas, gyengelelkű, kíváncsi, hitvány ember vagyok.

Hogy Márta lelkében mi ment végbe, arról nekem fogalmam sincs. Csak egy, ami bizonyos és egyben különös: mintha irtózott volna tőlem, úgy került. De annyira ám, hogy ezt a szégyennel megmagyarázni nem lehet.

Csókjaim elől kitért, ölelésemtől húzódott és bármily alázatos, kínosan alázatos volt is a viselkedése, — gondolni sem lehetett rá, hogy az enyém legyen.

Ezt én sehogysem tudtam sem megmagyarázni, sem megérteni. Hiába! nem vagyok lélekbúvár és nincs rá képességem, hogy szabatosan mondjam el, amit erről gondolok.

Talán beszennyezettnek érezte magát az asszony, vagy olyannak, hogy ő nem méltó többet az én csókjaimra — igazán nem tudom.

Én csak szenvedtem, kínlódtam, mint a kínpadra vont áldozat.

Ha volt vétkem e földön, máris megbűnhödtem érte.

December 30.

Két hónap, két hosszú, rettenetes hónap telt el, amióta nem vettem tollat a kezembe.

Mit is írhattam volna? Hiszen sokszor említettem már, hogy én nem vagyok való a lelkiállapotok finom rajzára. Nem értek hozzá. Én csak kényszerűségből írtam meg az én tragédiám szomorú történetét, igazolásul arra az esetre, ha netalán nem bírnám el az életet . . .

Írásom első részét utóbb csatoltam a későbbiekhez és többször átjavítottam, úgy, hogy némely része hatodik alakjában marad meg végrendeletem borítékában. Még így is zavaros, töredékes és semmiképpen sem irodalmi mű. De nem is akar az lenni.

Többször abba akartam hagyni ezt a naplószerű önigazolást, de megint csak felvettem a tollat. Most már úgyszólván lelki kényszer alatt cselekszem. Amióta feleségemmel ilyen csodálatos viszonyban élek, azóta szükségem van ezekre

a fehér papírlapokra, hogy legyen, akivel őszintén beszélek. Sohasem hittem volna, hogy az írás kényszerré válhatik.

Most már értem.

Csodálatos viszonyt említettem, amelyben Mártával élek. Nem javítom ki, csakugyan különös a mi viszonyunk *azóta*.

Valami láthatatlan fal épült közénk ; lelkünk és testünk közé! S ez a fal áthághatatlan. Most már én is idegenkedem az asszonytól. Mintha nem az volna többé, aki eddig volt.

Mindig eszembe jut az orosz tiszt. Úgy előttem van, mintha most is látnám. Szeplős, hússzín az arca, foltos a keze. Haja vöröses szőke, durvaszálú. Szempillantása megkarcolja képemet. Alakja fenyegetően magaslik az ebédülő asztala mellett.

Él, él ez a gazember.

Megölhetetlen, halhatatlan, elfelejthetetlen.

Mozdulata, lépése, hangja soha, egy pillanatra sem megy ki emlékemből.

Álmomban, ébren mindig üldöz, néz, gyötör.

Soha emberre nagyobb gyűlölettel, utálattal nem gondoltam.

És nem érhetem el. Soha nem látom többet. Nem fojthatom meg a saját kezemmel. Mert ha még valaha ebben az életben találkozhatnám vele : megfojtanám. Nem puskával, nem késsel ölném meg, a markommal szorítanám ki testéből gaz lelkét.

Ha megölte volna Mártát, hamarabb megbocsátanám neki. Ha elcsábította volna : századrésnyi bünt nem követt volna el. De erőszakkal, . . . mint az állat . . . Egy ilyen gyöngéd, finom lelken, mint ezé az asszonyé, ilyen durva, szörnyű sebet ejteni . . . Ez a seb nem akar gyógyulni, gennyed, üszkösödik folyton.

Hogyan is gyógyulna, mikor immár bizonyos! . . .

Igen, bizonyos : Márta anya lesz. Az ellenség csókja megfogant s a házamba betolakodik egy *idegen*. Itt lesz a szemünk előtt egy ilyen viszonynak a gyümölcse, Orgunovics fia!

Hát embernek való állapot ez ?

Aki férj, férfi, apa, hitves : képzelje magát az én helyzetembe! Aki feleség, önérzetes nő, anya, szerető, gyöngéd hitves : képzelje magát Mártám helyzetébe!

Mondjátok meg, oh emberek, el lehet viselni az ilyen sorsot?

Elpusztítani nem merjük ezt a születendő idegent, mert Márta olyan gyöngé, vérszegény, elgyötört és kétségbeesett, hogy bizton életébe kerülne. Világra kell hoznia a háború szörnyének ezt a gyermekét, bármi történjék is, és nekünk járni kell a Kálváriát tovább.

Letészem a tollat, nem írok most többet.

Helyzetünk, lelkünk, egymáshoz való viszonyunk most már ilyen marad, míg az az idegen közénk nem tolakodik.

A városban helyreállt a nyugalom. A menekülők visszatértek, a néhány leégett házat kijavították, a rablott holmi helyett újat szereztek. Csak az én életemen sajnó sebét hagyta nyitva az idő. Nem engedi begyógyulni. Ez olyan seb, amelyet nem gyógyíthat meg a könnyörületes idő.

Az orosz nem messze áll a határtól, de az általános európai harcéri helyzet olyan, hogy nem kell félni újabb betöréstől. A legfelsőbb hadvezetőség csakugyan belátta, hogy Magyarország élestára a háborúnak és nem engedi felprédálni.

S mégis, micsoda hónapoknak nézünk mi elébe ; mi, a boldogságnak két kiteszítettja : Márta, meg én.

Vajjon hányan élnek még ilyen borzasztó sorsban? — Bizonyára sokan.

1915 július 10.

Félesztendő viharzott el a világ fölött. Mennydörgéssel, villámlással, gyásszal, dicsőséggel terhes félesztendő.

Meleg nyár pörköli a magyar mezőket, amelyeken biztonságban nőtt meg az a gyér termés, amelyet a mostoha időjárás meghagyott. A harcerekén egész Európában mindenütt dicsőségesen állnak szövetségeseink és a magyar vitézek. Az oroszok sok száz kilométerre üztük befelé saját nyugati határaitól. Győznünk kell.

Tombolhatnék örömben, ha . . . ha tegnap — ha tegnap végre meg nem érkezett volna az a vendég, akinél senkit még vegyesebb érzelmekkel nem fogadtak.

Az elmúlt félév alatt mind a ketten valami elmondhatatlan kíváncsisággal vártuk, mit fogunk tenni, mit fogunk érezni, ha megjön az *idegen*.

Ritkán beszéltünk róla, pedig szerettünk volna. Számtalanszor észrevettem, hogy a feleségem szeme rajtam pihen, mikor nem nézek oda. Száját keményen összepréseli, hófehér kezét ökölbe szorítja, s úgy erőlködik, hogy ne szóljon.

Annyira hozzászoktam a megfigyeléshez, hogy már azt is tudom, mit akart kérdeni.

Ezt : — Úgy-e, Miklós, azért éppen úgy szeretsz, mint eddig? Úgy-e megbocsátasz nekem? Úgy-e, most is éppen olyan köztünk a viszony, mint azelőtt volt?

És én ezt feleltem volna rá : — Igen, Márta, épp' úgy szeretlek, mint azelőtt ; rég megbocsátottam és a köztünk levő viszony megint a régi.

Pedig mind a ketten tudtuk, hogy éppen ez a viszony változott meg. Hogy talán sohasem lesz olyan, amilyen azelőtt volt.

Tettünk-vettünk egymás mellett ; beszéltünk háborúról, gazdaságról, irodalomról, de a lelkünk mélyén mindig más volt a főtárgy.

Becéztük azóta jól megerősödött, szépen fejlődő fiunkat. Rápazaroltuk azt a szeretetet, amit egymás irányában értékesíteni nem tudtunk. Pedig nagy szükségünk volt mindig a szeretetre. Mind a ketten eléggé azok közé a lelkek közé tartoztunk, akik nagyon kevés emberrel tudnak csak egy kicsit is belsőbb viszonyban lenni.

És vártunk. Vártuk az idegent.

Végre tegnap megjött.

Könnyen megszületett, baj nélkül.

Olyan, mint az apja. Haja vöröses, szempillája világoszínű, szeme is halványabb kék, mint más kisedé. Jókora gyerek.

Megérkezése újabb helyzetek elé állított. Apja vagyok a világ előtt ennek az orosznek. Pedig hogy milyen feneketlenül gyűlölöm, arra nincs szó, nincsen szín. Hiába dörgöm oda indulataimnak, hogy sem ez az idegen orosz, sem az én

szerencsétlen Mártám nem oka semminek — a gyűlöletnek egész látása forr a keblemben.

Ostoba szándékok rángatják agyvelőmet. Meg sem nézem ezt az oroszot ; kiadom dajkaságba valami ürüggyel. Elutazom egy pár hónapra. Elküldöm az asszonnyal együtt stb.

Mind céltalan kínlódások ezek, nincs egynek sem semmi értelme.

A féltékenység is mardos, ez a szintén céltalan, ostoba utólagos féltékenység. Pedig talán ezt kellene mindenáron leküzdenem, akkor meg tudnék nyugodni.

Csakhogy valahányszor meglátom vagy meghallom a kis oroszot, mindig újból kezdődik a féltékenység mardosása. (Mindig orosznak hívom az idegent, sohasem muszkának. Úgy látszik, nagyon komoly dolog ez az orosz.)

Ma este már kétnapos! Ha ilyen mértékben fog gyötörni pusztá létével, mi történik, ha majd mosolyog, jár, beszél? Erre igazán kíváncsi vagyok.

Augusztus 10.

A kis orosz már egyhónapos. Mindig jobban kezd hasonlítani az apjához. (Vagy csak én látom így?)

Vizsgálom az asszonyt. Most már igazán lélekbúvár lett belőlem. Hogy érték-e ehhez a mesterséghez, azt nem is kutatom, de hogy állandóan gyakorlom, az bizonyos.

Szeretném pontosan ismerni Márta lelkét, gondolatait, érzelmeit.

Én úgy képzeltem, annyira fogja gyűlölni az idegent, hogy nem bírja szoptatni.

Ebben csalódtam. Szerintem túlságos szeretettel szoptatja, bár előttem még soha meg nem csókolta. (Vajjon, ha nem vagyok itthon, becézgeti-e?)

Ma már undorító kíváncsiságom okára is rájöttem. Sejttem, miért akarnám ismerni a részleteket. (Azt hiszem, nem kell újra említenem, micsoda részletekről beszélek.)

Azért gyötör ez a kíváncsiság, hogy megtudjam, vajjon Márta nem vette-e könnyebben az egész esetet, mint én óhajtanám ; elég nagy-e az ő erkölcsi fölháborodása?

Nem bírtam tovább. Egyszer céloztam erre :

— Talán nem is volt olyan útálatos az az orosz tiszt. —

Ezt, vagy ilyenformát mondtam, de ugyan keservesen megbántam alávaló durvaságomat.

Márta megrémült, arca fakó színt öltött. Szédülve roskadt a díványra és hangtalanul zokogott.

Hozzárohantam, mellésimultam és lelkem minden erejével bocsánatát könyörögtem.

Soká tartott, míg halkán, szaggatottan beszélni kezdett:

— Hát ez most már mindig így lesz, Miklós? Te már ezután nem hiszel nekem? Mit csináljak? A lelkemet még halálom árán sem tudom neked megmutatni. Azt hiszem, nekünk végünk van. Meg kellett volna halnom; nem lett volna szabad túlélnem azt az órát. Szégyenlem, hogy én nem bírtam úgy tenni, mint Lucretia.

Elhallgatott. Forrón ölelt, görcsösen szorította a nyakamat.

Kissé megnyugodtam és most hittem neki.

De vajjon meddig? . . . Átkozott az emberi gyarlóság! Vajjon meddig tart bennem ez a jobb érzés?

Augusztus 22.

Jól sejtettem, hogy lelki megnyugvásom kevés ideig tart. Három napot éltem át túrhetőn s újra kezdődött előlről az egész.

Úgy mardos a féltékenység, az undor, a bosszúvágy, mint az omladozó partot a hullám.

Napról-napra jelenetek támadnak köztünk. Hol kisebbek, hol kínosabbak. S mindig én kezdem; aminek az az oka, hogy az asszony csakugyan nem gyűlöli olyan mértékben a kis oroszot, mint én.

Mert én annyira gyűlölöm, hogy meg sem akartam kereszteltetni. Márta heteken át könyörgött, sírt, méltatlankodott, míg végre azt mondtam: vigye el a Sátán ezt a szláv kölyköt, tégy vele, amit akarsz!

Én kiáltottam ilyen durván, én, aki régen — nyugodt lélekkel mondhatom — maga voltam a megtestesült udvariasság a feleségemmel szemben. És ez nem betanult udvariasság volt, hanem belső indításból származott.

Márta nem győzött rémüldözni, csodálkozni kibírhatatlan viselkedésemén. Többször kérdezte:

— Dehát mit tegyek? Parancsolj bármit, gondolkodás nélkül megteszem — és sírt, sírt, sírt.

Ilyenkor a betegségig megszégyenülve kullogtam ki lovaimhoz az istállóba. Fölültem a Rigó hátára s vadul nyargalásztam egy-két órát a határban. Bizonyára bámult rajtam Hosszúmező jámbor népe.

Talán négy-öt nappal ezelőtt történt.

Megint annyira kínzott a kis idegen iránt való gyűlölet, hogy nem bírtam. Kifakadtam :

— Szeretted azt az undok békát, szeretted, látom. Magadhoz szorítottad.

Márta most először nézett rám keményebben. A szemén valami hidegebb fény csillant meg és komolyan mondta :

— De Miklós, hiszen én szültem. Mit tegyek vele? Megfojtsam? Csak nem lehetek gyilkosa?

— Az nem — szóltam, de vajmi kevés meggyőződéssel.

— Ne hidd, hogy én nem tépelődöm hónapokon át ezen a rettentő eseten. Csakhogy keresztyén vagyok. Tűrnöm kell, amit Isten rám mért.

Mit feleltem volna erre az okos beszédre? Kétségtelenül igaza van Mártának. Ő higgadtabb, jobb, tűrőbb lelkű, mint én. Ő leszámol a körülményekkel, míg az én férfi-lelkem lázadzik és tehetetlen dühében nekiront fejével a börtön falának, amelyben bezárva vergődik.

A harctereken jól állunk. Bár hírlik, hogy újabb behívások lesznek s énram is rám kerülhet a sor. (Oh, bár kerülne, hátha kinn a fronton a véletlen összehozna Orgunoviccsal! Ez volna életem leggyönyörűbb napja!)

Még a tavasszal besoroztak a közös hadseregbe, mert én a rendes sorozáson alkalmatlan voltam fegyveres szolgálatra.

Az ország lakosainak egy része máris érzi a háborút. A kereskedő, az iparos tönkrement, csak mi, gazdák állunk jól, mert mindent megvásárolnak tőlünk és a drágaság, különösen az élelmiszereké, rohamosan növekszik.

Előrelátó, olvasott emberek azt jósolják, hogy ha két-három évig tart a háború, rémítő lesz a drágaság és pénzünk értéke semmivé válik. Különösen veszített háború esetén.

Pedig igen sok higgadt fejű ember azt jósolja, hogy ránk

nézve nem lesz jó vége a háborúnak, hiába állunk jelenleg kitűnően. A németek kapzsisága, hatalmi örültsége, — mondják — ellenségeink szaporodása, minden tengertől elzárt helyzetünk és az a vágy, hogy az osztrák-magyar monarchiát földarabolják: előbb-utóbb romlásba taszít bennünket.

Én nem tudok mit szólni mindehhez. Jósoltam már — mint mások is — vagy tízszer és soha be nem vált egyetlen jóslatom sem. No de a többieké sem. Úgy lesz most is, mint mindig szokott lenni — a pesszimistáknak lesz igazuk. Az ő álláspontjuk a legkönnyebb. Ha jóra fordulnak a dolgok, akkor a közös örömben mindenki elfeledkezik hollókárogásukról; ha pedig bekövetkezik a bukás, akkor kidüllesztett mellet, majdnem kárörömmel sziszegik: Hát nem megmondtam, hogy nem jó vége lesz?

Szeptember 8.

Mintha csak természeti törvény lenne, olyan kérlelhetetlen pontosan bekövetkezik; nincs alóla kivétel. Valahányszor meglátom ezt az átkozott kis idegent, mindig felbőszülök. Csikorgatom a fogamat, ökölbe szorítom a tenyereimet és elnehezül a lélekzetem. Szóval szégyenletes állapotba jutok.

Hiába kísérlem meg, hogy parancsoljak magamnak; hiába érzem, milyen méltatlan hozzám, keresztyén, művelt emberhez az ilyen viselkedés, nem bírok uralkodni indulataimon.

Több mint két hete, mióta ezt az önvallomást nem nyitottam ki. Minek is vettem volna elő? Hiszen újat úgy sem tudnék beleírni. Szakadatlanul, egyformán gyötör a helyrehozhatatlan mult. Egyik nap olyan, mint a másik: harc önmagammal, örült küzdelem féktelen indulataimmal. (Vajjon minden férfi ilyen undok, ilyen felejteni nem tudó, önző, zsarnoki hajlamú? Azt hiszem, a nagyobb része csakugyan ilyen.)

Két-három nappal ezelőtt szörnyű jelenet viharzott le köztem és Márta közt. Kicsapott lelkemből az iszap és elborította házaseletünk hajdani tiszta, virágos rétjét. A vihar ereje Márta lelkéből is olyan érzelmeket és szavakat

túrt föl, amik örökre ott lappangtak volna s amelyekről ő nem is tudott.

Lelkem a végsőkéig megfeszült, mikor aznap délután Márta azt a kis átkozott idegent gyöngéden a bölcsőbe fektette.

Én úgy láttam, összerosolyogtak . . .

Nem bírtam tovább, kiabálni kezdtem, és miket kiabáltam!

— Te szereted ezt az átkozott fattyút, Márta! Te nem is bántad, hogy Orgunovics megölelt! Ha bántad volna, tehetett volna valamit ellene!

Valami gonosz lélek szállt belém, az ordított az én jó lelkemből.

Szaladgáltam a szobában és másodpercek teltek el, míg észrevettem, hogy Márta ájultan hever, a díványról félig lecsúszva.

Tüstént elszállt örült dühöm. Kétségbeesve ugrottam hozzá és csókkal akartam életre kelteni.

Alig lélezgett. Viaszfehér volt a homloka, ajka teljesen színtelen.

Megrémültem. Orvosért kiabáltam. Vízért rohantam.

Márta nem adott életjelt magáról, csak az orvos tudta magához téríteni.

Két napig feküdt ez után az eset után.

Én voltam a föld legboldogtalanabb teremtese. Most aztán a lelkiismeret mardosott: Majdnem megölted azt az asszonyt, akinél hívebb, szeretőbb feleség nincs a világon. Hitvány ember vagy, örült, féktelen bolond. Szégyeld magad!

Még az öngyilkosság is sűrűn megfordult az eszemben. Közel voltam hozzá.

Ez az idegen megrontott bennünket, különösen engem. Ez az orosz fattyú megölte boldogságunkat, tönkretette egész életünket. Valamit tenni kellene. Azonban mit? A világ a kis Gézát (ezt a nevet adta neki Márta) a mi fiunknak tartja, s hogyan mondjuk meg az igazat?

Tegnap sürgöny érkezett. Orosz harctéren elesett az öcsém, Hadas Gábor.

Szerettem ezt a derék embert, jó öcsémet, aki huszárkapitány és vitéz katona volt.

Fölháborító, hogy ez a halálhír csaknem jótékonyan hatott rám. Elterelte gondolataimat egy időre saját végzetemtől.

Szegény, jó öcsém! még gyászolni sem tudlak őszintén!

Szeptember 20.

Tegnap megérkezett a behívóm ; nekem is mennem kell. Folyamodhattam volna ugyan fölmentésért, mint gazda, de már besorozásom napján elhatároztam, hogy bevonulok, kiviszem részemet a küzdelemből, s azután kérem csak fölmentésemet — ha életben maradok.

Márta szörnyű megdöbbenéssel fogadta a hírt. Állandón remegett a keze.

Nagyon szenvedhetett szegény asszony.

Lopva el-elnéztem fájdalmas arcát, szomorú szemét és időnkint fölülkerekedett a világos látás megzavart lelkemben. Jól bele bírtam magamat képzelni az ő helyzetébe, aki nem tudhatta, miként cselekedjék, hogy meg ne bántson. Aki örökös félelemben élt : mit csináljon a kis idegennel. Ő nem volt képes úgy gyűlölni, mint én, pedig akarta, mert látta, hogy ez engem valamennyire megnyugtatna. Szenvedett nagyon.

Eljött az este. Gyönyörű, halk őszi este. A levegő langyos volt, apró csillagok hunyorogtak a bársonyos égen. A természet lázas, nyári arca megszelidült és lehúnyta szemét a szenvedés előtt.

Sokáig sétáltunk az udvaron és a nagy kertben. Csak keveset beszéltünk, de karját karom alá vettem és gyöngéden szorítottam. Ő lágy odaadással visszaszorította.

Félénken szólt :

— Ne menj, Miklós! Hát csakugyan itt tudsz hagyni?

Én is nagyon elérékenyültem. Hangom rekedtté vált :

— Kötelességem, Márta. Ne mondja soha senki, hogy

Hadas Miklós csak a békében volt harcias.

A fülembé súgta :

— De aztán vigyázz magadra . . . Nem élném túl . . .

Magamhoz öleltem, erősen szorítottam a derekát. Fölkapaszkodott a nyakamba, míg én lassan emelni kezdtem és ölemben vittem a szobába.

Együtt maradtunk és egymás karjában aludtunk mi, szerencsétlen, gyarló emberek, akik csak most, az elválás küszöbén eszméltek rá, hogy mennyire szeretik egymást.

Ezen az éjszakán boldog voltam. Ki tudja, nem utoljára-e?

JÓKAY LAJOS.

SZEMLE.

A Hítel megjelenésének százéves fordulóján.

Elnöki megnyitó beszéd az Akadémiának 1930 március 24-én tartott ünnepi ülésén.

Akadémiánk egyik legmagasztosabb kötelességének tekintette mindig nagy alapítója emlékezetét ápolni s ezt a kötelességet nemcsak a róla való megemlékezés alakjában igyekezett leróni, hanem azáltal is, hogy műveit ismertette és terjesztette.

Az Akadémia elnöki és előadói székéből szinte megszámlálhatatlan beszéd és értekezés hangzott el, mely mind a Széchenyi munkássága méltatásának volt szentelve. Kiadtuk — a legújabbban fölfedezettek és a Történelmi Társulat kiadásában megjelentek kivételével — valamennyi műveit, hírlapi cikkeit, leveleit, beszédeit, úti jegyzeteit is, újabban pedig a birtokunkban levő naplója teljes kiadása céljából egyesültünk a Történelmi Társulattal.

Ez évben, midőn a Széchenyi reformprogramjának első, nagy állomása, a *Hítel* megjelenésének századik évfordulóját ünnepeljük, kötelességünknek véltük e megemlékezésnek külön ünnepi ülést szentelni és ez alkalommal a megemlékező előadás megtartására azt a nagyérdemű tagtársunkat, Gaal Jenőt, kértük fel, ki már egy negyedszázaddal ezelőtt Akadémiánk megbízásából és kiadásában megírta a *Hítel* méltatását s aki a Széchenyi nemzeti politikájáról írt könyvében is kijelölte e mű helyét a legnagyobb magyar életpályájának és életművének fejlődésében.

Midőn ez ünnepi ülésünk alkalmából tisztelettel köszöntöm tagtársainkat és hallgatóságunkat, legyen szabad elnöki megnyitóm keretében főképp arról emlékezni meg, hogy miképpen tükröződik a *Hítel* megjelenésének hazánk történetében is korszakos jelentőségű eseménye a Széchenyi saját lelki életében, naplójának tanúsága szerint.

1830. január 31-én hozták el Széchenyinek — naplófeljegyzése szerint — a *Hítel* első 20 példányát és ő, ki e művét «honunk szebb-lelkű asszonyai»-nak ajánlotta, már másnap küld belőle két példányt annak a magyar hölgynek, kire könyve ajánlásánál bizonyára első-

sorban gondolt, Seilern Crescence grófnőnek, ki akkor még gróf Zichy Károlyné volt, később a Széchenyi neje lett.

A könyv terjedése és észlelhető hatása a legváltozékonyabb, legcsapongóbb hangulatba hozza — naplóvallomásai szerint — szerzőjét; rendkívül érzékeny volt minden jó vagy rossz jelenség iránt, s azért mégis mindig magára igyekezett erőltetni a közöny látszatát, a kritikával és támadásokkal való nem-törődést.

Följegyzi a gyér dícséretet, melyről közvetve vagy közvetlenül értesül; így a főherceg-nádorét, a gróf Majláth Jánosét, a Farkas Imrét is, melyhez azonban az a furcsa hozzátoldás fűződik, hogy a könyv oly okos, hogy azt Széchenyi nem írhatta meg. Örömmel értesül róla, hogy Crescence könyvét támadóival szemben védelmébe vette. Metternich első beszélgetésök alkalmával, mikor még csak hírből ismerte a *Hitelt*, leckézteti Széchenyit és a magyarokat s nem juttatja látogatóját szóhoz, mit ez azzal viszonz, hogy a Kaszinó pincekezeléséről kezd beszélni. Második találkozásuk alkalmával a herceg csak a támadásokról emlékezik meg, melyeket igazságtalanoknak tart, de természeteseknek találja azokat, mert hiszen semmi sem sért oly mélyen, mint éppen az igazság. Gentz ugyan elismerte a Széchenyi szándéka becsületességét, de azt találta, hogy e könyvével lehetetlenné tette magát s nem fog többé használhatni hazájának.

Ha Széchenyi az első kedvező hírek hallatára fölfohászkodik, hogy az Isten óvja meg lelkét a hiúságtól, csakhamar belátja, hogy inkább a támadásokkal szemben kell önérzetét és lelkiismeretét felvértéznie. Egyébiránt a legélesebb kritika is kevésbé bántja, mint az agyonhallgatás, a közöny. Februárius 10-én jegyzi fel először, hogy könyvét szidni kezdik; 18-án örömmel állapítja meg, hogy a mű feltűnést kelt, de csak azért, hogy egy héttel később felkiáltson: könyvem semmi szenzációt sem idéz fel, még csak ki se füttyülik!

Bár már februáriusban kap leveleket, melyek hazaárulással vádolják, mikor április elején azt hallja a nádor környezetéből, hogy könyvét Tolna és Torna megyében elégették, nem akarja elhinni; később a hír mégis igaznak bizonyul, sőt Abaujban felmerült az a gondolat is, hogy a könyv megjelenését országgyűlési sérelem tárgyává tegyék. Gróf Teleki Ádám szemére lobbantja, hogy könyvében gyalázta hazáját; gróf Teleki József is, kit novemberben a Tudós Társaság elnökévé választottak, sajnálkozva hangoztatta, hogy mennyi jót tehetett volna Széchenyi hazájának, ha azt a *Hitelt* meg nem írta volna! Egy főrangú nőismerőse szemébe mondta, hogy alakoskodó s hogy könyvét csak a hiúság sugallatára írta, hogy beszéltesen magáról.

Izgalmaiból, melyeket könyve hatása kelt benne s melyek majdnem beteggé teszik, a megőrülés, az öngyilkosság gondolataival üldözik s a saját és hazája sorsa iránti kétségbeeséssel fenyegetik, egy időre kiszakítja magát, mikor június vége felé dunai útjára kel, amelyen más gondolatok foglalkoztatják s egyideig el van szigetelve a könyvétől támasztott otthoni szóbeszédétől. De amint október vége felé visszatér a hazába és Pozsonyban is megfordul, ismét az a benyomása, hogy hírneve elhomályosult, az emberek elhidegültek iránta, amit megvetéssel kell viszonznia. Őt félreismerik, mondja aztán magának, a közvéleményben mélyebbre süllyedt, mint Eötvös, de ő mindezzel nem törődik! . . .

Mikor a gróf Dessewffy József *Taglalata a Hitel* cáfolatául december elején megjelenik, Széchenyiben újra felébred a harci kedv; nőismerősei leszólják a Dessewffy könyvét és ő nagy buzgalommal és komolysággal kezd hozzá az ellencáfolat, a *Világ* megírásához, most már ismét határozott célt lát maga előtt és annak szenteli minden erejét.

Ha ma olvassuk a *Hitel*nek rendszertelenségökben is csodálatos és megragadó fejtegetéseit, el kell bámulnunk a szenvedélyes visszautasítás fölött, mellyel a könyv megjelenésekor a magyar közvélemény nagy részében találkozott. Hiszen abban alig van ítélet, amelyet megcáfolni lehetne, alig van követelés, amely régen nem teljesült volna, vagy amely — mint például a mezőgazdaság belterjesebb kifejlesztése — a törekvésnek ma általánosan, ellenmondás nélkül elismert célját nem alkotná.

Azonban éppen az, hogy e mű a szükségszerű jövődjé fejlődés programjának bizonyult, míg egyrészt bizonyítéka a Széchenyi éleslátásának és gyakorlati politikai érzékének, másrészt magyarázatát adja a heves ellenzésnek, mellyel mindazok szembeszálltak vele, akiknek érdekei a létező állapotok fenntartását, a bajok szépítését, az igazság elhallgatását vagy legalább letompítását követelték.

Míg így a *Hitel* kezdetét jelenti a legnagyobb magyar nagyszabású agitatori pályájának, bizonyos tekintetben már magában rejti a csiráját Széchenyi élete tragikumának is.

Valamivel kevesebb hév, kevesebb kíméletlenség, kevesebb gúny, talán a *Hitel* igazságainak érvényesülését lassította, de azok befogadását a konzervatív körök gondolkozásába megkönnyítette volna.

Nem szembetűnő-e, hogy Széchenyi az ezen első nagyobb könyvében használt haremodorával szinte rátanította Kossuthot és követőit arra a kíméletlen agitációra, amit ő később «dögönyözés»-nek nevezett, s amiért a *Kelet népében* megtámadta Kossuthot?

Ez utóbbi és az ő hívei némi joggal mondhatták, hogy mi jögon ellenzi Széchenyi az alkotmányjogi reformok terén annak az elszánt haremodornak alkalmazását, amelyet ő a gazdasági és társadalmi reformok terén oly példaadó sikerrel használt? És ő, mikor heves és sikeres agitátori működése után egyszerre a mérséklő és fékező szerepére volt kénytelen vállalkozni, nemcsak gyorsan szerzett népszerűségét áldozta föl, hanem abba a tragikus helyzetbe jutott, hogy maga volt kénytelen szembehelyezkedni azzal a hatalmas reform-mozgalommal, melynek megindításában legnagyobb része s a reform barátai szemében legnagyobb érdeme neki volt.

Széchenyi a támadásokból tagadhatatlanul sokat tanult is és a *Világban* alaposabban, meggyőzőbben, függetlenebbül Benthamtól védte és indokolta álláspontját, hogy azután a *Stádiumban* összhangzatos, egybefüggő reformprogramját a maga egész gazdagságában kifejtse. Most már a támadásokkal nem kellett sokat törődnie; a fiatalság, a szerényebb sorsúak tömegei melléje állottak, népszerűsége nőttön nőtt, ő volt a nemzet elismert vezére.

És ekkor állott be azután a fordulat; nem a közönségben, hanem a Széchenyi saját lelkében; mint legszigorúbb, legkérelmetlenebb bírása saját magának, egyszerre azt találta, hogy merész követője, Kossuth veszélybe viszi az országot. Csak az elvakultság láthatott ebben féltékenységet; meggyőződés volt, mély, szent meggyőződés, mely azután szinte apokalyptikus erővel nyilatkozott meg utolsó, nagy polemikus művében, melyben szenvedélyes ékeszólása leglángolóbban nyilatkozik meg: a *Politikai programmtöredékekben*.

Most már szüksége lett volna mérséklő szerepében éppen szemben azokkal, akik tapsoltak a *Hitelnek*, a konzervatív, uralkodó körök támogatására. De ezekhez visszatérnie már nem lehetett; ezek meg nem bocsáthatták neki, hogy megírta a *Hitelt*, míg a Kossuth lelkes tábora nem akarta megbocsátani neki, hogy — az ő hitők szerint — cserbenhagyta a reform zászlóját, melyet előbb maga vitt elől.

Így elszigetelődése, elhagyatottsága teljessé vált, s az ellentétes vádak összeütközésében legjobban fájt neki az az önvád, mely lelkiismeretében szólalt meg, szemére vetve, hogy megindított egy mozgalmat, melyet azután fékezni és irányítani nem volt ereje.

Így vált Széchenyire nézve a tragikum útjává az az út, amelyre a *Hitel* megírásával rálépett. A nemzetre nézve ez az út végfolyamatban diadalút lett: a *Hitel* igazságai győzedelmeskedtek, s a negyvenes évek reformjai a szabadságharc és az azt követő elnyomatás

megpróbáltatásai után érvényesültek és folytatásukat találták az új alkotmányos korszakban. Széchenyit egyéni sorsa a kétségbeesésbe kergethette, de azt, amit az ő megváltó szava a *Hitelben* hirdetett, hogy «tőlünk függ minden, csak akarjunk», s hogy «Magyarország nem volt, hanem lesz!» a nemzet a maga evangéliumává avatta s abban hisz és hinni fog, bármi poklokon vigye keresztül sorsa!

Berzeviczy Albert.

A mult esztendő magyar drámairodalma.

Jelentés a Magy. Tud. Akadémia 1930. évi Vojnits-érmének odaítélése tárgyában.

Az 1929. év folyamán a főváros színházaiban a következő eredeti magyar drámai művek kerültek bemutatásra :

Harsányi Zsolt : *Beszterce ostroma*. (Mikszáth regénye után.) Vigszínház, jan. 16.

Kisbán Miklós : *Martinovics*. Nemzeti Színház, febr. 8.

Andai Ernő : *Hazudj, édes . . .* Belvárosi Színház, febr. 9.

Boross Elemér : *Vakablak*. Új Színház, febr. 22.

Békeffi István—Vadnai Béla : *Ez az én esetem*. Belvárosi Színház, márc. 2.

Bíró Lajos : *Boszorkánytánc*. Belvárosi Színház, márc. 15.

Gr. Bethlen Margit : *A szürke ruha*. Vigszínház, ápr. 12.

Újházy György : *A Belezna asszonyok*. Magyar Színház, ápr. 20.

Barabás-Csortos-Laczkó : *Rasputin*. Magyar Színház, ápr. 27.

Boross Mihály : *A költő*. Budapesti Színészek Szövetségének irodalmi bemutató előadása. Új Színház, máj. 7.

Móricz Zsigmond : *Szép asszony kocsisa*. Magyar Színház, szept. 6.

Emőd Tamás—Török Rezső : *Két lány az utcán*. Vigszínház, szept. 7.

Karinthy Frigyes—Lengyel Menyhért : *Földnélküly János*. Belvárosi Színház, szept. 10.

Benámi Sándor : *Kajüt*. Új Színház, szept. 18.

Drégely Gábor—Lakatos László : *Valaminek történni kell*. Magyar Színház, szept. 26.

Molnár Ferenc : *Egy, kettő, három*. Vigszínház, okt. 5.

Lakatos László : *Tizennyolc évesek*. Belvárosi Színház, okt. 11.

Földes Imre : *Égő város*. Új Színház, okt. 11.

Bús-Fekete László : *Diktátor kisasszony*. Magyar Színház, okt. 18.

Lengyel József : *A nagy börtön*. Fővárosi Operette-Színház, okt. 25.

Faragó Sándor : *Piroska és a farkasok*. Magyar Színház, nov. 16.

Móricz Zsigmond : *Légy jó mindhalálig*. Nemzeti Színház, nov. 29.

Zsolt Béla : *Erzsébetváros*. Fővárosi Művész Színház, nov. 30.

Farkas Endre : *Gyár*. Belvárosi Színház, nov. 30.

Mihály István : *Béla, aki 26 éves*. Új Színház, dec. 12.

Csathó Kálmán : *Matyika színésznő szeretne lenni*. Vígszínház. dec. 21.

Balassa Emil—Mihály István : *Te nem ismered Verát*. Fővárosi Művész Színház. dec. 21.

Hunyady Sándor : *Júliusi éjszaka*. Vígszínház, dec. 31.

Rég nyújtott oly kevés örömet egy év drámai termésének számbavétele, mint a mult esztendőé. Legszomorúbb tétele e számonvételnek, hogy a Nemzeti Színház mindössze két eredeti magyar darabot mutatott be, Kamaraszínháza pedig egyetlenegy sem. A többi színházat sűrű bemutatókra kényszerítette az egyre keservebbé váló harc létükért. A színházak legnagyobb részére súlyos viszonyok nehezdednek, a dráma veszedelmes válság jeleit mutatja s ez egyrésztől mindenáron újjal való kísérletezésre, másrésztől klasszikussá érett formákkal való próbálkozásra vezet, a végső eredmény pedig az, hogy a közönség középúton áll meg s formátlan életképeket juttat nagy színpadi sikerekhez.

Az újító hajlam legzsélsőségebb módon abban a pár avant garde-darabban nyilatkozott, melyeket részint maga a közönség intézett el hamarosan (Benámi Sándor : *Kajüt*, Farkas Endre : *Gyár*), részint a rendőrség tiltott le a színpadról (Faragó Sándor : *Piroska és a farkasok*).

Újszerű formával próbálkozik Mihály István is *Béla, aki 26 éves* című darabjában, melyet ő maga «színpad és életkép»-nek nevez. A mai huszonhat évesek életének nyomorúságát és reménytelenségét írja meg egy B) listás bankhivatalnok sorsában. A rendőri riportok brutális nyersségével akar rávilágítani témájának szociális mélységeire, de csak közhelyekig jut el. A rutinos kabaré-írónak nem is ezekben a részletekben van ereje, hanem inkább egypár tréfás jelenetében. Új utakon jár forma tekintetében Karinthy Frigyes és Lengyel Menyhért *Földnélküly Jánosa* is. Célzata szerint éles szatira volna az üzleti szellemű drámagyártók s a színpadi «betöréseikben» mintegy bűnrészesükké váló közönség ellen. Főgondolatát azonban nem tudja kellő világításba állítani s szatirájának őszintesége felől alapos kételyt ébreszt, hogy a tisztességes irodalom képviselője, a szerzők szócsöve, a darab végén revolverrel invitálja tapsra a közönséget. Az egész játék nemcsak irreális, hanem hideg és mesterkéltséges; marionette-szerű alakjai nem élnek, csak szimbolikus érzékelésre szolgálnak.

Földnélküly János szatirája egész bátran irányulhatna mindjárt ennek az évnek több darabja ellen is. Békeffi István és Vadnai Béla *Ez az én esetem* című bohózata tulajdonképp három felvonássá nyújtott kabaré-tréfa. Az irodalom semmiféle vonatkozásban se mondhatja

el róla: Ez az én esetem. De nem esete az irodalomnak Barabás Lóránd, Csontos Gyula és Laczkó Géza *Rasputinja* sem. Mozaikmódra összerakott, revue-szerű darab, képek sorozata, melyekben tömérdek alak tolong s nagytömegű statisztéria lábatlankodik. Ez az erős hullámnzású színpadi mozgás a szerzők célja, nem a jellemrajz vagy lélekfejlődés. A néző nem lát bele a «szent ördög» lelkébe s a darab végén ő is bátran kérdezheti Rasputin gyilkosával: Ki volt ez az ember?

Igen kevés irodalmi törekvésnek adja bizonyosságát Móricz Zsigmondnak *Szépasszony kocsisa* című darabja is. Űrességének szinte tudatos, keresett voltát hangoztatja egy újságnyilatkozatában szerzője: «Teljesen elvettem magamtól a színpadon termett és kivirágzott problémákat és formákat.» A törekvésnek megfelelt az eredmény is. Amily problémátlan Móricz darabja, éppoly szigorúan irodalommentes Bús-Fekete László *Diktátor kisasszonya*, egy egészen operett-ízű történet, melynek hősnője nappal gépirókisasszony, este egy kültelki kabaré csillaga. A játék folyamán, bohózatos fordulatok során, levedli szegényes, szürke bábját s mint nagy nő repül be luxusautóján egy bankvezéri palotába.

Nagy színpadi sikere volt Emőd Tamás és Török Rezső *Két lány az utcán* című vígjátékának. Az átlagközönség kedvét megnyerhette, de irodalmi értéket nem sokat találunk benne. Szerzői a kabaré-színpad régi munkásai s ez megismerszik darabjukon is. Romantika és naturalizmus, érzelgősség és kabaré-viccelődés vegyül benne; erős realista drámának indul s olcsó carrière-históriává lapsodik el. A két leány, kikről szól: egy úri családból való perdita, ki pártját fogja a nagyvárosba került falusi ártatlanságnak s önfeláldozása árán megmenti a bukástól; a másik a munkásleány, ki a perdita heroizmusából, mint valami lópvirág, ártatlanságában érintetlenül úrnőjévé lesz annak a palotának, melyre egykor a maltert hordta. E hazug történet epizód szereplőiként a nagyvárosi csatornatársadalom ellenszenves figurái mozognak előttünk. S minő szabad-szájú és mennyi alantas élccel kisallangozott a darab stílusa! Még selejtesebb portéka egy másik társascég termelése: Balassa Emil s Mihály István *Te nem ismered Verát* című vígjátéka. Tagadhatatlan színpadi ügyességüket egészen rossz ügy szolgálatába rendelték: a szabad szerelem dicsőítésére, egy romlott leányléleknek a bölcs fölnyesség fényében ragyogtatására, tömérdek léha axioma kíséretében, melyek főként a családi élet kifigurázására puffognak el.

A rossz konjunktúra megnövelte a színházak fogyasztását darabokban s utat nyitott több kezdő író első darabja számára.

Andai Ernőnek, egy pár figyelemreméltó regény írójának *Hazudj, édes!*... című játéka érdekes alapötlete s a dialógusnak helyenként finom vezetése mellett még a kezdő színpadi író fogyatkozásaival teljes. Franciás könnyedségű vígjátéknak indul, később Géraldyra emlékeztető líraisággal akarja áthatni szerzője s végül is az érzelgősség hínárjába téved. Boross Elemér *Vakablak* című tragikomédiájában látványos és hatásvadászó, de igazi mélység nélkül való képsorozatot nyújt a börtön életéből, egy bűnbeesett emberpárról, kiket a szerelem megjavít. Van egypár jól megírt jelenete, de egységes hatást nem tud kelteni kabaré-tréfákat s érzelgős áradozásokat váltogató hangjával. Újházy Györgynek *A Beleznaý asszonyok* című vígjátéka erősen magán viseli a szerző kezdő-voltának nyomait, különösen emberábrázolásának és technikájának fogyatékoságában, de rokonszenvesen nyilatkozott meg magyarlelkűsége s a bohózatos helyzetek iránt fogékony, ötletes vidámsága. Lengyel Vilmosnak *A nagy börtön* című darabja tíz riportszerű képet fest a szibériai hadifoglyok életéből. Főként a fogságban testet-lelket égető állati ösztönöket, nem egyszer beteges vágyakat szólaltatja meg, de ezek ellensúlyozására hatásosan állítja szembe velük a tisztí foglyok férfias lelkierjét s fegyelmezettiségét. Gyötrelmes emberi dokumentumoknak ilyenféle dramatizált közlése harmonikus hatást természetesen nem kelthet. Nem kelt Lengyel Vilmos darabja sem, annyival kevésbbé, mert bántóan közönséges formában, nem egyszer torzítva szólalnak meg a börtönök életének ezek a betegessé fajuló vágyai. Zsolt Béla *Erzsébetváros* című színművében a pesti szolid zsidó kispolgár tragikomédiáját írta meg. Egy külső erzsébetvárosi ház sivár életének groteszk rajzában állítja szembe a régi, szolid és becsületes kispolgárt a romlott és cinikus új nemzedékkel. A kesernyés tragikomédia minden szerkezeti lazasága mellett is tehetségről tanuskodik s valamelyes ízlésről, mellyel szerzője uralkodik a sok vonatkozásában közönséges és sivár témán. Bródy Sándor fiának, Hunyady Sándornak *Júliusi éjszaka* című darabja egy falusi mágnás-kastélyban játszik. Szerzője «drámai riport»-nak mondja s az erdélyi mágnásvilágról akar benne erkölcsrajtot nyújtani. Szertelenül egyoldalú, hazug ez a kép: az erotikus fellángolás tüze világít be rajta mindent. Témáját oly brutális nyerseséggel fogja meg s oly lármásan és erőltetett szellemeskedéssel viszi színpadra, hogy méltán kelthet visszatetszést.

Esik az évre néhány olyan darab is, melyeknek szerzői régi munkásai színpadunknak, nevükhöz sikerek is fűződnek, de idei darabjuk nem tartozik java-termésükhöz. Harsányi Zsolt harmadik Mikszáth-dramatizálásával, a *Beszterce ostromával* nyomába sem ért

az első kettő hangos sikerének. Elejtette Mikszáthnak nagyszabású Pongrác grófját s az egész történetet farsangi játékká költötte át. Vígjátéka operettszerű paródiájává lett Pongrác gróf ábránd-életének s tragikomikus történetének, melyet oly szívbekapó méla humor aranyoz be Mikszáthnál. Bíró Lajos *Boszorkánytáncát* Erdélyben már régebben játszották *Asszonylelkek* címen s csak lényegtelen húzásokkal hozta a fővárosban először színre a Belvárosi Színház. Szerzőjét, az ügyes, biztoskezű színpadi rutinier-t, fáradtnak, leleményben elszegényültnek mutatja ez az egyenetlen és felemás darab. Témáját nem tudja biztos kézzel megfogni s nem tudja szuggesztív erővel hozzáfűzni a hamis és üres bűnügyi históriát. Boross Mihálynak *A költő* című színműve Kisfaludy Károlynak Löffler Nina iránt lángoló szerelmét viszi színpadra, abban a meglehetősen konvencionális formában, mely a sorstól elszakított szerelmeseket egyiknek végóráiban hozza még egyszer össze egymással. A sovány történetet sok kedves ötlettel, a kort elevenen jellemző leleménnyel gazdagította s mindezt egységes hangulatba tudta fogni. Drégely Gábornak Lakatos László társaságában írt, *Valaminek történni kell* című vígjátéka tipikusan szerzőjére valló munka. Hajszolja a hatásos színpadi helyzeteket s ezekhez igazodik minden: alakok, hangulat, stílus. Lakatos László *Tizennyolc évesek* című színművében a serdülő kor értelmi és érzelmi válsága felé fordult érdeklődésével s egy darab életet akart megírni minden célzatosság nélkül. De nem tudta magát függetleníteni attól az irodalomtól, mely ezzel a kevés változatosságot nyújtó témával foglalkozik, s alakjairól nagyon árad a laboratóriumi levegő. Csathó Kálmán a Vígszínház számára írta *Matyika színésznő szeretne lenni* című vígjátékát s a Vígszínházban megszokott erősebb fűszerekkel adta meg savát-borsát. Regényei közül is épp úgy kírí könnyű erkölcsi felfogásával *Ibolykája*, mint ez a belőle készült darab színművei közül. Az írónak ez alkalommal nem volt semmi komolyabb mondanivalója, nem sokat törődött történetének valóságosságával s minden erkölcsi aggály nélkül rajzolt mulatságos figuraként egy romlott s raffinált kis bestiát. Csathó Kálmánnak ez elcserekészése megszokott világtól és színházától aligha nyújtott valami nagy örömet a szerző tisztelőinek.

A sok selejtes vagy jelentéktelen darab mellett van egypár, irodalmibb törekvésénél vagy egyéb jelességénél fogva figyelmet érdemlőbb is.

Kisbán Miklós különös «irodalmi kísérlet»-nek szánta *Martino*-vicsát. Egy újságnyilatkozata szerint célja «olyan nyelven és olyan módon vinni egy történelmi drámát a közönség elé, mintha ez a dráma

egy teljesen *modern* dráma volna. Ugyanazzal a szükszavúsággal és teljesen természetes beszéddel beszéltetni alakjait, mint az *modern* drámában szükséges. *Mai* emberek a *Martinovics* emberei, akik a *modern* darabok színpadi nyelvén beszélnek». Darabjának célzatáról s hősének tragikumáról szintén ő maga úgy nyilatkozik, hogy «*Martinovics* a XVIII. század szabadságeszméinek híve és mivel ő magát genie-nek tartja, azt hiszi, hogy ügyének szolgálatában mindent megengedhet magának. Ezért titkosrendőri megbízatást is vállal. Amikor a bécsi udvar a francia forradalom szörnyűségeinek hatása alatt reakciós lesz, akkor ő a franciákhoz pártol és velük összeesküvést szervez. Így jut összeütközésbe azelőtti szerepével (nem eszméivel) és *ebbe bukik bele*. *Martinovics* legnagyobb tragikuma az, hogy őt végig, egészen a vérpadig *árulónak és közönséges agent provocateurnek* tartják saját társai is.»

Könnyű volna vitára kelni ezekkel az állításokkal. Hősének tragikumát azonban eléggé szerencsésen gondolta el a szerző s ez az, hogy «*tiszta eszmékért* nem lehet szennyes fegyverekkel küzdeni», s csak bukás várhat arra, aki nemes célt nemtelen eszközökkel akar szolgálni. De ezt az elgondolást nem tudja az író szerencsés kifejezésre is juttatni, hősében csak eszközeinek silányságát látjuk, a nagy célra törő nemes szenvedély nem ég lelkében. Hibáit és tévedéseit a szerző történeti adatokkal igazolja, ellenben eszményi vonásait költött leleményével nem tudja ily meggyőzőkké tenni s így inkább cinikus kalandorként, mint szabadsághős gyanánt hat reánk ez a sivár, ellenszenves, unalmas figura. A többi alakban is kevés az élet, s előadásbeli jelességeinek ellenére is, összbenyomásában az egész dráma száraz és levegőtlen.

Jelentékeny színpadi sikert aratott Földes Imre *Égő város* című drámája. A szerző egy drámai trilógiában akarja színpadra vinni az elszakított területek magyarságának gyötrelmes sorsát. Ennek a trilógiának első része, *Tűzek az éjszakában* című drámája, 1928-ban került bemutatásra s szintén igen lelkes fogadtatásra talált. Ez a románoktól megszállt területen játszik s egy, a brutális üldözés ellen a magyar szóért s a maga életéért hősiiesen küzdő magyar színtársulat tragédiáját viszi színre. Az *Égő város* cselekvénye a Felvidéken történik s azt mondja el hatásos képek során, mint esik áldozatul egy határmenti magyar város az összeomlás szörnyű lázában a csehek rablóságának s csalásának. A darab hatásában kétségtelen része van irredenta célzatának. Nehéz felelni arra az önként felvetődő kérdésre, hogy nem érvényesül-e hatásvadászóan, a művészi igazság és ízlés rovására a darab aktualitása és hazafias célzata. Földes Imre

számító s gyakorlott drámaíró; jól ismeri a hatáskeltés külső eszközeit s nem veti meg az izgalmas külsőségekben kirobbanó jeleket. Nagyon jól tudja, hogy az események a színpadon sokszor hatásosabbak a maguk nyersségében, mint költői alakításukban. Itt-ott talán kissé harsogó programmszerűséggel jut szóhoz a magyar igazság, de viszont más jelenetei mélyen megindítanak a magyar sors fájdalmasan keserű igazságával. Jó szolgálatot tesznek Földes darabjai. Arra az eszméltetésre, melyet végeznek, szükség van s ezt Földes színpadi rutinja mellett ízléssel és őszinte átérzéssel teljesíti. S minden eszköz jó, amely nem enged megfélekednünk arról az égbekiáltóan véres igazságtalanságról, melyet ellenünk elkövettek.

Földes célzatával ellentétben gróf Bethlen Margit színműve, *A szürke ruha*, tisztára irodalmi célzatú. Intenciójában s kidolgozásában előkelő, finom szellemű irodalmi munka, de színpadi hatás keltésére kevésbé alkalmas. Első előadása a milánói Arcimboldi-színház intím nézőterén folyt le s így pesti előadását csak félig-meddig mondhatjuk bemutatójának. A darab tulajdonképpen csöndes, halk szavú dialógus-dráma. Szerzője csak egyetlen eszközt vesz igénybe a lelkek föltárására: a párbeszédet. Formában és lényegben a végletekig leegyszerűsít benne mindent, hogy minden érdeklődés csak a szavakban vibráló lelki megmozdulásokra irányuljon. Tárgya a tragikussá mélyített házassági háromszög, központjában az asszony áll, aki emésztő nyugtalansággal sóvárog a nagy szenvedély után, mely kiemelte a házasesetnek megúnt, szürke egyhangúságából. Az a jól ismert irodalmi típus ez, mely egyetlen nagy lángolásban akarja kiélni lelkének a rendkívüli után sóvárgó szenvedélyét. S mikor rádöbben a valóságra, hogy ezt szeretőjében sem találta meg, nem éli túl csalódását. Az író ennek a szenvedélynek csak elegikus líráját tudta megszólaltatni, drámáját nem sikerült megírnia. Hősnőjét kiemelte az életnek minden reális kapcsolatából, mintegy fölnyitotta szívét, hogy a benne pusztító tragikus meghasonlásra irányítsa a nézők figyelmét. De ezzel áldozatul esett hősnőjének életszerűsége. Határozatlan körvonalú alak a két férfi is, akikre mintha csak azért volna szükség, hogy legyen kikkel beszélnie az asszonynak s így tárhassa fel lelkét. Alakjai teljesen passzívak, inkább elszenvedik, mint élnek sorsukat. Cselekvés helyett inkább néma szenvedést jelenít meg előttünk a dráma; minden a párbeszédre van benne felépítve, amelyekből két lelki válság bontakozik ki előttünk: az asszony belső összeroppanása, halálra elszántságának lassú megéregése s ezzel párhuzamosan a férjnek még csendesebb s még mélyebben rejtekező lelki krízise. A párbeszédekben sok finom-

ság, szellemesség és lírai mélység van, de nem az élet nyelvén hangzanak. Még ezeket a párbeszédeket is valami letompítottság, elhalkítás jellemzi. Mindaz, ami határozott irodalmi szépség a darabban, csak a kamara-előadás intímebb hangulatában érvényesülhet és ennek nem kedvezett a Vígyszínház nézőtere, méreteinél fogva. A Vojnits-éremnek egyik határozott feltétele a színpadi siker s így e darab irodalmi értékei ellenére sem jöhet számításba.

Amily halk és csöndes e darab haladása, annyira rohanó tempójú, az energikus és pattogó beszéd szárnyán száguldó Molnár Ferenc *Egy, kettő, három* című hosszabb egyfelvonásosának menete. Célja is az volt vele a szerzőnek, hogy mai életünk eszeveszett iramát érzékeltesse. Egyik újságcikkében úgy nyilatkozott Molnár, hogy ma már anachronizmus a «világ folyása»-ról beszélni, mert hisz életünk tempójának megjelölésére még az is kevés, ha a «világ száguldása»-ról szólunk. A darab hatása is teljesen az előadás tempóján fordul meg. Cselekménye mindössze annyi, hogy egy bankfejedelem egy óra alatt egy kopott, szegény taxichauffeur a pénz ő felsége teljes apparátusának mozgásba hozatalával pénzügyi vezérigazgatóvá, francia gróffá, golfklub-taggá, főkonzullá s amerikai milliárdos vejévé tesz. Molnár egészen játékos végén fogja meg témáját s ezért áldozatul adja a valóságosságot s lélektani igazságot, még a szatira ostorával is csak a darab végén cserdít egyet. Minden a tempót szolgálja és érzékelteti: egymást kergetik a viccek, ki- és berohannak az alakok s szakadatlanul harsog Norrison bankár hangja, mint egy vadul száguldó autó szirénája. A néző jól mulat s a végén valósággal kábultan kel fel, mintha valami merész artista-mutatványt vagy valami izgalmas filmet nézett volna végig. Játéknak, színésztechnikai mutatványnak mulatságos, de művészi értéke már jóval kevesebb.

Az év összes darabjai közül a legnagyobb színpadi siker Móricz Zsigmond *Légy jó mindhalálig* című színművének jutott osztályrészeül. Egyik regényéből írta át szerzője színpadra, egyikéből azon kevés-számú regényeinek, melyekben nem keresi s nem halmozza az élet visszataszító képeit és nyers jeleneteit. A rendkívül elnyújtott regénynek szegényes kis cselekvényét vitte színpadra s ebben a megrövidítésben sem kellett feláldoznia semmi lényegeset. Ez az átformálás is arról tanuskodik, hogy Móricznak ez a regénye tulajdonképp csak elnyújtott novella, drámája pedig színpadra vitt novella. A történet ezzel a megrövidítéssel nyert, de még így is nagyon szűkös a mondanivalója s még így is van benne sok egészen epikus jellegű, fölösleges részletezgetés.

Nehéz feladattal találta volna szemben magát a szerző, ha valóban drámát akart volna írni. Egy kis negyedik gimnazista gyenge vállára kellett volna raknia a drámai küzdelem súlyos fegyverzetét. Ez elől kitért a szerző ezzel a nyilatkozatával: «A *Légy jó mindhalálig* nem is darab. Ez az életem legnagyobb élménye, amelyet előbb regényben, most színdarab formában újra és újra éltem s átéltem.» Ha a dráma tárgya: lelki válság, Móricz darabjának tárgyát bizony mondhatnók drámáinak. De a dráma ennek a válságnak előzményeit s következményét is élénk tárja, még pedig gondos és aprólékos lélektani fejlesztéssel. Móricz ezzel adós maradt. A krízis úgy csap le szegény kis hősenek megriadt lelkére, mint valami hirtelen támadt fergeg a mező serény munkásaira. Ez után a nagy lelki megrázkódtatás után is feltündöklik a szivárvány s felszáradnak a könnyek. A darabnak erősen drámai kicsattanását a szerző csak kiengesztelő végre juttathatja, mert ha katasztrófa érné kis hőst, drámája erkölcsi érzésünket felháborító, ríkató darabbá válnék. Viszont a megnyugtató vég mégis erősen különbözik a divatos happy endtől, mert utána is megilletődés és részvét rezg szívünkben a szegény, megkínzott gyermek iránt.

A kis hős lelkében anyjának jóra intő oktatása: Légy jó mindhalálig! — valósággal az élet első parancsolatjaként zeng s szívében az élet e legnagyobb feladatának elnémíthatatlan szavával tekint mindent maga körül. Sajátságos erkölcsi érzékenység fejlődik ki benne s ez felháborodik diák környezetének vásottságán s gyerekes csínyein. Fellázad a tiszteletlenségen, mellyel jó öreg tanárukkal bánnak társai; szíve mélyéig elkeseríti, hogy felbontják s vihogva fitymálják azt a csomagot, melyet édesanyja küldött neki. Durvának és gonosznak érzi gyermektársai lelkét s elviselhetetlennek az életet köztük. Két úrihölgy jelenik meg az iskolában s az ő tartózkodó viseletük és halk beszédjük azt a sejtelmet kelti a kis diákban, hogy a felnőttek élete más, mint a gyermekeké: tisztább és igazságosabb. Valami idegesen remegő sóvárgással vágyódik ebbe az eszményinek képzelt életbe. Amint aztán a felnőttek közé kerül, naiv rajongására szörnyen kiábrándító tapasztalatok sujtanak le: az elszegényedett úri családok körében látnia kell a nyomort, a szégyent, a bűnt, az egymás ellen ádázkodó indulatokat, s egyik felnőtt gazsága őt is tolvajlás gyanújába keveri. Lelke elveszti iránytűjét, egészen megzavarodik a megsemmisítő tapasztalat alatt, hogy a felnőttek élete még rosszabb és igazságtalanabb, mint a gyermekeké. Honnan várjon megértő visszhangot a lelkéből áradó naiv bizalom, a megértetést szomjazó szeretet s a tisztaság után sóvárgó jóság? Megriadt s el-

tikkadt lelke úgy repes tanárai felé, amilyen halálos pihegéssel erőlködik a sebzett madár elérni fészkrét. De az iskolai fegyelmi szék részéről rideg tekintetek merednek s gyűlölködő szavak szállnak feléje.

Ezt a végső jelenetet nagy erővel s szívbekapóan sikerült megírnia a szerzőnek. A szegény gyermek itt már állandóan a színen csetlik-botlik; amint egyik vád alól szabadulna, rögtön lesujt rá a másik. Szívszorulva érezzük, hogy hínárba került az istenadta s tehetetlenül vergődik benne. Riadt tekintetéből, elesett meglapulásából az ártatlanul bajba jutott ember szörnyű társtalanságának gyötrelme sír felénk; majd a halálos megrendülésnek szakadozott foszlányai törnek fel vergődő szívéből, amint a gyanúsítások áradata omlik feléje. Nem ért semmit, csak azt érzi, hogy szeges ostorként zuhognak rá a szavak s mindegyik sebet tép rajta. Majd élményeinek egy-egy foszlánya rebben föl lelkében, ezek felszakítják a keserűség zsilipeit, kitör belőle a meghasonlás szava: «Én nem akarok többet debreceni diák lenni! Én nem akarok a gyerekek közt lenni! Én nem akarok a felnőttek közt lenni! Én nem akarok ezen a földön élni, ha az emberek ilyen rosszak! Édesanyám azt mondta nekem, hogy légy jó, fiam, légy jó mindhalálig. Hát én meg akarok halni. Mert én ártatlan vagyok . . .» S a keserűség kiáradása egészen az önkívületig sodorja.

Ez erős, szép s valóban drámai feszültségű jelenet. S megvan az az ereje is, hogy visszafelé is fényt vet, belőle egyszerre érthetővé válik sok minden, ami az előbbi felvonásokban nem világlott ki előttünk teljes tisztasággal. E jelenet megrendítő hatásában egységbe fogódik, egészszé kerekedik ki, amit a hős rajzában előbb még szakadozottnak, töredezettnek éreztünk.

Túlzás nélkül mondhatjuk, hogy ez a jelenet menti meg a darabot. Móricz ebben a darabjában is éppoly kevésbé drámaírói tehetség, mint a többiben, sőt úgy tetszik, mintha már feladta volna a reménytelennek látszó viaskodást a drámai formával. A gyepőt a lovak közé vetette: vigyék, amerre akarják. Epikus tehetség s ez most, szabadjára eresztve, még inkább kiütöközik, mint korábbi darabjaiban. Az sem vált szerkezetének előnyére, hogy mennél többet igyekezett átmenteni a regényből a darabba.

Szépen van elgondolva Misi lelkének zuhanása a kétségbeesésbe, de fejlesztése nem meggyőző, sok benne a határozatlanság s a technikai ügyetlenség. Az exponálás részletekbe fúl, a helyett, hogy élesen rávilágítna Misi lelkének sajátságos érzelmi elkülönültségére s félszeg rajongására, amiből nagy lelki megrázkódtatása

fejlik. A második felvonásban is a két úri család rajzában az úri szegénységnek sok fanyar, szinte visszatetsző képét halmozza, a nélkül, hogy erősebben érezhető volna hatásuk Misi lelkére. Maga az író is látja ezt s azért használja fel az egészen naiv, mosolykeltően ócska reskontó-históriát s ennek avatag érzélgősségre fúló kibonyolítását. Mindenesetre művészibb volna, ha egészen belső impulzusok hajtanák a lelki válság felé a hőst, bár nagyon kétségesnek látszik, hogy hatása volna-e akkor olyan erős, mint így. Készségesen elismerjük, hogy a nagy jelenetben nincs semmi számítóan hatásvadászó mozzanat, mélyen átértzett s őszintén kiáradó érzés sugallotta, de kétségtelennek tartjuk azt is, hogy a könnyekre fakadó megrendülésben, melyet kelt, nagy része van annak a brutális hirtelenségnek, mellyel éppen a pszichológiai előkészítés hiánya miatt a nézők idegeit megrohanja ez a jelenet.

Annak következtében, hogy a szerző nem a lélektani fejlődés szálára fűzi az eseményeket, hőse is csak a harmadik felvonásban kerül az érdeklődés központjába. A két első felvonás szétfolyó környezetrajz, tipikus figurákkal a mult század kilencvenes éveiből. Hivatásukba belefásult tanárok, rakoncátlan diákok s szegénységüket rejtegető úri családok élete tárul föl előttünk, a nélkül, hogy jellegzetesebb vonásokat mutatnának, lényegesebben különböznének bármely más kor epés tanárainak, vásott nebulóinak s a mult légvárain képzelgő úri familiáinak életétől. Tanárkörökben felhangzott az a vád, hogy Móricz igazságtalanoknak és szívteleneknek rajzolja tanáralkjait s ezzel ezt a minden tiszteletet megérdemlő foglalkozást mintegy a közönség kemény kritikájának tette ki. Ebben a vádban nagy túlzás van. Azt a szemrehányást joggal tehetjük a szerzőnek, hogy egypár élclapi figurát csempészett be tanárai közé; az is bizonyos, hogy nem rajzol pedagógiai kenettől csepegő figurákat; viszont azonban azt a régi, becsületes tanártípust, kinek érdes volt a szava, de jósággal teljes a szíve, igen rokonszenvesen s tiszteletet keltően mutatja be. Akinek fülébe csengenek a darab zárójelenetéből az igazgató szavai, annak szívében csorbítatlanul él a tisztelet a tanári hivatás iránt.

A színmű tipikusan szerep-darab. Igazságtalanság volna, ha az elismerésnek egy virágszálát nem nyujtanók nemzeti színházi kitűnő ábrázolójának, Vaszary Piroskának. Sok jogos kifogásunk lehet a darabbal szemben, de az ő játékaról, egyetlen jelenetének: a lutrisbolt előtt lefolyó s kissé groteszkre ferdülő jelenetnek kivételével, csak az elismerés hangján szólhatunk. Nem is játék ez, hanem maga az élet — az élet a maga szürke igazságában és fájdalmas szépségé-

ben. Nem tudjuk elnyomni azt az érzésünket, hogy aki ilyen mélyről szakadó hangot képes hallatni, annak szívében mély barázdát szántott a sors.

Kétségtelen, hogy ennek az étellel teljes alakításnak jelentékeny része volt a darab nagy sikerében. De a . is bizonyos, hogy ebben magának a darabnak is kellett részének lenni. Megkaphatta a közönséget mindenekelőtt a darab átérzettsége. Főként nagy jelenete úgy vágthatott a multból az író szívébe, mint valami sötét éjtszakában felsikoltó jajkiáltás. Rokonszenves fogadtatásra találhatott a közönségnél a darab magyar levegője is. Bevalljuk, magában ezt még kevés érdemnek tartjuk, s ennek a vonzalomnak csak akkor tudnánk zavartalanul örülni, ha íróink nem elégednének meg azzal, hogy magyar kelmét kínálnak, hanem a magyar kelméből testhez álló, takaros ruhát is tudnának készíteni. De illethetjük-e megrovással a közönségnek ezt a kelleténél kevésbbé követelőző vonzalmát, mikor általános a panasz, hogy a közönség szélesebb rétege az idegen után kapkod?

A Vojnits-díj ügyrendjétől megkövetelt színpadi sikernek kétségtelenül ez a darab felel meg legteljesebb mértékben. De irodalmi érték tekintetében sem áll hátrább versenytársainál. Sajnos, ez nem sokat jelent ez alkalommal. De annyi értéket mindenesetre jelent, hogy a darab nagy színpadi sikerére is gondolva s visszaemlékezve az elmúlt éveknek nem egy jutalmazására, nyugodt lélekkel terjeszti a bizottság azt az egyhangú, tiszteletteljes javaslatát a Tekintetes Akadémia elé, méltóztassék az idei Vojnits-éremmel Móricz Zsigmondnak *Légy jó mindhalálig* című színművét tüntetni ki.

Kéky Lajos.

IRODALOM.

Armando Lucifero költeménye Petőfiről.

Armando Lucifero : *Versi*. Alessandro Petőfi in Siberia. Cotrone, 1929.

Párhuzamosan azzal a meleg politikai barátsággal, mely Magyarországot Olaszországgal összefűzi, az utóbbi időben a két nemzet kulturális közeledése terén is megkapó eredményeket könyvelhetünk el. Míg az olaszok publicistái egymásután jelentetnek meg olyan műveket, melyek a mi szempontunkból előnyös megállapításokkal és kedvező eszmemenettel tűnnek ki, kiadóik szinte versengve vállalják irodalmunk olaszországi megismertetésének feladatát, egyre-másra kedveskedve közönségüknek a modern magyar irodalom friss hajtásaival. A *Nostrì Quaderni* Widmar-féle anthológiája óta mind gyakrabban bukkan fel magyar költő olasz köntösben; nemrégiben kis magyar irodalomtörténettel gazdagodott a római Collezione Omnia, s prózaíróink közül nem egy talált utat az olasz olvasók szívéhez, többnyire Silvino Gigante, Franco Vellani Dionisi, Brelich dall'Asta, Aldo Borgomaneri fordításaiban, kiknek ilyen irányú munkássága Balla Ignác leleményes buzgólkodása mellett oly eredményesen csatlakozik a Corvin Mátyás Társaság úttörő munkájához.

De immár olasz írók lelke is felénk szálldos, aminek nyilvánvaló jele, hogy olasz szerzők kultúrpolitikánk náluk is népszerű irányítójának sűrűn ajánlják fel újabb műveiket, tanuságot téve annak a hatásnak maradandó értékéről, mellyel a magyar kultuszminiszter emlékezetes római szereplése járt. Nevét, mint aki az olasz nyelv tanítását a magyar középiskolába bevezette, az olaszok különösen szívükbe zárták.

Ilyen ajánlás kapcsán ismertük meg Armádo Lucifero *Versi* című kötetét, melynek vezérverse egy hat nyomtatott ívet kitevő, Petőfiről szóló «cantica», címe : *Petőfi Sándor Szibériában* (Alessandro Petőfi in Siberia).

Kastner Jenő, pécsi egyetemi tanárnak volt nálunk legelőször alkalmja a mű tanulmányozására, melynek az olasz irodalom ez avatott ismerőjére tett hatását jelentése olyan érdekesen tükrözteti, hogy szolgálatot vélünk tenni a magyar közönségnek, midőn alábbiakban közvetítőjévé szegődünk.

Armando Lucifero, úgy látszik, csak most, öregkorában szánta

rá magát, hogy azokat a költeményeket, melyekkel eddig egyedül a maga és meghittjei számára fejezte ki érzéseit, nyilvánosság elé bocsássa. Régebben más volt becsvágya. Eddigi munkássága legalább is szűkebb hazájának, Calabriának természeti sajátosságait, (*Calabria madarai*, 1921, *Calabria emlősei*, 1905, *Az 1905-i calabriai földrengés*, 1906) és a maga városkájának, Cotronének történetét (*Cotrone 45-napos köztársasága*, 1901; *1799 a nápolyi királyságban, különösen Cotronében*, 1909; *Cotrone története 1800—1808-ig*, 1922—24) vizsgálták. Az olasz tudományos irodalom azon tiszteletreméltó képviselői közé tartozik tehát, akik a maguk vidékének és szülővárosának életnyilvánulásait teszik tanulmányuk tárgyává.

Armando Lucifero első szépirodalmi munkája (*Tiberio*) csak 1907-ben jelent meg, de az előttünk fekvő kötet azt bizonyítja, hogy már ifjúkorában — a hetvenes években — szívesen foglalkozott verseléssel és e hajlam élete alkonyáig elkísérte. Költeményeinek zömét (99 szonett, több hosszabb vers) kedveséhez, majd feleségéhez írta, a kesergő és boldog szerelem lantját pengetve. Ezekben, mint egyéb verseiben — járjanak azok bár a prófétai Carducci, az érzékeny Stecchetti, vagy a sátáni Baudelaire nyomaiban, — a tények és adatok tiszteletbentartása, az okoskodó hajlam és az igazság keresése a természetkutató és a történetíró lelkeségére vallanak. Ezért követte szívesen a korában divatos Giovanni Prati modorát is, verses történeti novellák írásával. Ez utóbbiak közé tartozik a *Petőfi Sándor Szibériában* című, 26 fejezetből álló polymetrikus költemény is.

Az a tény, hogy a szerző e hosszabb lélekzetű (87 l.) művét, melyben Petőfi életének drámai fordulatait a történeti és kronológiai pontosság lelkiismeretességével akarja megénekelni, könyvének elejére állítja, bár vannak a könyvben időrendben korábbra eső költemények, bizonyára nemcsak azt tanúsítja, hogy e munkáját tartja művészileg a legsikerültebbnek, hanem vele lelkes szeretetét is újból ki akarta fejezni a magyarság iránt.

A költemény ötven évvel ezelőtt (1878) a szabadságharcunk után irántunk Európában mindenütt lobogó rokonszenv hangulatában keletkezett. Lucifero alkalmasint Charles Chassin könyveiből ismerkedett meg szabadságharcunkkal és Petőfi életével (*L'histoire politique de la Révolution de Hongrie; Le poète de la Révolution Hongroise, Alexandre Petőfi*, 1860), s valószínűleg forgatta a Nápolyban 1868-ban megjelent *Alessandro Petőfi, poeta ungherese per la prima volta volgarizzato da Federico Piantieri* című könyvet is, mely 117 Petőfi-költemény prózai fordítását tartalmazta.

Luciferót most megjelent verses történeti novellája Petőfi legelső olasz rajongóinak sorába állítja. Helye ott van Petőfi legjobb és teljes fordítója, Giuseppe Cassone mellett, aki, mint ő, délolasz (szicíliai) volt s aki épp ezidőben kezdte meg fáradhatatlan munkáját, mellyel később valóságos kis Petőfi-iskolát teremtett a magyar költő rajongóiból Sziciliában.

Lucifero úgy képzeli el, hogy Petőfi nem halt meg a segesvári csatában, hanem — mint híre járt — az oroszok Szibériába hurcolták.¹ A már szinte harminc éve ott raboskodó költő mondja el a költeményben társainak a maga életét, beleszöve elbeszélésébe Bem hőstetteinek dícséretét és magyar népének szerencsétlensége felett való keserűségét. A Csapó Etelke sírjára letett *Cipruslombok*, a Júliához írott forró dalok, szüleinek, a pusztának, a tiszai csárdáknak, Koltónak, Erdődnek emléke összefolyik emlékezetében Álmos, Rákóczi dicsőségével, Bem hősiességével. Még a csodaszarvas legendáját is alkalmazva találjuk. Mint a XVII. századi olasz történetírók számára, Luciferónak is egy faj és nemzet a hun és magyar, s szemében az orosz betörést 1849-ben a Gondviselés expiacióként szabta a magyarra, a húnok hajdani pusztító hadjárataiért.

Nem csoda, hogy magyar szavaknál néhány hiba csúszott a műbe. Míg Jókai, Vasváry, Egressy, Teleki neve hibátlanul szerepel, s míg a «Samar»-ból Kastner kihámozza «Szatmár»-t, a «zarda»-ból a csárdát, «Erdeodo»-ból Erdődöt, bizony akad olyan nevekre is, melyek jelentését nem sikerül kitalálnia. Menthetjük e hibákat azzal, hogy ötven évvel ezelőtt megbízható jó munka a magyar történetről vagy Petőfiről az olasz érdeklődőnek alig állott rendelkezésére, s — Kastner meleg szavait idézve — mentenünk kell őket azzal a lelkesedéssel is, mellyel Lucifero a magyar nemzeti föltámadásban hisz: a felszabadító harcra Petőfi visszakészül Szibériából. Ma, midőn Lucifero a jobban értesültségnek sok könnyen hozzáférhető eszközet fordíthatná hasznára, kétségtelenül elmaradnának az említett hibák, mint elmaradna például idők változtával az az elkeseredett felkiáltás is, mellyel 1876-ban egy Carducci-ízű költeményben Olaszország akkori sorsán kesereg:

Or non ti resta che morir! La storia
Di tua grandezza e morta!...

*

¹ Az ötvenes évek elején felbukkant az a hír, hogy Petőfi a szibériai ólombányákban raboskodik. (L. Ferenczi Zoltán: *Petőfi eltűnésének irodalma*. Petőfi-Könyvtár, XXIX. füzet.) Reviczky Gyula költeményt is írt erre az álhíre. Szerk.

Közölve Kastnernek Luciferóra és művére vonatkozó tanulságos megjegyzéseit, felmentve érezzük magunkat az alól, hogy a kritikus bonckése alá vegyük a melegszívű szerzőnek egy tiszta lélek igaz érzéseiről tanuskodó áhítatos alkotását, melynek minden sorából nagy idők levegője árad felénk.

Semmiesetre se szabad mai szemmel nézni a művet, mely egy félszázaddal ezelőtt keletkezett s mely mindenben magán viseli kora divatjának jeleit.

De éppen ez a levendulás hangulat az, mely annyi rokonszenvet ébreszt a magyarság lelkes barátjának e régi műve iránt, s alig lehet meghatottság nélkül kísérni ez érzékeny sorokat, melyekben, mint valami régi kedves fiók préselt virágai között, szívheznoított emlékek raja reszket.

Ifj. báró Wlassics Gyula.

I. Ferenc József angol életrajzá.

Bagger Eugene: *Francis Joseph Emperor of Austria — King of Hungary*. G. P. Putnams Sons, New-York, London, 1927, XXIII, 572 l.

Ferenc József életrajzának megírása nem könnyű feladat. Egy egész évszázad történelmét kell áttekinteni a megértés kedvéért, meg kell ismerni az európai diplomácia történelmét és, ami talán még nehezebb, meg kell ismerni a volt Habsburg-birodalom belsejében működött erőket. Meg kell ismerni egy népes dinasztia számos tagjának egyéni jellemvonását, egyéni történelmét, különben Ferenc József külső életrajzát sem érthetjük meg, nem is beszélve Ferenc József jellemének kiismeréséről.

Jellemzésével próbálkoztak már életében is, de azok az életírók (pl. Gribble Francis: *Francis Joseph*, — de Weindel Henri: *François Joseph intime*) az újsághíreken kívül — amelyek mégsem tekinthetők megbízható forrásoknak — pletykaszerű elbeszélésekre voltak utalva és szükségképpen egyoldalú ítélet áldozatául estek. Most a bécsi levéltár megnyitásával látszólag lényegesen változott a helyzet, mert hiteles források alapján lehet dolgozni. Bagger Eugene munkája azt bizonyítja, hogy a levéltár megnyitása nem elég biztosíték arra, hogy Ferenc Józsefről valaki megbízható képet adjon. Egyik oka a kép helytelenségének Ferenc József egyéniségéből származik. Amint Bagger helyesen mondja, Ferenc Józsefnek a bécsi levéltárban őrzött iratai nem személyi dokumentumok, hanem tárgyiak. Saját érzelmeiről, nézeteiről nyilatkozatot ezekben felfedezni alig lehet, ez a páratlan tömegű írott emlék tehát kiegészítésre szorul Ferenc József kor-

társai részéről. A kortársak egy része teljesítette is kötelességét a történetírással szemben, emlékiratok alakjában számtalan érdekes és jellemző vonást jegyezve fel az utókor számára. Csakhogy — és itt következik az a második ok, amely miatt speciálisan Baggernek nem sikerülhetett Ferenc Józsefről komolyan megbízható képet rajzolnia — ezt a hihetetlenül nagytömegű anyagot meg is kell ismerni. Bagger azonban ezt az irodalmat áttekinteni nem tudta. Előszavában megvallja, hogy a bécsi levéltárból annyit ismer, amennyit Ernst Ottó szíves volt vele közölni, forrásműveinek felsorolásánál hivatkozik is a bécsi állami levéltárra, de nem említi Ernst Ottónak nyomtatásban (1924) megjelent művét, pedig számtalan egyezés arra vall, hogy használta Ernst könyvét, — ezek közül legélesebb (Ernstnél 24—26., Baggernél 503—4. l.) az, amikor az Erzsébet királynéhoz és Schratt Katalinhoz küldött két táviratnak egy lapon való fogalmazásáról emlékeznek meg. Adataiból azonban látszik, hogy többet ismer a bécsi állami levéltárból, mint amennyi Ernstnél megjelent. Nagyobb hiba az Ernstre való hivatkozás mellőzésénél az, hogy egyéb forrásanyaga egyoldalú. A cseh írók mellőzését pótolja az, hogy bőven mérített a csehekkel szemben elfogulatlan Redlich Josef munkájából, de ez sem pótolja a magyar irodalom és az általános történelmi műveltség hiányát. Ennek a hiányosságnak tulajdonítható, hogy Bagger szerint Ferenc császár a francia forradalom idején a forradalmi érülettel gyanúsítottak fejét a városok kapuin húzatta karóba az alattvalók megfélemlítésére. Bagger szerint Ausztria a bécsi kongresszuson «nemcsak visszaszerezte a napoleoni háborúban elvesztett tartományait, hanem ezeken felül annektálta a virágzó Lombard-Velencei királyságot» (31. l.). Belgiumot tényleg Napoleon fellépése előtt veszítette el Ausztria, tehát ha csak erre gondolunk, valami finomságot sejténénk a «Napoleoni háborúk» kifejezése mögött, de a Lengyelország harmadik felosztásakor nyert terület elvesztése még így is a napoleoni háborúk rovásán marad. Bagger szerint V. Ferdinándot «régí szokás szerint» atyja életében koronázták meg, holott csaknem 200 esztendővel kell visszalapoznunk a történelem könyvében, hogy hasonló esetre bukkanjunk. Szerinte Batthyány Lajos 1848-ban kicsalta Ferdinánd királytól a Jellasics elleni kiáltvány aláírását (112—113. l.), szerinte Magyarországon 1848-ban az igazságügyminiszter volt a kiskorú király gyámja (122. l.), Maderspach öngyilkos lett felesége megbotozása miatt (156. l.). Megütözik azon, hogy a delegációkban Magyarország egyenlőrangú félként kívánt szerepelni, holott a terhekből 1867-ben csak 30 %-ot vállalt: «Nem rossz üzlet: 50 % jog, 30 % kötelesség.» Ha Bagger úr pl. a világháborúban két souverain

állam szövetségét ilyen alapon kívánta volna szabályozni, akkor Belgiumnak ugyanannyi katonát kellett volna kiállítania, mint Franciaországnak, vagy elfogadnia, hogy szövetségi tárgyalások alkalmával a francia kiküldöttek leszavazhassák Belgium követeit. És miért nem találja különösnek Bagger úr, hogy az Egyesült-Államok szenátusában New-York államnak csak olyan képviselője van, mint a legkisebb szövetséges államnak?

Egészen mulatságos, amit Ferenc József ágyáról mesél. Ferenc Józsefnek minden palotájában volt egy egyszerű katonai ágya (couch of a conscript). «Senki sem látta ezt az ágyat soha» (No one had ever seen that bed), elhitte 50 millió ember. «A spártai ágy története igaz volt . . . De míg az olsó vaságyról mindenki hallott, soha senki sem hallott a pompás matrácokról és a ruganyról. Ezeket egy amerikai fedezte fel a birodalom összeomlása után.»

Van Baggernek még néhány ilyen állítása, amely eszünkbe juttatja, hogy ő volt az, aki 1922-ben *Eminent Europeans* címen bocsátott közre egy könyvet, amelyben hasonló tájékoztatlansággal egyenesen Magyarország ellen támad, két tiszteletreméltó hőst emelve ki a kiváló európaiak közt: Károlyi Mihályt és Benest.

A szegény Miksa mexikói császárságával tehát nem azért foglalkozik aránytalanul sokat (310—364. l.), mert az amerikai vonatkozású ügy, hanem azért, mert az európai ügyekre nincs elég ismeretanyaga. Egyébként elég bőven folyik a tentája 1867-ig, ameddig még telik Redlich József nagyterjedelmű munkájából (*Das österreichische Staats- und Reichsproblem*), azután vékonyan telik Bibl művének kivonatolásából. Ez az oka a következő aránytalanságnak: előzményekkel foglalkozik 1—130. l., 130 lapon; 20 évvel (1848—67) foglalkozik 130—430. l., 300 lapon; közel 40 évvel (1867—1916) foglalkozik 430—555. l., 125 lapon. Ezt az utóbbi részt is a régebbi időkből vett anyag töltögeti, Dampierre vasasainak, Hentzinek története, kiváló töltelékül szolgál néhány aranycsináló kalandor története (437—449. l.).

Annál sajnálatosabbak ezek a gyöngeségek, mert a könyv rutinos író munkája. Sok gondot fordít Ferenc József jellemzésére. Igyekszik bizonyítani, hogy Ferenc József gyanakvó és ingatag alaptermészete nem változott 1848-tól haláláig. Ezt sikeresen bizonyítja, mert az 1867 utáni Ferenc Józsefről felületesen emlékszik meg. Megmarad a mellett, hogy Ferenc József következetlen, képzelőerő nélküli, semmit sem tud végiggondolni, csak önmagát szerető, hálátlan és öntudatlanul áruló természet, aki méltóságérzetét abból a tévhitből meríti, hogy valóban ő kormányoz, holott ügyesebb miniszterei orrá-

nál fogva vezetik; nem érti meg korát, egész uralmának tartalma Metternich léha alapelveinek (ha időt nyerünk, minden meg van nyerve) változata: ilyen Schwarzenberg Félix elve, amely szerint az ígéret semmire sem kötelez, az csak expediens; ilyen Ferenc József másik kegyencének, Taaffének elve: a lefordíthatatlan «fortwursteln». Ferenc József kormányzásnak tartotta azt, ha kicsinyes aktákat intézett el, számára problémák nem voltak, csak akták. Minisztereiben nem bízott, hátuk mögött alantasaikkal tárgyalt, az alkotmányos korszakban sem azért volt korrekt, mert ilyen akart lenni, hanem azért, mert nagy kérdések vetődtek volna fel több miniszter együttes kihallgatásával.

Nem szerette az álmodozást, maga mégis ábrándozott a német császárságról, beugrott aranycsináló kalandoroknak. Szeretlensége feltűnően nyilatkozik azok után a csapások után, amelyek őt érték: a csapás után mintha semmi sem történt volna, folytatta rendes munkásságát. De ez természetes is Bagger szerint, mert öccsének, fiának és feleségének halála kényelmetlenségtől szabadította meg, csak úgy, mint Ferenc Ferdinánd halála. Mindez a gúnyolódásnak beillő csipkedés az egyszeri gazdára emlékeztet, aki a júliusi esőtől az aratást féltette, a szárazságtól a kukoricatermést. Ferenc József gyakran tartott «koronatanácsot», amelyen több miniszter volt jelen, voltak nagy problémák előtte: a német hegemonia, — abszolutizmus, vagy alkotmányos uralom — meg is oldott néhányat sikeresen. Sok kísérletezés után jutott eredményhez, de a mellett aztán kitartott, bárhova is akarták volna vezetni ügyes vagy ügyetlen miniszterei. Távolról sem olyan egyszerű az ő jellemzése, mint Bagger képzele; Bagger nem is ismerte fel Ferenc József állandó jellemvonásait sem, annál kevésbé a hosszú élet folyamán természetesen előállott változásokat.

Forrásanyagának hiányossága miatt felületes és hiányos a munka, felületességének kellemetlen voltát fokozza az, hogy a használt forrásokba elmélyedni Bagger nem tudott.

Török Pál.

SZERVEZETI PROBLÉMÁK A MAGASABB KULTÚRA TERÉN.¹

Egészséges kultúrpolitikának mindig összhangban kell állnia a korszellemmel. Mi sem természetesebb ennél, csak-hogy nagyon nehéz ezt elérni, a korszellem lényegét kipuhatólni, kivált oly átmeneti időszakban, mint aminőn nekünk kell magunkat átküzdeni. Bizonyára ritkán éltek vissza inkább szavakkal, mint e két jelszóval: háború utáni idők és háború utáni gondolkozás. Volt mit olvasnunk bőven: könyvet, értekezést, cikket e kérdésekről, de — őszintén megvallva — ily olvasmányoknál mindig az volt a benyomásom, hogy ilyeneket nem az igazság vagy tárgyi okok kedvéért mondanak vagy írnak, hanem főképp mert e két fogalom körül való szemlélődés szellemes megjegyzésekre, különös elgondolásokra és merész feltevésekre ad alkalmat. Egyik-másik író, aki a háború utáni idők szellemével foglalkozott, azzal a mentalitással azonosítja ezt, amely a háború végével kifejlődött. Azonban két merőben ellentétes szellemi áramlatról van szó. A győző nemzeteknél győzelmi hangulat, diadalmámor s a megkönnyebbülés érzése lépett fel, a legyőzötteknél pedig az a tipikus lelki állapot, amely minden nagy szerencsétlenségnél megjelenik, ahol nagy erőfeszítések és áldozatok még nagyobb kudarchoz vezetnek. A hangulatok ily különbözősége mellett eleinte alig lehetett szó egyöntetű európai háború utáni szellemről.

Az utóbbi tíz évben mindenesetre be kellett látniok a győztes államoknak is, hogy a magasra szárnyaló reményekből, melyeket a fegyverszünet után ápoltak, semmi se lett,

¹ A bécsi Tudományos Akadémián 1930. febr. 18-án tartott beszéd.

a remélt aranykor nem teljesült; a legyőzött népeknél viszont lassanként lelohadtak a viharos szenvedélyek, amelyek egy évtizeddel ezelőtt önvádakban, szemrehányásokban, keserűségben, kétségbeesésben és különböző politikai mozgalmakban tombolták ki magokat. E tízesztendős kiábrándulás során a győzők és legyőzöttek felfogása közeledett egymáshoz, a legtöbb európai néppel közös elszegényedés nyomása alatt, mely a világháború nyomában járt. A szegénység az az ellenszenves tényező, amely rányomja bélyegét nemcsak az általános korszellemre, hanem az egyes emberek és a népek legtöbb életnyilvánulására is. Kétségtelen, nagy volt az elszegényedés a napoleoni hadjáratok után is, némi túlzással azt lehetne mondani, hogy a biedermeiernek nevezett szellemi áramlat lényege abban állott, hogy a Kelet-Európában utóhatását még éreztető rokokó és a napoleoni császárság neoklasszicizmusa egyszerűbbé és olcsóbbá tétessék. Most azonban sokkal nagyobb volt a pusztulás emberélet és tőke dolgában, mint száz évvel ezelőtt, az államok, a társadalom, az egyesek igényei pedig jelentékenyen fokozódtak. A szegénység az igényesebb, modernebb embereknél érezhetőbbé, kínosabbá, nyomasztóbbá vált. Helyzetünk Trianon és Saint-Germain után mindazáltal egy jelentékeny pontban kedvezőbb, mint volt nagyatyáinké a bécsi kongresszus és I. Ferenc császár és király uralkodása alatt. A bolsevista Oroszország nem ismer ugyan gondolatszabadságot s egyik-másik keleteurópai állam is elnyomja a nemzeti kisebbségek kulturális fejlődését, egészben azonban a szellemi életnek erőszakos rendőri elnyomására nincs példa. Különben, hogy műveletlenség és tudatlanság nem védenek meg forradalomtól, látnivaló az orosz állapotok fejlődéséből, melyből világos a tanulság: mennél nagyobb a tudatlanság, annál brutálisabb és primitívebb a revolúció. A háború utáni időkben kormányzati szervek nem akadályozták állami hatalommal a kulturális fejlődést; a nehézségek most sajátságos módon nem az államhatalomtól erednek, hanem a szabad társadalomból indulnak ki. Úgy látszik, a művelődés bizalmi krízisek korszakán megy keresztül. Egészen komolyan felállították a kérdést, vajjon a nyugati kultúra nem érett-e meg az elsor-

adásra, s csaknem minden országban hallatszanak hangok, melyek kivált a magasabb, finomabb kultúra ápolásának hasznosságát kétségbe vonják. Egész meggondolásra készítő áramlat vehető észre, melyet legáltalában kultúr-defaitismusnak lehet nevezni. Kultúrpolitikus ritkán kénytelen fájdalmasabb igazságot megállapítani annál, hogy az általános elszegényedés korszellem-alkotó tényezővé változott. Hiszen a kultúra, kivált magasabb és legmagasabb alakjaiban mégis csak üvegházi növény, csak úgy virulhat, ha szeretettel ápolják és arannyal öntözik. Amit a háborúról gyakran emlegetnek, hasonló vagy még nagyobb mértékben áll a kultúra, különösen a magasabb kultúra ápolására: pénz, pénz és megint pénz kell hozzá. Annál nagyobb meggondolással kell tehát megállapítani a szükségletek sorrendjét, melyek közül, sajnos, csak a legégetőbbek teljesíthetők. Akinek belátása van, demokratikus korunkban a népművelés szükségleteit állítja első helyre. Nálunk Magyarországon is a népképviselő nagy áldozatkészséggel szavazta meg az eszközöket 5000 népiskola és tanítói lakások felállítására. A magasabb kultúra kérdéseit azonban nem mindig és nem mindenütt ítélik meg hasonló jóindulattal, még a német birodalmi gyűlésen is hallatszottak hangok, melyek ezeket a feladatokat az eszközök korlátoltságára való tekintettel luxusnak nyilvánították, sőt tudósok játékszereivé süllyesztették. A korszellem, ha nem is általában a kultúra, de mindenesetre a felsőbb kultúra iránt ma kevésbé kegyes. Ilyen szellemi beállítottság mellett nehéz a kormányoknak átfogó tudománypolitikát folytatni. Az európai kultúrpolitikában üresség állott elő, melybe Amerika nagyszabású segítséggel nyúlt bele. A világ tudománypolitikájában a Rockefeller-Foundation ragadta magához a kezdeményezést s kutató-intézetek hosszú sorának alapításával, valamint fiatal tudósoknak nyújtott ösztöndíjakkal sietett Európa sorvadó kultúrájának segítségére. A háború előtt a német társadalom elég erős volt ahhoz, hogy a Vilmos császárról nevezett társulatot a dahlemi kutatóintézetekkel életre keltse. Ma a német természettudomány fellegvárának, a göttingai egyetemnek intézetei további kiépítéséhez a Rockefeller-Foun-

dation volt kénytelen hatalmas támogatást nyújtani. Így megváltoztak az idők. Egy nagy nép azonban a szerencsétlenségben is nagy marad, s tanulságos és felemelő egyben annak a vizsgálata, mint igyekszik a németiség határtalan szerencsétlenségében megmenteni legdrágább értékeit, főként tudományos kultúráját. Ez a kulturális önfenntartási ösztön hozta létre az egyes államok kultuszminisztereinek, különösen Poroszországnak erőfeszítése mellett, a német tudomány Nothgemeinschaftjét, mely egyike lett a német idealizmus legnemesebb organizatórikus megtestesüléseinek. A mi szemünkben ez intézmény sokkal több, mint csak a német tudományos akadémiák, egyetemek és egyéb főiskolák szervezete. Szimbóluma egyúttal a háború utáni tudománypolitika leglényegesebb célkitűzéseinek. Mint mondtam, a nyomorúság ólomsúlya különösen a magasabb kultúra intézményeire nehezedik, minők klinikák, kutatóintézetek, laboratóriumok, könyvtárak, múzeumok, megbénítva nemcsak ezek munkásságát, hanem az egyes kutatók tudományos kezdeményezéseit is. Ezt a bajt egyelőre nem lehet eltüntetni, de lehet enyhíteni. Mi által? Főleg célszerű szervezetek létesítésével, melyek a megmaradt erőket összefogják, költséges, haszontalan párhuzamos intézeteket egyesítenek, egyáltalán kiküszöbölnék párhuzamos intézeteket s távol tartanak a kultúra területéről minden káros, főleg politikai befolyást.

E gondolatmenet során mi magyarok is ahhoz az eszméhez jutottunk el, hogy a szegénység ellen szervezéssel küzdjünk, a felsőbb kultúra intézményeit magasabb egységbe fogjuk össze, s egyúttal a pártpolitikai befolyásokat kizárjuk a felsőbb kultúra szentélyéből. E század folyamán sokat hallottunk a parlamentarizmus válságáról, s egynémi igaz lehet, amit e rendszer káraitól mondanak. Az emberiség azonban egyelőre semmit sem bírt kitalálni, ami megfelelőbb volna s amivel a parlamentarizmust pótolni lehetne. E szerint a probléma egy parlamentárisan kormányzott állam kultúrpolitikusra nézve abban áll, hogy a parlamentarizmus káros mellékhatásait a magasabb kultúra teréről kiszorítsa. Minden el volna veszve, ha a pártpolitika betörne Apolló és Minerva

szent berkeibe s ott a leggyöngédebb virágokat eltaposná. A parlamentarizmus hazájában, Nagy-Britanniában a következősen keresztülvitt önkormányzati eszme szolgáltatja a hatásos ellensúlyt. A kontinens parlamentáris úton vezetett államaiban azonban a népképviselőhöz hozzá van kapcsolva az ancien régime-ből átvett végrehajtó hatalom s ennél a központi kormányzat akarata a villamos áram gyorsaságával fut át a végrehajtás szervein, s az életben legföljebb enyhíthőnek közre a gyengébb autonómiák. A parlamentarizmus lényegéhez tartozik, hogy minden idő többségi pártja elhatározón befolyásolja a kormányt, ami a kinevezések befolyásolására vezet, mert hiszen eszmék, politikai irányok és programok emberek, személyiségek által valósulnak meg. Ami a parlamentáris rendszer lényegéhez tartozik s az általános politika terén, továbbá a szociális és gazdasági politikában jól bevált, azt a magasabb kultúra terétől elvileg távol kell tartani. Az egyetemek minő süllyedéséhez vezetne például, ha a tanárok kinevezésénél a jelöltek politikai pártállása volna irányadó? Mi Magyarországon azáltal kívánjuk az említett károkat ellensúlyozni, hogy a magasabb kultúra terén az autonómia gondolatát tettük uralkodó elvvé. Hogy mennyire az önkormányzat a természetes kormányzati forma a felsőbb kultúra ügyeire nézve, legvilágosabban kitűnik az egyetemek és tudományos akadémiák fejlődéséből. Az egyetemek létrejöttét a középkor kultúrai és jogi fejlődésének köszönjük, az akadémiák ellenben az újabb korban, főként az abszolutizmus korában támadtak. Bologna, a Sorbonne, Oxford és Cambridge, az első német egyetem Prágában és a többi ilyen mintára létesült egyetemek autonóm testületek voltak s beleilleszkedtek a középkor céhrendszerébe, amit boldogult berlini tanárom, Otto von Gierke oly szemléltetően írt le. Minthogy azonban a középkor benső lényegének folyamánként az élet minden terén oly bőven hozta létre a különböző testületeket, mint káptalanok, szerzetes- és lovagrendek, konfraternitások, azt lehetne gondolni, hogy az egyetemek is csak a kor szervező irányzatát követték, mikor az autonómia alapjára álltak, s nem következik, hogy a tudományos munkának természetes benső szervezeti elve

az önkormányzat. Ha azonban az akadémiákat nézzük, látjuk, hogy legnagyobbreszt az abszolutizmus virágkorában, a XVII. és XVIII. században alapították, mikor a tartományok urai pusztító hadjáratot viseltek az önkormányzati szervezetek ellen s gyökeresen ki akarták irtani a középkor folyamán keletkezett különböző autonómiákat. A francia akadémiát XIII. Lajos mindenható minisztere, Richelieu bíbornok hozta létre, aki minden idők nagy államférfiai közül talán a legabszolutisztikusabban gondolkozott. A berlini akadémia I. Frigyesnek köszöni létrejöttét, Nagy Frigyes reorganizálta, akinek személyében csúcspontját érte el a felvilágosodott abszolutizmus. A szentpétervári akadémiát Nagy Péter alapította, itt eleget mond e név maga. III. Maximilian József volt a legélesebb képviselője a bajor jóléti és rendőrállamnak. Hogy ezek a monarchák az önkormányzati rendszernek barátai lettek volna, nem állíthatni. De mikor arról volt szó, hogy csodálatraméltó céltudatossággal újonnan megalapozott államaikban a tudományos szellemet ápolják és fejlesszék, ezt nem a bürokrácia útján próbálták, hanem tudományos társaságokat alapítottak s a korszellemmel és saját szervező principiumukkal ellentétben éppen csak ebben az irányban a kooperációs formát választották, mert tisztában voltak vele, hogy a tudomány birodalmában nem lehet bürokráciával és politikával dolgozni, csak a szabad önkormányzat van helyén.

Eddigi fejtegetéseimet összefoglalva ismétlem, hogy a magasabb kultúra ügyei ellátásának ujjászervezésénél Magyarországon következetesen két alapelvet követtünk. Egyik a különböző intézmények szerves összefoglalása, másik a miniszteri hatáskör korlátozása, háttérbe szorítása a hivatalnok-rendszernek s az önkormányzat keresztülvitele. E rendszer keresztülvitele természetesen nagy önfegyelmet kíván a miniszter részéről. De aki csak egyszer is érezte életében a benső undort, amikor politikai oldalról jövő beavatkozásra nem helyénvaló kinevezést kellett eszközölnie, az készséggel el fogja magát szánni az ilyen önkorlátozásra. A szervezetet, mely az itt kifejtett kettős alapelvvel kifejlődőben van, nem tudnám egy szóval úgy jellemezni, hogy az

intézmény lényegét kifejezzem. Az egyetem fölötti egyetem kifejezés nem talál, nem fejezi ki a fogalmat egészében, mert nemcsak az egyetemek és egyéb főiskolák egybefoglalásáról van szó, hanem alája tartoznak a nyilvános gyűjtemények, levéltárak, könyvtárak, múzeumok is, éppúgy a kutató- és külföldi intézetek; bevonatott a fiatal tudósok és művészek számára bel- és külföldi ösztöndíjak kiosztása s folyamatban van a szellemi és természettudományi kutatás támogatására szolgáló alapok kezelésének bekapcsolása is. E szervezet keretében öt tanács van tervezve: egy az egyetemi kérdésekre, egy másik a nagy nyilvános gyűjtemények vezetésére, egy a stipendiumok, egy negyedik a szellemi tudományok kutatásának ápolására, egy ötödik a természettudományok gyámolítására. Az első kettőnek hivatása bizonyos szervezeteket egy magasabb egységbe összefoglalni, a harmadiké a tudományos és művészi utánpótlás biztosítása, a negyedik és ötödik által azonban az a szándékunk, hogy a tudományok két fő mezejének önálló képviselőket adjunk, egyet a szellemi tudományoknak, egyet a természettudományoknak. Az egész nagy organizáció zárköve az egész magyar tudományos életnek ez öt tanács képviselőiből álló legfelsőbb areopágja. Egy ennyire alapos újjászervezés behatóbb indokolást kíván, azért legyen szabad az utolsó évtizedek idevágó fejlődésére egy futó pillantást vetnem.

A természettudományok fejlődése a tudományos élet kiterjedését voltaképp a végtelenségig tágította. Azelőtt a tudományos munkásság méretei sokkal szerényebbek voltak. az egyes nemzetek tudománya tulajdonképpen egy mikrokozmosz volt s a szórványos nemzetközi érintkezést elvégezték egyes tudósok személyes levelezésükkel. A tudományos élet ezen korábbi helyzetében a tudományos akadémiák és az egyetemek teljesen megfelelők voltak mint fő szervezeti formák. Újabban azonban az akadémiák inkább egyes kutatások és kutatók támogatására, nagy gyűjteményes vagy egyéb munkák kiadására szorítkoznak, amelyek nyomdaköltsége a magánkiadók erejét meghaladná. Ma az akadémiai gondolatnak túlfeszítése volna, ha az akadémiákat mint a tudományos élet központi szervezeteit akarnánk tekinteni.

Azonfelül éppen a magyar akadémia a nemzeti áldozatkészség gyümölcse, társadalmi úton létesült, az állam segíjezi ugyan, de a magyar közvélemény felfogása szerint az államtól és intézményeitől szigorúan elkülönítve, függetlennek kell maradnia, s a közvélemény sohasem tudna belenyugodni, hogy a mi akadémiánk a fent említett feladatokat magára vállalja. Ami pedig az egyetemeket illeti, azok fő feladata az oktatás és kutatás, azért nem is volna célszerű a tudományos adminisztrációba való bevonásuk, mert ez eltérítene őket fő hivatásuktól. Nagy fakultásaikkal, az ezáltal előálló nehézkes és lassú ügyvitelükkel különben is kevésbé alkalmasak arra, hogy ellássák a modern tudományos adminisztrációt, amely nagy mozgékonytságot és eleveiséget kíván. A tudományos élet az utóbbi negyedszázad alatt előbb alig sejtett mérvben differenciálódott s a népek is egyre jobban érzik a kulturális érintkezés, a szellemi együttműködés szükségességét. A tudományos munka méreteinek ilyen megnövekedése természetesen felfokozta a követeléseket is a felsőbb kultúra ügyeinek adminisztrációjával szemben, s ezen fokozott követelményeknek csak egy magasabbrendű organizáció tud megfelelni. Szinte hallom az ellenvetést: mire való akkor a közoktatási miniszter, hiszen ez egyenest ügykörébe vág? Rákfenéje a modern politikai életnek, hogy állami szervek, miniszter és hivatalnokok nagyon is sokat bíznak magukra, mikor magukra vállalnak oly feladatokat, melyek kívülálló elemek bevonása nélkül nem oldhatók meg jól. Kétségkívül nagy feladatok várnak közoktatásügyi minisztériumra is, és ha közoktatásügyi miniszter székében valódi kultúrpolitikus és igazi modern ember ül, az az autonómiákat el fogja árasztani ösztönzéseivel, kínozni fogja kezdeményeivel; ellensúlyul azonban lenniök kell életképes önkormányzati testületeknek. Az autonómia és felügyelet mérközéséből, a miniszter, kultúr-hivatalnokság és tudósok kölcsönhatásából ösztönző, eleven erjedés fog előállani, időnként összetűzések, sőt harcok is, de azok is az élethez tartoznak, kellemetlenek talán az illetőknek, de ha nem személyek ellen fordulnak, rendszerint hozzájárulnak az eszmék tisztázásához.

E cél felé törekszünk lépésről-lépésre, ezért állítjuk fel

az említett öt tanácsot, tervszerű egymásutánban. Először a nagy nyilvános gyűjtemények, az Országos Levéltár, a Nemzeti Múzeum hat osztálya, a Nemzeti Könyvtár, kultúr-történeti gyűjtemény, néprajzi osztály, az ásvány-, növény- és állattani gyűjtemények, továbbá a Szépművészeti Múzeum és Iparművészeti Múzeum foglaltattak egybe egy az államtól különálló jogi személyé, Gyűjteményegyetem címe alatt, melynek az 1922. évi XIX. tc. adott életet. Ehhez a gyűjtemény-szervezethez csatoltattak ideiglenesen aztán a kutató-intézetek, nevezetesen a budapesti csillagászati s a tihanyi biológiai intézet. Azután 1927-ben a XIII. tc. a külföldi magyar intézeteket, a bécsi, berlini és római Collegium Hungaricumokat állította egy második tanács alá, melynek a bel- és külföldi tudományos és művészeti ösztöndíjak szétosztása is feladata. Az 1926-ban Budapesten a természettudományok dolgában tartott országos kongresszus kívánatosnak mondta ki, hogy a természettudományok ápolására egy harmadik tanács alakíttassék. E kívánalomnak megfelelően jött létre az 1930. évi VI. tc., mely főleg az ország összes természettudományi laboratóriumai közt a célszerű, munkafelosztást, a természettudományi kutatásra szolgáló alapok kezelését s a nagyobb készülékek beszerzését, szétosztását vagy kölcsönzését van hivatva szabályozni. Ez a három tanács már megalakult a törvényhozás útján, hogy az egész szervezetnek szilárd gerincet adjon.

Ennyiben valósult meg idáig a terv kivitele, hátra van még további két tanács felállítása, egyik a szellemi tudományok, másik az egyetemi közti ügyek részére, továbbá a műbefejezéséül összefoglalása az öt tanácsnak, melyek már keletkezésükkor is szoros kapcsolatban voltak egymással. A szellemi tudományok — a szociológia, nemzetközi jog és néhány divatos disciplina kivételével — mostohagyermekai korunknak, mert hasznosságuk nem tűnik rögtön szembe a laikusoknak, pedig az elszegényedett társadalom fokozott jelentőséget tulajdonít a hasznosság elvének. Ezért tanácsos e tudományoknak méltó képviselőket biztosítani és e tanácsra rábízni a szellemi tudományok kutatására szolgáló alap tervszerű felosztását. Az önkormányzati elv legőszintébb barátai

se tagadhatják, hogy az autonómiák sem mentek bizonyos fogyatkozásoktól, aminők természet szerint minden emberi dologgal együtt járnak. Különösen kisebb fakultásoknál olykor klikk-uralom harapózik el, ezért a tanárok kinevezése nem függhet pusztán az egyetemek kijelölésétől, és a felelős miniszter befolyása korlátozható ugyan, de megsemmisíteni nem szabad. Oly esetekben, mikor a miniszter nézete szerint egy fakultás részéről kandidált szakemberek nem teljesen megfelelők és talán érdemes tudósok figyelmen kívül maradtak, a miniszternek jogában kell állani, hogy újabb kandidálást követeljen. E másodfokú jelölés főleg az egyetemi tanács körébe vágna. Ezen öt tanács képviselőiből alakulna végre az a legfelsőbb gremium, melynek hivatása, hogy a minisztert a tudománypolitika legfőbb kérdéseinek előkészítése közben tanáccsal támogassa, a tanszakok és tanszékeknek az ország egyes főiskolái közt való szisztematikus felosztására felügyeljen, új katedrák, intézetek és gyűjtemények felállítását javaslatba hozza, a Cooperation Intellectuel szervezete körében mint conseil national működjék s a nemzetközi érintkezésben egyébként is mint a központi szerv egy neme szerepeljen. A mondott tanácsok jogi intézmények és jogi személyek, jogsértés esetén a közigazgatási bíróságnál jogorvoslatot kérhetnek a miniszter vagy szervei cselekedeteiért. Ez a jog, mely minden igazi önkormányzatnak legfőbb biztosítéka önállóságának biztosítására, a Magyar Tudományos Akadémiát és a Gyűjteményegyetemet is megilleti az 1923. évi I. tc. alapján s a később felállítandó tanácsokra is kiterjed.

Az eddigiekben vázolni igyekeztem, ami a terv egészekép előttünk lebegett. Legyen szabad most röviden arról szólanom, ami már megvalósult. Elsősorban ami a Gyűjteményegyetemet illeti, a kultúrpolitikusnak, aki igazgatásuk újjászervezéséhez fog, előzetesen egy kérdésben kell határozni.

Vannak államok, melyek az egyéni hivatalnok-szisztémát részesítik előnyben, s főképp fővárosi gyűjteményeik élére egyetlen szakembert, főigazgatót vagy intendánst állítanak, mint ahogy régebben az állami színházakat is egy intendáns vagy főigazgató vezette. Csakhogy a nyilvános gyűjte-

mények oly sokneműek, hogy egyetlen emberben alig lehet meg a kellő szakismeret ennyi különböző téren. Így hatásköre végül oly hivatallá válik, mely alapjában nem egyéb, mint a minisztérium illető osztálya. Mi ugyan az autonómiát választottuk, de nem álltunk meg egy kollégiális szervezet létesítésénél, hanem az államtól különálló jogi személlyé tettük és ráruháztuk az előbb állami archivumok, könyvtárak és múzeumok tulajdonjogát s önállásukat törvénnyel biztosítottuk.

A nyilvános gyűjtemények nagy különbözőségére való tekintettel (legyen elég itt egyrészt az állami levéltárra, másrészt a geológiai, botanikai és zoológiai gyűjteményekre rámutatni) felmerült a kérdés, nem volna-e célszerűbb minden nagyobb gyűjteményt autonóm alapon, de különállóan szervezni meg. E gondolattal azonban felhagytunk, mert ezáltal csupa kis önkormányzati testületek álltak volna elő, kellő életképesség nélkül. Igazi autonóm szellem csak ott fejlődik ki, ahol a közös munkára egyesített szabad elemeknek megvan az a felemelő érzésük, hogy nagyobb ügyek elintézésére hivatottak s nem csupán irányt nem adó véleményt nyilvánítanak, hanem joguk van elhatározásra is. Ha nincs érdemleges hatáskörük, a résztvevők elvesztik kedvüket s a szervezet felbomlik. Ezért mi nagy gyűjteményeinket egyetlen, életrevaló autonóm személlyé egyesítettük s ennek az állammal szemben is nagy önállóságot biztosítottunk.

Ennek a felépítésnek gyümölcsei hamarosan mutatkoztak. Az állampénztárba, ahova az emberek az adót fizetik, nem szívesen öntik bele azon felül az ajándékozó zacskó tartalmát. Egy önálló jogi személy azonban, mely az ország összes nagy levéltárait, könyvtárait és múzeumait magában foglalja, egyenesen felhívja a bőkezűséget és jótékonytságot. Gróf Apponyi Sándor és nemes élettársa, Esterházy Alexandra grófnő, egész vagyonukat a Gyűjteményegyetemre hagyták, úgyhogy az új intézmény több ezer kataszteri holddal Magyarország nagybirtokosai közé tartozik. Ez a felemelő példa még nagyobbvonalú követőre talált gróf Vigyázó Ferencben, aki több mint 21,000 holdat

hagyott a Magyar Tud. Akadémiára. Saját vagyonának jövedelmén kívül a Gyűjteményegyetem javára folynak be a múzeumok, könyvtárak és archívumok beléptidíjai és egyéb jövedelmei, melyek az állami támogatással együtt autonóm módon kezeltetnek és számoltatnak el a közoktatásügyi miniszter főfelügyelete alatt.

A nagy gyűjtemények összeolvasztásának természetes következménye, hogy alkalmazottaik is egyesítették. E téren három főcsoport van: egy a tudományos hivatalnokoké, egy a tudományos és technikai segédszemélyzeté s egy az adminisztratív hivatalnokoké. Azelőtt az egyes intézmények hivatali létszáma csekély volt, így az állami levéltáré s az iparművészeti múzeumé, úgyhogy rendszeres előmenetel sem volt lehetséges. Most a Gyűjteményegyetem tudományos hivatalnoki kara 97 alkalmazottból áll; ez a státus az egyetemek adjunktusaival és asszisztenseivel együtt valóságos gyűjtőmedence, melyből a filozófiai és természettudományi fakultás tanárai rekrutálódnak. Ki szánná el magát manapság a társadalom végzetes elszegényedése mellett tudományos pályára, ha nem volnának előtte nyitva oly állások, melyekben a tanulmányai befejeztétől egy tanszék elnyeréséig elfolyó éveket eltöltheti? Minthogy ezidőszerint a tudományos kutatóintézetek alkalmazottai ehhez a tudományos státushoz tartoznak, ez magában foglalja a jövőbeli magyar tudományosságnak mintegy felét. Hisztórikusok, archaeológusok, művészet- és kultúrtörténészek, földrajz-tudósok, folkloristák együtt dolgoznak itt kémikusokkal, biokémikusokkal, fiziológusokkal, az ásvány-, növény- és állattan bűváraival stb., egyszerűen olyan orchidea-kert ez, melynek vezetője minden cserép virággal külön foglalkozik.

Ennek megfelelően a Gyűjteményegyetem tanácsának legfőbb joga előmenetelek alkalmával a kandidálás, e tekintetben a közoktatási miniszternek csak vétő-joga van. Ha a közoktatási miniszter oly valakit nevezne ki, csak egyszerű segédlevéltárnoknak vagy obszervátornak is, kit a tanács fel nem terjesztett, a tanács előtt nyitva áll az út, hogy a Közigazgatási Bíróságnál a miniszteri rendelkezésnek érvényen kívül helyezését kérje. A tanács összeállítása olyan,

hogy félig a gyűjtemények igazgatóiból, felerészben pedig tanárokból áll, akiknek szemináriumaiából, intézeteiből vagy laboratóriumaiból kerülnek ki a jelöltek. Minthogy pedig ez a tanács szerves kapcsolatban áll azzal a másikkal, mely a bel- és külföldi stipendiumokat osztja szét, ezáltal meg van adva a lehetőség az egyetemi tanároknak egyrészt arra, hogy érdemes hallgatóikat évenként ösztöndíjakhoz juttassák, másrészt, hogy — mint a Gyűjteményegyetem tanácsa tagjai — tanítványaikat oda kineveztessék. Ez a rendszer teljesen bevált, és nyugodt lélekkel elmondhatni, hogy azon hét év alatt, mióta e szervezet fennáll, sikerült főiskoláink legjobb végzett hallgatóit termékeny külföldi tanulmányok után ezen az úton bekapcsolni a tudományos munkásságba.

A Gyűjteményegyetemnek egyéb jelentős jogköre is van. Körülírja az egyes intézmények gyűjtő-tevékenységének határát, melyen belül az egyes gyűjtemények új anyagot szerezhhetnek. Ezáltal ki van küszöbölve a párhuzamos gyűjtés vagy éppen a bevásárlásoknál való versengés. A tanács elrendelheti egyes kéziratoknak, könyveknek, múzeumi tárgyaknak és műszereknek egyik gyűjteményből a másikba való áthelyezését; ennek semmi jogi akadályja nincs, mint-hogy az egész állomány tulajdonosa ugyanaz a személy.

A Gyűjteményegyetem befolyását és tekintélyét még egy jelentős alkotmányjogi úton növeltük, képviselőket adván számára a Felsőházban. A tanács egy tagot választ a Felsőházba, aki ott különösen a költségvetés tárgyalása közben a múzeumok és könyvtárak érdekét a nagy nyilvánosság előtt megvédelmezheti. E Gyűjteményegyetemnek van alárendelve a Bibliográfiai Központ is, mely a nemzetközi könyv- és folyóiratcserét intézi s az így nyert anyagot tervszerűen osztja el az ország könyvtárai közt.

Új eszmék első alkalmazásuknál rendszerint sok támadásnak vannak kitéve, s így a múzeumok és könyvtárak újjászervezése körül is heves vita támadt. Nem hiányoztak jószok, akik a reform csődjét jövendölték. Egypár év múlva azonban nyilvános gyűjteményeinkben oly eleven élet kerített, hogy a gáncoskodók elhallgattak, sőt ezt a szervezeti eszmét a felsőbb kultúra más területeire is átvihettük.

A következő lépés az ösztöndíjak szabályozása volt az 1927. évi XIII. tc. útján. Veszedelmet rejtő ábránd, ha számra nézve kis nemzetek azt képzelik, hogy önmagukból minden kultúrértéket létrehozhatnak, melyek egy modern nemzet szellemi életét kitöltik. Természetesen mindig vigyázni kell arra, hogy az átvett kulturális elemek az őseredeti vonásokat el ne nyomják, hogy az illető nép sajátos, egyéni jellegzetességét el ne töröljék. Egy neme ez a kultúrpolitikai vegytannak, mely egészséges kapcsolatba hozza a hazai és külföldi kultúrelemeket. Ez a gondolat vezérelt, mikor 166 külföldi ösztöndíjat alapítottunk. A kis nemzeteknek állandóan ügyelniük kell arra, hogy tudományos és művészeti téren az utánpótlást biztosítsák. Ausztriára nézve ez a kérdés nem probléma, mert ha államilag el van is választva Németországtól, szellemileg a német kultúrának alkatrésze. Nagyon elütő ettől és végzetteljes egy számra nézve kis nemzet helyzete, milyen a magyar, amely Közép-Európában ethnikai és nyelvi tekintetben teljesen elkülönözve áll. Nekünk igen nagy gondot kell arra fordítanunk, hogy tudományos és művészeti tekintetben a folytonosság meg ne szakadjon. Ezen célból küldjük ki klasszika-filológusainkat és archaeológusainkat Párizsba és Rómába, germanistáinkat Bécsbe és Berlinbe, angol nyelvészeinket Aberdeenbe, fizikusainkat, kémikusainkat és fiziológusainkat Berlin-, Dahlem- és Cambridge-be, orvosainkat Bécsbe, technikusainkat és közgazdászainkat az Egyesült-Államokba, történetkutatóinkat Bécsbe és Rómába, művészeinket Rómába és Párizsba, jövő diplomatainkat Genfbe, Párizsba és Oxfordba, katolikus teológusainkat Rómába, Bécsbe és Münsterbe, a protestánsokat Genf és Berlin városaiba. Bécs, Berlin és Róma városaiban Collegium Hungaricumaink vannak. Újabban Párizsban is van egy keletkezében. A Collegium Hungaricum nemcsak üres név, hanem törvény által létrehozott intézmény-típus, mely rendszerint több különböző osztályból áll. Keretében Bécsben és Rómában történeti kutatóintézetek működnek. Rómában egy osztálya művészeknek szolgál műtermekkel. Valamennyi otthont nyújt fiatal tudósoknak, akik tudori és mérnöki diplomájukat megszerelve

ismereteik gyarapítása céljából bizonyos intézetekben dolgoznak. Csak modern filológusaink mennek ki nyelvismereiteik tökéletesítése végett már tanulmányidejük alatt a külföldre. A Collegiumok ingyen helyeket nyújtanak, ezzel szemben a többi városban ösztöndíjösszegeket osztunk szét. Ösztöndíj-rendszerünk azonban hiányos volna, ha csak külföldi ösztöndíjakat osztogatnánk. Vannak szám szerint nem korlátozott belföldi stipendiumaink is, olyan fiatal szakemberek számára, akik intézetekben, laboratóriumokban, klinikákon vagy műtermekben dolgoznak tovább vagy más magyar egyetemeken folytatják tanulmányaikat. Magyarország kicsinységéhez és szegénységéhez mérten nagy összegeket fordít e célra. Éppen azért e téren minden politikai beavatkozást félre kellett hárítani s biztonságot szerezni a tekintetben, hogy ezek szétosztásánál szelekció, nem pedig protekció érvényesül. Ösztöndíj-tanácsot állítottunk fel, amelyben minden egyetem és főiskola, minden gyűjtemény- és kutatóintézet s természetesen minden fő tudományszak képviselve van. Ezt illeti a kandidálás joga a tudományos és művészeti ösztöndíjak dolgában. A miniszternek ez esetben is csak vétő-joga van. Ez a tanács, melynek a külföldi Collegium Hungaricumok is alá vannak rendelve, tartozik figyelemmel kísérrni, mely tudományszakok terén lehet szükség belátható időn belül utánpótlásra, mely új tudományágaknak nincsenek még nálunk képviselői. Figyelemmel kell kísérrnie továbbá a szellemi élet fejlődését a külföldön s ezen a széles alapon kell felállítania szerves tervben a tudományos utánpótlás biztosítását. Ez az újítás is bevált. Mikor a múlt év április havában a német Archaeológiai Intézet százéves fennállása alkalmával Berlinben jártam, ottani professzorok s egyik kutatóintézet igazgatója megkérdeztek, mily rendszerrel érjük el, hogy oly derék, fiatal tudósokat tudunk ösztöndíjakkal külföldre küldeni. Az Ösztöndíj-tanács teljes függetlensége a Rockefeller-Foundation bizalmát is oly mértékben megszerezte, hogy a vezetőség a Magyarországnak szánt összeget egy összegben utalta át és az ösztöndíjasok kiválasztását a Tanácsra bízta.

Az említett két tanácsnak az igazgatási külsőségek

csökkentése céljából közös az adminisztrációja. A külföldi intézetek épületei is a Gyűjteményegyetem nevére, mint jogi személyre vannak telekkönyvezve. A két Tanácsnak azonban külön főtitkára van ; az Ösztöndíj-tanács főtitkára egy egyetemi tanár, aki a titkárságot mellesleg látja el.

Egy harmadik tanács szervezése a természettudományi kutatások számára törvényhozásilag már el van határozva, de csak a legközelebbi időben fog megszerveztetni. Itt tehát csak arra szorítkozom, hogy röviden vázoljam az 1930. évi VI. tc.-et. E szót «természettudomány» a legtágabb értelemben vesszük s az elméleti mellett az alkalmazott természettudományra is értjük, nevezetesen az orvosi, technikai és mezőgazdasági ágra. Három egyetemen : Budapesten, Szegeden, Debrecenben van természettudományi tanszékünk, s Szegeden egész külön matematikai és természettudományi fakultásunk. Technikai főiskolánk s budapesti közgazdasági fakultásunk mellett van két természettudományi kutatóintézetünk s ide csatlakoznak a többi szakminisztériumok alá rendelt szakiskolák és kísérleti intézetek. A legtöbb laboratóriumban természetesen nemcsak tanítás, hanem kutatás is folyik ; az összefoglaló szervezet eddigi hiánya mellett azonban a kutatók saját céljaikat követték s főként kedvenc problémáikkal foglalkoztak. Így egyrészt párhuzamos munka folyt, másrészt igen fontos kérdések, olykor fő problémák feldolgozatlanul maradtak. Egyre több hang követelte a rendszeres munkafelosztást, amit csak az biztosíthat, ha oly fórum állítatik fel, ahol a helyzet, a fennálló hiányok, valamint az ország különleges szükségleteinek alapos megvitatása után szerves, általános program állítatik fel az elméleti és gyakorlati kutatás tervszerű fejlesztésére és az a bel- és külföldi tudományos mozgalmak figyelembevételével időről-időre kiegészítettetik. Hangsúlyozni kívánom, hogy eszünk ágában sincs az egyéni szabad kutatást korlátozni ; célunk csupán annyi, hogy az egyes tudósokat a magyar kutatás esetleges hézagaira figyelmeztessük, amennyiben arra a készség megvan, e hézagokat kitöltsük s az erre vonatkozó tudományos munkának az előfeltételeket megadjuk.

Szükség volt egy kutató-alap létesítésére. A főiskoláknak rendszerint rendelkezésükre állnak azok a hitelek, amelyek főképp a tanítási célokra nélkülözhetetlenek, de a drága készülékek, kísérleti állatok, kémiai szerek, melyekre a kutatásnak szüksége van, csak szűkösen jutnak ki az egyetemi intézeteknek. E hiány elkerülésére törvényhozási úton oly alap létesített, melyből azok a tudósok és laboratóriumaik részesülnek, akik kutatásaikban különleges célokat követnek és szigorún körülírt program szerint járnak el. A dolog természetéből következik, hogy ezen alap megfelelő szétosztását a minisztérium alig eszközölheti célszerűen. Ez a működés is a Tanácsra van tehát bízva, ez pedig egy albizottságra bízva az eszközök beszerzését és kezelését, azoknak tulajdonosa is marad s a kutatás befejeztével azokat visszaköveteli.

A Természettudományi Tanács, melyben nemcsak az érdekelt főiskolák és intézetek, hanem a természettudománynak minden ága is képviselve van, működésében közvagyonot kezel, főleg az állami hozzájárulást. E mellett egyrészt tudósokból, másrészt a nagybankok, gyárak és nagy mezőgazdasági üzemek képviselőiből szabad egyesület alakult, a Széchenyi István-Társaság, amely évente jelentékeny összegeket teremt elő kutatási célokra. E két szervezet közt a feladatok úgy oszlanak meg, hogy a Széchenyi-Társaság azokat a kutatásokat támogatja, amelyek közvetlenül gyakorlati célokat szolgálnak, minő pld. a barnaszén jobb kihasználása. a Tanács ellenben azokat a munkákat gyámolítja, amelyek szintén vezethetnek ugyan gyakorlati eredményekhez, amelyeknél azonban nem a közvetlen gyakorlati hasznosság, hanem inkább a kutatás áll előtérben. Ennyire jutott el a tervezett szervezés nyolcévi hivataloskodásom alatt. Ha az egész szervezetet a maga elejétől fogva szem előtt tartott öt tanácsával egyetlen törvényjavaslattal mint valami tudományos codexszel egyszerre próbáltuk volna életbe léptetni, valószínűleg az egész terv zátonyra jutott volna. A lépésről-lépésre való haladás s az időközben jelentkező eredmények azt eredményezték, hogy a még hiányzó részek kiépítésének folytatását most természetesnek és kívánatosnak tartják.

Különösen a klasszikus és a modern filológia s a történet-tudomány képviselői sürgetnek, hogy a szellemi tudományokra nézve is országos kongresszust hívjunk össze, mert azt remélik, meggyőzhetik a közvéleményt a szellemtudományok előbbvitelét célzó hasonló kutatási alap szükséges voltáról.

A rendszer, amely ily módon fejlődött ki és fejlődik tovább, egy kis ország szükségleteihez és különleges helyzetünkhöz van mérve, hogy a tudomány ápolásának közvetlen célja mellett egy távolabbi, magasabb nemzeti célt is szolgáljon : Kelet-Európa népei közt kulturális helyzetünknek fenntartását és emelését. A felbomlott osztrák-magyar monarchiának kétségkívül két magja volt, egyrészt az osztrák koronartományok, másrészt Magyarország. Osztrákok és magyarok egy változó, mégis dicsőséges történet folyamán, mindketten sokat szenvedtünk, nagy áldozatokat hoztunk és keményen dolgoztunk. A verejték, könny és vér nemes gyümölcseképpen az idők folyamán gazdag kultúrára tettünk szert, úgyhogy az összeomlás után is a romok alatt megmaradt számunkra két örök érték : becsület és műveltség. Ezeket ápolni, nyomor és inség közt is fenntartani szent kötelességünk. Ausztriát nem fenyegeti annyira veszedelem, mert szűkebb hazája az általános német műveltségben óriás szellemi hátvédre támaszkodik. Nekünk magyaroknak azonban ethnikai és nyelvi elszigeteltségünkben nagy áldozatokat kell hozni, mert ha eltűrjük, hogy keleti szomszédaink kulturális téren túlszárnyaljanak, akkor ütött az óránk. E meggondolás bírta rá Magyarországot, hogy az utolsó tíz esztendőben kulturális célokra oly nagy áldozatokat hozzon, s ez a történeti szükségesség kényszerít egyúttal oly szervezeti formák kigondolására, melyek alkalmasak arra, hogy az emberi szellem legfinomabb virágát, a magas kultúrát ápolják és fejlesszék.

GRÓF KLEBELSBERG KUNO.

A HITEL KORSZAKOS JELENTŐSÉGE.

A Széchenyi évszázados ünnepélyek egy fél évtized óta tartanak. A Magyar Tudományos Akadémia alapítására tett első lépést lélekemelő módon, nemzetközi keretben ünnepeltük meg akkor. Itt azután egész sora hangzott el a tanulmányoknak, melyek feltűntetik, hogy egy század óta ez a legfőbb közművelődési intézetünk mit tett és miben hatott az egyes tudományzakok fejlesztésére. Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület, a «Legnagyobb Magyar» első három alkotásának egyike, folyó évi június 15-én szintén nemzetközi keretekben tartja meg a maga centenáriumát. És még egypár évtizedig nem is fognak megszűnhetni az ilyen hálás megemlékezések. Hiszen ha szétttekintünk hazánk fővárosában, sőt magában az országban, az Ő nemzet-átalakító reformjának eszközeivel, alkotásaival és műveivel találkozunk lépten-nyomon. Igazán mondható, hogy ha emlékjeleit keresed, tekints körül: si requiris monumenta, circumspice.

Ily körülmények közt önként merül fel az a kérdés, hogy indokolt-e egyetlen munkája megjelenésének centenáriumát megülni? Alig lehet kétség, hogy e kérdésre határozott igennel kell felelni. Röviden ezt azzal indokolhatni: mert a *Hitel* megjelenése nem volt egyszerű tény, hanem fontos esemény. A Legnagyobb Magyar, kinek méltatásával nem foglalkozhatunk elégszer kellő kegyelettel és megértő figyelemmel, vele mutatott rá arra az archimedesi pontra, amelyet felhasználva, ki lehetett és ő ki tudta emelni a nemzetet abból az életveszélyes posványból, ahol leledzett; amelyből nemzetünk jobbjai mindenáron szabadulni kívántak, de nem tudtak. Első nagyobb és általános hatásra szánt e művével jött, s az a nemzedék, mely addig csak

búsan szavalgatta, hogy «régi dicsőségünk, hol késel az éji homályban», egyszerre meglátta az irányt, melyben haladnia kell. Ez ma köztudattá vált ugyan, de a jelzett tény megállapításával nem érhetjük be; termékennyé, bőven gyümölcsözővé kell tennünk e tudatot. Benne gazdag és becses tanulságok rejlenek, melyekre ép oly mértékben vagyunk utalva, mint valánk akkor, midőn ingoványban voltunk elsüllyedve, ma, mikor romok beláthatatlan halma-zaiból kell menekülnünk.

Íme, a jelen ünneplés száraz indokolása. Többszörösen alá kell azt húznunk. E végből tehát vegyük elő e munkát, hogy megjelenésének szokatlan alakját és mélyreható eszmetartalmát az Ő korára való tekintettel élesebben megvilágosítva kellően értékelhessük és megbecsüljük.

Meglepő volt külalakja és megrázó az, amit gondolatokban felölelt. Az első alatt értem alaphangját, az egészet átlengő nemes hangulatot és megragadó irányát. Az alaphangra mondható, hogy a kellem és erő ölelkezéséből származott. Címlapjának hátán e szavak olvashatók: «The strong resist, the weak dispair», «az erős ellenáll, csak a gyöngesik kétségbe». Az uralkodott lemondás helyett a büszke önértetet és a férfias, bátor önbizalmat szólaltatja meg. Művét behízelt, szívhez szóló hangon «honunk szebblelkű asszonyainak», a honleányoknak ajánlja, arra kérve őket, hogy nyájas kegyességgel vegyék pártfogásukba. A *Hitel* — hangoztatja itt — rokon fogalom a hűséggel és a polgári erénnyel. Neveljék arra gyermekeiket; lelki erőt és elszánt bátorságot öntsenek a férfiakba, akik, ha hazafias küzdelemben kifáradtak, éltök alkonyán jutalmul főleg tőlük nyerhetik el az érdemkoszorút, mert ők természetes védangyalai a polgári erényeknek és a nemzetiségnek. Ők emelhetik égbe a port és halhatatlanságra a halandót. Végül előzetesen is hálát mond nekik gyöngéd támogatásukért.

Irályán pedig minden sajátossága mellett sem látszik már meg, hogy küzdene a szóval, holott 1826. évi május 6-i levelében báró Wesselényi Miklóshoz még azt mondja: «Tudod, mily erőltetéssel írok az anyám nyelvén». E művében már szabatosan jutnak kifejezésre mélyen járó gondolatai és

sugárzik ki szívének egész melege. Ezt, de az egész művet átható hangulatot is, egy idézet végszavából szembeötlővé teszi: «Gyermekeink boldogságáért — írja ott — fáradozni és éltök tavaszán megfosztatni tőlük; olyat imádni, aki gyűlöl; hívnék tartott barát által megcsaltni: ezek szívrepesztő kínok; de tűrhetőbbek a minden hazánkfiától való kárhoztatás és elhagyatásnál. Azonban az ilyen áldozatra is késznek kell lenni az igazán lelkes hazafinak, mert aki a közönségnek használni akar, annak legelső kötelessége magáról egészen megfeledkezni. Aki ezt nem cselekedheti, az nem is lesz soha valóban hasznos embere hazájának.»

Ha mindazt, amit külalakjáról mondtam, szem előtt tartjuk és Széchenyi írómodorával megbarátkoztunk, a *Hitelt* történetien beállítva ma nemcsak tanulsággal, hanem élvezettel is lehet olvasni.

Azonban sokkal megkapóbb volt a mű eszmetartalma, mely a jóhangulat keltése által simult utakon könnyebben jutott el a helyzet javítását hön óhajtó elmékhez. Olyan volt az, melyet az ő korában csupán egy képzett nemzetgazda és lánglelkű társadalmi politikus nyujthatott. Báró Kemény Zsigmond szerint ragyogó, hanem szabálytalan elmeterméke egy lángezü, de higgadt tervű agitátornak, s a lelkesedés és költői képzelem virágai közé takart vakmerő kezdeményezés. Irodalomtörténetünk megteremtője, Toldy Ferenc szerint pedig oly tett, mely a század legnagyobb eseményei közé számítható. Megkapta később a Marczibányi-intézet nagy díját is. Viszota Gyula, legszorgalmasabb és legtermékenyebb Széchenyi-kutatónk, a *Hitel* keletkezésének történetéről írt s az Akadémiának 1916. évi február havában bemutatott terjedelmes értekezésében kiderítette, hogy mily körültekintéssel fogott szerkesztéséhez. Kiderül abból, hogy a legtöbb elítélő megállapítása a saját kedvezőtlen élményein alapszik. A könyvvizsgálati cenzornak (Naplóiban csak D. kezdőbetűvel van megjelölve) előzetesen megmutatta e munkáját. Ez azt felelte neki, hogy a *Hitel* nagy feltűnést fog okozni, szerzőjét megkövezik, de használni fog. Ő, a cenzor, ugyan elveszti miatta a kenyerét, de a kinyomási engedélyt aláírja.

A 270 lapra terjedő mű gondolatmenete a következő:

Széchenyi gazdasági hátramaradottságunk okainak kutatásával foglalkozik e dolgozatában. Azt bizonyítja, hogy az akkori bajoknak gyökere a hűbéri, helyesen a rendi intézményekből és az ezekkel kapcsolatos elmaradott felfogásból táplálkozik. A sérelmi politika a kormány által kívánta volna bajainkat meggyógyítani, aminek következménye a tétlenség, az erélyes közreműködés hiánya és a sikertelenség minden téren. Az ősiség lehetetlenné teszi a hitel kifejlődését, mert biztosítékot a nemesek nyújtani nem képesek. Inkább az adósokat, mint a hitelezőket pártolja a törvény, minek következtében a tőke azután nem áll a birtokosok rendelkezésére. Ez egyik oka annak, hogy a magyar birtokos szegényebb, mint birtokához képest lennie kellene.

A föld és a munka tőke által nem lévén kellőleg megtermékenyíthető, semminek sincs itt olyan értéke, mint ha a forgalom szabad lenne; most a földesúr tehetetlen, mert birtoka le van kötve. A tőke nálunk kevés és félénk, mert hitelviszonyaink rosszul vannak rendezve. Innen az általános pangás, az ipar fejletlensége, a csekély üzleti szellem és a tájékozatlanság. A másutt oly nagy sikereket előmozdító közgazdasági vívmányok felhasználása tekintetében káros a robot és dézsma, az osztatlan legelők és birtokok s a céhek és árlimitációk rendszere. A magyar gazda nem javíthatja földjét; tőkét nem ruházhat be.

Mindenféle kiváltságok és egyedáruságok akadályozzák a fejlődést. A jobbágy felületesen végzi kényszermunkáját, mely így termelékeny alig lehet. A munkaidő elpazaroltatik; 60,000 robotos napszám nem eredményez több munkahatályt, mint amennyit 20,000 megfizetett napszámmal könnyen lehetne elérni. A dézsma oly szolgáltatás, mely a jobbágy törekvését úgyszólván bünteti, mert mennél jobban iparkodik és mennél többet termel, annál nagyobb tizedet kell neki beszolgáltatni. Hogy Magyarországnak nincsen kereskedelme, ennek okát első sorban ugyan kedvezőtlen földrajzi fekvésünk, forgalmunk irányával ellentétes folyású folyamrendszerünk, utaink rosszasága és általában közlekedési eszközeink tökéletlensége és tőkeszegénységünk teszik, amik-

hez sok esetben a kiviteli vámok súlyos volta is járul; de ennek részben magunk is okai vagyunk, mert nem eleget, nem elég olcsón és nem megbízhatóan termelünk. A belső fogyasztás nem nagy; ennek következtében egész belforgalmunk lassú folyású.

Mindezen segítene az, ha a hitelt biztosabb alapokra fektetnők, ha nagyobb szorgalommal és jobban elrendezett munkával termelnénk, ha a versenyt jutalmak kitűzése által megteremtenők a gazdák között, ha az alaposabb szakismertetek elterjednének, ha a megbízhatóság és szilárdság jobban áthatná a forgalmat, ha az erőket inkább tudnók egyesíteni s a kereskedelmi, ipari és általában az üzleti élettel szemben táplált előítéleteket ki tudnók irtani, ha a munkafelosztást jobban vinnők keresztül, váltó- és kereskedelmi törvényt hoznánk be s az egész igazságszolgáltatást javítanók. Azonban voltakép nem teszünk semmit. Az emberek csak panaszkodnak, de alapokat csak kivételesen rak valaki.

Telve van Széchenyi e munkája köz- és társasállapotaink éles, gyakran gúnyos bírálatával. Megtámadja a nemességet és különösen a főurakat azért, mert nem teljesítik kötelességeiket; még akik tesznek is valamit, sokfélélt akarnak egyszerre tenni. Eljárásuk hasonló a szalmatűz fellobbanásához. Magunkat és országunkat folyton csak dicsérjük, pedig ez kevésbé visz előre, mint hátramaradásunk és hibáink őszinte beismerése és azoknak férfias elhatározással való orvoslása. Jobban véljük bírni magunkat, mint ahogy tényleg bírjuk s ezen képzelgésünknek megfelelőleg élünk. Rosszul gazdálkodunk, mert a pénzt vagy ész nélkül pazaroljuk vagy oktalan módon fukarkodva felhalmozzuk. Ismeretekben is hátra vagyunk, mert a legtudósabb is közöttünk annyit nem tud, hogy abból több százezer tudós lehetne bölcs. De van azért sok jó tulajdonságunk, s ha felelősen és a rendelkezésünkre álló eszközöket felhasználjuk, akkor kiváló helyet foglalhatunk el a nemzetek között. Azonban a törzsekös magyar egy lépésnyire sem akar haladni a világban; pedig a föld forog! Ezt a nevelés hiányos voltának s a túláradó balvéleményeknek kell tulajdonítani.

Nem rekedt vagy gyöngye hangon szükséges ezt hirdetni,

hanem harsányan, mert többet használ hazájának az, aki hátramaradását fejtegeti, mint aki annak dícséretére pazarolja idejét. Ha mindezt megszívleli a magyarság és megemberelvén magát, népből nemzetté válik, akkor jóslata az, hogy Magyarország tulajdonkép nem volt, hanem lesz.

Ez a mű nálunk példátlan hatást idézett elő.

Trattner és Károlyi könyvkiadók a munka megjelenése után öt hónap múlva harmadik kiadást rendeztek belőle, mivel a két elsőt több ezer példányban szétkapkodták. Mindjárt akkor német nyelvre is lefordították. E fordítás itthon és Bécsben elterjedt, de nálunk, a felvidéken, rossz benyomást tett, mert — mint a fiatal Pulszky Ferenc észlelte és emlékirataiban később megírta, azt mondták, hogy a haszonelvet hirdető Bentham kandikál ki belőle. Az osztrák fővárosban semmi hatást sem tett, ellenben nemtője, öt év múlva imádott felesége, gróf Seilern Crescentia, nagyon lelkesedett érte. A dedikációban a «széplelkű asszonyok» közt első sorban reá gondolt.

Az ifjúság és az ország haladni kívánó összes elemei mint a megváltás szózatát ünnepelték azt. Ezek hangulatát tükrözteti vissza báró Wesselényi Miklósnak Széchenyihez intézett következő levele: «Csak a napokban kaphatám a Hitelt kezembe. Lelkes munka, szép, jó, erős; nem lehet, hogy sokat ne használjon. Gyönyörrel kóstolom, ízlelem, táplálom vele magam. Tiszta szívemből örülök neki, pedig több s megvallom kedves magzataimat gyilkolta meg; amiket írtam, sokat ki kell törölnöm, mert Te éppen azt, de sokkal szebben, jobban már mondod. Érzéseink s látásunk egyformasága oly nagy, hogy egész darabokat, sőt konstrukciókat is talállok, melyek az enyimbem megvannak.

Egész munkád oly velősen van írva, a képek annyira az eleven élettől véve, annyi a fűszer benne, oly könnyű és játszi fordulások s felsőbb gyalultság szagjával teli, hogy minden kedvemet elvesztettem írni. Áldom az eget, hogy oly tiszta lélekben az ész oly eleven fáklyáját gyujtotta s annak erős akaratot adott, még pedig nem 1—5—10 évekre valót, hanem aere perenniust, s azt a férfit hazámfvá, barátommá tette.»

Azonban nem mindenütt fogadták ily lelkesen Széchenyi ezen munkáját. Így például 1831 októberben gróf Károlyi György levélben értesíti őt, hogy a felvidéken Klobusitzky házát a kolera miatt fellázadt csőcselék ostromolván, ez alkalommal egy zugprókátor ott találván az asztalon a *Hitel* egy példányát, felkapta és annak némely helyeit tótul magyarázgatta a parasztoknak, hogy őket még jobban felingerelje. Az ultra konzervatív gróf Cziráky Antal élénk visszatetszését fejezte ki. Később a Lánchíd építésének is esküdt ellensége volt, mivel ezáltal nemcsak a nemesség vámmmentességét, hanem az ősi magyar alkotmány alapját látta veszélyben forogni. Tőle származik az a jeles mondás, hogy kész három napig is várni a zajló Duna partján s várni, míg a jég lefolyik rajta, de a Lánchíd-törvényt nem szavazza meg. Az öreg báró Eötvös Ignác pedig célzatosan terjesztette a *Hitel* forradalmi, lázító hatásának hírét. Továbbá hatalmas ellenfele támadt gróf Dessewffy Józsefben, ki a *Hitel Taglalatja* cím alatt bírálatot írt róla; minden gyengéjét, egyes látszólagos következetlenségeit, zilált írmodorát, törvényeinkben való állítólagos járatlanságát veti szemére és el nem hallgatja, hanem azt a kritika minden fegyverével, a jó szándék és nemes érzület elismerése mellett is kegyetlenül széttagolta. Legmelegebb tisztelőjéből, aki Széchenyi «szép példá»-ját az 1825-i országgyűlésen egy fennkölt ódával dicsőíté, lett az ő legszigorúbb kritikusa.

Gróf Dessewffy ezen Kassán 1831-ben megjelent bíráló munkáját kissé bővebben elemzem, mert ez az azon korbéli haladottabb politikusok felfogását kellőleg feltüntetni alkalmas és mivel ezt az elemzést tudtommal eddig egy újabkori hasontárgyú dolgozat sem nyújtja, pedig a kiváló főúr és hazafi emléke, akinek leszármazóit is több nemzedéken át hasonlóknak tapasztaltuk, megérdemli, hogy őt ne úgy ismerje az utókor, mint aki a Széchenyi reformeszméivel szemben egyszerűen az avas maradiságot képviselte.

A magyar ifjúságnak ajánlja e művét, amint Széchenyi honunk szebbelkű asszonyaihoz intézte ajánlatát. Ő kívánja, hogy akiket az asszonyok szültek, azok a széplelkű és testű hölgyek kegyeit erélyök és magukviselete által

igyekezzenek megérdemelni. Előszavában azt mondja, hogy örvendhet az ország és irodalom Széchenyi könyvének, mert az tele van szellemmel, gondolatokkal, részvétet keltő előadással és eredetiséggel. A Széchenyi szép elméje sok eszmét ébreszt, habár előadása nem rendszeres s gyakran kíméletlenül rázza meg nemzetét, hogy aluszékonyságából felébressze. De bármily nemes volt is célja, mivel egyben-másban tévedett, sokszor pedig túlzásba esett, barátainak kérelme folytán ő ezt a munkát szakasról-szakaszra véve elemezni fogja, és pedig a mű azon példányának alapján, melyet a szerzőtől kapott ajándékba, meg levén győződve, hogy ez az őszinte szóért nem fog megharagudni, mert vele együtt a jót, a hasznost, a szépet akarja szolgálni azáltal. És csakugyan gróf Dessewffy József általában véve e műben is, mint 1828-ban a *Felsőmagyarországi Minervában* közölt költeményében, nagy elismeréssel nyilatkozik Széchenyiről, de munkájának részleteiben sok olyat talál, ami kifogásolni való.

Először is kifogásolja, hogy mindenről többet beszél e műben, mint a hitelről. Kitérései ugyan igen mulatságosak és tanulságosak, de nagy tehetségével nem alkalmazkodik a kevésbbé emelkedett elmék igényeihez. Szereti a nagyon képleges beszédmódot, sőt következtetései sem mindig folynak az általa felállított előzményekből. A fűszerezett szellemű eledelben sok a bab, a honi paprika és sok a külföldi bors. Általában véve Széchenyi nemes törekvéseit elismeri, de kifogásolja azt, hogy az országnak intézményeit s különösen alkotmányát nem ismeri eléggé. A tapasztalható hiányokat és visszaéléseket nagyon is általánosítja s egész osztályokról, sőt az egész nemzetről gyakran igazságtalanul elítélőleg nyilatkozik, pedig a prózában mindenkinek mértéket kell tartani, főleg midőn egész nemzeteket dicsér vagy gyaláz az ember. Mindezt azonban gr. Dessewffy József szintén nem rendszeresen adja elő, hanem Széchenyi *Hitelének* eszmemenetét követve, oly rapszodikusán és rendszertelenül, mint amilyen szerinte az általa taglalt munkának egész szerkezete. Nem tagadja azt, hogy sok baj van nálunk, Ő a hibákat nem akarja leplezni. Sok mindenféle nemzeti hibát szívesen változtatna át nemzeti erénnyé. Általában pedig jobb neve-

lést, felvilágosodottabb hazafiságot óhajtana. De egészben véve nem tartja helyesnek azt, hogy a nemzet ellen felhozható gáncsokat túlozva adják elő.

Dessewffy József a Széchenyi által Magyarországnak közállapotairól festett képet azáltal igyekszik kiegyesítenni, hogy az annak alkatelemeit alkotó tényezők közül mindegyikkel az osztó igazság szerint bánik el. Elismeri, hogy a magyar nemesség is hibás egyben-másban, de hogy az ország annyira hátramaradt, azt gr. Dessewffy József túlnyomólag annak tulajdonítja, hogy a királyság már századok óta úgy bánt hazánkkal, ahogy nem kellett volna. A cenzúrára való tekintettel e munkában ugyan óvatos kíván lenni, de a nemzet közönyössége és álomkórsága következtében beállott elmaradottság okait még sem engedheti egészen a nemzetnek tulajdonítani. Az ország függetlensége, önállósága ellen századok óta folytonos támadásokat intéznek, különösen a gazdasági téren. Ezt világosabban csak azért nem fejezi ki, mert a cenzúra különben nem engedte volna meg, hogy munkája megjelenjék. De ott, ahol szabadon szólhat, sohasem mulasztja el, hogy a nemzet ellen felhozható vádak mellett fel ne tüntesse az enyhítő körülményeket is. A külföldi példa ajánlását csak módjával tartja hasznosnak, mert igaz ugyan, hogy időjártával eléggé elkorcsosodtunk és elfajultunk; hogy haladásunk sem követte mindenben nemzeti szellemünk és sajtáságaink természetes útját; de vigyáznunk kell, hogy csupán a jó külföldit honosítsuk meg, s ne hintsük el valamely új dudvának is magjait, melyek által azután csak a saját gazunkat szaporítjuk. Helyesli, hogy Széchenyi az erők egyesítése által igyekszik hatni, de a nagymérvű munkafelosztás ajánlásával szemben, azt hiszi, kötelessége utalni arra, hogy a magyar művelődésnek egyik előnyös sajtásága a sokoldalúság. Különben ő azt észleli Széchenyi modorában és eljárásában, hogy úgy tesz, mint a szeretők szoktak: legyaláz, felbosszant, megráz, azután pedig édes balzsamot önt sebeinkre. Határozottan rosszalja azonban, hogy a reformokat rögtönösen, minden átmenet nélkül akarja keresztülvinni, hogy a nemességet a maga egészében elítéli azokért, akik visszaéléseket követnek el.

Egyoldalúságot tanusít akkor is, midőn azt állítja, hogy minden a nemzettől függ és szem elől téveszti, hogy kezeink sok irányban mennyire kötve vannak. Szerinte Széchenyi félreismeri a földesúr és jobbágy közötti viszonynak lényegét és újabb alakulatát is. Van visszaélés, van helytelenség elég, de a jobbágyokhoz Széchenyinek más hangon kellett volna szólania. Nem helyes azokat felizgatni a földesúr ellen, akit igazságtalanság volna a robottól és a dézsmától kárpótlás nélkül megfosztani. A jobbágyok sorsát az 1791. évi törvényhozás és még korábban az urbáriumok nagy mértékben javították. Azt, hogy a viszony a két fél között nem jó s nem teljesen kielégítő, nemcsak a földesurak egy részének túlzásai és mind súlyosabbá váló visszaélései, hanem a jobbágyok helytelen viselkedése és hibái idézik elő. Különben Magyarország jobbágysága jobb viszonyok között él, mint a külföldi államok nagyrészének taksás parasztsága. Iparunk és kereskedelmünk, az igaz, hátra van, sőt hanyatlik; de annak okát szintén nem elsősorban lakosságunk renyhesége vagy lanyhasága, hanem az képezi, hogy az országot gyarmati függésben tartják.

Az igazság az volna, hogy ha Magyarország kénytelen a drága és rossz osztrák iparcikkeket vásárolni, akkor Ausztria kényszeríttessék arra, hogy viszont köteles legyen mindenféle körülmények közt a magyar nyersterményeket vásárolni. Ez lenne a valódi és igazságos viszonyosság. Kimondja továbbá, hogy a *Hitel* legtöbb reformjavaslatának indokolásában hiányzik a sok árny mellett a fény. Ő aztán az előnyöket 260 lapra terjedő munkájában mindenütt érvényesíteni kívánja az ország érdekében. A kiművelt fővel szemben, melyre Széchenyi nagy súlyt vet, egyenrangúnak tartja a fennkölt érzelmű szívet is. Az ész adhat ugyan szerencsét, de jó és erős szív nélkül sohasem adhat boldogságot. Széchenyivel a nemzetiség ápolásának fontosságára nézve tökéletesen egyetért; de éppen azért megfontolandónak tartja, hogy a régi intézményeket egyszerűen, minden átmenet nélkül kell-e eltörölni? Szerinte nem áll az, hogy nincsen hitel az országban. Ha e tekintetben az állapotok nem kielégítőek, akkor annak okai miatt nem lehet egyedül a nemzetet fe-

lelősségre vonni, mert pl. a devalváció az értékeknek példátlan pusztulását idézte elő. A birtokforgalom teljes szabadsága a jószágoknak a magyarok kezéből való kivételét és idege-
nekre való átszállását vonhatja maga után, ami pedig a Széchenyi célzata sem lehet, mert a régi családoknak lehető fenntartása nemcsak az illetőknek, hanem a nemzeteknek is érdeke. A Széchenyi által javasolt gyógy mód tehát nagyon heroikus. Nehéz volna az idegen családokba nemzeti szellemet önteni, és alkotmányunk tartósságának egyik okát gr. Dessewffy József abban véli feltalálhatni, hogy itt a birtok állandóan a családokhoz volt kötve. Ha valamikor a születési nemességnek meg kell szűnnie, akkor az alkotmány tartóssága érdekében Napoleonnak azt az eszméjét kell itt is megvalósítani, mellyel a becsület légióját teremtette meg. Különben bizonyos jólét nélkül a természettől kiválósággal felruházott szellemek sem volnának képesek az alkotmányosság oszlopaiként szerepelni.

Könyvének utolsó fejezetében élessé válik Széchenyivel szemben. Azzal vádolja, hogy az okokat a következményekkel cseréli fel és megfordítva.

Igaz, amit Széchenyi mond, hogy minden vagy előre vagy hátra megyen a világon; de mindennek menni, nem pedig, mint ő akarja, ugrani kell. Javítani és támogatni, nem pedig egészen eldönteni kell a régit, míg nincsen meg az új építkezésre szükséges egész anyag. Helyes az, hogy ne legyünk a magunk előnyeinek és jelességeinek kürtölői, de ne kürtöljük ki fogyatkozásainkat se. Már pedig, ha a külföldiekre bízunk a magunk megítélését, azok nem ismervén bennünket eléggé, az irigység és gyűlölködés által befolyásolva, szintúgy tévedhetnek ítéleteikben, mint az önszeretet kétesvilágú szövétnekénél mi. Gyakran olyanokat mond Széchenyi a magyar nemzetről, hogy az ember elragadtatással látja, miként teszi fel a valóban fejedelmi gondolatokra és érzésekre azok felséges koronáját. Máskor azonban úgy lerántja nemzetét, hogy azt csak neki lehet megbocsátani, aki ezen bírálat által sem akar egyebet elérni, mint hogy azt minél előbb a legmagasabb fokra emelje. De a bírálatban nagyon gyakran nem ismer kíméletet. Lustasággal és here-

séggel vádolja a nemességet, nem gondolván meg, hogy annak tagjai mint katonák, hivatalnokok és mint a földnek tulajdonosai is mennyi áldozatot hoznak az országnak. Ellentmondásba jut önmagával, midőn a nemességtől nagy áldozatokat kíván, de egyszersmind azt követeli, hogy azok a robotot és dézsmát elegendő kárpótlás nélkül engedjék el jobbágyaiknak. Itt tévedett Dessewffy. Széchenyi ezt nem kívánta. Valamint nem a király hibája, hogy ha a nemesség elpazarolja a maga birtokát, úgy nem a nemesség az oka annak, ha ugarnak hagyják a föld egyharmad részét a parasztok, ha rosszul szántanak és vetnek, ha nem trágyáznak és ha henyén és korhely módra élnek napjaikat. Az egész nemességnek ilyen elítélése nem igazságos. A gúny, melyet alkalmaz, sincs mindig a maga helyén, s tőle, mint hazafítól és magyar mágnástól elvárta volna, hogy az ország alkotmányát és körülményeit jobban ismerje. Már pedig a nemességnek ilyen megtámadása kevés emberi, nemzeti és kivált magyar nemzeti önismeretre mutat. Nagy egyoldalúság a szerzőtől, hogy mindig ellentétben állóknak tünteti fel a birtokos nemességet és a jobbágyságot; mintha ellentét volna a fejedelem és a kormányzottak, s a szülők és magzataik között. Széchenyi csaknem mindig összezavarja vagy felcseréli a haladást a sietéssel és szélsőségeken szeret lovagolni. A halogatás vádjával szemben utal az 1791. évi országgyűlési küldöttségek munkálataira. Olvassa el azokat és látni fogja, miként rágalmazza a nemzetet. Ne csudálkozzék ezután, hogy éppen a haladás legigazibb barátai előadásában azt a mérsékletet, részrehajlatlanságot, érettséget nem találják, melyet tőle méltán megvárhattak volna.

Dessewffy nem idegenkedik a közteherviseléstől. Nem irtózik attól, hogy a nemes ép úgy fizessen vámot, mint a jobbágy, hogy a parasztot terhének egy része alól fel kell szabadítani. Csak határt akar szabni mindennek és mindent a maga idején kíván tétetni, s inkább lassan, mint nyargalva óhajt haladni. Szükséges volt, hogy valaki lerántsa sebeinkről a fátyolt; de arra nem volt szükség, hogy e sebeket nagyító üvegen mutassa be a külföldnek, itthon pedig lancéta helyett bárdal forogjon körülöttük. «Csak ez fáj, egyéb semmi.»

Széchenyi már korábban kötelezve érezte magát arra, hogy reformterveit bővebben fejtsse ki, illetve a közönség előtt igazolja. Már kezdte is írni *Reformját*, mely később *Stadium* cím alatt kész programot tartalmazott; de a *Taglalat* arra kényszerítette, hogy előbb írja meg s adja ki, mint feleletet erre, a *Világot*. E művét három hónap alatt írta meg és 1831. évi ápril 5-én kezdte sajtó alá adni, mely annak 3250 példányával július 3-án készült el. Hatása döntő volt, melyet sem a Sas recenziói, sem Ponori Thewrewk szerény, felületes s a *Világ Homálya* cím és álnév alatt megjelent dolgozata, sem végre Orosz éles, beható elleniratai a legkevesbbé sem bírtak meggyengíteni.

A *Világ* a *Hitel*nél nemcsak irályra nézve sokkal szebb és szabatosabb, hanem indokolásaiban is kimerítőbb, a lángész elmeszikiráival csillogóbb munka. Általában kétségkívül valamennyi közt legjobb műve a nagy reformátornak. A hatásról és lelkesedésről, melyet e könyv a reformpártiak sorában ébresztett, némi fogalmat adhatnak egy akkori bírálójának eme szavai: «A *Világ* előhírnöke a tűzoszlopnak, mely minket magyarokat e terméketlen és sötét pusztából az ígért földjére vezetend; a *Világ* első derengése a gyógyó keleti csillagnak, mely a hatalom embereinek és a népnek utat mutat a Megváltó felé; a *Világ* egy fénytörőny, mely vigasztaló sugarait messze kiküldi és irányt jelöl, midőn a viharos éjben megtörhetetlen talaját a hullámok siker nélkül ostromolják». Kettős célja van: a *Hitel* fogalmát újból behatóbban fejtegetni és új eszmék mellett erőlyesebben izgatni. Az első cél megvalósítása közben modora általában szenvedélyes. Nem elégszik meg azzal, hogy elleneit megcáfolja s a maga eszméinek diadalát kivívja, sem azzal, hogy a mozdulni nem akaró, megcsontosodott stabilizmus elveit és tanait halomra döntse s ingadozó barátaiban erős meggyőződést támasszon: ő elleneit egyúttal leverni s egyszersmindenkorra megsemmisíteni akarja. Fölkeresi gyöngéiket s őket okoskodásaikból kiforgatván, érveiket szétporlasztja s kíméletlenül neveltség és gyűlölet tárgyává teszi. Azután a lerontott épület helyén rakni kezdi az újnak alapjait. Azon alapeszméhez híven, melyre a nem-

zeti újjászületés egész tervét fekteté, a nemzetiség főtényezőjének, a magyar nyelvnek, diplomatikai jogkörét kívánja mindenek előtt a nyilvános élet minden ágában szélesbítettetni. Innen tovább haladva, az örökös meddő panaszok és sikertelen vágyak ellenében, melyeknél fogva addig minden haladást lehetetlennek állítottak, míg annak akadályai a kormány által el nem háríttatnak, Széchenyi a társulási szellem terjesztése s érvényesítése mellett izgat. A *Világ*-ban kidomborítja azt a csodás erőt, melynek eredményei az ő vállalatai és alkotásaiban máris oly meglepőleg mutatkoztak. Példáztatokkal átszótt okoskodásaiban oly emeltyűnek mutatja be ezt, mely bennünket, ellenére az Ausztriával létező «vegyes házasságunknak», ellenére a kormányrendszerből eredő akadályoknak, pangásunkból képes kiemelni. Kapcsolatban az egyesületi szellemmel, annak bővebb kifejtése végett, a központosítási eszme apostolául lép fel. De nem azt a központosítást sürgette, mely a municipális helyhatóságot elnyelvén, önkormányzatunkat megsemmisítheti, hanem a szellemi mozgalomnak s az anyagi vállalatoknak központosítását.

Hatása e könyvnek is széleskörű volt a közönségre; mély, erős meggyőződések keltett a kedélyekben. A régi rendszer emberei azontúl óvakodtak nyíltan megtámadni őt, aki ellenfeleit a *Világ*-ban oly nagy szellemi felsőbb-séggel győzte le, szikrázó élceivel és éles gúnyjával nevetség tárgyaivá tette.

Midőn a *Világra* a régi felfogás hívei közül nem felelt többé senki, gr. Dessewffy Józsefnek fiai válaszoltak arra. A *Néhány szó a Hitel, Taglalat és Világ ügyében* című kis közleményt gróf Dessewffy Aurél s Emil és Marcell testvérei adták ki. Ebben a dolgozatban kimutatni igyekeznek, hogy a *Világ*-ban Széchenyi a jogos védelem háttárain túlment. Inkább a nagyközönséghez, mint a *Világ* írójához fordulnak, de folyton kellő tisztelettel beszélnek ennek nagy szerzőjéről. Azonban nem riadnak vissza attól, hogy egypár méltánytalan kifakadását s a *Taglalat* egyes részeinek félreértését ki ne derítsék. Általában az egész közleménynek hangja úgy a fiatal írók később kiderült és

érvényesült nagy képességeihez, valamint a *Taglatatban* és a *Világban* vitatkozó kitűnő hazafiak érdemeihez teljesen méltó. A vitás kérdések végleges eldöntését az időre bízzák és ezzel az óhajjal búcsúznak el olvasóiktól: «Adja Isten, hogy a *Világ* a hon javát s szerzője tehetségi körét a haza állandó közhasznára terjessze, tágítsa.» Ez a dolgozat az akkori geniális gróf Dessewffy Aurél tollából származott, fivérei — Emil, az Akadémiának később érdemdús elnöke, akinek e palotája s a Magyar Földhitelintézet köszönhető, továbbá a korán elhunyt Marcell — csak aláírták.

Az akkori gróf Dessewffy Aurél idézett nyilatkozatából látszik, hogy már kezdetben Széchenyi megértő tanítványa volt, később is támogatta őt, de megmondta mindig nyíltan a maga véleményét s felszólalását csupán a fiúi kegyelet diktálta. Mint publicista és főrendiházi szónok nagy szerepet játszott. Korai halálát Széchenyi mélyen fájlalta és szemeiben az nemzeti szerencsétlenség számba ment. Az is volt. Beavatottak akkor úgy vélekedtek, hogy a fiatal Dessewffy nemsokára magyar udvari kancellárnak fog kineveztetni, ami lényegesen más fordulatot adott volna a politikai fejleményeknek. Midőn Széchenyi azt javasolta az *Üdvleldében*, hogy a budai hegyek közt nagy Walhallát építsenek, s midőn az ott elhelyezendő hamvakra és emlékszobrokra vonatkozóan igen szigorú szabályzatát közölte, első hamvak és felállítandó szoborként a gróf Dessewffy Aurélét jelölte meg. Évtizedekkel ezelőtt egy tervpályázaton a boldogult Czigler Győző tehetséges fiatal építészünk, később jeles műegyetemi tanár, pályanyertes munkájában a Gellérthegyen építendő Pantheon által vélte azt megvalósíthatónak.

A magyar politikai irodalmat is Széchenyi teremté meg. Az első lendületet erre a *Hítel* által adta meg s így annak úgyszólván beharangozója volt.

Tekintetes Akadémia! Tőlem telhetőleg igyekeztem minden oldalról megvilágítani a *Hítel* jelentőségét. Abban nem fejtette ki Széchenyi a maga egész rendszerét. Ennek még létezését is sokáig nagyon sokan kétségbe vonták. De nemcsak axióma-szilárdságúnak tartotta nézeteit, hanem azok szerves összefüggését is mindig vallotta. Erre számos alka-

lommal hivatkozott. Többször fájlalta, hogy szavait és tanításait nem értik meg, de bizalmának adott kifejezést, hogy mégis jön majd egy oly kor, midőn ez másként lesz. A *Világ* 436-ik lapján ezt olvashatjuk: «Ha valaki mindazt, amit én írtam vagy érintettem, pártatlanul és szenvedelem nélkül átgondolja és elégtelen, darabos okoskodásaimat rendezni, meg fogja érteni a természetes, logikus egymásutánra vonatkozó eszméimet».

Közel 30 éve a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából nekem jutott a megtisztelő, de nem könnyű feladat, hogy benyújtott tervezetem szerint több vaskos kötetben ezt megkíséreljem. Akkor szereztem abbéli mély meggyőződésemet, hogy a Legnagyobb Magyarnek lélektani alapokon nyugvó, gondolatban tervszerű, ön- és céltudatos politikája szilárd, tökéletes rendszerben gyökeredzett. Ezt a rendszert az idő kipróbálta. Nincs egy alkotása, mely nem sikerült és amely a rendszerét alkotó összhangzó egésznek kisebb-nagyobb alkateleme nem lett volna. Azok majd enyhén, szeretettel intenek, kedveskedve és meggyőzően tanácsolnak; majd pedig a természet parancsainak mindent átható hangú harsonái. Megszólal bennök a Vörösmarty Szózatában említett ész, erő és szent akarat. Szentek ezek, mivel a huzamos, hihetőleg az idők végtelenségéig tartó nemzeti lét isteni feltételei előtt való okos és ájtatos meghódolást jelentik. Örök igazságokat hirdetnek, melyek felett nem lehet, csupán a változandó helyzetekhez való alkalmazásuk módjai felett szabad vitatkozni. Az azokból levonható tanulságok egyedül képezhetik iránytűjét további fejlődésünknek és haladásunknak. Kiérezte ő, hogy a szellem megelőzi az anyagot s az ige az, mely a világot is megteremté! Nagy súlyt vetett a helyes egymásutánra s a dísztlől megkülönböztette a lényegét. Az okos fő volt előtte a legbecsesebb, pedig érző, nagy szíve volt, mely egy egész nemzetet hordozott magában, midőn annak oly tökélyesbülést ajánlott, hogy ha bárhol a földtekén derék emberekről esik szó, azok közt a magyart is mindig említsék. Becses sajtóságaink kiművelése által akarta az emberiséget megajándékozni vele, ami egyik fő biztosítéka lenne folyton annyi veszedelemtől fenyegetett életének. Ez

is mutatja, hogy nem volt még senki, aki a magyarságot jobban és bölcsebben szerette volna. Ami annál becsesebb, mert Arany szerint akkor szerette meg faját, mikor az nem tudta szeretni önmagát, melynek jövőjét könny- és véráldozatok kockázata nélkül törekedett megalapozni. Ezt az igazságot önfeláldozó, de magára nézve boldogtalan életével és mártír halálával pecsételte meg.

Borus ködű jövőnk számára is Ő szolgáltatta a legmegbízhatóbb Ariadne-fonalat a tönk szélére ismét eljutott magyarságnak. Erős meggyőződése már régen, melyet nem ismételhettek elégszer, hogy elsősorban az Ő erre kötelezett nagy alkotásainak vezérlete alatt, melyeknek lelkére kötötte, hogy a jó szándékkal ne ériék be, meg is kell nyerni a csatát, a Széchenyi szellemét nagy nemzeti géniusszá kell tennünk.

E végből legújabb Mohácsunk után tízszeresse meg minden fiatal a munkaerejét, az öregek pedig, amíg csak lehet, térjenek vissza még a sír széléről is, hogy tapasztalataikkal és példáikkal szolgálják ezt a nagymultú, és ha az Ő tanácsait követni fogja, még nagy jövőre hivatott nemzetet. Ekkép a legkegyetlenebb megpróbáltatásokkal szemben sem lesz ok nemzetünk fennmaradásáért és gyarapodásáért aggódni, mivel tagjai büszkék és boldogok lehetnek, hogy a Gondviselés kegyelmének tetszett őket egy ma még kicsiny, de fennköltlelkű, tehetséges és valóban emberiesen művelt felbonthatatlan közösség részeivé, magyarokká teremteni.

GAAL JENŐ.

GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN REUNIÓJA ÉS AZ AKADÉMIA ALAPÍTÁSA.

A mult század első felében még széltében használták nálunk a reunió szót. Az egykorú újságok és folyóiratok ez idegen szót megpróbálták magyarral pótolni s a reunió helyett a kör, klub, gyűlde, egyesület, kaszinó, zenei társalgás stb. szókat össze-vissza használták. A *Pesti Divatlapok*nak e szók egyike sem tetszett. «Nehéz — írják — a reuniót magyarra fordítani, hacsak zenetornak nem nevezzük à la daltor.» A nevezett lapok szerint ilyen zenetort, avagy reuniót tartottak Pesten a Kékkas-utcában (a Szőlőnél). Ez a fényes reunió pedig nem volt egyéb, mint a «hangászkar»-nak koncertje. A negyvenes években ilyen reuniót állandóan tartottak a Széchenyi- és a Horváth-kertekben, melyeket társalgási kerteknek is neveztek. Az e kertekben tartott reuniók alkalmával Egressy, Rózsavölgyi és Morelli híres zenekarai felváltva játszottak. A Széchenyi-kert bérlői az 1844. év nyarán hirdették először a reuniót magyar nyelven zenei társalgásnak. Mivel ezt a hírlapok rossz szónak mondták, a kert bérlői pályadíjat tűztek ki a reuniónak megfelelő magyar szó alkotására. A pályadíj egy adag töltött káposzta, egy egész paprikás csirke és két icce neszélyi bor volt. A pályadíjat egy fidelis újságíró nyerte el a gyűlde szóval. Az egyik újságunk írta aztán róla, hogy «jó étvágyával bármely fogadósnak meggyűlik a baja. Éljen hát a gyűlde, s jó étvágyat derék gyártójának». Bár a pesti konzervatív kaszinó is felvette a gyűlde szót, a nagyközönség közt nem terjedt az el. Csak az újságok «kedvszottyánó labdacasai» emlegetik olykor. Mikor például 1844-ben Pestre jött a világhírű tűzijátékos: Stuver, a Széchenyi-féle társalkodási kertben, valamint a Horváth-féle kertben is hangász-verseny mellett mutatta be művészetét.

S ezen tűzijátékos előadásról azt jelentették a lapok, hogy az «fényes zenei gyűlde» volt.

A reunió politikai életünkben játszott először szerepet. A bécsi kormány tagjai — főleg Metternich — 1825-ben kezdik sűrűn emlegetni a reunió szót. Az 1825. évi nagyjelentőségű országgyűlés megnyitása után ugyanis gróf Széchenyi István és gróf Károlyi György Pozsonyban reuniót, azaz politikai klubbot alapítottak. Szellemi egyesülése volt ez rokongondolkozású politikusainknak. A titkosrendőrség, valamint a bécsi ministerek állandóan Széchenyi reuniójának nevezik. Széchenyi az Erdődy grófi palotában (a Sétatéren) tágas helyiségeket bérelt s ide hívta meg rangkülönbség nélkül az országgyűlés tagjait.¹ Politikai klubb lévén ez a reunió, ott sem kártyázás, sem evés-ivás soha nem folyt. Az egyetlen dolog, amiben a megjelenők részesültek, a pipa volt. Széchenyi ugyanis vagy száz töltött pipát helyeztetett el a helyiségekben, a megjelenők aztán pipaszó mellett tanácskoztak. Vajjon mi volt célja Széchenyinek ez alapítással? A felelet igen könnyű. A rendőri jelentések világosan megmondják, hogy a klubb tagjai a nemzeti nyelv, a nemzeti alkotmány fejlesztéséről és biztosításáról tanácskoztak.² Ezért nevezte a titkosrendőrség csak úgy, mint a bécsi kormány a klubbot hazafias (patrióta) klubbnak, melynek célja egyesíteni az ellenzék s ez egyesületből irányítani az országgyűlés menetét, s rajta lenni, hogy a kezdeményezés az ellenzék kezéből ki ne ragadtassék.³

Mondanunk sem kell, hogy Metternich a reunió megalakulásakor azonnal meghagyta Sedlnitzky rendőrminiszternek, hogy a Széchenyi-féle klubb összejöveleteit szigorúan figyeltesse s az ott folyó tanácskozásokról pontos jelentéseket küldessen. Ennek az intézkedésnek köszönhetjük, hogy a klubban folyt eszmecserekről és tanácskozásokról sok min-

¹ A megalakulás kezdetén a reunió gróf Károlyi György lakásán volt.

² Ezért jelentette a titkosrendőrség, hogy mind az ifjúság, mind a fiatal mágnások közt «ein exaltiert patriotischer Geist und Stimmung zu entwickeln» kezdődik.

³ «Vereinigungspunkt für die Opposition» etc.

dent megtudhatunk. A titkosrendőrség ugyanis a vett parancs értelmében egész sereg jelentést küldött a Széchenyi-féle reunió összejöveteléről.¹

E jelentésekből világosan kitűnik, hogy a Széchenyi-féle reunióban fontos tanácskozások folytak az alkotmány biztosítása és a magyar nyelv ügyében. Ugyancsak itt tanácskoztak először egy magyar tudományos intézet alapítása tárgyában is. S tanácskoztak itt e kérdéstről jóval előbb, mint a kerületi ülésen. A reunió egyik legkiválóbb tagja Felsőbüki Nagy Pál volt, aki a titkos jelentések szerint Széchenyinek és a reunió többi tagjának eszményképe volt.² Maga az ifjú Széchenyi az 1825—1827. évi országgyűlésen mindig Nagy Pál véleménye szerint szólalt fel.³ Nincs mit csodálnunk ezen; mert Nagy Pál ez országgyűlésen még népszerűsége tetőpontján állott. Nemcsak az ifjúságnak volt ő bálvány, hanem az egész ország egyik legünnepeltebb hazafia. Szabolcs megyében már 1827-ben mozgalom indult meg, hogy Nagy Pál érdemeit emlékoszlop emelésével jutalmazák.⁴ Szatmár megye meg köszönetet mondott neki hazafias beszédeiért.⁵

A Széchenyi-féle reunió egy másik lelkes tagja gróf Desseffy József volt. Ismeretes, hogy a Magyar Tudományos Akadémia felállításának ő is lelkes híve volt. A nevezetes november 3-i kerületi ülésen Felsőbüki Nagy Pál előtt ő tartott lelkes beszédet a magyar nyelv és egy felállítandó tudományos társaság érdekében. Résztvett a reunió mindazon értekezletén, melyet ott az Akadémia érdekében tartottak. A titkosrendőrségtől lefoglalt levelei szerint még akkor is folyton az Akadémia ügyeivel foglalkozott, mikor

¹ Nagy kár, hogy ezek a legutóbbi bécsi forradalomban mind elégték. Szerencsére sokat ezek közül még a forradalom előtt lemásoltattunk.

² «Sein und der übrigen gefährten Ideal war, und ist noch gegenwärtig Paul Nagy».

³ «denn auch seine Reden in den öffentlichen Sitzungen, die sich immer nach der Meinung des Nagy Pál ausgesprochen.»

⁴ «Eine Ehrensäule zu errichten gedenke» etc.

⁵ «Für seine offenerzige, patriotische Reden.»

Kassára kellett távoznia. Onnét írta volt Perényi Zsigmondnak 1826 március 24-én : hogy írjon neki mindenről, de főleg az Akadémia ügyeiről, s kéri őt, olvassa fel e levelét Nagy Pálnak is. Az akadémiai tagok választásáról megjegyzi, hogy ő Pethe Ferencet, valamint a *Magyar Minerva* szerkesztőjét — kiket igen jól ismer — szeretné tagokul megválasztatni.

Mivel a magyar nyelv és a magyar nemzetiség leglelkesebb barátait a Széchenyi-féle reunióban találjuk, fölötte fontos volna tudnunk, miről s mikor tanácskoztak ott az alapítandó Akademiáról. Mivel a reuniónak olyan tagjai nem voltak, kiket a rendőrség pénzen vásárolhatott volna meg, csak egyik-másik konzervatív mágnás szóbeli jelentéseire támaszkodhatott. Ezek a jelentések pedig igen szűkszavúak s többnyire Esterházy János szóbeli előadása után készültek.¹

Az 1825—1827. évi országgyűlést — írja a titkos rendőrség — rendkívül lelkes hazafiúi szellem és hangulat jellemzi. Nemcsak az ifjúság, hanem a mágnások fiatalabbjai is lelkesülnek s lelkesedést szítanak a magyar nyelv és a magyar alkotmány érdekében.

A bécsi kormány az alkotmány biztosításában a királyi jogok megnyirbálását, a magyar nyelv államnyelvvé tevésében pedig az örökös tartományoktól való elszakadást látván, minden kitelhető módon gátat igyekezett vetni az országgyűlés törekvései ellenében. És mind a titkosrendőrség tagjai, mind a minisztérium megbízottjai mindent elkövettek, hogy az uralkodót a nemesség ellen felizgassák s az országgyűlést bezárassák. A besztercebányai követ írta volt 1825. szeptember 20-án, hogy a túlzó magyarok csinálják a legnagyobb lármát. Főigyekezetük a latin nyelv kiküszöbölése. Némelyik vicispán 12—14—16 kancellistát is hozott magával. Ezek Attila korának igazi filozófusai!²

Thököly és Rákóczi kora — írja egy másik jelentés —

¹ Esterházy Jánosról Esterházy József jelentette : «dass der Graf Johann Esterházy im Vertrauen der hohen Polizei stünde» etc.

² Globit József városi követ lefoglalt levele. Ugyanő az országgyűlés helyiségéről írta, hogy az a nemzet méltóságán alól van. «Wir sind wie die Pickelhäringe zusammengepresst. Schwitzen wie in dem Ofner Schwitzbad und hören einer den andern nicht.»

ismét itt van. A carbonarizmus elérte célját. Szükséges volna, hogy a részben hálátlan papságot jobban megzabolázzák.¹

Gróf Desseffy József Zichy miniszterről a többi közt az ülésen ezt mondotta : «iam uno pede calcatur suum tumulum, alio pede constitutionem». (Egyik lábával a sírját, másikkal az alkotmányt tiporja.) E kijelentésre — írja a rendőrség — az ifjak, mint az örültek, oly dühöngve kiáltották az éljént. Hangosan kiáltották, hogy a hazaárulókat meg kell büntetni s fejüket lábuk elé kell vetni!

Ő felségének el kell rendelnie, — folytatja a rendőri jelentés, — hogy míg a királyi előterjesztéseket le nem tárgyalták, semmiféle mást nem szabad tárgyalni.²

Reméljük, — írja egy másik jelentés — hogy ő felsége e mostani botránynak királyi hatalmával végét veti.³

Az 1825. október 26-án kelt titkos jelentés megemlékezően az országgyűlési küzdelmekről, felveti a kérdést : Mit jelent a magyar nemesség szemében az uralkodónak jósága? Gyöngeséget, engedékenységet félelemből. Magyarország a kultúra terén száz évvel hátramaradt s politikai szempontból a monarchia leggyöngébb része. Ferenc császár nagynevű apjának magas bölcsességét s nagy tapasztalatait örökölte. Európa békességének e megalapítójával, a világszarnok (Napoleon) legyőzőjével, a halhatatlan Ferenc császárral merészel a magyar nemesség dacolni. Ez is szigorúbb fellépésre bírhatná ő felségét. A magyar nemesség merényleteit ő felsége Bécsből más szemmel nézné, tehát kívánatos, hogy minél előbb visszajöjjön oda ; mert ott Bécsben a miniszterek jobb tanácsokat adnak néki. A magyarokkal úgy kell bánni, mint Mária Terézia tette. Ő Batthyánynak, aki az úrbéri rendeleteket vonakodott teljesíteni, ezt mondá : «Ich kenne euch Ungarn ; ihr verträgt des Guten und des Bösen nicht zu viel. Wenn man euch mit der einen Hand schön thut, muss man euch mit der anderen Hand drohen.»

¹ Ez főleg Szepessy erdélyi püspöknek szólt.

² 1825. szept. 29-i jelentés.

³ «Wir hoffen mit Zuversicht, dass seine Majestät den gegenwärtigen Skandal mit königlicher Macht — und sollte sie sich selbst auf die Hauptschreier erstrecken — ein Ende machen werden».

A jelentéseknek egész tömege ír ilyesfélét az országgyűlés ellen. Nem csoda aztán, ha Bécsből a sérelmek orvoslása és az alkotmány biztosítása ügyében a rendi felterjesztésre «irtóztató válasz» érkezett.¹ Domahidy Pálnak apjához írt levelét is lefoglalta ez alkalommal a rendőrség. A Pozsonyban kelt levélben olvashatjuk: Aggódó szívvel vártuk a vérző sebek gyógyítását, de balzsam helyett megsemmisítő mérget juttattak a sebekre. A rendek felterjesztésükben az alkotmányon ejtett sérelmek orvoslását kérték. Valóban elragadóak voltak a kerületi üléseken e tárgyban elhangzott beszédek, melyeket át és áthatott az igazi hazafiaság. Az ember a rég kihalt magyar érzések, szokások és erkölcsök újraébredését látta. Ám leérkezett a mennydörgő királyi válasz a nemzet legnagyobb fájdalmára. A magyarok a fájdalom könnyeiben úsztak s a rendek napokon át nem tudtak tanácskozni.² Mondják, hogy a derék nádor könnyezve kérte a királyt, ne adná ki e végzést, de biz az november 12-én mégis megjelent.

Az országgyűlés kívánságai és határozatai egymásután hajótörést szenvedvén a bécsi kormány ellenállásán, kevesen remélték, hogy a magyar nyelv ügyét ilyen viszonyok között dűlőre lehessen vinni.

Amint már említettük, e téren az országgyűlésen kívül legtöbbet tett Széchenyi István reuniója. Mindjárt az országgyűlés elején, október hó első napjaiban alakult meg az Esterházy Károly reuniója, mely a hazafias ifjú mágnások találkozóhelye volt. E fiatal mágnásokban — jelenti a rendőrség — Chateaubriand munkája keltette föl az alkotmányos érzést.³ Esterházy azon fáradozott, hogy a fiatal mágnásokat a magyar haza érdekében felszólalásra bírja. De enemű fáradozását semmiféle siker sem koronázta.⁴ A fiatal gróf Haller

¹ «dieser schauderhafte Bescheid,» ezen irtóztató válasz. A rendek e királyi választ Zichy Károlynak tulajdonították.

² «Die Ungarn schwammen in Thränen der Wehmuth.» etc.

³ Chateaubriand szerint az alsóház tagjai folyton változnak, de a páir-ek kamrája állandó, tehát főleg az ő kötelességük az alkotmány tisztaságán őrködni.

⁴ «Nachdem ihre Versuche, öffentlich für das Wohl des ungarischen Vaterlandes zu reden, gänzlich misslungen waren.»

szólalt csak fel magyarul, de ő is összezavarodott s fiaszóval végződött beszédje.

Az Esterházy-féle reunió aztán feloszlott s tagjai a Széchenyi-féle reunióba léptek be, mely vele egyidőben, azaz október elején keletkezett.

A Széchenyi István-féle reuniót a követek közül főleg gróf Desseffy József és Felsőbüki Nagy Pál látogatták. Eleinte sok követ jelent meg ott, de később el-elmaradoztak. A titkosrendőri jelentések szerint ez azért történt, mert a követek nem szívesen tanácskoztak országos ügyekről a fiatal és tapasztalatlan mágnásokkal. Így állván a dolog, Széchenyi és Károlyi október hó közepén — Németszeghy és Kajdáczy követek kivételével — az országgyűlés minden tagját meghívták a reunióba.

A főrendek közül a reunió rendes tagjai voltak: gróf Illésházy István, aki mint Széchenyi Istvánnak egyik derék mestere szerepelt, aztán Andrassy Károly és Andrassy György grófok, Wesselényi Miklós, kinek nagy hatása volt a fiatal Széchenyire,¹ gróf Desseffy Sámuel, Esterházy Mihály,² gróf Batthyány János, gróf Amádé Táde, Haller Ferenc, gróf Károlyi Lajos, idősb Pálffy Ferenc,³ báró Pásztory Menyhárt ezredes, gróf Zichy Károly, Mednyánszky Alajos,⁴ báró Jeszenák János, kinek hét háza volt Pozsonyban s aki igen sokat áldozott a reunió javára. Tagja volt ennek egy ideig gróf Esterházy János is, de róla kisült, hogy a magas rendőrség szolgálatában áll.

A titkosrendőrség nevében Ferstl számos jelentést küldött Bécsbe a reunióban történt összejövetelekről és tanácskozásokról. Ferstl jelentette, hogy a reunióba minden francia újság jár s minden feltalálható ott, ami az udvarnak kelle-

¹ «In der Gesellschaft des bösen siebenbürger: Barons Wesselényi die grösste Abneigung gegen die hohe Regierung einsaugen musste.» (Széchenyiről szól ez.)

² «Einer der Hauptmitglieder der Graf Stephan Széchenyischen Reunion.»

³ «Ein äusserst charakterloser Cavalier, der ganz der Opposition angehört.»

⁴ «Eine grosse Stütze der Magnaten aus der Reunion, die er fleissig besuchte.»

metlen. Ugyanő jelentette, hogy a reunió tagjai legfőképpen a magyar nyelv ügyében tanácskoznak. Ez maga is elegendő volt arra, hogy Metternich gyűlölettel szemlélje a reunió működését. A rendőrség aztán az ő meghagyására rendkívül szigorú felügyelet alatt tartotta a reuniót. Felsőbb utasításra még Széchenyi leveleit is lefoglalta s lemásoltatta. A rendőrség kiszimatolta, hogy gróf Széchenyinek levelei bizonyos Tibolt nevű ifjúnak címezve érkeznek Pozsonyba. Így aztán könnyű volt azokat lefoglaltatni.¹ A titkosrendőrség vakmerősége annyira ment, hogy Széchenyi távollétében a reunió helyiségébe is behatolt s Széchenyinek ott talált jegyzeteit elvitte s Bécsbe felterjesztette.² E jegyzeteket Széchenyi Wesselényi Miklós számára hagyta hátra és ezek Széchenyi jövődő alapításairól szóltak.

A titkosrendőrség pozsonyi feje az 1825. október hóban kelt jelentésében a bécsi minisztérium vizsgálatására azt írta, hogy a reunió hanyatlófélben van. A tagok jobbára csak lovakról, kocsikról s vadászebekről beszélgetnek.

A valóságban beszéltek ott másról is. Hiszen a magyar nyelv ügyének tárgyalása csak akkor szünetelt, mikor Széchenyi nem volt Pozsonyban.

Október hó 17-én a rendőrség azt jelentette Bécsbe, hogy a követek közül csak Felsőbüki Nagy Pál és gróf Dessewffy József maradtak hívek a reunióhoz. Valamivel később Ferstl maga-magát cáfolta meg, írván október 25-én, hogy a reunió-ülésen sok mágnás vesz részt.

Felsőbüki Nagy Pál és gróf Dessewffy József állandóan résztvettek a reunió tanácskozásain. Ők ismerték legjobban Széchenyi terveit. Ők tárgyaltak vele november harmadika előtt is. Nem hisszük tehát, hogy a november 3-án lefolyt kerületi ülés csak a véletlen dolga lett volna. Hiszen a két legkiválóbb felszólaló ez ülésen gróf Dessewffy József és

¹ «Tibolts Sohn studiert in Pressburg und unter dessen Adresse gehet die meiste Correspondenz des Grafen Széchenyis.» Megtörtént az intézkedés — jelenti a rendőrség — e levelek lefoglalására.

² «In dem Reunions-Local des Grafen Stephan Széchenyi wurde gestern Abends durch ein vertrautes Individuum das in Abschrift anliegende Notatenblatt gefunden, dessen Original... des gedachten Grafen Handschrift sei.»

Felsőbüki Nagy Pál volt. S kik voltak jobban beavatva az alapítandó akadémia ügyébe, ha nem ők?

A titkosrendőri jelentés szerint gróf Dessewffy József angol példákra hivatkozva hatalmas beszédet mondott a magyar nyelv fejlesztése s egy tudományos akadémia alapítása ügyében. Ő utána — írja a rendőrség — Nagy Pál szólalt fel, s bár több mágnás volt jelen ez ülésen — élesen kikelt a főrendek ellen.¹ A mágnások — mondá — a nemzetnek árnyoldalai ; nincsen bennük semmi hazafiság, bár az ország húsát ők élvezik s a nemességnek csak a csontok maradnak. Jövedelmüket kártyára s más effélére fordítják, de a nemzet javára mit sem tesznek.

Nagy beszéde után gróf Széchenyi István — hogy jobban hallják — egy székre állt fel s így szólt : Sopron megye tisztelt követe jórészt igazat mondott, mert csakugyan vannak olyan mágnások, amilyeneket ő említett. De abban nagyon tévedt, mikor általánosította e vádját ; mert hiszen sokan vannak a mágnások között, akiknek szíve éppen oly melegen ver a hazáért, mint a követ úré.

Széchenyi ezután egyévi jövedelmét, mint tőkét, a haza oltárára helyezte.

A rendőri jelentések szerint később az országos deputációban Kolosváry veszprémi kanonok is felszólalt az akadémia érdekében. A magyar akadémiának — mondá — külső és belső ellenségekkel kell küzdenie. Külső ellenségek : a császár, a nádor és az osztrák miniszterek ; belső ellenségek a hazai idegennyelvű lakók. Az akadémiát tehát úgy kell szervezni, hogy ez ellenségei meg ne buktathassák.

Mikor a hallgatóság Kolosváry merész beszédén csodálkozott, ő így fejezte be beszédjét : «Én már öreg ember vagyok s nemsokára meghalok, nem reménylek már semmit, tehát kötelességem volt az igazságot világosan megmondanom.»²

A november 3-i kerületi ülés után — írja a titkosrendőrség — a Széchenyi-féle reunióban új és lelkes élet támadt. Aznap este sok mágnás és 14 ellenzéki követ jelent meg a

¹ «machte einen furchtbaren Ausfall wider dieselben.»

² «Ich bin alt, werde bald sterben, hoffe nichts mehr und finde mich verpflichtet die Wahrheit deutlich aus zu sprechen.»

tanácskozáson. Gróf Széchenyi ez alkalommal így szólt a jelenlévőkhöz: A kerületi ülés szónokainak panasza a főrendek ellen, hogy tudniillik elhanyagolják a magyar nyelvet s közömbösek a nemzeti nyelv előmozdítása iránt, őt nagyon érzékenyen érintette! Ő e miatt ajánlotta fel egyévi jövedelmét az akadémia alapítására. Az ő példáját követte aztán jó barátja, gróf Károlyi György s a többi adakozó.

Széchenyi után báró Brudern József szólalt fel. Szerinte előbb a belkereskedelmet kell emelni s csak aztán lehet a nyelv művelésre gondolni. Ha tehát az Akadémia nem jönne létre, a felajánlott összegeket csatornák és hidak építésére kellene fordítani.

A rendőri jelentés szerint a jelenlévők helyeselték báró Brudernnek e felszólalását.

Ezután Vay Ábrahám borsodi követ («ein starker Kalviner») szólalt fel. Ő a mostani országgyűlésen a katolikusok részéről annyi őszinteséget, annyi szeretetet látott, hogy ha a papságot kizárnák az országgyűlésből, ő indítványt nyújtana be a három vallásfelekezet tökéletes egyesítésére s hiszi is, hogy ennek jó eredménye lenne.¹

A jelenlévők ezután a főrendi tábla rendezéséről beszéltek, s azon nézet alakult ki, hogy csak azon mágnások lehessenek a főrendi tábla tagjai, akiknek legalább háromszáz jobbágytelkük van.

Ugyane rendőri jelentés írta volt, hogy az öreg gróf Batthyány János unokájával: gróf Illésházy Istvánnal vezetetti be magát a reunióba.

Gróf Keglevich — írja a rendőri jelentés — a kerületi ülés elnökének bejelentette, hogy ő is hozzá akar járulni a magyar nyelv érdekében tett alapítványokhoz, de csak oly feltétel alatt, ha tíz évre magyar nyelvtanítókat küldenek tornamegyei birtokára, akik aztán a népet tanítanák a magyar nyelvre.

¹ «Er sehe bei dem jetzigen Landtage so viele Aufrichtigkeit und Liebe der Katholiken, dass er — wenn der Klerus, was er zwar eben nicht wünsche, von dem Landtag ausgeschlossen werden könnte, sich getrauen würde eine Motion zu gänzlichen Vereinigung der drei Religionen mit gutem Erfolg zu machen.»

Az országgyűlési titkos rendőrség november 7-i jelentése szerint a reunióban tizenöt anonym tervezetet olvastak fel a magyar nyelv fejlesztése és terjesztése ügyében. Arról is tanácskoztak ezúttal, hogy az aláírt összegeket minő célra fordítsák. Egyesek a magyar írók megjutalmazását javasolták, mások egy Tudományos Akadémia alapítását s ismét mások tudományos társulatok alapítását és egy Adelung-féle nagy magyar szótár kiadását sürgették.

Az Akadémia alapítására felajánlott összegek — írja a rendőrség — még mindig növekednek.¹ E miatt a lelkesedés is még mindig tart s reménylik további nagy adományok aláírását (nov. 7).

A további rendőri jelentések a Széchenyi-féle reunióról többnyire azt írják, hogy az Akadémia megalapítása ügyében tanácskoznak ott. («Die Reunion arbeitete meistens an dem Plan für die Errichtung der ungarischen Akademie.» 1826. febr. 26.)

Sedlnitzky rendőrminiszter jól tudván, mennyire ellene van az Akadémiának Metternich herceg, a titkosrendőrséggel állandóan az Akadémia alapítása ellen írogattat. 1826. június 22-én a rendőrség például azt jelenti a miniszternek, hogy az Akadémia alapítása csak a kálvinistáknak és a liberálisoknak az óhaja. Minden eszközzel meg kell akadályozni a Magyar Tudományos Akadémia felállítását.² Aztán azt a hazug hírt terjesztette, hogy általános vélemény szerint az Akadémia tervezete már a lehetetlenség és a bukás magvát hordja magában.³

Ez természetesen csak a titkosrendőrségnek és a bécsi

¹ Egy későbbi jelentés írja: «Der Enthusiasmus für die hungarische Sprache dauert fort. Die lateinische Sprache soll ganz verbannt und Ungarn für die Staatsverwaltung eine terra incognita werden.» (1826. febr. 8.)

² «Und selbst gegen die Errichtung der ungarischen Gelehrten Anstalt oder Akademie in Pest so viel als nur möglich und mit allen Mitteln zu hinter treiben suchen.» etc. (1826. juni 22.)

³ «Der weit ausgedehnte, schwerlich irgend jemals ausführbarer Vorschlag den Keim des Unterganges oder die Unmöglichkeit der Zustandebringung des Instituts in sich enthalte.» (Pressburg, 16. März 1826.)

minisztériumnak az óhaja volt. A valóságban az akadémia ügye napról-napra nagyobb lelkesedést keltett s a reunióban állandóan ezzel foglalkoztak. Február 15-én jelentette például a rendőrség Bécsbe, hogy a magyar nyelv felvirágoztatása napirenden van. Az ifjak mind lelkes hívei ennek s egymást igyekeznek felülmúlni. Az egész mozgalom élén Széchenyi százados áll, aki a kerületi ülésen már előbb megtette ugyan az akadémiára az alapítványt, de csak most, a 15-i ülésen szentesítették azt.¹

A reunióban — írja a rendőrség — többnyire az akadémia felállítása ügyében fáradoznak.²

Bár a bécsi kormány s főleg Metternich minden lehető megtettek, hogy az akadémia alapításának tervét megbuktassák, Széchenyi és reuniója a nagy tervet nem engedték megsemmisíttetni.

A Széchenyi-féle reunió 1827 január hó végéig működött Pozsonyban. A rendőri jelentések szerint részvétlenség miatt oszlott fel, ez azonban nem igaz. A valóság az, hogy Széchenyi ekkor már működése központjává Pestet tette s ott alapította a Nemzeti Kaszinót stb.³ Mivel az országos deputációk is Pesten folytatták tanácskozásait, a pozsonyi reunió további fenntartása céltalan lett volna.

Meg kell jegyeznünk, hogy a pozsonyi reunió kiadásait eleinte a két alapító : Széchenyi és Károlyi György fedezték. A reunió első helyisége is Károlyi szállásán volt. Csak mikor a tagok szaporodtak, fogadtak nagyobb helyiséget a sétaterén levő Erdődy grófi palotában. Innét a főtéren levő Jeszenák-féle ház második emeletére költöztek. Ez a Jeszenák a reunió egyik legbőkezőbb tagja volt. A rendőri jelentések szerint a reunió tagjai 1826-ban havi 210 forintot fizettek ; mivel a kiadások havi háromezer forintra rugtak.

TAKÁTS SÁNDOR.

¹ «Alle jungen Leute sind eifrige Anhänger und suchen an Eifer dafür einander zu übertreffen. Széchenyi Rittmeister steht an der Spitze.» etc. (1826. febr. 15.)

² Ferstl 1826. febr. 26-i jelentése.

³ Metternich már 1826. október 26-án tudatta az uralkodóval.

JÓZSEF NÁDOR TELJHATALMÚ KORMÁNYZÁSA 1805-BEN.

— Második és utolsó közlemény.¹ —

Ezek a meghívott urak ugyan nem alkottak formális tanácsot, konferenciára csak ritkán ültek össze, de az udvarban mégis «nemzeti tanács»-nak nevezték és működésüket nagyon gyanús szemmel nézték. A meghívások tulajdonképpen arra szolgáltak, hogy a nádor az ország irányadó közvéleményével érintkezésben maradjon s ennek megfelelően a meghívottak, úgy látszik, inkább egyéni véleményük nyilvánításával voltak a nádor segítségére.

Kétségtelen, hogy ez az egész berendezés és a célul kitűzött politika: a katonai és a polgári kormányzat önálló intézése, az érintkezés megszakadása az osztrák hatóságokkal, a magyar urak meghívása és Magyarország passzív politikája a franciákkal szemben nemcsak arra voltak alkalmasak, hogy Magyarországon megnyugvást, hanem hogy az udvari körökben gyanút és ellenszenvet keltsenek.

A magyar urak meghívásával egyidejűleg tizenegy, a határ közelében fekvő megye megkapta az utasítást, hogy egyelőre az insurrectiót ne állítsa ki. Ez nem azt jelentette, hogy őket kötelezettségük alól fölmentik, hanem hogy csak az előkészületeket tegyék meg, csapattesteik megalakítását azonban halasszák el.²

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1930. évi 629. számában.

² Ezek: Trencsén, Bars, Nyitra, Pozsony, Győr, Veszprém, Komárom, Moson, Sopron, Zala és Somogy. Utóbb még kiment a rendelet Árva, Hont, Liptó, Nógrád, Esztergom, Turóc, Zólyom, Fejér, Baranya, Vas és Tolna megyéknek is. *Iratok*, II. 300—301. l.

Ezenkívül még egy ügyben lépett föl a nádor még teljhatalmának átvétele előtt nagyon határozottan kitűzött passzív politikája érdekében. November 5-én kapta meg a haditanács átiratát az előző napi tanácskozáson elhatározott hadműveleti tervekről. Ezek között Magyarország védelmére szolgált volna, hogy Szénássy János vezérőrnagyot két zászlóalj gyalogsággal és hat lovasszázaddal a Lajta mögé akarták állítani. Az általános hadműveletek szempontjából a nádor ennek semmi célját sem látta. A maroknyi erővel Szénássy ott semmit sem használhatott. Viszont ez az egész passzivitási politikát alapjában rombadöntötte volna, mert ez a különítmény csak kihívta volna az ellenség fellépését Magyarország ellen. A nádor tehát még aznap felírt Latourhoz és tiltakozott ez ellen a rendelkezés ellen.¹ Alig egy héttel utóbb Merveldt tábornok kapta azt a parancsot, hogy Magyarországon át vonuljon a Morvához. Ez ellen a nádor hasonlóképp felemelte tiltakozó szavát, az ügyről rendes időszaki jelentésében Ferenc császárnak is beszámolvva.²

Közben a passzivitásnak mindenféle nehézségei teljes komolyságukban bontakoztak ki. A franciák még Bécs megszállása előtt, november 11-én Bécstől délre, ahol a Dunacsatorna a Dunába ömlik, Albernnél elfogták azt a három hajót, amelyen a nemesi fölkelésnek szánt fölszerelési tárgyak voltak,³ a bécsi Tabor-brücke elfoglalásakor pedig a Magyarországra szánt 300 ágyút. A passzivitást ez csak még inkább indokoltta tette.

A franciák magyar területen először Pozsonnyal szemben jelentek meg. Kiszámú őrjárat volt csak, amely csellet hatalmába kerítette a pozsonyi repülő-hidat, azt kikapcsolta és elvitte. Pálffy Lipót vezérőrnagy ezzel érkezettnek vélte az időpontot, hogy a kapott utasítás értelmében érintkezésbe lépjen a francia elővéd parancsnokával. Pálffy nem tudta, hogy milyen erővel áll szemben, neki magának csak 40 embere volt Pozsonyban, a franciák megjelenése meglepte, attól tartott, hogy az ott felhalmozott anyag és kincstári érték

¹ *Iratok*, II. 169—171. l. és 1805. napló, u. ott II. 297. l.

² *Iratok*, II. 180—181. l. és 1805. napló, u. ott II. 303. l.

³ *Iratok*, II. 189—190., 205. és 313. l.

nem lesz megmenthető, és elküldte követét a vele szemben-álló Vialannes tábornokhoz, aki Davoust marsallhoz továbbította. A levél azonban, amelyet Pálffy a tábornoknak írt, némileg eltért az utasítástól. Nem azon volt a hangsúly, hogy ha az ellenség nem lép magyar területre, magyar részről sem fogják nyugtalanítani, de a támadásnak az ország ellent-áll, hanem a kordon céljának megmagyarázásánál Pálffy arra a kifejezésre ragadtatta magát, hogy szó sincs ellenségeskedésről (il n'est nullement question d'aucun sort d'hostilités), sőt személyes találkozást kért, amelyen több nagyon fontos dologról kívánna vele tárgyalni (le soussigné auroit plusieurs objets très intéressants à traiter avec le général.)¹

Érthető, hogy ebből a levélből még többet magyaráztak ki a franciák, mint ami benne volt. Davoust válaszában megírta, hogy Pálffy levelét Napoleonnal is közölte, aki hajlardo a magyar nemzetet semlegesnek tekinteni és az ország határait tiszteletben tartani, ha a nádor és a nemzet seregeit visszavonja, az insurrectiót nem állítja föl, Bécsset tovább is éljelmezi és az egyetértés fönntartására egyezséget köt. E célra várja a nádor küldöttét.²

A nádor már 15-én értesült a hídnál történekről, 17-ikén reggel megkapta Pálffy előzetes jelentését a levél elküldéséről és még aznap megérkezett Bittner József őrnagy, aki már a beszámolót hozta a levélváltásról.³ Ennek tartalma a nádort nagyon kellemetlenül érintette. Pálffyt azonnal megfosztotta parancsnokságától és Nyitrára rendelte. Szemére vetette, hogy tárgyalást ajánlva, amire nem volt fölhatalmazva, őt kompromittálta. Utasította tehát, közölje Davoust-val, hogy nem volt meghatalmazva tárgyalást javasolni, hogy a Davoust levelében foglaltakra csak a király adhat választ, akivel is a nádor az ügyet mindjárt közli, és hogy helyét átadja Bittner őrnagynak.⁴

¹ *Iratok*, II. 192—193. 1. és Pálffy igazolási irata, u. ott II. 196—199. 1.

² *Iratok*, II. 193. 1. *Campagne de la Grande-Armée et de l'armée d'Italie en l'an XIV (1805)*. Paris, 1806., 262—267. 1.

³ *Iratok*, II. 192. 1. és 1805. napló, u. ott II. 314—316. 1.

Iratok, II. 194—295. 1.

József nádor azonnal jelentést tett az ügyről a császárnak is.¹ De a nádorra ez az eset annál kellemetlenebb volt, mert ugyanakkor kapta meg Ferencnek egy november 15-én kelt levelét, amelyben ez felhívta figyelmét, hogy Napoleon Magyarország leszerelésére törekszik. Akkor is, amikor gróf Gyulai Ignác altábornagy a béketárgyalások érdekében nála járt, kijelentette, hogy a magyar nemzet iránti tiszteletből nem akar magyar területre bevonulni, de ennek feltételül azt köti ki, hogy az insurrectiót fújják le. A király tehát felhívta a nádort, legyen résen és vigyázzon, hogy Napoleon ne terjesszen esetleg proklamációkat az országban.² Már pedig a nádor előre látta, hogy ha a franciák megkapják Pálffy új levelét, Davoust marsall már bosszúból is közre fogja adni a levélváltást, amiben nem is csalódott.³

A nádort a Pálffy-esetben az bántotta, hogy a vezérőrnagy ügyetlensége felborulással fenyegette a passzivitást. Károly főhercegnek írt levelében panaszkodott, hogy eddig legalább sikerült neki, ámbár a felszerelés teljes hiánya miatt a fölkelés fölállítása nagy akadályokba ütközik, az országot ellenséges betörésektől megkímélni, a nélkül, hogy engedni vagy valami olyast kellett volna cselekednie, ami meggyőződése ellen volna, Pálffy levelezése azonban előbb-utóbb kényszeríteni fogja, hogy a franciákkal szemben színt valljon és megmondja, hogy a nemzet ügyét nem választja el a királyétól, amely esetben a Dunántúl úgyszólván menthetetlenül ki volna szolgáltatva az ellenségnek.⁴

Ez az elháríthatatlan veszedelem élénken foglalkoztatta a nádort. Szerette volna, ha a király hozzájárulna, hogy fegyverszünetre léphessen, amit azonban csak azzal a feltétellel tartott lehetségesnek, ha Károly főherceg itáliai seregét is belefoglalják a megegyezésbe. Ezen az alapon az insurrectio felállítását is, tekintettel a felszerelés nehézségeire, elejthetőnek tartotta. Az illetén megoldás azonban inkább csak pium desiderium volt.⁵ Némi reményt rá csak Poroszország

¹ *Iratok*, II. 199—200. l.

⁴ *Iratok*, II. 204. és 206. l.

² *Iratok*, II. 200. l.

⁵ *Iratok*, II. 204. és 317. l.

³ 1805. napló, *Iratok*, II. 317. l.

megegyezése a koalíció hatalmaival adhatott. III. Frigyes Vilmost felbőszítette, hogy Napoleon seregei felvonulásuk alkalmával megsértették Poroszország semlegességét, amikor Ansbachnál porosz területen haladtak át. Ennek volt köszönhető, hogy már november 3-án egyezsége lépett a szövetségesekkel, hogy megkísérli a közvetítést a felek közt, és ha Napoleon feltételeit visszautasítaná, 180,000 emberrel a koalíció segítségére siet.¹ Csakhogy a nádor nem nagyon bízott a porosz szövetségben.² Félt attól is, hogy a császártól nem fog választ kapni s ez egészen ferde helyzetbe fogja hozni.

E mellett volt ennek az ügynek egy kényes mellékajzata is. Napoleon azt kívánta, hogy Bécs város élelmezése elé Magyarország ne gördítsen akadályokat. Ezt az ügyet a nádor nem tartotta veszedelmesnek. A császár mindig lelkére kötötte, hogy székvárosáról gondoskodják.³ Pálffy már november 16-án jelentette, hogy két bécsi városi tanácsos a császárvárosnak szánt gabonaszállítmánnyal érkezett Pozsonyhoz és utasítást kért, tovább engedheti-e őket. A nádor már akkor úgy határozott, hogy a Bécsnek szánt gabona- és vágómarha-szállítványokat akadálytalanul átengedi s erről nemcsak Pálffyt, hanem a határszéli megyék alispánjait is értesítette.⁴ Ebben a kérdésben a nádor nem is csalatkozott, a császár ezt az intézkedést helyeselte; igaz, hogy az erre vonatkozó rezolúció csak december 14-én érkezett le.⁵

A Davoust-nak adandó válaszra vonatkozólag a döntés késett. A király ismételten sürgette az insurrectio felállítását, futárai ugyan elég gyéren, de mégis csak érkeztek, erről a pontról azonban egyik írásban sem esett szó. A szerencsétlen austerlitz-i csatáig tehát, amely a helyzetet gyökeresen megváltoztatta, mindinkább fokozódó feszültséggel ez a kérdés állott homloktérben. A külpolitikai vonatkozáson kívül

¹ Wertheimer id. mű, I. 339. l. A megegyezésről a nádor az értesítést november 17-én kapta, tehát még mielőtt a Pálffy-esetről értesült. 1805. napló, *Iratok*, II. 312. l.

² *Iratok*, II. 190—191. l.

³ *Iratok*, II. 160—161. l.

⁴ 1805. napló, *Iratok*, II. 311. l.

⁵ *Iratok*, II. 212. l.

a nádort ez a helyzet személyileg is bántotta, mert már különböző hírek kerültek forgalomba s ő szükségesnek tartotta volna, hogy az ügy iratait nyilvánosságra hozza, amit azonban a császár döntése előtt semmikép sem tartott megengedhetőnek.¹

November 21-én a *Wiener Zeitung* egy 18-i különkiadása érkezett, amely különböző lesújtó harctéri hírek mellett arról szólt, hogy Murat és Kutuszov közt fegyverszünet jött létre; ennek értelmében Kutuszov visszatérne Oroszországba, Murat pedig kötelezte volna magát, hogy nem nyomul tovább előre Morvaország felé.² Ez Budán képzelhető izgalmat okozott, hiszen a francia sereg tehermentesítését jelentette volna arról az oldalról, amerről eddig le volt kötve. Rákövetkező éjjel Károly főhercegtől is jött részletes levél a caldierói ütközetéről, amely után, ámbár győzött, mégis visszavonulásra határozta el magát. A nádor tehát 21-ikén, 23-án, majd 25-én újabb levéllel fordult a királyhoz.³ Hogy pedig a franciákat, akik a Pálffy-féle levélváltás után visszaadták a pozsonyi repülő-hidat,⁴ ne ingerelje, elrendelte annak a három franciának a kiadatását, akiket Pozsony közelében foglyul ejtettek.⁵

De a helyzet napról-napra jobban bonyolult. Merveldt altábornagy hadtestét a franciák visszavonulás közben elvágták a főseregtől; roncsait az altábornagy Grazon át vezette Magyarországra és az Nyitra megyén át Teschen felé tartott, hogy a fősereghez csatlakozzék. A nádornak sikerült ezt az átvonulást egyideig úgy irányítani, hogy az a franciák figyelmét nem vonta magára. Amint azonban a morva határ felé közeledett, tudomást szereztek róla. Ez Magyarországra vetett reményeik összeomlását jelentette és megváltoztatta tartózkodó maguktartását. Nyitrából jelentették, hogy Soult marsall november 26-án Holicsnál átlépte a határt, 27-én

¹ 1805. napló, *Iratok*, II. 324. l. és 231. l.

² 1805. napló, *Iratok*, II. 322—323. l.

³ 1805. napló, *Iratok*, II. 325., 329. l. és *Iratok*, II. 208—9. és 211. l.

⁴ 1805. napló, *Iratok*, II. 318. l.

⁵ 1805. napló, *Iratok*, II. 329. l.

pedig Vialannes Moson megyében indította meg a támadást és Pozsonyt dél felől fenyegette.¹

Azokban a leiratokban pedig, amelyek a királytól érkeztek, mindig csak az insurrectio ügye szerepelt, amelyet Ferenc állandóan sürgetett. Ebben a pontban bizonyos bizalmatlanság volt észrevehető. A császár már november 18-án úgy írt, mintha Magyarországon az egész fölkelést be akarnák szüntetni, és utalt arra, hogy ennek az országnak felfegyverzése nagy gondot okoz az ellenségnek, hogy a morvországi sereg előnyomulása miatt a franciák mélyebben Magyarországra nem hatolhatnak be, és hogy a fölkelés gyors föllállítása a béketárgyalásoknál imponálóan esnék a latba.² Ámbár a nádor utolsó beszélgetése alkalmával a császárral erre vonatkozó terveit világosan kifejtette és tíz nappal később, november 17-én fölterjesztésében is indokolta, hogy a dunai kerületek fölkelési munkálatait miért függesztette föl, a november 25-én hozzáérkezett leiratra szükségesnek tartotta, hogy bizalmas levélben a kérdés egész fejlődését és a pillanatnyi helyzetet is ismét összefoglaló kifejtésben tárja az uralkodó elé:³

«A Felséged elé — írta — Pozsonyból történt elutazása

¹ 1805. napló, *Iratok*, II. 344—345. l.

² November 18.: «... kann Ich die Einstellung der Insurrection, welches Mir unerwartet war, nicht unbedingt billigen.» «Da Ich nun weiss, welche Besorgnisse dem Feinde die Bewaffnung Hungarns, wohin er sich bei der bevorstehenden Vorrückung der Armee aus Mähren, und jener der Preussen nicht tief hinab wagen kann, so lag Mir alles daran, dass die Insurrection wenigstens in den unteren Comitaten betrieben werde. Wie unlieb Mir daher gerade jetzt die gänzliche Einstellung der Insurrection sein müsse, wo selbe durch die Besorgnisse, die dem Feinde gemacht werden, imponiren und hierdurch zu Beförderung des Friedens so sehr beitragen sollte, kann Ich Euer Liebden nicht beschreiben, und nach dieser obigen, vertraulichen, für Euer Liebden alleiniger Kenntniss dienender Eröffnungen werden Sie fühlen, dass die schleunigste Zusammenbringung der Insurrection wenigstens in den rückwärtigen Komitaten wichtig sei.» *Iratok*, II. 201—202. l. Ez a legfelsőbb kézirat nov. 25-én érkezett a nádorhoz. A benne foglaltak nem vonatkozhatnak a Pálffy-estet után írt fölterjesztésre, mert ez ugyanazon a napon kelt, mint ez a legfelsőbb kézirat.

³ *Iratok*, II. 219—222. l.

óta időről-időre előterjesztett jelentéseim eléggé meggyőzhették Felsőgedet, hogy míg egyrészt semmi mulasztás nem történt abban, hogy az insurrectio az ellenséges támadásnak kevésbé kitett vidékeken föllálltassék, másrészt minden gondosan elkerültetett, ami az ellenségnek indokolt alkalmat szolgáltatathatott volna fegyveres föllépésre. Ennek a Felsőged által szóbelileg jóváhagyott eljárásnak, amelyhez tartottam magamat, megvolt a szerencsés eredménye, hogy Magyarországot megkímélte egyes portyázó osztagok betöréseitől, amelyek föltartóztatására nem voltak csapataink, hogy időt nyertünk a német hadsereg szétszórt legénységét, a podgyaszt stb. összegyűjteni és biztos helyre szállítani, hogy a Dunán levő kincstári javakat szerencsésen a várakba szállítottuk és hogy fenntartottuk a közlekedést a német és az itáliai sereg közt, valamint hogy ezek Magyarországból élelemmel támogattattak.» Kitérve Merveldt átvonulására és Soult betörésére, így folytatja : «Ezért tartok tőle, hogy az ellenség, ha, mint Felsőged gondolja, nem is nyomulna mélyebben az országba, mégis megszállja a jablonkai szorost és elvágja az összeköttetést Morvaországgal, úgyhogy jelentéseimet csak nagy kerülővel, Krakón át küldhetném. Hogy ez ügyis aggasztó helyzetemet még mennyire megnehezítené, azt Felsőged maga is belátja, minthogy megbízható hírek hiányában nem vagyok képes megítélni, mire határozzam el magamat.» «Amint eddig a körülmények, a hiány mindennemű felszerelésben a felkelés részére, főképen azonban az idő rövidsége miatt lehetetlen volt főképen az elülső megyékben az insurrectio felállítására gondolni, — amire vonatkozólag eljárásomat a háború befejeztével (Isten adná : mentől előbb) Felsőged előtt mindenben igazolni fogom, itt tehát mentességemül csak annyit említek — úgy azt látom, hogy most nemcsak a lehetősége, de a szüksége is be fog következni, hogy a fölkelés kivonuljon. Amíg ugyanis nem volt az országban császári sereg, addig az ellenség nem nagyon közeledett feléje és nem tudom, mért, elmulasztotta az alkalmat, amelyben hirtelen betöréssel az egész országot elpusztíthatta volna. Most azonban az itáliai seregtől érkező hírek szerint ez utóbbi a hó végével Magyarországra érkezik,

azt követi az ellenség, most kell és lehet tehát az országnak több sikerrel insurgálnia. A buzgalom nagy, inkább vissza kell tartani, semmint szítani, egyes megyék lakossága már most panaszkodik, amiért tétlen és nem szabad fölkelnie. De mi lesz ennek a következménye; a császári seregnek, amelynek ellátásáról, amint azt három hó előtt Felségednek megmondtam, csak in spatiis imaginariis és csak papíron gondoskodtak, már most is alig van miből élnie, minden raktár üres és még rendkívüli összegekkel sem lehet a szükséges mennyiséget oly rövid idő alatt előteremteni; rekvirálni fog tehát és a kevés készletet el fogja fogyasztani, az ellenség követni fogja és egészen el fogja pusztítani az országot. Az insurrectio, amelyet szintén élelmezni kell, a zavart csak növelni fogja. A paraszt állatát, amely takarmány hiányában amúgy is elgyengült, egészen tönkre fogják tenni a rendkívüli fuvarok és szállítmányok, a szegény embert mindenétől meg fogják fosztani. Ez a helyzetkép — amelyet nem festettem rikító színekkel, amelyet nem is sugallt, mint Felséged kegyesen kifejezi, túlságos rémlátás — azzal aggaszt, hogy erre az országra, amelyet tíz év óta kormányzok s amelynek javáért szívesen áldoznám életemet, a legszomorúbb jövő, éhínség, talán még pestis is vár. Nincs hatalmamban, hogy segítek rajta, de reményem van rá, hogy egy olyan kegyes fejedelem, mint Felséged, megtalálja az orvoslást. Kegyeskedjék Felséged ezt megszívlelni és idejében úgy intézkedni, hogy a békekötés legszerencsésebb esetében is fenyegető éhínség elháríttassék.» «Bárha Felséged ne csalódnék megint a helyzet megítélésében, de november 20-i legfelsőbb kéziratának tartalmából következtetve, félek, hogy jobbnak tartja azt, mint amilyen.» Ismertetve Vialannes előnyomulását, sorait így végzi: «Ha ez a hadtest Buda felé közelednék, el vagyok határozva, amennyiben az nem kap erősítéseket, hogy az ittlévő tartalékszázalókkal megkísérlem a védelmet, aminek eredményét azonban előre nem láthatom, mert ehhez a csapathoz és különösen tisztikarának összetételéhez semmi bizalmam, és mégis meg kell kísérelnem itt ellenállni, hogy az ittlévő jelentékeny termény-, felszerelési- és tüzer-ségi készleteket lehetőleg megmentsem.»

Még aznap a nádor konferenciát tartott a magyar urakkal, eléjük terjesztette a Pálffy-Davoust-féle levelezést és ismertette a helyzetet. Ez a konferencia azt határozta, ha a királytól ebben az ügyben a békére nem kedvező válasz érkezne, küldöttséget fognak hozzá küldeni, hogy ez előtte az ország szomorú állapotát kifejtse és őt idehívja.¹

Másnap, november 30-án megérkezett Pozsonyból gróf Batthyány Antal a pozsonyi permanens deputáció üzenetével. Ő hozta meg a hírt, hogy Davoust marsall megszállta Pozsonyt. A marsall proklamációval fordult a lakossághoz, ismertette Pálffy levelét és a reá adott választ. Kijelentette, hogy Napoleon mégis kényszerülve van benyomulni az országba, de csapatai a legszigorúbb fegyelmet fogják fenntartani, a nemzet szabadságai és alkotmánya is sértetlenek maradnak, csak tartózkodják a lakosság minden katonai állítástól, insurrectiótól és ellenségeskedéstől.² Ebből világos volt az összefüggés a Pálffy által megindított tárgyalás félbeszakadása és az előnyomulás közt. A körülményekből azt is következtetni lehetett, hogy a franciák nem fognak Pozsonynál megállni, a Duna balpartján előrseik már Sopornyaig, a jobbon Öttevényig jutottak. Míg az előző nap, amikor a nádor a királynak írt, az előnyomuló csapattestről azt tudták, hogy az 4000 főnyi, most Batthyánytól arról értesültek, hogy Davoust 9000 emberrel vonult be.³ Ekkora erővel szembeszállni lehetetlenség volt.⁴

A nádor tehát ismét összehívta a konferenciát. A nézetek most már nagyon eltérők voltak. A harciasak az insurrectiót kívánták és kijelentették, hogy az ellenség ígéreteivel

¹ 1805. napló, *Iratok*, II. 348. 1.

² *Iratok*, II. 224—225. 1.

³ 1805. napló, *Iratok*, II. 348—349. 1. Davoust különben november 27-én így írt a hadügyminiszternek: «D'après les renseignements qui me sont parvenus, le gouverneur autrichien de Presbourg s'occupait de former des magasins de subsistances et l'archiduc palatin employait tous ses moyens pour faire lever le peuple hongrois. «Ch. de Mazade: *Correspondance du Marséchal Davoust*. 1801—1815. Paris, 1885, I. 189. 1.

⁴ A Buda körül lévő zászlóaljok gyakorlatlan újoncokból álltak, a lovasság mindössze 150 főnyi volt. *Iratok*, II. 227—228. 1.

és proklamációival nem kell törődni. Az ellentétes álláspont határozatot kívánt a királytól a semlegesség kérdésében. Az óvatosak pedig egyszerűen csak ismertetni akarták a helyzetet az uralkodóval, minden óhajtás nyilvánítása nélkül. Végre abban egyeztek meg, hogy az országot már a német tartományok érdekében élelmezési szempontokból is kímélni kell. Parlamentairt akartak tehát küldeni Davousthoz, hogy felszólítsák a magyar terület kiürítésére, vagy hogy legalább fegyverszünetről tárgyaljanak vele, ami időt adna a készletek elszállítására.

A nádor e feladat megoldását hű emberére, gróf Beckers József szárnysegédre bízta. A grófnak utasítása szerint először is közölnie kellett a marsallal a nádor megütközését azon, hogy ámbár megígérte neki, «hogy a király válaszárol a semlegesség kérdésében őt mindjárt értesíteni fogja, Davoust ezt be nem várva, előzetes bejelentés nélkül mégis bevonult». Hogy Ferenc király válaszát a nádor hamarább megszerezhesse, Beckers részére passzust kért, hogy a francia vonalakon át mehessen Olmützbe. Arra az időre pedig, amíg Beckers ebben a megbízatásában eljár, a nádor Davousttól azt kívánta, hogy vonja ki csapatait Magyarországból, vagy legalább kössön fegyverszünetet a fennálló állapot alapján. Ennek a rövid fegyverszünetnek a megkötésére is Beckers kapott fölhatalmazást.¹

Mindezt a nádor levélben, futárral jelentette a királynak is ; kiemelve, hogy már a készletek megmentése érdekében kénytelen volt ehhez az eszközhöz folyamodni. «A Magyarország részére kötendő gyakrabban említett semlegességi vagy inkább fegyverszüneti szerződés tárgyában — így fejezte be levelét — kérek végre határozott döntést saját igazolásomra, mert, különösen abban az esetben, ha Felsőged ilyen tárgyalásról hallani nem akarna, az ország szememre vethetné, hogy Felsőgednél nem szorgalmaztam az ügyet kellőképpen, vagy hogy elhanyagoltam javukról gondoskodni.»²

¹ 1805. napló, *Iratok*, II. 352—353. l.

² *Iratok*, II. 222—224. l.

December elsején már a bankóprás, a korona és a regnikoláris levéltár elszállításáról is gondoskodtak, amikor megérkezett gróf Zichy Ferenc főpohárnok fia Magyaróvárról azzal a hírrel, hogy a franciák Pozsonyt kiürítették és az ország területéről kivonultak. Később visszatért Beckers is, aki értesülve a franciák kivonulásáról, e fordulattal megbízatását befejezettek tekintette.

Magából Pozsonyból is jött hírvivő, gróf Amadé Ferenc, aki érdekes dolgokat beszélt a megszállásról és a franciákról. Ezek Pozsonyban és környékén Merveldtet hajszolták, hiába. Davoust különösen az insurrectio iránt érdeklődött, számáról, szervezetéről szeretett volna adatokat hallani, de azután kicsinylőleg kijelentette, hogy az csak tömeg, amelyet könnyen szétszórnak. A magyar nemzetet és sajátságait azonban hízelgően dicsérte. Azt mondta, hogy nagy szerepet játszhatna Európában, de változtatni kellene az állapotokon. A szavak, amelyeket ehhez a kijelentéshez fűzött, nagyon közlőre érdekelhették a nádort; azt mondta, hogy ők tudnának egy férfit, aki ezt véghezvihetné, akit ők nagyrabecsülnek, aki sokat tehetne, és ez a nádor.¹

A lelkek a jó hírek hatása alatt valósággal fölszabadultak, de elbizakodás nem volt tapasztalható. Tovább tárgyaltak Buda védelméről, ha a franciák mégis bejönnének.² A nádor 3-án, amikor megírta Ferencnek, hogy Beckers küldetése tárgyalanná vált, arról is értesítette, hogy 14 nap múlva a nemesi fölkelést már szembe lehetne állítani az ellenséggel.³ Az ország különböző részeiből érkezett jelentésekből ítélve, jó szellem uralkodott.

Még egy hét sem zajlott le, amikor december 6-án futár érkezett herceg Esterházytól egy bécsi rendkívüli lappal, amely beszámolt Napoleon december 2-i austerlitz diadaláról.⁴ A szövetségeseik itt, amikor támadásra határozták el magukat, elég kedvező helyzetben, számbelileg is túl-

¹ *Iratok*, II. 356. l.

² 1805. napló, *Iratok*, II. 356—357. l.

³ *Iratok*, II. 234. l.

⁴ 1805. napló, *Iratok*, II. 368. l.

súlyban voltak.¹ A fővezérlet Kutuszov kezében volt, de mellette osztrák vezérkari főnök állott Weyrother személyében. A választás az oroszok kedvéért esett őreá, akit még Szuvarov hadjáratából ismertek, jó véleménnyel voltak róla és szerették, mint oroszpartit.² Károly főherceg azonban úgy ítélte róla, hogy szereti a bonyolult hadműveleteket, a helyett hogy egyszerű taktikával döntésre törekednék.³ A szövetségeseeknek már a híreik is rosszak voltak a franciák állásairól, de nagyobb hibát követtek el azzal, hogy oszlopaiakat egymástól nagy távolságra vonlattatták föl, amit Napoleon mindjárt észrevett és kihasználta. Így a rosszul felszerelt és élelmezett sereg hősies küzdelem után összezavarodott. Rettenetes fejtelenségben menekült mindenki a magyar határ felé.⁴

Az orosz seregek annyira fölbomlottak, hogy császári csapatokkal kellett futásukat fedezni. Sándor cár is attól félt, hogy elfogják seregeit és erőszakolta, hogy Ferenc, akivel Napoleon Austerlitz előtt kereste a találkozást, most szánja el magát erre a lépésre és kérjen fegyverszünetet. Ez a találkozás december 4-én meg is történt igen barátságos formák közt. Napoleon békét ajánlott, amelybe a cárt is bele akarta foglalni. Erre az esetre Ferencnek is kedvező feltételeket ígért, csak Bajorország, Baden és Württemberg kárpótlásáról kellett volna gondoskodnia. Amikor azonban Sándor cár, aki Ferenc visszaérkezését nagy türelmetlenség-

¹ (Stutterheim): *Die Schlacht bei Austerlitz* am 2. December 1805. Hamburg 1806, 16. l.

² A. Kirchhammer: *Nachträge zum hundertsten Gedenktage der Schlacht von Austerlitz*. Danzers Armeezeitung, 1906, 5—6. l.

³ Vermutlich ware dieses wieder ein Produkt der erhitzten Einbildungskraft von Weyrother, ein Gegeüstück zu Rivoli und Hohenlinden. Vor meiner Abreise von Wienn predigte ich dem Kaiser so sehr gegen alle complicitirte Manoeuvres. Er versprach mir keine zugeben zu wollen, aber das Versprechen hatte das nehmliche Schicksal, als das, was Er mir machte, dass unsere Armee vor Ankunft der Russen nicht weit in Deutschland vorrücken und jedem Gefecht ausweichen würde. *Iratok*, II. 238. l.

⁴ V. ö. Stutterheim id. művét, különösen 18—19., 55., 59. és 80—81. l.

gel várta, a kedvező eredményt megtudta, hallani sem akart a kibékülésről, hanem kijelentette, hogy seregeivel hazatér. A monarchia és Ferenc sorsa már nem érdekelte. Az oroszok, akik a csata előtt telt szájjal követelték a megütközést és az akkor lázasan fekvő Ferenc előtt eltitkolták, hogy másnap támadni fognak, most mindenért az osztrák tábornokokat okolták. A cár már nem is étkezett együtt a császárral és a tábornokok közt mind feszültebb lett a viszony. 6-án azután herceg Liechtenstein János aláírta a fegyverszüneti szerződést, amelynek értelmében az oroszoknak haza kellett vonulniok, a király lemondott a magyar nemesi fölkelés fölállításáról s a felek közt megvonták a demarkációs vonalat olyképpen, hogy Magyarország területéből Pozsony a franciáknak jutott.¹

Ezzel gyökeresen megváltozott a helyzet. Károly főherceg serege ugyan még a fegyverszünet megkötése előtt, december 6-ától 8-áig bevonult Körmendre², de a háború folytatásáról már szó sem lehetett. Csak Cobenzl és Collenbach pengettek még háborús hírokat. Néha úgy is látszott, mintha befolyásukat a császárra is érvényesíteni tudnák³, ami Napoleon igen kemény feltételei miatt, aki nagy területek átengedését és súlyos hadisarcot követelt, bizonyos fokig érthető is volt. A nádor és Károly főherceg azonban sürgették a császárt, hogy mielőbb kössön békét, hogy ne súlyosbítsa a helyzetet a francia megszállás elhúzásával, hanem legalább ettől a csapástól szabadítsa meg népeit. Nem ok nélkül féltek tőle, hogy az elcsigázott lakosság sorai-ban az inség még a békekötés után is a monarchiára veszedelmes jelenségekkel járhatna. A nádor már december 12-én

¹ A nádor 1805. naplójában a hírnökök és a résztvevők elbeszélései alapján ismételten visszatér az austerlitz-i csatára s az azt követő eseményekre. Legfontosabbak Ferenc császár elbeszélései *Iratok*, II. 379—387. l. és Kutuszov megjegyzései u. ott II. 389—390. l. V. ö. még a nádor értesítését Károly főhercegnek u. ott II. 249—254. l. és Károly főherceg véleményét u. ott II. 237—239. l. A fegyverszüneti föltételek u. ott II. 376. l.

² 1805. napló, *Iratok*, II. 373. l., továbbá *Iratok*, II. 232. és 235. l.

³ 1805. napló, *Iratok*, II. 379. és 387. l.

járt Ferencnél Holicsban, írásaiban is mindig a gyors meg-
egyeződést kérte, s utóbb Károly főherceg is fölkereste a csá-
szárt.¹

A nádort és Károly főherceget ebben a munkában igen
benső szálak fűzték egymáshoz. Ezt nem zavarta meg az a
kis incidens sem, amely köztük december közepén felmerült.
Károly főherceg ugyanis megütközéssel vette tudomásul,
hogy a nyugati megyékből élelmiszereket visznek Bécsbe
és parancsot adott katonáinak, hogy az élelmiszerszállítókat
statáriális úton végezzék ki, azokat a hivatalnokokat és bir-
tokosokat, akik kiviteli engedélyeket állítanak ki, állítsák
haditörvényszék elé, amiről a megyéket is értesítette.² A ná-
dor, amikor erről a hatáskörébe történt beavatkozásról érte-
sült, azonnal közölte vele a császárnak e kérdésben kiadott
rezolúcióját, szemére vetve, hogy úgy tesz, mintha ellenséges
országban állana, ami bizonyára nem is volt szándékában,
és egyben felszólította, hogyha valamelyik magyar valamit
elkövetne, mint a törvények őre, állítsa őt illetékes bírósága
elé.³ Az alkotmányos jogok védelmében a testvéri jó viszony
sém akadályozta meg. Moson megyének, amelynek minden-
ható földesura Károly főherceg nevelőapja, Albert szász-
tescheni herceg volt s amely a főherceg parancsát közhírré
tétette, ki kellett magát mentenie elhamarkodott cseleke-
detéért.⁴

A béketárgyalások megindulásával a nádor munkaköre
megváltozott. December 7-én, a vereség hírének hatása alatt
még a katonai intézkedések egész sorát adta ki, a megyék-
nek is elrendelte, hogy insurrectiójuk vonuljon ki.⁵ Ez
akkor az előző napon megkötött fegyverszünet feltételei kö-
vetkeztében már tárgytalan volt; visszatérve Holicsból,
december 15-én be is szüntetett minden további előkészü-
letet.⁶ Idejét és erejét két más tárgy kötötte le: a hadsereg

¹ 1805. napló, *Iratok*, II. 387. 1. és *Iratok*, 242—243. és 253.

² 1805. napló, *Iratok*, II. 396. 1. és u. ott II. 256. 1.

³ *Iratok*, II. 256—257. 1.

⁴ 1805. napló, *Iratok*, II. 411. 1.

⁵ 1805. napló, *Iratok*, II. 371. 1.

⁶ 1805. napló, *Iratok*, II. 392. 1.

élelmezése és az oroszok visszavonulása. Minthogy ezek felvonulásuk közben Galiciát egészen felélték, visszavonulásukat Felsőmagyarországon át kellett irányítani.¹

Ugyanakkor felszabadult az udvarban is mindaz az erő, amit eddig a hadviselés és a külpolitika tartott lekötve. Ha eddig Magyarországgal nem sokat törődtek, ezután annál nagyobb figyelemmel fordultak feléje. A kritikának tág tere nyílt, de azok, akik ezzel a kritikával éltek, már nem a régi emberek voltak. Ferenc már Ulm után panaszkodott a nádornak, hogy körülötte mindenki elvesztette a fejét. A baj okát hajlandó volt az intézményekben keresni és azt tervezte, hogy a kormányzat szerveit átalakítja, az államtanácsot például teljesen feloszlatja. Ez persze nem történt meg, sőt személyi változásra is csak közvetlenül az austerlitz-i csata előtt került a sor.² Ulm óta nagyon megnyerte a császár bizalmát Baldacci Antal államtanácsos, az egyetlen, aki a nagy katasztrófa után erélyt árult el és nem engedte át magát a kétségbeesésnek. Ellenben régi kedves nevelője, kabinetminisztere, Colloredo, teljesen használhatatlan volt. Austerlitz előtt tehát Ferenc elbocsátotta Colloredót és a kabinetügyek referátumát Baldaccira bízta.³ A háborús párt többi vezetőembere megmaradt állásában és csak a pozsonyi béketárgyalások idején bukott meg. Akkor távozott Cobenzl, Stahl és Lamberti.⁴ A nádor nem bízott benne, hogy a távozóik helyébe jobbak jöjjenek: «Dii dent meliora, — írta Károly főhercegnek — de én nem hiszek ebben».⁵ Még pesszimiztikusabban nyilatkozott Károly főherceg: «Sajnos, én attól félek, — írta a nádornak — hogyha el is távolítják az embereket, akik a császárt körülveszik, hogy ő akkor is hamarosan ugyanolyan emberek kezébe kerül, mert csak oktondiak és huncvutok tudják kielégíteni kicsinyes hajlamait és azt a vágyát,

¹ Ezek a kérdések december 10-étől kezdve úgyszólván naponként foglalkoztatják a nádort, v. ö. 1805. napló. V. ö. azonkívül II. 242—243., 246—247., 261—262. l.

² *Iratok*, II. 213—214., 229. és 253. l.

³ 1805. napló, *Iratok*, II. 300. l. és *Iratok*, II. 253. l.

⁴ 1805. dec. 24. Wertheimer id. mű I. 438. l.

⁵ *Iratok*, II. 213. l.

hogy mindent jónak és könnyűnek és könnyen megoldhatónak tüntessenek fel előtte. Ezért fogadnak barátságtalanul és távolítanak el mindenkit, aki az igazságot mondja.»¹

November vége óta tényleg Baldacci volt a császár mindenható tanácsosa. Ügyes, képzett, nagyereyű férfiú, kitűnő előadóképességgel, aki az előterjesztendő ügyekben érveit világos elrendezésben, szónoki hévvel és különösen lendületes befejezéssel olyan módon tudta előadni, amelynek nagy hatással kellett lennie a határozatlan Ferencre. Ezt a viszonyt Napoleon később úgy jellemezte: «A császárnak egyáltalán nincs akarata, mindig annak a nézetén van, aki utoljára beszélt vele és ezért azok, akik hatásukat rá mindig érvényesíteni fogják: Baldacci és Stadion.»² Károly főherceg már 1806 elején írta a nádornak: «Mindent, kivétel nélkül, Baldacci csinál. Hogy ez a kizárólagos befolyás üdvös lehet-e, azt Te, aki az ügyek intézéséből ismerheted őt, bizonyára jobban ítélnél meg, mint én.»³ Amikor a nádor ezt a levelet megkapta, már keserű tapasztalatokat szerzett a megváltozott rendről.

A nádor eddig is sokszor tapasztalhatta, hogy a személyes érintkezésben Ferenc császár mindig bizalommal volt iránta, de ha eltávozott, megállapodásaikon többször változtattak olyan módon, amely bizalmatlanságra vallott. Ez azonban eddig csak szórványos jelenség volt. Amikor december 12-én a nádor Holicsban bátyját felkereste, ez őt szeretettel fogadta. Szóba kerültek akkor a nádor működésének kényes pontjai is: az insurrectio, de főleg a Pálffy-ügy. A császár a nádor előterjesztéseit kegyesen fogadta.⁴ Amikor a nádor visszatért Budára, kézhez kapta a Pálffy-ügyben és Bécs élelmezése kérdésében az írásbeli rezolúciókat is. Ezek is jóváhagyóan vették tudomásul a történeteket.⁵

Már a következő napon azonban megdöbbentő tartalmú

¹ *Iratok*, II. 238. l.

² 1809. szeptember 21. *Correspondance de Napoleon*, I. XIX. 569. l.

³ *Iratok*, II. 434. l.

⁴ 1805. napló, *Iratok*, II. 387. l.

⁵ 1805. napló, *Iratok*, II. 390—391. l. és *Iratok*, II. 212. l.

legfelsőbb kézirat érkezett. Ebben a császár tulajdonképpen a nádor november 29. és 30-i és december 6. és 7-i leveleire válaszolt. Mindenekelőtt Merveldt átvonulásával foglalkozott: «Merveldt altábornagynak — írta — Magyarországon kellett átvonulnia kis csapatával, mert parancsa volt, hogy az egyesült sereg szélsőbal-szárnyához csatlakozzék, ami neki teljes mértékben sikerült is, azonkívül még el is űzte az ellenséget, amely különben is Pozsony és Nagyszombat irányában jelentéktelen számban csak néhány őrzőjratot küldött ki. Véleményem, hogy az ellenség nem fog és nem is törhet be jelentősebb erővel Magyarországra, a hadsereg akkori állásán alapult és az eredmény azt teljesen igazolta. Az a kevés is, amit az ellenség Pozsony vidékére küldött, visszavonult és kénytelen volt elszaladni az egyesült sereg első mozdulatára és kedvezőbb események után sohse lett volna módjában, hogy a Duna balpartján a brünni sereghez csatlakozzék. Indítatva éreztem tehát magamat, hogy az insurrectio fölállítását szorgalmazzam, mert nagyon jól tudtam, hogy az milyen gondot okoz az ellenségnek és mert egyben meg voltam győződve, hogy a portyázásokat, sőt az inváziót is könnyen vissza lehetett volna verni. Ezenfelül igaz az, hogy sok megye nagyon elégületlen volt, amiért nem kelhetett föl; én ezt a buzgalmat teljes mértékben el is ismerem és tartok tőle, hogy ennek a törekvésnek a korlátozása nem volt a legjobb hatással ezekre a derekakra, és hogy e mellett az irántam és Ön iránt táplált jóhangulat és érdekeink jelentékenyen szenvedhettek». Elismerte, hogy a nádorra kellemetlenül hathatott, hogy újságlapokból kellett az eseményekről értesülnie, de ezt természetesnek tartotta. «Én mindent közöltem Önnel, — írja — ami szükséges volt, és a haditanács elnökének utasítása volt, hogy ugyanúgy cselekedjék, joggal tehát senkinek sem tehető szemrehányás.» Az orosz visszavonulást illetőleg sajnálta, hogy a felvidéket sujtania kell ezzel, de hozzátette: «Bármilyen borzalmas is az a kép, amelyet Kedvességed az ország e kis részéről fest, meg vagyok róla győződve, hogy messze elmarad a mögött a kép mögött és nem éri el azt a nyomort, amelyet Morvaországról kellett szereznem, ahol ez a sereg egyideig tartóz-

kodott és átvonult». «Pálffy tábornok viselkedését lehetetlen jóváhagynom és fenntartom magamnak, hogy annak idején felelősségre vonjam; hogy pedig Kedvességednek nem tudtam határozott utasítást adni a magyar királyságom semlegessége tárgyában kötendő szerződésre és folytatandó tárgyalásra, az annál megfelelőbb volt, mert éppen akkor küldtem el gróf Stadiont, mint meghatalmazottat Napoleonhoz, hogy a béke megkötéséről tárgyaljon, s így ezzel a fenti ügy is elintéződött. Hogy is volna lehetséges, hogy örökös országaim egyike külön semlegességi szerződést kívánjon kötni, holott azoknak kölcsönösen egymást segíteniök kell? Milyen következményei lennének az ilyen állásfoglalásnak? És mi történék, ha minden tartományom magát így el akarná különíteni és függetlennek tekinteni? Vajjon hozzájárulásom egy ilyen eljáráshoz nem vezetne-e a legszomorúbb eredményre és beláthatatlan szerencsétlenségre? Ezekben a szempontokban Ön meg fogja találni az okokat, hogy miért nem felelhettem Önnek erre.»¹

A tartalomnál azonban megdöbbentőbb volt a forma. Az óta a tíz év óta, hogy a nádor Magyarországot kormányozta, sűrűn váltott bizalmas leveleket a királlyal, amelyek gyakran igen kényes ügyekre vonatkoztak, de mindig sajátkezű levélben kapott választ. Most történt először, hogy magánlevelekre a kabinetiroda által kiállított hivatalos jellegű legfelsőbb kéziratban érkezett a felelet.

Az érintkezésnek ez a módja a király és a nádor közt a bizalmas közléseket lehetetlenné tette volna. A nádor sietett is a királyt erre figyelmeztetni. Hivatkozva a kapott elintézésekre, levéllel fordult hozzá, kérve, ne vegye felszólását zokon. «A tíz év óta, amióta szerencsém van az államot szolgálni, — írta — megengedte nekem Felsőged, hogy kétes esetekben, olyan ügyekben, amelyek nem voltak alkalmasak a nyilvánosságra, magánúton kérjem utasítását. Megengedte nekem ez alkalomból, hogy szabadon nyilatkozzam személyekről, az ügyek menetéről stb., hogy olyan ügyekről is elmondjam magánvéleményemet, amelyek nem tartoztak

¹ *Iratok*, II. 243—245. 1.

hatáskörömbébe, amelyeknél azonban, úgy hittem, hogy véleményemmel előmozdíthatom az állam javát. Minthogy tudtam, hogy ezek az írások egyedül Felsőged kezébe kerülnek — méltóan voltam bátor bennük — a nélkül, hogy a köteles tiszteletről megfeledeztem volna — az állam szolgáját félretolni és azzal az őszinteséggel szólni, amelyre Felsőged kegye hatalmazott föl és az, hogy szerencsés vagyok magamat öccsének nevezhetni. Ezt kegyesen méltóztatott fogadni és ezzel csak felbátorított, hogy bármikor kötelességem szerint így járjak el, és hízelgek magamnak azzal, hogy ilyen módon Felsőgedet néha közelébről értesíthettem olyan dolgokról és személyekről, melyek különben az államügyek tömkelegében eltűntek volna.» Kifejezte tehát azt a reményét, hogy a császár belátja ennek előnyét, de azt is, ha levelei a kabineti személyzet kezeibe kerülnek és a válaszokat idegenek írják vagy leírják, akkor már nem lesz meg a bátorsága, hogy azzal a nyíltsággal és bizalommal szóljon, mint ahogy azt leveleiben tette.¹

December 27-ikén a király sajátkezű levélben válaszolt. Ez volt az első sajátkezű levele a nádorhoz, amióta Baldacci mellette volt. Fölszólította a nádort, hogy ne riadjon vissza magánlevélben értesíteni őt arról, amit csak vele akar közölni. A leveleit ő olvassa el és az ő dolga, hogy őket fölhasználja. Ha másnak a tollát veszi igénybe, ez csak olyané, aki hallgatni tud és ez csak olyan esetekben fog megtörténni, amikor nincs a szolgálat kárára.² A császár levele barátságos volt, de semmi egyebet nem tartalmazott és a megszállott pozsonyiak megsegítésének ügye csakhamar kimutatta, hogy a nádor nem élvezzi a korábbi bizalmat.

Minthogy Pozsonyt a franciák a demarkációs vonal kijelölésénél okvetlenül maguknak kívánták, erre a városra az újabb megszállás igen nagy terhet jelentett. Már az első bevonulásuk kárát — ámbár csak két napig tartózkodtak ott — 100,000 frtra becsülték.³ Képzeltető tehát, milyen nagy volt a pozsonyiak megrökönyödése, amikor megtudták,

¹ *Iratok*, II. 254—256. 1.

³ 1805. napló, *Iratok*, II. 356. 1.

² *Iratok*, II. 257. 1.

hogy a francia csapatok ismét visszatérnek. Hogy az ellátást biztosítsák, lefoglalták a városban lévő kincstári készleteket és azt kérték, hogy a város élelmezésében a szomszédos megyék segítségükre legyenek. Ezt az utóbbi pontot a nádor nem engedélyezte, mert a megyék a császári sereget tartoztak ellátni.¹ A nádor küldötteikkel Holicsban is találkozott, de ott is csak türelemre intették őket.²

A megszállás terheit jellemzi, hogy a franciák 8000, utóbb 12,000 emberrel vonultak a városba, 15 tábornokkal és vezérkarral. Ezt a számot csak a béketárgyalások alatt apasztották ismét 8000 főre. Időközben azonban Károly főherceg rendeletének és más reájuk kedvezőtlen intézkedéseknek hatása alatt újabb erősítéseket is hoztak, úgyhogy a helyőrség ellátása körül komoly gondok merültek föl és a franciák már azzal fenyegetődztek, hogy a város környékét is megszállják. Minthogy a permanens deputáció, az ideiglenes polgári kormányzat, ezekkel a törekvésekkel szembeszállt, Gudín tábornok gróf Telekivel Holicsba ment, hogy a kérdést a királlyal megbeszéljék. A permanens deputáció újabb beadványokkal és követekkel fordult a nádorhoz is, aki e hírek hatása alatt szintén sürgette Ferencet, hogy mielőbb segítsen Pozsonyon.³

A legfelsőbb elhatározás erre a fölterjesztésre december 31-ikén érkezett le. Benne a király kijelentette, hogy minden alattvalójának sorsát a szíven viseli, annál inkább tehát egész községekét, de a pozsonyiakon nem segíthet. Kitért a Károly főherceg élelmiszerszállítási tilalmára is, előbbi elhatározásával szemben azonban inkább a tilalom fenntartása felé látszott hajolni. A békekötés sürgetésére pedig sértődött hangon azt válaszolta, hogy ebben az irányban mindent elkövetett.⁴

A legfelsőbb kézirattal egyidőben érkeztek meg a pozsonyi permanens deputáció tagjai is. Ők is megkapták a király legfelsőbb elhatározását kérésükre, ez azonban olyan

¹ 1805. napló, *Iratok*, II. 377. l.

² 1805. napló, *Iratok*, II. 387. l.

³ 1805. napló, *Iratok*, II. 399—402. l.

⁴ 1805. napló, *Iratok*, II. 425—426. l. és *Iratok*, II. 260—261. l.

hangon volt írva, amelyet nemcsak magukra, hanem az egész magyar nemzetre sérelmesnek tartottak, amiért is azzal a kéréssel fordultak a nádorhoz, hogy informálja a nyilvánvalóan tévesen tájékoztatott királyt a tényállásról. A királyi kézirat sérelmes helye így hangzott: «Német örökös tartományaimban, amelyek felejtethetlen készséggel teljesítették a legnagyobb erőfeszítéseket és állhatatos és határozott fellépésükkel az ellenség megbecsülését is kivívták, egészen más érvekkel találkoztam, mint amilyen az, hogy az egész magyar királyságban egy várost, és pedig olyan időben, amikor az ellenségeskedések tilosak, francia csapatok megszálltak. Különbösen is hathatós és meg nem szakított fázadozásaim, hogy legalább elviselhető békét érjek el, talán már korábban elérhetőek lettek volna és némely más szerencsétlenséget is el lehetett volna kerülni, ha német örökös tartományaim haderejével magyar királyságoméi is idejében egyesültek volna, ha nyomósan és egyetértéssel léptek volna föl és ezzel megakadályozták volna, hogy az ellenség majdnem országaim szívében egész erejét egy ponton vonja össze, ami a magyar királyság elleni jelentékeny támadás indokolt aggodalma nélkül annál könnyebben megtörténhetett volna, mert erről az öcsémuram Károly főherceg vezérlete alatt álló nagyszámú és vitéz sereg mozdulataival teljesen kielégítő gondoskodás történt.»¹

Ez a rezolúció nemcsak a passzivitásnak volt határozott kárhoztatása, hanem a hadjárat bajaiért és szerencsétlenségeiért egyenesen Magyarországot, ennek az országnak határozatlanságát és késedelmezését okolta. A császár környezetében már csak azt keresték, hol köthetnek bele a nádor ténykedésébe. Mélyen hallgattak róla, hogy az eszközök a fölkelés felülésére az ő hibájukból hiányoztak. Arra sem gondoltak, hogy a passzivitás nemcsak a francia hadvezetőséget indította az ország kímélésére, de idebenn is lefogta azokat az elemeket, akik hajlandók lettek volna a franciákkal kacérkodni. Jellemző, hogy a dorgálást a kabinet nem merte a nádorhoz címeztetni, hogy kerülő úton

¹ 1805. napló, *Iratok*, II. 426—427. l. és *Iratok* II. 260. l.

juttatta hozzá, valószínűleg azért, mert máskép a királlyal el sem fogadtathatta volna. Hiszen még ténybeli ferdítés is volt benne: Károly főherceg serege nem gondoskodhatott Magyarország védelméről, amikor csak a fegyverszünet megkötése után érkezett a magyar határra.

Ezt a nyilvánossághoz intézett rezolúciót a nádor szó nélkül nem hagyhatta. Még aznap naplójába beírta, hogy mit kíván válaszolni, de az ügyek torlódása miatt ez a levél csak január 5-én ment el. «Felségednek több hozzám intézett kéziratából és legalázatosabb felterjesztéseimre adott elhatározásából — így írt a királyhoz — elég világosan kivehettem, hogy Felséged teljhatalmam alatti működéssel nem volt teljesen megelégedve és némely ez idő alatt tett intézkedésemet kárhóztatta. Bármily fájdalmas nekem, mint az állam minden más szolgájának is, látnom, hogy szándékaim félreismertettek és hogy Felséged rosszalását vontam magamra, mégis abban a szilárd meggyőződésben, hogy nincs ügy, nincs intézkedés, amelyben magamat tökéletesen ne igazolhatnám, megvártam volna, hogy Felséged igazságosságánál keressek menedéket, azt az időpontot, amelyben működésemről kimerítő beszámolómat legfelsőbb ítélete alá bocsájthatnám, ha Felséged egy velem december 26-ikán közölt iraton rosszalását nem terjesztette volna ki az egyik megye és egyben az egész ország magatartására is. Ez kényszerít, hogy már a kellő időpont előtt Felséged általánosan ismert igazságszeretetéhez forduljak és, minthogy sohse szoktam saját cselekedeteimről a felelősséget másokra áthárítani, hogy tollat ragadjak és Felségednek december 16-án a magyar kancellárhoz intézett legfelsőbb kéziratában a pozsony-megyei permanens deputációval és az egész nemzettel szemben emelt vádakát ki ne fejtsem és meg ne győzzem, hogy sem az egyik, sem a másik ellen emelt szemrehányás nem helytálló, hanem hogyha ez idő alatt valami hiba történt, ezt csak az én rovásomra lehet írni.» Hivatalos kötelességének tartaná a felelősséget magára venni, ha nem is szólították volna föl, hogy a szemrehányások alaptalanságáról a királyt világosítsa föl, de kétszeresen kötelességének érzi ezt, látva, hogy a pozsonyi permanens deputációt ez az ügy mennyire

lesújtotta. Minden alattvaló hálával ismeri el az uralkodó atyai jóindulatát. A német tartományok polgárainak hűsége dicséretreméltó és az iránt a magyarok is, «akiknek szívében a hazaszeretet, a hűség a királyhoz és az alkotmányhoz épp olyan, ha nem nagyobb mértékben izzik» tisztelettel viselkednek. Minthogy ezek a tartományok nagyobb csapást szenvedtek el, mint Magyarország, különös figyelemre méltók, de az a körülmény, hogy Magyarországon Pozsony az egyetlen város, amely a háború keservét kénytelen volt elszüntetni, hogy az ország e nyomasztó teherben nem lehetett segítségére, szükségessé teszi, hogy a király reá is ugyanazzal a kegyvel tekintsen és a monarchia azon részeinek sorába számítsa, amelyeket egyedül a béke menthet meg a teljes züléstől. De nemcsak az ellenség bevonulása, hanem ellátási gondok, seregek átvonulása és rendkívüli szállítási terhek is a legszomorúbb helyzetbe taszíthatják az országot; «ez lett volna most Magyarország esete, amelynek nagy része menthetlenül elpusztult volna, ha idejében nem következett volna be a békekötés». «Magyarország tehát méltán emelhet igényt arra a gondoskodásra, amelyben Felsőged német tartományait részesíti, mert erre sohasem volt méltatlan.» E tétel igazságának minden derék magyar ember önérzetét fel kell ébresztenie, ha a fentemlített legfelsőbb kézirat utolsó része szemei elé kerül, amely az országot a határozottság és az együttérzés hiányával vádolja, és ennek tudja be, hogy a magyar haderő idejében nem volt egyesíthető az örökös tartományokéval. «Ezek a vádak — írja a nádor — semmi esetre sem érhetik az országot, minthogy az mindenben a Felsőged részéről nekem november 7-én megadott teljhatalmam rendelkezései szerint járt el, amelyek legfontosabbjait elutazása előtt Felsőgednek Pozsonyban előadtam és hozzájuk jóváhagyását is megkaptam. Ezen intézkedéseket illetőleg tehát az egész felelősség engem terhel.» Semmiképpen sem riadok vissza ettől és előre is vagyok bátor Felsőgedet biztosítani, hogy könnyűszerrel meg fogom győzni, hogy csak az idő rövidsége és az ellenség gyors sikerei a múlt év november 12-e óta, végre a lassúság és a rendetlenség, amely az ellenség közeledtére azon kormányhatóságok tárgyalásaiban be-

állott, amelyeknek gondoskodniok kellett volna az insurrectio előkészítéséről, azután végezetül az ország természetes helyzete és a különböző seregek állása voltak azok az okok, amelyek miatt Magyarország hadereje nem volt idejében összegyűjthető.»

Ugyanilyen határozottsággal szállt szembe a nádor válaszában az insurrectio fölállítása körül felmerült váddal is. A felkelés még el sem volt határozva, amikor a megyék már megkezdték előkészítését. Hatóságok és magánosok mindenütt vetekedtek a buzgalomban. Egyes megyék és kerületek érdemeit különösen kiemelve, rátért Pozsony megyére is, ahol szintén magára vette a felelősséget a történetekért, és az előadottakra hivatkozva, kifejezte reményét, hogy a király belátja, hogy szemrehányásai indokolatlanok voltak. Hangoztatta, mily fájdalmasan érintheti az országot, hogy ilyen kritikus pillanatban ilyen ferde világításba helyezik. «Kényszerítve látom tehát magamat, mint nádor és az ország feje, — így folytatta, — hogy minden vád teljes elhárítására, amelyek a magyar nemzet becsületére és tekintélyére csak legkevesébbé is hátrányosak lehetnek, Felséged igazságosságánál keressek menedéket, és miután szemem elé tartottam a kielégítő bizonyítékokat, hogy az országnak tett szemrehányás alaptalan volt, és minthogy sokkal jobban meg vagyok győződve Felséged szeretetéről minden alattvalója iránt, semhogy elhinném, hogy ez a gyanú Öntől származik, sőt, mint előbb említettem, inkább azt vagyok kénytelen hinnem, hogy annak oka helyt nem álló tudósításokban keresendő, kérem Felségedet, hogy e váddal szemben, amely nyilvánosan elterjedt, az egész országnak, különösképpen pedig Pozsony megyének valamely kegyelmes nyilvános kijelentéssel méltóztassék valamelyes elégtételt adni.»

Majd így fejezte be levelét: «Hogy Felséged rendre akarja-e utasítani azokat és hogyan, akik a jelen esetben a magyar nemzet magatartásáról hamis és hátrányos képet festettek, bölcs elhatározására bízom. Ami engem illet, akire az adott viszonyok közt az egész felelősség hárul, megismétlem fenti nyilatkozatomat, hogy nem rettenek vissza tőle, sőt bizonyos vagyok benne, hogy Felségedet könnyen meg-

győzhetem a december 16-i legfelsőbb kéziratban foglaltak ellenkezőjéről. Megszoktam, hogy Felsőged parancsait köteles tisztelettel fogadjam, így, azt hiszem, előre is ki kell jelentenem, hogy én még abban az esetben is, ha a Felsőged indokolatlanul megnyilvánult nemtetszése olyan emberek hamis tudósításából és beállításából származnék, akik az állam legnagyobb kárára a fennálló jó egyetértést meg akarják zavarni, csak arra az elégtételre emelek igényt, amellyel köteles vagyok állásom méltóságának és eddig szeplőtlen becsületemnek, különben azonban már abban a kijelentésben is megnyugszom, hogy méltóságomon alulinak tartom ilyen emberektől (ha ilyenek vannak) elégtételt követelni.»¹

A bizalmatlanság jelei december utolsó napjaiban már nagyon feltűnők voltak. Hogy azokban a rezolúciókban, amelyekben ez kifejezésre jutott, a király korábbi nyilatkozataival és rezolúcióival, sőt gyakran más egyidejű rezolúciókban foglaltakkal egészen ellenkező szellem és hang nyilvánult meg,² nem volt nehéz kitalálni, hogy ezekben valaki a maga véleményét erőszakolta a királyra s a viszonyok ismeretében nem lehetett kétséges, hogy ez kicsoda volt.

Amint azonban a nyugalmasabb viszonyok helyreálltak s a kormányzás már nem volt egyedül Baldacci kezében, más oldaláról is megindult a támadás a nádor ellen. A békét Pozsonyban december 27-én kötötték meg, de gróf Zichy Károly kamaraelnök már előző nap fölterjesztéssel fordult a királyhoz, amelyben bejelentette, hogy a nádor teljhatalma alatt teljesen megszüntette a magyar kamara érintkezését az udvari kamarával és kívánta, hogy az érintkezés közöttük

¹ 1805. napló, *Iratok*, II. 427—429. l. és *Iratok* II. 437—442. l.

² 1806. január 4-i levelében írja a nádor Károly főhercegnek: «So z. B. hat der Kaiser vor 10 Tügen die permanente Deputation des Pressburger Comitats scharf ausgemacht und ihr Mangel an Treue gegen seine Person und Gemeingeist vorgeworfen, und eben heute erhalte ich Briefe, dass in einem neueren Schreiben er die Anhänglichkeit und Treue derselben und die von ihr getroffenen Anstalten belobet. So habe ich vor 3 Tagen zu gleicher Zeit officiose einen Ausputzer über nichts bedeutende Gegenstände erhalten, und zu gleicher Zeit approbiert S. M. mein Benehmen in den nämlichen Fällen privative.» *Iratok*, II. 433. l.

mielőbb állíttassék helyre.¹ A király tehát már másnap legfelsőbb kéziratban szólította föl a nádort, hogy állítsa helyre e hatóságok közt a november 7-én kiadott teljhatalom előtti kapcsolatot, minthogy az udvari kamara nem tudja neki megadni a szükséges fölvilágosításokat, mert Budáról még a pénztári kimutatásokat sem kapta meg. Ebben a legfelsőbb kéziratban is volt egy erős vágás Magyarország háborús kormányzására. A király kijelentette benne, hogy a teljhatalommal nem volt szándéka, hogy az udvari kamarától, amely ámbár szűkebb körben folytatta működését, de azt teljesen soha be nem szüntette, a szükséges adatokat elvonja; sőt olyan nyilatkozatot tett, mintha nem tartaná indokoltnak, hogy a nádor a teljhatalmat igénybe vette, «mert a Magyarországgal való közlekedés teljes megbénulásának esete eddig még sohasem állott be». A király ezt az alkalmat arra is fölhasználta, hogy a katonai igazgatásban is helyreállítsa a békebeli rendet.²

Ez a legfelsőbb kézirat december 30-án érkezett a nádorhoz, aki mindjárt intézkedett is, hogy a normális igazgatás 1806. január 1-jével a pénzügyi és katonai igazgatásban helyreálljon. Erről január 5-én a királyt is értesítette, rámutatva, hogy nem az ő hibájából történt, ha a magyar kamara a szükséges kimutatásokat nem küldte meg a pénzügyminisztériumnak.³ Másnap azután újabb kézirat érkezett, amely visszavonta a nádor teljhatalmát, január 20-ától visszaállította a magyar kancellária működését is és ennek megfelelően utasította a nádort, hogy azontúl ne intézze el személyesen a helytartótanácsi fölterjesztéseket, hanem juttassa őket a rendes úton a kancellária közvetítésével a királyhoz. Egyben felszólította őt, hogy mindazon ügyeket, amelyeket maga intézett el, az elintézés teljes szövegével terjessze föl hozzá.⁴

Különös volt ebben a leiratban az a pont, amely a kancellária működésének újrafelvételéről szólt. A nádort több oldal-

¹ Bécsi áll. lt., Kabinetsakten 234/1805. sz.

² *Iratok*, II. 443—444. l. és 1805. napló u. ott 422. l.

³ *Iratok*, II. 444—445. l.

⁴ *Iratok*, II. 446. l.

ról támadták éppen a kancellária miatt, pedig ez is olyan pont volt, ahol a viszonyok szükségszerűen hoztak változást. Formálisan ugyanis a kancellária nem volt fölosztatva, ilyen rendelkezésnek nyoma sincs s a praesidiális iratok azt bizonyítják, hogy a fegyverszünet életbelépte után a nádor december 9-étől kezdve a király nevében több ügyet kiadványozott. A kancellária működése tehát nem szünetelt teljesen, de jelentőségét elvesztette.¹

Ezzel lezárult a nádor működésének ez a kényes kérdéssel terhes korszaka. A bizalmatlanság, a rosszalás, amelylyel az udvarban teljhatalmú kormányzását nézték, arra kényszerítették, hogy igazolja cselekedeteit. Hogy ilyesmire szüksége lesz, arra előbb is gondolhatott. Amint minden hivatalos utazásáról naplót vezetett, a háború kitörésekor is. még október 25-én, a hetzendorfi konferencia napján, megkezdte a feljegyzéseket. Naplójába mindennap sietve beleírta a napi eseményeket, a kapott híreket, jelentéseket, leveleket és legfelsőbb kéziratokat, valamint a kiadott utasításokat, parancsokat, leveleket és fölterjesztéseket. Sietőségében gyakran csak néhány szóval rögzítette a történeteket, de a nevezetes iratokat lehetőleg fontos fordulataik hű átvételével írta át. Ebben az alakban, össze nem függő papírszeleteken ez az írás nem volt a király elé terjeszthető. Megkezdte tehát kerekded mondatokban folyamatos feldolgozását. Először csak rövid bevezetést szánt hozzá és október 25-ével kezdte a részletes beszámolást. Utóbb újabb, hosszabb részt szentelt a háborús készülődéseknek. Az átdolgozás azonban nem jutott el befejezéséig. A teljhatalma alatt elintézett iratok fölterjesztése és az a jóindulat, amelyet Ferenc császártól az eléje terjesztett ügyekben tapasztalt, — Ferenc megdícsérte Pozsonyt hű magaviseletéért,² és az országnak is a nemesi fölkelés körül «őszinte köszönetét

¹ A kancelláriai iratok közt nincs olyan, amely e kormányhatóság működésének felfüggesztéséről tanuskodnék. A december 9-e után a nádor által elintézett praesidiális iratok számai: 11.237—39, 11.241—45, 11.292—95, 11.299, 11.304—08, 11.310—13, összesen tehát 22 ügyirat.

² *Iratok*, II. 433. l.

és különös meglepődését» fejezte ki¹ — az ilyen igazolást jórészt feleslegessé tették. Sürgetőbb ügyek is elvonták ettől a munkától: az egészen kiélt örökös tartományok Magyarországból való ellátásának megszervezése és főként az az óhajta, hogy a császárt rávegye a kormányzat gyökeres átalakítására.

Csak a nemesi felkelés ügyében készült tehát igazoló irat. Rámutatott, hogy a megyei közgyűléseket 14 nappal az országgyűlés feloszlata utáni időpontra számították. Ettől a terminustól számított tizennégy napra volt szükség, hogy az egyes megyék fölkelése fölülhessen. Lehetetlen volt tehát a fölkelőket a megyékben a november 26. és december 20-a közti időnél hamarabb összegyűjteni, kivonulásukról pedig csak december 15. és január 15-e közt lehetett szó. Ezzel szemben az ellenség már november 11-én Bécsben volt, Károly főherceg pedig csak december 6-a után ért Magyarországra. És a kiállított legénység száma mégis 20,239 főre rúgott.²

Ezzel egyelőre elintézettnek is látszott a császár és a nádor közt fölmerült ügy. Baldaccinak nem sikerült elgáncsolnia a nádort. De ha pillanatnyilag a fölka-vart hullámok el is simultak, az aknamunka tovább folyt s a nádor ellen emelt újabb és újabb vádak Ferencet lassanként bizonyos fokig mégis csak elidegenítették öccsétől. Mindazok, akik a nádor kormányzásának szellemével nem értettek egyet, akik félték népszerűségétől és a nemzeti irányzat erősödésétől, nagy buzgalommal fáradoztak, hogy a császárt elfordítsák tőle. Baldacci segítségével mindig eljutottak az uralkodóhoz s az ő referátumain át a gyanú színesebb mezbe öltözött.

Ezek között a nádor ellen támadó elemek között volt az egyik helytartótanácsos is, báró Mednyánszky János, az 1790-i országgyűlésen fellépett nemzeti ellenzék legszívósbabb ellenfele, aki titkos följelentéseivel elárasztotta Ferencet, de az utolsó években hitelét jórészt elvesztette. Az alkalom

¹ Orsz. It., Náadori titkos It., Insurr. 1805, 6. sz.

² Bécsi hadi It., Feldakten, 1806, Ung. Ins. fasc. 2., 2. sz.; u. ott Feldakten, 1805, fasc. 13., 16. sz.; Kabinetsakten 645/1806.

csábítóan kínálkozott, hogy régi befolyását ismét visszaszerezze. Hosszú memorandumban támadta a nádor politikáját, élesen kikelt környezete ellen, hogy csupa olyan emberrel veszi magát körül, akik veszedelmes törvények, így az 1790/91 : XIX. és a 1805 : V. tc.-nek, valamint a magyar nyelv érdekében hozott törvények megalkotói. Kikelt Szentiványi országbíró, gróf Brunswick tárnokmester, Széchen kamaraelnök, Semsey perszonális, gróf Barkóczy Ferenc, Pest megye adminisztrátora, gróf Szapáry főudvarmester és gróf Beckers főszárnysegéd ellen, akiknek eltávolítását követelte.

Így gondolkodott általában a régi magyar aulikus párt, amelynek felfogását legélesebben gróf Majláth György jogügyi igazgató fejezte ki egy néhány hónappal később benyújtott memorandumában. Ennek eszmemenete egészen fedi báró Mednyánszkyét.¹

Mednyánszky iratát olyan fontosnak tartották az udvarban, hogy kiadták az államtanács magyar referensének, Somogyi Jánosnak. Somogyi sokban nem osztotta a névtelen emlékirat véleményét. Határozottan szembehelyezkedett az a kívánsággal, hogy a király ne hívjon össze országgyűlést ; a bevádolt urak mindegyikére talált mentséget és elmozdításukban mérsékletre és óvatosságra intette a császárt ; azt is megértette, hogy a nádor a dunai kerületek megyéiben nem ültette föl a fölkelést, ámbár azt a nézetét sem hallgatta el, hogy ezeket esetleg hátrább össze lehetett volna vonni ; két dolgot azonban ő sem tudott megbocsájtani a nádornak : hogy a kancelláriát megszüntette — Somogyi is ezt a kifejezést használja — és hogy tanácsosokat hívott meg maga mellé, illetve, hogy épp azokat hívta, akiket Vay Józseffel az élükön ő is veszedelmes embereknek tartott. Ebben a pontban óhajtotta, hogy a császár szóbelileg fejezze ki a nádornak rosszalását és követelje tőle, hogy a jövőben ne hallgasson ilyen férfiakra, mert különben más módon kellene orvoslást keresnie.²

A bizalmatlanság legállandóbb szítója azonban a bécsi

¹ *Iratok*, II. 588—595. l.

² *Iratok*, II. 447—457. l. V. ö. még erre u. ott II. 463. l.

rendőrség volt. Ley udvari tanácsos már 1806. január 16-án dicshimnuszot zengett a császárváros polgárságának nagyszerű magatartásáról, de felhívta a császár figyelmét Magyarországra, amely nem árult el törhetetlen ragaszkodást fejedelme és az államrend iránt, amelyet tehát jó lesz megfigyelni.¹ Március közepén ugyanez a Ley jelentette, hogy a magyarországi konfidensek titkos levelei nem érkeznek meg.² Sumerau rendőrminiszter akkor annak az aggodalmának adott kifejezést, hogy ezeket a leveleket valószínűleg a nádor felteheti.³ Rendőrhivatalnokokat és bizalmas jelentéstevőket indítottak tehát Magyarországra, akiknek egyrésze a franciák titkos aknamunkáját volt köteles megfigyelni. Mindezeket a jelentéseket pedig úgyszólván napról-napra Baldacci terjesztette Ferenc elé, saját megjegyzéseivel egészítve ki azokat. Egyszer arra hívta fel a császárt, hogy fogadja fenn tartással a nádor fölterjesztéseit személyi ügyekben,⁴ máskor arról számolt be neki, hogy hír szerint a franciák a monarchiát föl akarták osztani és Ausztriát a nádornak akarták átadni.⁵

Távol az intrikák színterétől a nádornak nem volt tudomása arról, hogy mi történik a háta mögött, de az ügyek intézésében mind sűrűbben kellett tapasztalnia, hogy javaslatait az udvarban nem fogadják bizalommal, sokszor komoly ok nélkül kedvezőtlenül intézik el őket, sőt egyes intézkedésekkel egyenesen kihívják.

DOMANOVSZKY SÁNDOR.

¹ *Iratok*, II. 443. 1.

² Bécsi áll. lt., Kabinetsakten 765/1806.

³ U. ott, Kabinetsakten 795/1806.

⁴ U. ott, Kabinetsakten 1130/1806.

⁵ U. ott, Kabinetsakten 1149/1806. melléklete.

RÉGI MAGYAR UDVARIASSÁG.

Ha miniszterrel beszélek, Kegyelmes uram-nak szólítom, holott meglehet, hogy a miniszter úr szívét köztudomás szerint jégpáncél fedi ; ha körülményeim úgy hozzák magukkal, hogy ismeretlen embernek kell levelet írnom, akit sohasem láttam, akiről semmit sem tudok, az első szavam hozzá ez : tisztelt vagy igen tisztelt Uram! Sőt a demokrácia, az emberi egyenlőség korszakában az sem ritka, hogy nem átalljuk magunkat mások alázatos szolgájá-nak vallani.

Mindez többnyire csupa látszat. De vajjon nem mindenki rabja-e ezeknek a megszokott hazugságoknak? Kérjünk meg valakit, próbálja magát felszabadítani e nyűg alól s majd meglátja, mennyire megrontja vele önnön életét, mert minduntalan összeütközésekbe sodródik. De kellemetlenséget, kínos érzést szerez azoknak is, akikkel szemben elhallgatja az ilyen közsokás szentesítette hazugságokat. Azzal is vigasztalhatjuk a korunk szemforgatásán sopánkodót : Tekints a letűnt századokba s látni fogod, hogy voltak idők, mikor sokkal több és változatosabb skálájú hazugságokkal fejezték ki az emberek egymás iránt valóságos vagy látszólagos tiszteletüket. Nézz egy kicsit túl a magad portáján : eredj Kínába vagy Indiába, a jávaiak közé vagy a Fidzsi-szigetekre, Afrika négerei vagy Peru indiánjai közé : mindenütt ilyen, vagy ilyen természetű látszólagos hazugságokkal találkozol.

Hogy mindenütt ott vannak, ahol az ember társadalomba szerveződött, bármilyen kezdetleges is az a társadalom, az nyilván mutatja, hogy a társas érintkezésnek ezek a formai elemei az emberiség legősibb institúciói közé tartoznak.

Formai elemek, amelyek azonban ma sincsenek mindig híjával a lelki élménynek, hajdan pedig konkrét tartalmuk volt. Mikor az utcán kalapomat megemelem ismerőseim előtt, mikor társaságba lépve meghajtom magamat, akkor az etnológia tudósainak tanítása szerint a győző előtt végrehajtott valóságos meghódolás ősi gesztusának egy-egy csökevény mozdulatát végzem el. A legyőzött földre borul a győztes előtt: védtelen vagyok, szolgád vagyok, kegyelmeidet kérem. Ez a leborulás a térdreomláson keresztül fogyott aztán a meghajlás különféle fokozataivá. A hadifogoly nemcsak személye szerint esik a győző hatalmába, hanem minden vagyonával együtt. A győző levonja rabjainak a ruháját, amint a Bibliában Ézsaiás prófétánál olvassuk, hogy Asszírzia Egyiptomnak foglyait, ifjakat és véneket, ruha és saru nélkül hurcolja el. Ezért a ruhátlanság a meghódolás jele ma is sok primitív népnél; sőt az udvariasság jele, hogy öltözkédének egy részét leveti és az idegenre adja. Az Arany Part négerai az európaiat meghajlással és ruhájuknak a bal vállukon való fellebbentésével köszöntik. Dahomeyben a tekintélyes európai előtt vállukról levonják a ruhát és leveszik süvegüket. Íme, ilyen tartalmasak voltak egykor, és hogyan váltak a társas érintkezés formai elemeivé az udvariasságnak ezek az Európászerte divatozó és ma már szinte reflexmozgásszerű kifejezői. Egyszerűsödött a mozdulat és ezzel együtt vesztett tartalmából. Az eredeti tartalomnak ez a fokozatos eltűnése, sokszor a formának rövidülésével együtt, közös sorsa az udvariasság mindenfajta nyilatkozásának. De hogy ezek a tartalom nélküli formák, amelyeket minden társadalom magából termel ki, milyen fontos elemei a társas érintkezésnek, azt tapasztalnánk, ha az életben fontos helyet betöltő idősebb ember előtt egy más, idegen társadalomból köznél szakadt ifjú ember nem kelne fel, mikor szobájába lép, vagy pedig az utcán elmenvén előtte, szemébe nézne a nélkül, hogy kalapját megemelné. Pedig meglehet, abban sincs személye iránt nagyobb tisztelet, aki ilyen mulasztást nem követ el vele szemben.

Az udvariasság jog és kötelesség; megadván kinek-kinek, ami a közfelfogás szerint illeti, a társas életet kelle-

messé, vonzóvá, kívánatossá teszi; nevetlen, faragatlan embernek mondjuk azt, aki a társadalom szentesített szabályainak nem akarja magát alávetni. Hazugság-e az a sok szép szó, amelyekkel embertársainkat tiszteljük a nélkül, hogy mögöttük volna e szavak kifejezte lelki tartalom? Nem az, mert nincsen használatukban megtévesztő szándék. Aki nek szánjuk őket, velünk az is társadalmunk tagja, az is korunk gyermeke, úgy veszi őket, ahogy mi adjuk, azaz jóformán észre sem veszi őket s csak hiányuk érintené kellemtelenül.

Persze lehetnek az udvariasságnak olyan túlzásai, amelyek az erkölcsi törvénnyel már összeütközni látszanak. A magyar multnak is van egy egész százada: a XVIII. és a XIX. sz. eleje, amelyben az udvariasság az emberi méltóságot megcsúfoló méretet ölt, amelynek minden szavát a mai ember igazán hazugnak, megtévesztésre szántnak érzi. Mivel azonban ez a jelenség nem korlátozódik egyénekre, hanem szinte mindenkit hatalmában tart, nem is lehet az egyént felelőssé tenni érte.

Az udvariasságnak a kedveskedő cselekedetekben és szimbolikus mozdulatokban jelentkező régi magyar formáit nem ismerjük eléggé, ezért természetesen csak a nyelvi megnyilatkozásáról beszélhetünk.

Mire való minden olyan szó, amelyet az udvariasság mondat velünk? Egy részük oly módon való tiszteletadásra, hogy a beszélő és megszólított között bizonyos távolságot állapítson meg; más részük meg éppen arra, hogy a távolság tiszteletben tartása mellett is a beszélőnek a megszólított-hoz való érzelmi kapcsolatait: szeretetét, ragaszkodását tolmácsolja. Az udvariasság e két mozzanatát jól szemlélteti az ilyen manapság szokásos levélbeli megszólítás: Méltóságos Uram! Kedves Barátom! De a távolságtartásnak nemcsak azt a módját ismeri világszerte az udvariasság, hogy a beszélő a megszólítottat maga fölé emeli, mint ahogy ez a méltóságos, nagyméltóságú s egyéb címek útján történik, hanem azt is, hogy nagyobbakhoz szólván, a magunk megalázásával növeljük a kettőnk között való távolságot; arra gondolok, mikor a mások alázatos szolgáljának valljuk magun-

kat, vagy szerény véleményünkről, vagy kétszáz év előtti frazeológiával vékony ítéletünkről beszélünk. Ez utóbbiak egyelőre nem férnek bele tárgyalásunk keretébe, sőt az előbbi két csoport nagy anyagából is csak néhány szoros kapcsolatban álló mozzanatot hozhatunk fel: Szólni fogunk a rangnevekről, a rangjelzőkről, vagyis címekről, röviden a személyes kapcsolatot kifejező jelzőkről, mint *édes*, *kedves*, és végül a távolságtartásnak arról a módjáról, hogy a megszólítás második személyét a harmadikkal cserélik fel, vagyis az ú. n. *magázásról*.

Ezeknek a jelenségeknek rövid elemzése bizonyára eléggé meggyőző lesz arra nézve, hogy az udvariasság nyelvi elemeinek értékcsökkenése nemcsak mai jelenség, hanem a dolog természetében rejlő, állandó történeti folyamat.

Mindenekelőtt két rangnév kelti fel érdeklődésünket: az *úr* és az *asszony*. A magyar udvariasság történetét jóformán csak a XVI. századtól fogva kísérhetjük figyelemmel, mert csak ez időtől fogva vannak erre vonatkozó nagyszámú magyar nyelvű emlékeink. Ám az *úr* és *asszony* társadalmi értékét és ez értéknek csökkenését már a középkortól, a XII. századtól fogva nyomozhatjuk. Kinnamos XII. századbeli görög történetíró a magyar uralkodóház kérdéseivel foglalkozva beszéli, hogy II. Géza királynak 1162-ben bekövetkezett halála után fia, III. István helyett a magyarok az elhunyt király testvérét, Lászlót tették királlyá; a másik testvérnek, az idősebbik Istvánnak pedig az *Uram* (Ὀβροῦμ) méltóságot juttatták osztályul. «Ez a méltóságnév t. i. az uralkodásra következőt szokta jelenteni a magyaroknak» (Ómagy. Olv. 50). Ha más adatok ugyanezt nem támogatnák is, akkor is a magyar viszonyokat jól ismerő írónak e pontos értesítéséből nyilvánvaló volna, hogy hétszáz esztendővel ezelőtt az *uram* királyi hercegnek, a magyar trónörökösnek járó megszólítás volt. Sőt e tényeken alapuló megállapításból szabad talán arra következtetnünk, hogy az *úr*nak ez a jelentése is már csak a társas érintkezés szókincsében léptenyomon tapasztalható értékcsökkenés eredménye. Megkockáztathatjuk azt a feltevést, hogy a szláv eredetű *király* szó meghonosodása előtt a nemzet elsejét, Árpádot és a vezér-

ségben őt követőket tisztelték az *uram* nevezettel. Íme, ilyen nagy utat futott be, mind szélesebb rétegekre terjedve, ez a szó a mai napig, amikor mindenkinek jussa van rá. Ahhoz, hogy pontosan nyomon követhessük azt az utat, amelyet ez a szó mai elértéktelenedéséig megfutott, a magyar társadalom történetének tüzetes ismeretére volna szükségünk. Látnunk kellene azt a lassú, szívós, sok elemében öntudatlan küzdelmet, amelyet az alsóbb társadalmi rétegek felemelkedésükért — vagy a mi kérdésünkben mondhatni — látszólagos elismertetésükért folytattak. Nem a külső, politikai és társadalmi eseményekről, történelmileg megállapítható mozzanatokról van itt szó, hanem azokról a lelki folyamatokról, amelyek az ilyen érzékelhető eseményeket, mozzanatokat megelőzik és nyomon követik. E tüzetes lélekrajz helyett módunkban van az *úr* szó társadalmi értékcsökkenésének főbb mozzanatait pontosan megjelölni.

Igen nagy a távolság az *uram* most ismertetett jelentése és a között az ugyancsak személyragos használata között, amellyel a XVI. század magyar emlékeiben találkozunk. A végvári vitézektől eredő, vagy róluk szóló levelekben bukkan fel igen gyakran az *uraim* szó ilyenformán: «Mind fejenként az szenyéri uraim» — így írják magukat alá leveleikben egy kis somogyi palánknak a vitézei. Ugyancsak a szenyérik levelének aláírása ez: «Mind fejenként az mi kevesen vannak az szenyéri uraim» (Lev. Tár 1: 184, 253). A levelek szövegében is sokszor szólnak az *uraim*ról. Egy várparancsnoknak szemére vetik, hogy «annyi uraimat» tart; másoktól meg «a gyalog és lovag uraim» fizetését kérik. Kikről van itt szó? Kétségtelen, hogy a tisztekről, várbeli nemes-személyekről, akiket az akkori katonai nyelv és nyilván az egész magyarság minden közelebbi megjelölés nélkül így nevezett, még pedig a félreértés minden veszedelme nélkül, mert a várban is csak nekik járt ki az *úr*, *uram* megszólítás. Ezek a nemes tisztek azok az *urak*, akiknek «Ibrailom bég, az nagyságos pasának szancsákjának előttö járója» üdvözetét küldi, írván: «Mondd köszönetemet az ott való uraknak és vitézeknek» (Lev. Tár 1: 151.). Az uraim-nak ez a sajátságos használata átnyúlik a XVII. század első tizedeibe; igaz, hogy

ekkor már nem a végvárok nemes tisztjeit, hanem a kevésbé harcias század viszonyaihoz alkalmazkodva a főrangúak, mint az Esterházyak, Nádasdyak előkelő udvari embereit, familiárisait jelenti.

De bármilyen nagy is a távolság a királyi család tagjait illető középkori *uram* és a most említett *uraim* használata között, annyi bizonyos, hogy ez az *uraim* a XVI. és XVII. században a tisztek, magasrangú tisztviselők — s mi tán még fontosabb — *nemes* emberek megszólítása volt.

Ám a XVI. század második felének társadalmi élete már sokkal fejlettebb volt, hogysen az *úrral* való megszólításnak a nemesi rendre való kozlátozódása megmaradhatott volna. A lassan fejlődő városi élet mind szorosabb kapcsolatokat teremt a vármegyei nemesség és polgárság között. Sokszor fordulnak a nemesek a városok tanácsához, egyes polgárokhoz fontos gazdasági kérdésekben támogatásért, s az ilyen természetű érintkezésben nem lehetett megvonni ezt a megtisztelő nevezetet ettől a jogilag alacsonyabb társadalmi rétegtől sem. A század második felében mind gyakrabban nevezik megyei hivatalt viselő nemesek nemcsak a városi tanácsot «tanács uraim»-nak, hanem a polgárság egyetemét is «polgár uraim»-nak, sőt az ezerötyszázas évek végén az *uraim* szó nemcsak a végvárok nemes tisztjeit, hanem a városi tanácsot is jelenti: Az említett «szenyéri uraim»-nak párja az a «soproni uraim» kifejezés, mellyel a soproni városi tanácsot emlegetik (Sopr. Lev. 184).

Az eddigiekben az *úr* szó társadalmi értékcsökkenésének három állomását figyeltük meg: 1. trónörökös, 2. nemes tiszt vagy udvari ember, 3. polgár. Az állomások elseje és másodika között különösen nagy *úr* tátong. A királyi herceg jelentésű szó, ha mélyebbre száll, csak nem ugorta át a hozzá legközelebb eső réteget, a főnemességet, amelynek kialakulása már a középkorban megállapítható? Valóban nem! Vármegyei rendeletek, amelyek a török ellen való fegyverkezést parancsolják meg, mindig az «urak és nemesek» jószágairól beszélnek. Egyéb emlékekben is igen sokszor találkozunk az *urak és nemesek* ilyen határozott szembeállításával: «nemcsak az urak, hanem a nemesek is», «sok urak és nemesek»

stb. A szigorú megkülönböztetésből és állandó sorrendből nyilván kitetszik, hogy az *úr* több, mint az egyszerű nemes, hogy az úron főrenden valót értettek. Az úrnak és nemesnek ez a megkülönböztetése még a XVII. század végén is megfigyelhető. Az Erdélybe menekült magyar bujdosók szerződéseikben, hivatalos leveleikben «az magyar hazából kibujdosott úri fő és nemesi rendekről» beszélnek (Thök. Lev. 285), sőt még II. Rákóczi Ferenc udvari rendtartásában is megtaláljuk az úri és nemesi rend, az úri és nemesi ifjak szigorú megkülönböztetését.

De az *úr* szónak társadalmi értékváltozására nézve különösen érdekes az, amit báró Apor Péter mond 1736-ban *Metamorphosis Transsylvaniae* című munkájában. «Régen — úgymond — a tanácsurakon, néhány gróf és nagyságos úron kívül többnek *úr* nem vala neve Erdélyben . . . Régen az tanácsurakon és nagyságos urakon kívül azért haragusznak vala meg, ha úrnak mondják vala : ma nézd meg, egy elévaló városi ember is, ha úrnak nem mondod, felduzza az orrát» (Mon. Írók 11 : 356). A «régen» az író ifjúságát jelenti. Az eddigi fejtegetésekből tudjuk, hogy Apor Péter nem jól emlékszik gyermekkorának érintkezési formáira, mert hiszen az «elévaló városi embert» már a XVI. században is megurazták. De azért mégis tanulságos ez a nyilatkozat, mert azt mutatja, ami különben eddigi megfigyeléseinkből is leszűrődik, hogy a magyar multnak, legalább is a XVI. század elejétől fogva két *úr* szava van : az egyik a mind mélyebb rétegekre szálló pusztá udvarias megszólítás, a másik pedig ennek forrása, a legmagasabb társadalmi osztálynak ha nem is tételes jogban, de valósággal törvényerejű szokásban gyökerező elnevezése. A társadalmi illendőség leszállítja egészen a polgárságig a trónörökös, vagy tán fejedelem jelentésű *úr* szót, de a közjogi — bár nem tételes közjogi — jelentése megakad a főnemességnél és ez a jelentése — bármennyire kiterjed is a szó használata — szinte csorbíthatlan épséggel megmarad, főképen annak a társadalmi osztálynak a tudatában, amelyet ilyen közjogi értelemben évszázadokon keresztül megilletett. Ilyenfajta kettősség az *úr* szó jelentésében manapság is megállapítható.

Nem volna érdektelen arról is szólni, hogyan befolyásolja ennek a szónak mind nagyobb körre terjedését az a körülmény, hogy a magyar asszony házastársát már a legrégibb emlékeink szerint is *urának* nevezi. Aztán az a XVIII. század elejétől fogva meggyökerező németes szokás, hogy az emberek a régi *kegyelmed* helyett így szólítgatják egymást: Kérem az Urat, Mondja meg az Úr; majd a mult század negyvenes éveinek demokratikus szele, negyvennyolc, amely a jobbságot megszüntette, mind újabb és újabb kaput nyitott a szó továbbterjedésének és ezzel együtt társadalmi értékcsökkenésének egészen addig, hogy az *úr*nak való szólítás bizonyos körülmények között sértéssé lesz. De talán az eddigiek is eléggé érzékeltetik a nagy mult s a szerény jelen nagy távolságát.

Az *asszony* szó hasonló pályát fut be, mint az *úr*. A győrmegyei Asszonyfa (Asszonyfalva) helységet egy 1235-ből való oklevelünk «Terra populorum Reginae», vagyis a királyné népe földjének emlegeti. Még a XVI. század használatában is pontosan megállapítható, hogy társadalmi értéke annyi, mint a latin *domina*, vagy a mostani magyar *úrnő*. Magas polcáról gyorsabban szállt le, mint az *úr*, mert a férjes nőt, még ha jobbság volt is, nyelvünk így különbözteti meg a hajadontól már a középkorban: Katus asszony, Margit asszony. De azért az egész XVI. századon keresztül a leg-hatalmasabb főrangúak feleségét is udvari embereik, szolgálók leveleikben minden jelző nélkül csak Asszonyom-nak emlegetik. A XVII. század végére nézve pedig megint Apor Péter a tanunk, aki a tanácsurakról s a nagyságos urakról szólva azt is mondja, hogy «*asszony* nem vala más ezeknek feleségeiken kívül, hanem ha annál nagyobb főember volt is», feleségével csak így beszéltek: Asszonyom; *kegyelmed*, mint vagyon Asszonyom? Ebből az «*úrnő*» jelentésből minden viszontagságon keresztül máig megőrzött valamit, igaz, hogy a polgári rend asszonyaira alkalmazva, cselédeinek ajkán, mikor a ház *úrnőjéről*, mint *asszonyom-ról* beszélnek.

Hasonló az útja az *úr*fi és a *kisasszony* szavaknak is. A *kisasszony* szó az *asszonynál* jóval tovább megtartotta értékét. A XVI. század leveleiben csak az Esterházyak, Ná-

dasdyak, Pálffyak, Révayak és Radvánszkyak leányai kisasszonyok; a XVII. század végére vonatkozólag pedig egy érdekes vallomás igazolja e társadalmi szó nagy értékét. Bethlen Miklós, aki viszontagságos életének eseményeit egy terjedelmes emlékiratban örökítette meg, második feleségéről, Rhédei Juliáról szólva, többek között ezeket mondja: «Abban az időben *kisasszony* nevet viselő eladóleány, hozzá hasonló nem volt. De a kisasszony nevet csak nemzete, akik nevelték, azoknak tekinteti, atyafisága, ritka szépsége tartotta rajta» — mert egészen vagyontalan volt (12 : 6). Ebből az emlékezésből azt lehet kiolvasni, hogy még a XVII. század második felében is csak a legelőkelőbbek, az íróval egyenrangúak leányai voltak kisasszonyok s nem is lehettek nagyon sokan, ha Bethlen Miklós valamennyit ismerte. De még a XVIII. században is tartja rangját a *kisasszony*, mert a grófi és bárói családok sarjait is így szólítják; a század végén már átterjed a birtokos középnemesi osztály leányaira is; de hogy a XIX. század elején mekkora volt a becsülete éppen abban a tekintélyes osztályban, abból is kitetszik, hogy a műveltebb nemesi házakban a kor finomkodó divatja szerint a *leány* szót helyettesítik vele, s ez idők leveleiben ilyeneket olvashatunk: «Ez Gömörnek hajdan leggyönyörűbb kisasszonyát tartja házasságban.» Vagy Berzsényi ilyen kérdést intéz Kazinczyhoz: «Hogy s mint van idősebb kisasszonykád?» (Kaz. Lev. 17 : 173, 13 : 306).

A múlt század nyolcvanas éveiből megint kortörténeti értékű vallomást idézhetünk a kisasszony-ra nézve; egy akkortájt nagyon kedvelt műdal egy szakaszát: «Csak azt mondják, kisasszony vagyok én, rózsaszínű viganót hordok én; nem kell nékem kisasszony ruhája, szebb a paraszt rövidke szoknyája.» Amit ez a dal mond, azt máshonnan is tudjuk, hogy t. i. ekkor már csak a városias ruha volt a kelése annak, hogy a leányt kisasszonynak szólítsák. A falut a *kisasszony* máig sem tudta meghódítani, a városi társadalomban pedig rendkívül sokat veszített értékéből. A mi társas érintkezésünk szókincséből már jóformán teljesen eltűnt, s szinte nem is társadalmi állást, hanem hivatást, foglalkozást jelent; például a varrónőt vagy a gyermekleányt.

Az *úr* és az *asszony*, *úrfi* és *kisasszony*, amint láttuk, a társadalom mind szélesebb rétegeire terjedvén, a különböző rangú urak és asszonyok megkülönböztetésére rangjelölő jelzőkre van szükség : ezek a rangjelölő jelzők a címek, amelyek közül a *tekintetes*, *nagyságos* és *méltóságos* történetének főbb mozzanatairól akarunk megemlékezni. A három cím — amelyek közül a méltóságos csak a XVII. század harmincas éveitől fogva él a magyar ajkon — a multban annyira összefonódik, hogy tárgyalásuk is csak együtt lehetséges.

Irodalmunk, alkotmányunk, állami és társadalmi berendezkedésünk története egyaránt azt mutatja, hogy a második évezred kezdetétől fogva részesei vagyunk az európai közszellemnek ; nincs tehát semmi meglepő abban, hogyha, az előkelőknek kijáró címek eredetét vizsgálva, először is nyugat felé irányul tekintetünk. Ha a latin nyelvhez, a műveltségi hatásoknak ehhez az évszázadokon keresztül való közvetítőjéhez fordulunk, akkor tüstént látjuk azt, amire különben Jókai regényeiből is mindnyájan emlékezünk, hogy a tekintetes cím a latin *spectabilis* magyar fordítása, a nagyságos pedig az Európa-szerte elterjedt *magnificus* mása. Mivel a magyar címek életét csak a XVI. század elejétől fogva figyelhetjük meg, forduljunk tanulságért a magyar címek latin eredetijének a kései középkorban való használatához s akkor a következőt állapíthatjuk meg. A XV. század közepe táján a magyar főnemesség legelőkelőbbjei, a «szabad és örökös főispánok», a későbbi grófok ősei, hivatalosan is, a magánérintkezésben is a *spectabilis et magnificus*, tehát : tekintetes és nagyságos címet viselik. A *magnificus* magában pedig az örökletes bárói méltóságnak a királytól adományozott címe. Ez a «*magnificus*, nagyságos» nemcsak cím, nemcsak vele jár a bárói méltósággal, hanem önmagában is magát a méltóságot jelenti. Innen van az, hogy a rangemeléséről vezetett királyi könyvek a bárósításokról vagy azt mondják : *creatio in baronem*, vagy azt : *creatio in magnificum* : báróvá emelés vagy nagyságossá emelés. Ezért írják magukat főrangú asszonyok leveleikben ilyenformán : «Az nagyságos Révay Mihály uramné Bakics Anna.» Ma az ilyen aláírás mosolyt keltene, ha nem tudnók, hogy ez nem

jelent egyebet, mintha most ezt olvasnók: Báró Révay Mihályné Bakics Anna. Ezért olvashatjuk az erdélyi rendek Rákóczy Zsigmondnak adott hitlevelében ezt a rangsort: «Mi nagyságosak, vitézlők és nemes személyek» (Tört. Tár 1874. évf. 32).

Persze a közsokás nem tesz ilyen pontos megkülönböztetést a címekben, s ugyanazt a főrangú férfit vagy nőt — akár örökös főispán vagy később gróf, akár báró — hol tekintetes és nagyságos-nak, hol csak nagyságosnak tisztelik. De, ami fontos és amit nyomatékosan ki kell emelnünk, az az, hogy a tekintetes címet önmagában, a nagyságos nélkül sem a hivatalos szokás, sem a magánérinkezés nem ismeri a XVI. században, hogy a rang és tekintély, amelyet kifejez, a legnagyobb, amely nem királyi vérből valót megillette. Íme néhány mutató e címnek XVI. századi értékére: «Tekintetes és Nagyságos Uram»-nak szólítják Majláth István erdélyi vajdát; «a kanizsai lovagok és gyalogok», «az tekintetes és nagyságos nádorispán» szolgálainak vallják magukat. Még a nádor Nádasdy is, valahányszor nem maga írja, hanem az íródeákkal írhatja leveleit feleségének, Kanizsay Orsolyának, így szólítja szerelmes Orsikáját: «Tekintetes, nagyságos tisztelendő és szerelmes feleségem.»

A tekintetes és nagyságos-nak ez a rangja megmarad a XVII. századon keresztül annyira, hogy, mint köztudomású, I. Rákóczi György erdélyi fejedelmet is tekintetes és nagyságos fejedelem-nek tisztelik. A nagyságosnak egyedül való használatáról bővebb anyag mellőzésével csak annyit, hogy a közsokás az említetteket és a velük hasonló rangúakat pusztán nagyságos uram-nak is szólítja, s hogy például Nádasdy Tamást tisztjei, udvari emberei rendszeren csak nagyságos úr-nak emlegetik. De nagyságosak lesznek a magas tisztségek viselői is, a nélkül, hogy örökös főispánok vagy bárók lennének.

De hogy milyen csínján bántak még ez időben a nagyságos címmel és latin megfelelőjével, arra nézve jellemző egy 1549-ből való adatunk. A Héttoronyban sínylődő Majláth István szívességet kérő levelet ír Pozsgay Zsigmondnak, a portai oratornak és magnificus-nak címezi. De a portai orator a magnificus szóhoz ezt a megjegyzést írja: «Bizony, nem én

vagyok az!» (Lev. Tár. 1 : 59). Más szóval, nagy hivatala van ugyan a portai oratornak, de azért a nagyságos cím nem illeti meg. A zólyomi ágból való Esterházy Pál pedig 1627-ben büszkélkedve írja : «Most kevésnek tudom nagyobb hitelét s respectusát a (török) vezérnél magamnál ; sem Kohári uramot, sem Bosnyák uramot soha írásiban nem nagyságotolja, engemet érdemem kívül mindenkor» (Rim. Lev. 323).

A *nagyságos*nak ez a becsülete még kétszáz esztendeig szinte érintetlen. Ám a *tekintetes* rangjában a XVII. század közepe tája nagy változást hoz ; míg eddig a nagyságossal együtt főrangúakat illet, most 1640. táján megbomlik a kétőnek szoros egysége és a *nemes, nemzeti* és *vitélő* társaságába kerülve a *tekintetes* egy fokkal alacsonyabb társadalmi réteg tulajdona lesz. Alig tévedünk, hogyha e cím értékbeli hanyatlása és a főrangúak egy új címének, a *méltóságos*nak felbukkanása között kapcsolatot keresünk. Erről a méltóságosról majd később lesz szó, most csak annyit, hogy 1637-ben találkozunk először az erdélyi fejedelm *méltóságos* címével és ugyancsak e század negyvenes éveitől kezdve szakad ki a *tekintetes* régi kapcsolatából ; ettől fogva olvashatjuk az ilyen levélcímeket : «Tekintetes, nemzeti és vitélő Nagy Mihály István uramnak», vagy az ilyen levélbeli megszólításokat : «Tekintetes, nemzeti Teleki Uram!» De kik voltak a «tekintetes, nemzeti urak?» Erdélyben a Telekiek, Nalácziak, Vargyasi Dánielek, Magyarországon a Radvánszkyak, Fáyak, tehát a középnemességnek a főnemességhez legközelebb eső rétege. A XVIII. század közepén azonban már az egész birtokok, megyei tisztségeket viselő táblabíró, középnemesi osztály általános címévé válik, ekkor kezdik önállóan, más címek társasága nélkül használni, ekkor születik meg a Tekintetes úr, Tekintetes asszony megszólítás, amely majd másfélszáz esztendőn keresztül címe marad a honorácior-osztálynak, akkor is, amikor ez az osztály a nem-nemesek beáramlásával igen megbővült.

A XIX. század negyvenes éveinek magyar vígjáték-irodalma még ilyen rangban mutatja a *tekintetes urat*. A demokrata gróf gúnyosan mondja Eötvös *Éljen az egyenlőség* című vígjátékában, az alispánra célozva, akinek a fia a gróf-

kisasszonyt szeretné feleségül venni: «Természetes, a tekintetes úrnak grófi menyre van szüksége.» Sőt még az ekkor fellépő rövidített formája a tekintetes-nek: a *teins úr* sem jelent kevesebbet; az alispán kortesei az alispánét teinsasszonynak szólítják, a költő Garay János meg egy 1846-ban írt tárcájában még szembeállítja a teins urat a polgárral, mondván a hivatali nemességnek: «Ne csodálkozzatok, ha a pesti polgár fel sem vesz benneteket, s kalapot minden teins úrnak nem emel» (Tollrajzok 2:131). A tekintetes úr és a teins úr között csak a szabadságharc után való évtizedekben fejlődik ki értékkülönbség, különösen Dunántúl, ahol teins úrnak olyanokat szólítanak, akiket tréfásan «gyöngge tekintetes úr»-nak neveznek. Hogy a tekintetes ma már a semmiségbe süllyedt, azt mindnyájan tudjuk: szókincsünkben egészen eltűnt s a kereskedők körleveleikre már jó ideje csak a nagyságos és méltóságos címeket nyomtatják.

Azt mondtuk, hogy a tekintetes értékcsökkenése kapcsolatban van a méltóságos cím uralomra jutásával; ám e cím is első feltűnésekor még a tekintetes és nagyságos társaságában jelenik meg. I. Rákóczi György erdélyi fejedelmet még így emlegetik: «Az én kegyelmes uram őnagysága, a tekintetes és méltóságos nagyságos Rákóczi György» (Kem. Okm. 50). «Az méltóságos és tekintetes Rákóczi György erdélyi fejedelem őnagysága» (Lev. Tár 2:303). A XVII. század hatvanas éveitől fogva azonban már az erdélyi fejedelem minden régi címe elmarad és csak méltóságosnak titulálják. Hasonlóképpen kiszorít a méltóságos minden egyéb címet a grófok, bárók, polgári és katonai főtisztek neve mellől. A XVI. század «nagyságos nádorispán»-ja «méltóságos palatinus uram» lesz és az országnak a Rákóczi szabadságharca után elkövetkező hivatalnok-uralma a főtisztviselőknek mind szélesebb rétegére is ezt a címet terjeszti ki.

De hogy a méltóságos cím csak a tekintetést szorította le, ellenben a nagyságost szinte csorbítatlan tekintélyben hagyta, arra nézve az egész XVIII. századból, sőt a XIX. elejéről is kétségtelen hitelű bizonyítékaink vannak. Az 1700-as évek elejére nézve érdekes az, amit Cserei Mihály ír *Erdély történetében*: «Erdélyben a dolgok naponként súlyosodnak

vala, mert egymásra való irigységből a grófi, baronátusi titulusokat szaporán hordják vala magoknak az udvarból; némelyek olyanok is, kik a régi jó szokás szerént még jó nemes ember módjára sem élhettenek volna a jószágokból, mégis megvárták a nagyságos titulust. S hogy ama régi, igaz jó főemberek olyan giz-gaz grófocskákat, mint némelyik vala közülök, nagyságot nem akartak, nem is tartoztak vele, szörnyen haragudtanak és arról mind a guberniumnak, mind az országnak panaszkodtanak.» A gubernium a császárnak adta tovább a panaszt s az ügy döntött, hogy az új grófokat, bárókat, ha valami főtisztséget nem viselnek, nem kell nagyságot, hanem csak így szólítsák őket: «gróf uram, báró uram» (Új Nemz. Kvt. 1 : 303).

De közvetlenebb bizonyíték az, hogy még a század végén, sőt a XIX. század elején is grófokat és bárókat így szólítanak: Méltóságos Báró úr! Nagyságos Uram! sőt még a méltóságos fokozásával, a nagyméltóságú-val is együtt szerepel egészen az 1820-as évekig. Kazinczy szólítja meg így báró Ráday Gedeont: «Nagyméltóságú Báró, mély tiszteletű Nagyságos Uram!» Ez a nagyméltóságú ezidőtájt nem jelent még külön rangfokozatot, csak annyi mint a méltóságos, s azzal váltakozik is. Jellemző barokk termés; annak a barokk léleknek a megnyilatkozása, amely művészi kifejezésében is, színekben, fény- és árnyékban, az érzelmek tolmácsolásában egyaránt a felső fokot kereste. A superlativus keresése avatta a magyar barokk századában, a XVIII. században az udvariassági superlativus fontos eszközévé a *nagy* szót: ekkor lesz a régi «jó uram»-ból «nagy jó uram», a «bizodalmas uram»-ból nagybizodalmú, a tiszteletesből nagytiszteletű és a méltóságosból nagyméltóságú, a nélkül, hogy a jelzők bármelyike többet akarna mondani fokozás nélkül való eredetijénél.

A nagyságos cím tehát régi magasságából egy fokkal sem szállt le egészen a XIX. század harmincas éveire. Hát mikor rendül meg régi tekintélye? Meg lehet állapítani, hogy hajdani tekintélyének megingása időben egybeesik a magyar demokratikus mozgalmak első erőteljesebb lendületével: a szabadságharcot megelőző esztendőkből jegyzik fel először ma-

gyar írók, hogy Pesten «pénzéért nagyságolják» az embert ; de azért a nagyságos még akkor nem szállt nagyon mélyre, mert Mocsári Lajos, a nagyérdemű függetlenségi politikus, 1856-ban a magyar társas életről írt könyvében a címek értékéről szólva megállapítja, hogy a nagyságos, mellyel hajdan az erdélyi fejedelmet tisztelték, ma már minden műveltebb nemes embernek kijár. De ez a megállapítás még mindig egy születésénél és tanultságánál fogva elég magas társadalmi rétegre vonatkozik. A mai elértéktelenedés csírája nem is itt van, hanem a nőknek a negyvenes évekből szokásos *nagysád* megszólításában. Ez a nagysád, amint nyilvánvaló, a nagyságod rövidülése. Körülbelül kétszáz esztendő múltja van, de származásához híven eredetileg férfiaknak, nőknek egyaránt kijárt ; még száz esztendővel ezelőtt grófokhoz, püspökökhöz is így beszéltek : «Méltóságos levelét, Naccsádnak teljes reverátióval vettem» (Tört. Tár 1909. évf. 49). A negyvenes években két változás is éri a nagysád szó használatát : először az, hogy nőkre korlátozódik, de már nemcsak azoknak a nőknek jár ki, akik addig nagyságosak voltak, hanem a jómódú művelt polgárság asszonyainak is. A másik változás pedig az a nyelvtani értelmetlenség, aminőket szép számmal termelt az udvariasság, hogy a nagysád kiszakad a mondatból és önálló életet nyer ; mert régen természetesen csak így beszéltek : Kérem Nagyságodat, vagy Nagysádat, de ez időtől fogva már azt is mondják : kedves Nagysád, sőt kedves Nagysádkám, ami éppen olyan nyelvtani értelmetlenség, mintha egy méltóságos úrnak vagy asszonynak azt írnánk : kedves vagy tisztelt Méltóságod. Az a jelenség, hogy a nők a tiszteletnek külön kifejezésében részesülnek, mint ugyanannak a társadalmi osztálynak a férfiai, a magyar multban, amely nem ismerte a lovagkort, egészen példátlan.

Csak a XVIII. század közepén honosodik meg az első, csupán nőknek járó udvarias köszönésmód : kezét csókolom, amely spanyol földről nyilván a bécsi udvar közvetítésével jutott hozzánk. A polgári nőknek ez a *nagysáddal* való kitüntetés is nyilván a barokk és rokokó idők nőtiszteletének a megnyilvánulása. Hogy éppen a negyvenes években indul

meg ez a folyamat, azt a nőknek az éledő pesti társas életben való mind nagyobb szerepe is magyarázza.

A szabadságharc utáni évtizedben már országszerte nagyon elterjedhetett ez a szokás, mert Mocsári Lajos könyvében, midőn azt fejtegeti, milyen jó volna, ha a magyarok csak a francia *monsieur* és *madame* egyszerűségével szólítanák egymást, már így nyilatkozik: «Nőknél — úgy látszik — az oly könnyen folyó *nagysád* akar *madame* lenni, sőt még a *mademoiselle*-t is magában foglalja.» (26. l.) Íme a *nagysád* a *madame* és *mademoiselle* egyértékese. Természetes, hogy ettől kezdve gyorsan megy mind szélesebb társadalmi rétegekre való terjedése és így megkülönböztető erejének teljes pusztulása. Ez a körülmény okozta aztán, hogy az 1890-es esztendőkből az előkelőbb polgárság asszonyainak a szintelen *nagysád* helyett a tekintélyesebb, mert nyelvtanilag még el nem homályosult *nagyságos* asszonyom lesz a megszólítása. A polgári társadalom férfiai csak a millenium utáni időkben kezdtek *nagyságos*ak lenni. Persze azért már előbb is terjedt a *nagyságos* cím a férfiak között is. Hisz Tompa Mihály már a hatvanas évek végén gúnyosan mondja egy epigrammjában :

Mondják : kisebbedünk, fogyunk. Igaz-e? Nem!
Sőt mind *nagyságosok* levénk nagy hirtelen.

Tompának ez a megállapítása azonban a *nagyságos* címnek nyilván még nem a társadalmi terjedésére, hanem a felsőbb helyről, kitüntetések útján való terjesztésére vonatkozik. Mert hogy milyen tartalmas társadalmi értékjelző volt a *nagyságos* cím még 1879-ben is, arra nézve szavahihető tanut idézhetünk Szilágyi Dezső személyében. Mikor a parlamentben a III. oszt. vaskoronarend osztogatását tárgyalták, a kifejlődött parlamenti vitában mondta Szilágyi Dezső, hogy ha ezután is olyan bőven osztogatják a címeket, hogy évenként 5—10 emberből csinálnak *náságos* urat, akkor nemsokára le fogják tagadni a titulusukat az eddigi komoly *nagyságos* urak. Persze ez akkor volt, amikor még a magyar képviselőház legnagyobb tekintélyű, nemesi származású tagjait is csak Tekintetes Úrnak címezték.

Még sok érdekes adatot lehetne felsorolni a címekről. Például a *nemzetes*ről, amely a XVI. században szintén főnemesi cím volt; a *vitézlőr*ről, amely a törökkel való harcok idején csak a vitézkedőnek járt ki s annál inkább terjed, minél kisebb lesz a nemesség honvédő szerepe s végül köznemesi címmé merevedik. Vagy arról, hogyan lesz a *tiszteletendő* és *tiszteletes* egyháziak címévé, holott hajdan a *tiszteletes asszony* nem református papné, mert a XVII. században még főrangú nőket is sokszor így szólítanak. Érdeemes volna foglalkozni azokkal a jelzőkkel is, amelyek nem címek, hanem pusztán a beszélőnek a megszólítottéhoz való személyes viszonyát fejezik ki. Ezek is mennyire jellemzők a különböző korok társadalmi érintkezésének nyelvi oldalára! Csak néhány mozzanatot említek. A XVI. század egész jelzőkészlete ez az öt szó: szerelmes, szerető, édes, jó és bizodalmas; no meg a kegyelmes, mely akkor még nem volt cím, hanem csak személyes viszonyt kifejező jelző, amint az ilyen állandó szerkezetéből nyilvánvaló: Az nagyságos Majláth István uramnak, nekem kegyelmes uramnak. Érdeemes volna kifejteni, hogyan veszi át a kegyelmes szerepének egy részét a XVIII. században a kegyes, és milyen kapcsolata van a korszellemmel az ismert «kegyes jóltevőm»-nek. Nem volna minden érdek nélkül való megmutatni, hogy ezt a régi szót: *kedves*, a XVI. század társas érintkezése még nem ismeri, és hogy a XVII. században, amikor bevonul a magyar levélbe, mennyire megváltoztatja annak egész arculatát.

Ugyancsak a XVII. század hozza a *úriember* fogalmával együtt az úri személye, úri háza, úri jóakarata kapcsolatok a barokk világnak új társadalmi ember-ideáljával együtt. Míg a XVIII. század második felében egyre erősödő német hatás elhozza a drága, becses, érdemes és tisztelt jelzőt, a ma már népi, de akkor az ú. n. jó társaságban is járatos «tisztelt úr» megszólítással együtt.

Ezek fejtegetése helyett legyen elég befejezőül a *magázás* történetének rövid ismertetése.

Mi a magázás? A megszólításnak az a módja, mikor a velünk szembenállóhoz úgy szólunk, mintha róla beszélnénk, vagyis nem a természetes második személyben, hanem har-

madik személyben szólunk hozzá. Így beszélünk ahhoz, aki nincs egészen bizalmas viszonyban velünk: «Jöjjön el hozzánk a barátjával. Tiszteljek meg a házunkat.» Nagyon feltűnő jelenség ez; lélektanilag is alig érthető, hogy miért fejez ki a harmadik személy nagyobb tiszteletet, mint a második, különösen, ha meggondoljuk, hogy az ember csak embertársával szemben él ezzel az udvariaskodó formával, de mikor vallásos lelke Istenéhez emelkedik, kinél bizonyára senkit sem tisztel jobban, megelégszik a bizalmasabb második személyű megszólítással, a *tegezéssel*. Az imádságok évezredek multjakkal e tekintetben valóságos nyelvtörténeti emlékek, emlékei annak a kornak, amikor a harmadik személyű megszólítás még egyáltalán nem volt használatos. De nem kell olyan messzire, az imádságok keletkezése idejére visszamennünk: annyira újabb szokása a magázás minden nyelvnek, amelyben kifejlődött, így a németnek, olasznak és a magyarnak, hogy a magyarra nézve pl. meg lehet állapítani, hogy vizsgálódásunk kezdő korában: a XVI. század első felében még tegezik egymást minden rendű és rangú emberek, bármilyen nagy is köztük a különbség születés, társadalmi állás és kor tekintetében. Tegezi a katona a följobbvalóját, szolga az urát, fiú az atyját-anyját, tegezik egymást egészen idegen emberek hivatalos érintkezésben. Persze a mai magázásnak a csíráját mégis itt találjuk meg, a tegezésnek ekkor divatos udvarias formájában. Mert a tegezésnek ekkor két formája van: az egyik a ma is szokásos, ahogy például egy XVI. századi anya a fiához szól: «Szerelmes fiám, kérek az Istentől neked minden lelki és ez világi jót és Isten adja, hogy sok új esztendőt érhesz Istennek nevének dicséretére.»

Am távolabb állók beszédében, írásában rendszeren ott találjuk a nagyságod, uraságod, de leginkább a kegyelmed szót megszólításképpen; ezek után az ige természetesen harmadik személybe kerül ilyenformán: nagyságod mondja meg vagy kegyelmed jöjjön hozzánk. De hogy az ilyen megszólítás mégis csak tegezés, nemcsak abból tetszik ki, hogy a kegyelmed, nagyságod tulajdonképpen olyan szóalak, mint szekrényed, kalapod — hanem még inkább abból, hogy a XVI. század közepe táján még az említett megszólításokat

így mondták: Te nagyságod, Te kegyelmed. Így pl.: «Jelentjük ezt Te nagyságodnak, hogy az Bethlenbül az mi házunktul az végre jöttünk el, hogy te nagyságoddal szembe legvünk.» «Te kegyelmedet azon kérem mint uramat, hogy te kegyelmed énnekem megbocsásson» (Levt. Közl. 1: 289, 295.)

Jól figyeljük meg, hogy a levélíró mindig kiteszi a Te nagyságod, Te kegyelmed megszólítást, valahányszor mondanivalója a címzett személyével bármiféle kapcsolatban van. Amint azonban a mondatsor bármelyik tagjából elmarad az a megszólítás, rögtön második személybe csap át a beszéd, és ebből nyilvánvaló, hogy a társalgásnak most ismertetett formája tulajdonképpen még csak udvarias tegezés. XVI. századi leveleinkből ezerszámra idézhetnők az ilyen helyeket: «Tudja te kegyelmed, meddig szolgáltam te kegyelmedet; úgy tetszik, nyolcadfél hónapig; azért tudod, mit adtál és mit nem adtál, ami kevés ruhát adtál, itt nyűttem el nálad» (Lev. Tár 1: 75) — vagy: «Nám te kegyelmed énnekem egyébkor minden dolgot megírt, vagy pedig enmagamnak megmondtad.» Előkelő emberekhez a szolgálk beszélnek ilyenformán. A hatalmas Nádasdy Tamásnak szóló levélben olvashatni: «Nagyságod írja meg, mi akaratod» (Levt. Közl. 3: 76, 4: 122.)

Hogy a nagyságod, kegyelmed a XVI. századi magyar tudatában még tegezés volt, azt tán még jobban bizonyítják azok a szintén ezerszámra idézhető esetek, mikor a levélíró a mai bizalmas tegezéssel kezdi és csak később csap át a kegyelmed-del való megszólításra: «Kérlek mint jó uramat és barátomat, ez levelet add meg az én barátomnak László uramnak . . . Ha pedig honn nem volna, az levelet kegyelmed adja Ferenc uramnak, vagy Bálint uramnak.» Egy magyar asszony a győri püspökhöz írt könyörgő levelét így kezdi: «Én, esméretlen szolgáló leányod», holott később «az nagyságod kegyelmes híre-nevéről» beszél. A XVII. század közepéig lehet nyomon követni, hogy a magyar nyelvtudat az ilyen módon való megszólítást tegezésnek fogta fel. Ettőlfogva kezd a *kegyelmed* után természetyszerűen álló harmadik személyű ige a *kegyelmed* nélküli megszólításokba is befurakodni.

Most már nem mondják, mint száz évvel azelőtt : «Kegyelmed írja meg, mi az akaratom», hanem : «Kegyelmed írja meg, mi az akarata.»

A második személynek, vagyis az eredeti tegezésnek minden emlékét eltörli aztán a XVIII. században a köznemeség túlnyomó többségénél lábrakapó németes megszólítás, amelyben a *kegyelmed* helyét *az úr, az asszony* foglalja el. Ekkor ölt ilyen formát a megszólítás : «Alázatosan kérem az urat, az úr méltóztassék bennünket vezetni» (Muz. Törzs. 1730.) Vagy : «Ajánlom alázatos szolgálatomat az asszonynak» e h. «kegyelmednek» (Uo. 1732).

Hogy *az úr és az asszony* mennyire elhatalmasodott a *kegyelmed* rovására, bár sokáig egymás mellett éltek, arra nézve érdekes vallomást idézhetünk. Ráth Mátyás, a pozsonyi *Magyar Hirmondó* szerkesztője, egy 1787-ben Kazinczyhoz írt levelében azt találja mondani : «Kérem kegyelmedet», de nyomban hozzát teszi : «engedje meg, hogy magyarosan szóljak» (Kaz. Lev. I : 140). Bocsánatot kér, hogy nem az immár közszokás szentesítette «Kérem az urat» fordulattal él.

Ez idegenszerűségnek a meghonosodása is hozzájárult a *kegyelmed* értékének romlásához, amely a most említett időben már csak magasabbrendűeknek alacsonyabbrendűekkel, vagy középrendű egyrangúaknak a beszédében fordul elő, holott a XVI. században még igen tartalmas szó volt, mert érezték, hogy a *kegyelem* van benne, s így még az ország nádorát is a tulajdon szolgálói nem egyszer *kegyelmednek* tisztelik.

De még jobban leszáll a becsülete a *kegyelmed* rövidüléseinek : a *kelmednek* és a *kendnek*, amelyek a XVIII. század elejétől fogva élnek a magyar ajkon. Pedig még Rákóczi hadvezéré, Bercsényi Miklóst, szólítja *kendnek* egyik levelében ; de az 1763-ból való Adami-féle németnyelvű magyar nyelvtan már megállapítja, hogy «*kend* ist ein Ehrenwort bei und zu den gemeinen Leuten». E meghatározás szerint azonban a *kend* még az alacsonyabbrendű számára megtisztelést jelent ; ám két emberöltő múlva már a cselédség is sértőnek találja magára nézve a *kend*-del való megszólítást.

Ezeknek az eredetileg nagy tisztességet jelentő megszólításoknak a múlt század negyvenes éveiben való értékét jól szemlélteti Eötvös Józsefnek már említett *Éljen az egyenlőség* című vígjátéka. Ebben az alispán bocskoros nemes korteseit kelmed-nek, kelmetek-nek szólítja; az alispán huszárja pedig sértődve vágja szemébe a gróf inasának: «Ha kend engem kendez, én is kendezem kendet!» Az Úr pedig egy rosszhírű tyúkprókátor, akire így förmed az alispánné: «Hé Gáborszky! Az úr szüntelen kémkedve jár gyermekeim körül!» Ha még ehhez hozzávesszük, hogy a *maga* mindjárt első felbukkanásakor, a XVII. század vége felé olyanok társalgásában fordul elő, akik úgyszólván gorombáskodási viszonyban vannak egymással, akkor nyilvánvaló, hogy az 1840-es esztendőök fejlődő társas élete híjával volt minden használható megszólításnak, s beszélgetés közben is elkerülhetetlen volt a hivatás és cím folytonos ismételtetése ilyenformán: «Hogy s mint van tekintetes Táblabíró Úr?» Ezen a nehézkességen akartak segíteni nyelvújító hajlandóságú íróink, amikor a *Kegyedet*, és az *Önt* megalkották. Az első Szemere Pál találmánya, s amint látnivaló, a *Kegyelmed* mintájára készült és tiszteletet kifejező értékét az abban az időben nagyon kedvelt *kegy* és *kegyes* szavak hangulati velejárójából merítette. A másikat, az *Önt* Széchenyi az *önmagából* vonta el és 1833-ban megjelent *Stadium* című munkájában bocsátotta nyilvánosság elé.

Mindkettő igen nagy érdeklődést keltett az irodalmi világban. Ha voltak is mindegyiknek ellenzői, szinte egyöntetűen csendül ki az egykorú nyilatkozatokból, hogy a *Kegyed*-ben, vagy az *Ön*-ben végre megkapta a magyar nyelv a német *Sie*-nek és a francia *Vous*-nak egyértékesét; olyan megszólítást, amellyel élhetünk kivétel nélkül mindenkivel szemben. Jellemző a kor demokratikus irányzatára gróf Desseffy József nyilatkozata, aki a rideg *Ön*-nel szemben a melegebb *Kegyed*-et ajánlja, még pedig egységes megszólításul, s szerinte «a társalkodási egyenlőség elébb-utóbb a társaságít (értsd: társadalmit) húzza maga után».

Hogy milyen szükség volt ez új megszólításokra, mi sem bizonyítja jobban, mint az a körülmény, hogy szárnyra-

kelésük után tíz esztendővel nemcsak az írók szókincsében találjuk meg őket, hanem az irodalmi világtól egészen távol-állók leveleiben is.

Ma, száz esztendővel e két szó szárnyrakelése után megint erősen érezzük a hiányát egy mindenkivel szemben alkalmazható megszólításnak. A Kegyed jóformán halottnak tekinthető, az Ön is csak ritkán és csak végszükségben todul az ajkunkra ; élete ma jóformán a kereskedők leveleire korlátozódik.

De hát a magyar társadalomnak sokkal fontosabb kérdései is megoldatlanok, s ha minden egyebet jó végre segíthetnénk, társalgási nyelvünk e hiányának pótlására el tudnánk várni még egy darabig.

KERTÉSZ MANÓ.

AZ ÉLET MŰALKOTÁS.

Nincs miért tagadnunk, a divat kikezdi olykor-olykor a filozófiát is, különösen abban a formában, hogy a bölcséletnek valamely könnyedébb és kellőképpen reklámozott alakja a tudósok, valamint a nagy közönség körében népszerűvé válik és közkedveltségre tesz szert. Az így divatossá vált filozófia ezt a népszerűségét pedig kétségkívül annak köszönheti, hogy a kor tudatában élő és megoldásra váró kérdések felé fordítja figyelmét és ezeket a korszerű kérdéseket azokkal az eszközökkel igyekszik megoldani, amelyek a köz-tudatban szintén népszerűek. Hogy csak egy példát említsek, ezelőtt két évtizeddel még igen virágzó volt, habár virágjain már megérzett a hervadás illata, az a bölcséleti irány, amely a kor és a nyugtalan, a közelgő vihar nyomása alatt görnyedő lelkek nagy, életre szóló kérdéseit a darwinizmus varázskulcsával akarta megoldani, abban a hitben, hogy az ú. n. fejlődés elve eszalhatatlan gyógyírt nyújt minden lelki és társadalmi fogyatkozás ellen. Az evolucionizmus immár divatját multa a biológiai tudományokban is és elvesztette varázsát a bölcséleti tanok körében. A biológiai tudományok nagy fellendülésének hatása alatt azonban még ma is tartja magát az a bölcséleti irány, amely a biológia alapelveit szeretné érvényesíteni a filozófiában is és arról van meggyőződve, hogy a biológiai értelemben vett élet értékei az ú. n. szellemi értékekkel egybe esnek, illetőleg a szellemi értékek becsület a biológiai életértékektől nyerik. Ez a felfogás, bármint tekintünk is a dolgot, a Bergson tanától kölcsönzi azt a tekintélyt, amely különben önmagában véve semmiképpen sem illeti meg. És kétségkívül Bergson hatásaként terjedt el a fiatalabb francia irodalomban is, ahonnan azonban lassan-

ként eltűnőben van, hogy ismét újabb bölcséleti felfogásoknak engedjen helyet. A német filozófiában és a német irodalomban is nagy területeket hódított meg a *Lebensphilosophie*, amellyel szemben a bölcselők közül különösen a nagy tekintélyű Rickert emelte fel sikerrel és kíméletlen eréllyel intő szavát, amíg a költők és irodalmi férfiak táborában Stephan George neve lett zászló azok számára, akik a szellem értékeinek sajátos jellegét és ősi jogait nem voltak hajlandók a divat oltárára zsákmányul odavetni. A biológiai értelemben vett élet csakugyan nem a legfőbb jó, amelyet földi ember jutalmul nyerhet a Sorstól: van, tagadhatatlanul van egy felsőbb élet, amelyet az ember fáradságos küzdelmek és önfeláldozás árán szerezhet meg magának és szentelheti meg ezáltal azt az életet is, amely születésekor lett osztályrészévé, de egyszerűsmind eszközévé is arra, hogy megszerezhesse azt a magasabb, valóban isteni életet a maga részére is.

Az itt következő vázlatos fejtegetések az életet ebben a magasabb és nemesebb értelemben teszik vizsgálat tárgyává, amikor azt mint műalkotást szemlélik és magyarázzák. A műalkotást itt a lehető legszélesebb értelemben veszem és elismerem készséggel, hogy műalkotásokat végtelen számban hoz létre naponként a pazar bőséggel adakozó természet öntudatlanul alkotó ereje. A természet alkotásai is egytől-egyig műalkotások és nem tudom, vajjon nem kell-e azt mondanunk, hogy minél öntudatlanabb az erő, amelynek a műalkotás a maga létesülését köszönheti, annál pompásabb és felségesebb az a műalkotás is. A természet műalkotásai versenyre kelnek az ember művészi alkotásaival és az emberi műalkotásokon keresztül észrevesszük a természet alkotásainak olykor titkos szépségeit. Az emberben és az ember által a természet tovább folytatja a maga teremtő munkáját s ezáltal az ember a természet munkatársává lesz. Alkotások terén nem lehet a kettőt, a természetet és az embert egymással szembe állítani. Nem lehet különösen akkor, amikor az emberi életről, mint műalkotásról beszélünk és az emberi életet öntudatos és öntudatlan tényezők remekéként szemléljük.

Az emberi élet első alakítója tehát a természet, amely a

maga végtelen gazdagságában és jótékony szeretetével szüntelenül alakítja és fáradatlanul teremti az embert és teremti ezáltal önmagát is. Nagyon helytelen úton járnak azok, akik azt vélik, hogy az embert mennél élesebb ellentétbe kell állítani a természettel, mert az ember a maga igazi méltóságára csak úgy képes szert tenni, hogyha a természet nyers erejétől felszabadulva béklyókat rak annak erőire. Nem, az emberi lényeket csak az fogja a maga életében némileg kifejteni, aki elhatározott bátorsággal veti meg lábát az Istennek világában és e földnek minden áldásait nyitott lélekkel és hálás szívvel fogadja magába. Az ember is beletartozik a természet nagy rendszerébe s ezért ezen a rendszeren kívül nincs életének sem jelentése, sem értéke. Ki tagadhatná józan elmével, hogy az ember is a természet öléből nő ki és a természet öntudatlan, de annál felségesebb erőinek köszönheti a maga létezését? Ki tudna elképzelni olyan embert, aki a természettel szembe szállva és annak céljait tagadva képes lenne arra, hogy az ember eszméjét megvalósítsa? A természettől elszakadt ember megszűnt ember lenni, sőt megszűnt élő létező lenni. Hiszen nincsen egyetlen élettevékenységünk, amely ne állana a természet kényszerű szabályozása alatt, kezdve az alvás és ébrenlét szabályos váltakozásától, amely a nap járása szerint igazodik és végezve a legöntudatosabb cselekedettel, amely a szellem műveit akarja megvalósítani itt ezen a földön. Az ember bizony minden porcikájával a nagy mindenségbe van beleállítva és el nem téphető kötelékekkel van a nagy világegyetem végtelenségébe fűzve. Nincs a világnak egyetlen területe, amelylyel az ember össze nem függene: a hegyek és patakok, a tenger és folyamok, erdők és virággal hímzett rétek, állatok és embertársaink, az egész nagy teremtett föld és a csillagok végtelen világa egytől-egyig drága és szent szálakkal fűznek magukhoz és percről-percre, bölcsőnktől a sírig, fáradságot nem ismerve alakítják a mi életünket, a nélkül, hogy ezt mi észrevennők vagy arról magunknak számot tudnánk adni. Ezek a tőlünk független és jótékony tényezők valami alig sejtett, az emberiségnek csak legjobbjai által érzett cél szerint alakítják az emberi életet, a mindnyájunk életét, hogy az

mennél jobban megfeleljen az ember eszméjének. Ha ezeket a tőlünk független és általunk talán soha meg nem ismerhető tényezőket Tükhének nevezzük, akkor a Tükhének életalakító szerepét el nem tagadhatjuk. Ha megszűnik a Tükhé életalakító ereje, megszűnik az ember élete is : nincs emberi élet Tükhé, azaz Sors nélkül és a Sors munkája az emberen teljesedik be. A kettő : Ember és Sors, egymásra vannak utalva, egyik a másik által lesz azzá, amivé lennie kell.

A természet életalakító szerepe nyilatkozik és lesz láthatóvá azokban a sokszor észre sem vett és figyelemre sem méltatott hatásokban, amelyeket a természet élvezete és szemlélete ébreszt lelkünkben. Ezek a lelki hatások azonban nem maradnak a lélek elkülönített birtoka, — mert ha azok maradnának, el is tűnnének nyomtalan, — hanem a test tevékenységeit szabályozzák és fejlesztik csendes, láthatatlan erővel. Azok, akik csak organikus tevékenységeik által tartanak közösséget a természettel és csupán azt fogadják el tőle, amire az őket a nemlétezés büntetésének terhe alatt reá kényszeríti, azok az emberek bizony fél-életet élnek, mert lelkük gyökérszállai elszakadtak az életalakító természet termékenyítő öletől. Pedig csak ebből a kiapadhatatlan forrásból fakad örök érték az emberi élet számára, amely a természettel való szüntelen érintkezés által mind teljesebb és valóságosabb műalkotássá válik.

Hideg februári reggelen egy magányos sétáló tart a Bükk-erdő felé. A hó sűrű, nagy pelyhekben kering a levegőben, mint nászra készülő selymes pillangók. Köröskörül néma csend. A hegyen felfelé erdőbe visz az út, erdőbe, amelynek minden fáját régóta ismeri a magányos vándor. A hóval borított százados tölgyek, karcsú, elegáns nyárfák, a magányos berkenyebokor, a csonttá fagyott, pompás vízesés, az ösvényeken ide-oda futó búbospacsirták, a hótakaró alól itt-ott merészen kikandikáló örökzöld örömmel köszöntik régi barátjukat, aki vissza, a város felé fordulva elmerül a téli természet végtelen szépségeibe. A néma csendet semmi sem zavarja s az élet háborítatlanul fejti ki magát, öltve alakot és keresve formát, amelyben pompáját kifejtheti. Dél tájban megtörik a fellegek függőnye, a nap már tavaszi erőt sejtetve veti szét

arany sugarait, melyekben a fagyott hószemek gyémánt csillogása messzire áttör a lombtalan fák között. Itt megfagyott és téli képbe öltözött a csend is, amelyet megszakít, de még érezhetőbbé tesz a városból és a környező falvakból ide ható harangok szava. Először a Szt. Mihály templomának harangja bűg fel, majd a magyar-utcai harang mélyen zengő hangja járja át a lelket és mint hatalmas folyam gyűjti magába a monostori kápolna csengettyűjének, a györgyfalvi, papfalvi, kajántói, szamosfalvi harangoknak fürge, hívogató szavát. A hegytetőről előttünk áll az élet a maga csendjével, a maga zajával, a maga szépségeivel, a maga nehézségeivel: a téli nap csodálatos fenségén megittasult lélekkel köszönti a hegytetőn állva az életet magányos vándora az életnek s e földnek. Mennyit köszönhet ez a vándor, ez az élet-szerelmese a természet élvezetének és alázatos szemléletének, csak most kezdi tudni, amikor Mikes szavai szerint élete kenyerének egy részét a nagy, magyar Alföldre tette le az Úr! Az ott alakított élet-erők vad energiával küzdenek itt is a természettel tovább, s a már kialakított életformák újra formálódnak a természet élvezetén és szemléletén. Arról azonban bizonyára ő tehet a legkevesebbet, hogy a Bükk-erdő zúgását, a tovarohanó patak csörgését, a kajántói rét tavaszi pompáját, a Lombi-hegyen nyíló ranunkulusok arany szőnyegét, a magányos berkenye szerénykedő bokrát most is eléje varázsolja minden boldog és várakozásokkal teljes tavaszi nap. Ő tehet róla a legkevésbé, hogy elfelejthet sok mindent, ami vele ez életben történt, de nem fogja elfelejteni soha a Bükk laposát, ahol az első hóvirágot és ibolyát, az első gyöngyvirágot és mezei jácintot, az első árvalányhaját és a pompás őszi kikericsét szedte gyermeki kedvvel és gyermeki szeretettel. Elfelejtani ezeket nem tudja, mert életének kialakításában talán a legszébb részük volt.

A természet szemlélete és szeretetteljes élvezete az élet esztétikai formájának legfőbb alakítói. E kettő nélkül az emberi élet művészi formát nem nyerhet soha, hanem belesüllyed és belesavanyodik abba a becsületes és józan filiszter életbe, amelynek egyetlen gyönyörűsége a már jól bevált formák között örölni le az életet, amely pedig azért adatott

nekünk, hogy általa gazdagodást nyerjünk mi magunk és az egyetemes élet. És ha a történet tanítómnesterünk, mennyivel inkább az a nagy és végtelen természet, amelyet az emberi értelem véges formáinak hálózatába bele fognunk hiú törekvés. A természetnek ezt a végtelen életét kell megkísérlelnünk, a magunk birtokává tennünk, hogy ezáltal gazdagodást és a formák bőségét nyerje a mi életünk is.

A természet a maga öntudatlan túlaradásában szeretettel fogadja a hozzá térő embert és irgalmas iránta akkor is, amikor az emberek és minden, mi emberi, elhagyta őt. A természetnek ezt a végtelen irgalmát és nem válogató adakozó kedvét fejezi ki, a női lélek mélységes és finom megélésével, Berde Mária, az erdélyi költőnő :

Ki soká nem borul emberi vállra,
Ahhoz a fák egyszer közel hajolnak.
Ki soká nem figyel emberi szájra,
Ahhoz egyszer a falevelek szólnak.
Ki soká nem örvend az emberekkel,
Egyszer a kertben harmatkora reggel
Megérti, mit csíznek a csíz üzenget,
S mit a szél ujja az ágon kipenget.

Ki soká nem olvas emberi könyvet,
Az megtanulja, mit a felhők írnak.
Ki soká nem lát egy emberi könnyet,
Azért az esők patakokat sírnak.
Ki földi csókot immár sohse kóstol,
Arra az ég lehajlik csillagostól,
S megérzi egyszer, hogy az Isten szája
Csókol a napban rája.

Az élet nagy műalkotásában a második hely minmagunkat illet meg. Életünket mennél tökéletesebben kialakítani nemcsak szép jogunk, hanem szigorú kötelességünk is. Jogunk, mert hiszen az élet a miénk, mint a magunk élete, de kötelességünk, mert az élet, mint egyetemes, az egész világot átölelő hatalom nemcsak a miénk, hanem mindenkié és mindené, amiben élet működik. Az ember helyzete a világmindenségben egészen különös és kiváltságos. Mi u. i. két világ határán állunk, a nélkül, hogy valamelyikhez teljesen hozzá tartoznánk. Az ember a természet, vagy talán helyesebben

mondva, az érzéki és a szellemi világ határán él és mozog. Ez a kiváltságos helyzet az emberre sok kinnak és elégedetlenségnek forrása. Vágyik lelkének jobbfelével a magasabb, az igazi világ után, amelyben a szellem lakik és a szellem alkotásai foglalnak helyet, de vágyai elé minduntalan akadályokat vet az érzékiség, amely egy alsóbb, az érzéki világ polgárává teszi. És megfordítva: ha vágyai az érzéki világ felé vonják, megszólal a lélek tiltó szava, mely arra figyelmezteti, hogy az ő igazi hazája az a magasabb világ, amelyben a szellem és annak törvénye uralkodik. Ez a kettősség, amely el nem disputálható és tökéletesen le nem győzhető, az ember lelkét örökös küzdelem színterévé teszi. Ámde éppen ezen kemény küzdelem által válik igazán emberré az ember. Ha csak az érzéki világ tagjai lennénk és életünk csupán állatok élete lenne, akkor hiábavaló volna minden törvény, amely parancsol és minden ideál, amely biztat; életünk alakításában semmi részünk sem lenne, mert hiszen hol van az erő, amely e törvény cselekvését lehetővé tenné, amikor mi csak egy országnak, a szükségszerűség és a kényszer országának tagjai vagyunk? És ha csak a szellemi világ polgárai lennénk, akik lényegükből folyóan csak azt cselekszik, ami jó, ami szép, ami igaz, ami szent, akkor nem lenne szükség a szellem törvényeire és akkor nem lennének sem eszméink, sem drága, semmi áron el nem cserélhető ideáljaink. Ha nem volna az ember két világnak mesgyéjén elhelyezett harcos, bizony oda lenne minden szépsége és felsége az emberi életnek, mert akkor az az élet vagy nem lehetne alakítható — hiszen a vas kényszer járma alatt nyög — vagy nem szorulna alakításra, hiszen csak a szellem gyermeke lévén, csak a szellemnek utain jár.

Az emberi élet művének alakítója csak így lehet az ember: lábával mélyen a földben gyökerezik, fejével pedig a mennybolt felé tekint. Ha nem támaszkodunk erre az áldott földre, nem szállhatunk fel az egekbe sem.

Az életalakítás munkája, amelyet ekként saját természetünk kettőssége ró reánk, nehéz, de valóban felséges feladat. Nehéz feladat, mert törekvésünk könnyörtelenül csődöt mond, ha csupán ennek a földnek adataira támaszkodunk,

de csődöt mond akkor is, ha szüntelenül az ábrándok és felhők között járunk. Felséges feladat, mert az élet alakítása által az Élet Urának vagyunk munkatársai. Mindaz, amit mi az élet alakításának érdekében teszünk, a jócselekedet, az igazság keresése és bátor hitvallás az igazság mellett, a szép kialakítása és szemlélete, a szentséges és tökéletes halk imádása, — ezek mind az életnek, az egyetemes, kozmikus, soha ki nem apadó, a soha el nem fogyó életnek gyarapodását jelentik s ha az emberi életnek van valami értelme, akkor ez a gyarapodás jelenti az Életnek igazi gyarapodását. Így azután természetes, hogy amikor az ember a szellem műveinek cselekedete által a maga életét alakítja, ugyanakkor alakítja a nagy, kozmikus életet is. Ezért nemcsak a magunk élete szépségének, jóságának, igazságának érdekében kell keresnünk a szépet, a jót, az igazat, hanem keresnünk kell az Életnek érdekében és azért, hogy az élet Urának akaratát betöltsük. Saját életünk kialakításának feladata valóban nem csupán erkölcsi, hanem metafizikai feladat is, amelynek véghezvitelére az ember egyenesen teremtve van. Az ember életének egyetlen értelme abban áll, hogy a saját életünk kialakítása által gyarapítsuk gazdaggá, tökéletesebbé az egyetemes, kozmikus életet s legyünk ezáltal mi magunk is munkatársaivá annak, aki Ura az életnek és a halálnak. Aki a maga életének kontárja, az vét az egyetemes élet ellen is, amely tőlünk kialakítását és tökéletesítését várja, sőt követeli. Az ember az egyetlen műalakító, akinek a maga életét s a maga életén keresztül az egyetemes életet kell öntudatos munkával kialakítania. Ennek a munkának azonban nem szabad minden terv és meghatározott rend nélkül történnie. Hiszen az ember az életnek öntudatos alakítója és az öntudatos munka mindig célok szerint, valamely eszme vezetése mellett történik. Ahol a cél és eszme az életformálásból hiányzik, ott az élet lényegét és emberi szépségeit hiába keressük.

A nagy és elhatározó kérdés azonban éppen az, hogy vajon melyik az az eszme és honnan nyerhetem én, miféle módon s eszközökkel azt az eszmét, amely szerint nekem a magam életét alakítanom kell? Magamon kívül ezt az eszmét bizonyonnyal hiában keresem, mert hiszen ennek az életnek, mint

minden életnek általában belülről és belső erők segítségével kell kialakulnia. Az irányító eszmének tehát bennem kell lennie, belém oltott, belém plántált erőnek, egy olyan praeformált törvénynek kell lennie, amelyet áthágnom vagy éppen semmibe vennem lehetetlen. Ez a meggyőződés az ideálok szerint igazodó emberiségnek évezredes meggyőződése, amelynek kifejezésével már ott találkozunk a hinduk és a kínaiak bölcséletében is, de amelynek legklasszikusabb kifejezését az élet alakításának egyik halhatatlan mestere, Goethe adta, amikor így énekel:

Wie an dem Tag, der dich der Welt verliehen,
 Die Sonne stand zum Grusse der Planeten,
 Bist alsobald und fort und fort gediehen
 Nach dem Gesetz, Wonach du angetreten.
 So musst du sein, dir kannst du nicht entfliehen,
 So sagten schon Sybillen, so Propheten;
 Und keine Zeit und keine Macht zerstückelt
 Geprägte Form, die lebend sich entwickelt.

Azaz: életem minden szakaszában és minden körülmények között engedelmeskednem kell annak a velem született törvénynek, amely az én életemet szabályozza és nem térhe-
 k ki azon feladat elől, amely azt rendeli nekem, hogy a belém vésett életformát ki kell alakítanom. Ez a belém vésett életforma ott szunnyad lelkemben és testemben, arra várva, hogy a természet és a magam erőinek segítségével kialakuljon, látható s érzékelhető alakot nyerjen. Ez a belém vésett forma az a kicsiny csira, amelyből kedvező körülmények összehatása alatt a hatalmas tölgy nő és fejlődik ki, az a kicsiny csira, amelyből semmiféle más élő lény ki nem fejlődhetik, hanem csak éppen a tölgy. Ez a belénk vésett forma, ha más oldaláról tekintjük a dolgot, nem egyéb, mint az a szabályozó erő, amely szerint a mi életünk és minden egyes élet alakul, illetőleg minden életnek alakulnia kell. És az én szabadságom abban áll, hogy vajjon résztveszek-e az alakítás nagy és felelősségteljes munkájában vagy pedig léha tétlenséggel élem le azt az életet; amely nekem drága ajándékul és megvalósítandó feladatképpen jutott osztályrészemül. Ebben a belénk vésett formában ott szunnyad az én

egész életem, jövendőm, amely abban a mértékben valósul meg és válik értékessé, amely mértékben ez a belém vésett forma az én cselekedeteim s a természet szerencsés összeműködése által kibontakozik és valósággá lesz. Tehát ebben a belém vésett formában anticipálva van egész életem, és kifejlésének tempója az én életfejlésemnek is mértéke és tempója. Az életnek szépsége és értéke pedig éppen a belém vésett forma minőségétől és annak kifejlésétől, kifejlésének tempójától s mértékétől függ.

Hogy a belénk vésett forma milyen és mennyit ér, ez nem mi tőlünk függ; ezt születésünkön készen kapjuk a Teremtő kezéből. De az már merőben tőlünk függ, hogy ezt az ajándékul kapott formát vagy belső alkatot miként és milyen irányban fejtjük ki. Magán ezen a belénk vésett formán, annak lényegén változtatni lehetetlen: az intelligibilis karakter — amint Kant mondaná — változhatatlan és örök. Csak a tapasztalati, azaz empirikus jellem fölött vagyunk urak és csak ezért vagyunk felelősségre vonhatók. Szabadságunkban áll, sőt kötelességünk életünket ezen belénk vésett forma szerint kialakítani: gondolkozásunk, cselekedeteink, szemléletünk és alakító tevékenységünket akként irányítani, — ha kell nagy nehézségek és akadályok legyőzése árán is — hogy általuk a velünk született intelligibilis jellem, a belénk vésett forma, vagy ha jobban tetszik ez a most divatját élő kifejezés, a belső forma megvalósuljon és megvalósulván, az egyetemes életet gazdagabbá tegye.

Ez az élet-alakítás az eszmék segítségével nélkül lehetetlen. Mi nem lebegünk gazdátlanul valahol az élet felett, hanem az élet folyamában úszunk tova szigorú törvények szerint; benne vagyunk az életnek sodrában s ha nem lennének eszméink és ideáljaink, nem láthatnók a célt; amely felé tartanunk kell, sőt ha nem lennének eszméink és ideáljaink, akkor céljaink sem lehetnének. Az eszmék és ideálok u. i. célul szolgálnak nekünk az élet alakításának nagy és nehéz művészetében, de egyszerismind irányt mutatnak és erőt kölcsönöznek. Innen van az eszmék és ideálok csodás varázsa, amely a kora ifjúságtól kezdve egészen a koporsóig elkísér és sokszor sivár és ködös életünknek szóval ki nem fejezhető mele-

get és fényt kölcsönöz. Aki nemes eszmékre és ideálokra már zsenge gyermekkorában szert tett, az olyan ember élete napról-napra több és felségesebb értékekkel telik meg és olyanná válik, mint a reggeli napsütés csókján kiteljesedett virág.

Az igazság, a jóság, a szépség, a szent tökéletesség eszméinek kell áthatniuk az ember lelkét és vezetniök azt a helyes, óhajtott irányba. Az eszmékről és az ideálokról szóló fejtegetések nem üres és dagályos beszédek, amelyek egészen feleslegesen, a romanticizmus könnyen lelkesedő korában kaptak lábra és manapság csak jámbor prédikátorok, ábrándozó és semmittevő bölcselek, ideológus népboldogítók műveiben és szájából hallhatók csupán. Az eszmék és ideálok az emberi szellem lényegéből fakadnak és az emberi szellem lényegéhez tartoznak. Csak kiszikkadt lelkek szíkes talajából nem fakad ki az ideálok drága virága és csak a meddőségre kárhoztatott szellemek méhéből nem születik eszme. Az ilyen lelkeket és szellemeket azonban igazán nem kell sajnálnunk, mert ők nem jelentenek az életre és a világra nézve semmi értéket. Csak negatív becük van. Pompásan lehet szemlélnünk rajtuk, hogy milyennek nem szabad lennie az embernek, ha életét úgy akarja kialakítani, hogy annak értelme és értéke legyen. És itt ismét hangoztatnunk kell, hogy az eszmék és ideálok keresése, tisztelete nem ellentétes a természet és a valóság előtt való meghajlással és azoknak tiszteletével. Sőt egészen ellenkezően áll a dolog: ideálok erőszakolása a természet és az előttünk kiterjedő valóság megvetésével csak ábrándozásra és hiú ellágyulásokra vezet; a természet és a valóság merev imádata pedig szükségszerűen szüli a lelkek elfásulását és azt a vigasztalan szellemi ürességet, amellyel az ú. n. természetvizsgálóknál gyakran találkozunk. Aki csak ideálokat hajszol és megveti a föld nyers adatait, annak élete gyökértelenül leng a levegőben; aki pedig csupán a föld durva adatait látja meg, az bizonytalanul alakítja életét, mert nincs semmi eszköz kezében, amellyel jövőjét szabályozni tudná. Az eszmék és ideálok által a jövő alakítja az életet, vagy ha úgy tetszik, az eszmék és ideálok által alakul ki és nyer bizonyos jelentést, kozmikus értéket az élet. Ezért veszedelmes ellentétet szerezni a ter-

mészet és az ideálok, illetőleg a természet és a szellem között. Goethe, ez az igazi ember, lépten-nyomon figyelmeztet bennünket arra, hogy e kettő között mélységes megegyezésnek kell lennie : ha az ábrándozó képes lenne helyesen felfogni az ideálokat, illendőképpen tudná tisztelni a természetet is ; ha a filiszter képes lenne áttekinteni a természet Egészét, a természet bizton vezetné őt is fel az eszmék honába.

De eszmék és ideálok nélkül életünk egység és egyéniség nélkül is szűkölködik. Az eszméknek és ideáloknak kell organizálniuk az életet a természet által nyújtott eszközök segítségével, mert különben szétesik az élet az atómkok és érték nélkül való részecskék halmazatára. Egység és organizáltság nélkül nem lehetünk urak az élet fölött, hanem az élet lesz a mi parancsolónk és mi a körülmények, az emberek és pillanatok szeszélye szerint hányatunk ide s tova : életünk szüntelenül elmúltott életté válik és a jövő is észrevétlenül, de holtbizonyossággal siklik ki kezeink közül. Hogy ez az egység mit jelent, világossá válik a legkonokabb egységtagadó előtt is, ha röviden meggondoljuk a következőt. Én tagadhatatlanul sokféle kategória és osztály tagja vagyok. Én az állatvilágba tartozom, én ember vagyok, én magyar vagyok, én keresztyén vagyok, én református vagyok, én tanár vagyok, én férj és apa vagyok stb., stb. És mégis nekem értékem és jelentésem csak úgy lehet, ha ez a sokféle meghatározottság egy zárt és félre nem ismerhető egységbe foglalódik össze. Ez a sokféle meghatározódás egész életemet szabályozó eszme által nyer egységet az én lelkemnek legmélyéről, abból a kifejezhetetlen és semmiféle lélektani fogással meg nem magyarázható csomópontból, amelyhez egész személyiségem és jellemem eltéphetetlenül hozzá van kötve. Az én jellemem ezen titokzatos csomópont által már eleve meg van határozva és az én életem eszmék által vezéreltetve ebből a csomópontból bomolhat ki s fejlődhetik többé-kevésbbé sikerült alkotássá.

A természet és mimagunk alakító munkája azonban még nem elégséges arra, hogy életünk percről-percre és csendes bizonyossággal végleges, elhatárolt alakot nyerjen. Az életnek el nem mellőzhető alakító tényezője a halál. Élet és halál együvé tartoznak : egyik a másik nélkül el nem lehet. Az

életnek a legmélyebb metafizikai értelme éppen ezen a ponton nyílik meg előttünk. Ezen állításunkkal nem akarunk a Schopenhauer pesszimiztikus bölcséletének szószólói lenni, nem azt akarjuk ezzel mondani, hogy az életnek tulajdonképpen eredménye és célja a halál. Csak világossá akarjuk tenni azt a tényt, hogy életünk a születéssel kezdve és a szünetés óta feltartóztatlanul repül a halál felé s minden pillanattal, amely a múlté lett, a halálhoz jutottunk közelebb. Minél nagyobb mulat hagytunk a hátunk mögött, annál nagyobb mértékben alakítottuk ki életünket és annál közelebb van hozzánk a halál. Nem lehet hát tagadni, hogy a halál életalakító tényező, amely kezdettől fogva ott munkál életünk művén s minél jobban kialakult életünk, annál inkább megérett a halál számára. Az élet, amint folytonosan alakot nyer a természet és a mi magunk erőinek segítségével, egy szersmind a halál nagy metafizikai erejének is alá van vetve. Ez a gondolat az emberiségnek ősrégi kincse, amelynek birtokában a régmúlt idők nemes bölcsői a halállal, mint adott élettényezővel számoltak, az attól való rettegést hiú és értelmetlen, balga dolognak tartották. Nekünk más teendők nincsen, mint engedelmessé válni az Élet és Szellem parancsainak, amelyek formát és a forma által határt szabnak minden létezőnek — tehát az embernek is — és nem engedik meg, hogy a magahitt egyes a nagy összefüggés és rend rovására terpeszkedjék. Az igaz ember megnyugszik a neki osztályrészül jutott életajándékban, nem fél semmitől, nem fél a haláltól sem, mert — amint Dsuáng Dsi, a nagy és egészen modern kínai bölcselő mondja — jól tudja, hogy az, amit a maga életében végére jutni lát, csak az égő fa; a tűz maga el nem pusztul, hanem él tovább. Elmúlhat az egyén és annak élete, mint a végtelen élet ki nem apadható folyamának egy parányi szakaszocskája, amiként elpusztul az égő fa, de «az» élet tovább tart, miképpen tovább ég a fa elhamvadása után is «a» tűz.

Élet és halál hát egymáshoz tartoznak elválaszthatatlanul. Ki milyen halált óhajt magának, olyan életet kell élnie. Szép élet nélkül nincs szép halál: széppé alakított élet szép halálhoz vezet. Aki szépen élt, az nem fél a haláltól.

Csak vázlatos elmélkedések ezek az életalakítás nagy művészetéről. De talán arra mégis alkalmasak, hogy figyelmessé tegyenek az élet alakításának nehéz munkájára és kötelességére. Életünkért magunk és mások előtt mi magunk vagyunk a felelősek visszavonhatatlanul. És minden azon fordul meg, hogy vajjon urai tudtunk-e lenni az életnek vagy csak szolgálói voltunk. Urai pedig csak akkor lehetünk, ha engedelmeskedünk neki.

BARTÓK GYÖRGY.

AZ IDEGEN.

— Ötödik és utolsó közlemény.¹ —

Október 5.

Itthon vagyok. A felülvizsgálaton az orvos szívbajt állapított meg rajtam s így elbocsátottak.

Igazán, sohasem tudtam, hogy nincs rendben a szívem. Amilyen mértékletesen élő polgár, vagyok, talán nem is jöttem volna rá a bajomra.

Nem mondom, az úszást, hegymászást csakugyan nem bírtam olyan mértékben, mint más, de különben egészségesnek éreztem magam.

Eh, az ördög törődik az egésszel! Sokkal szomorúbb az, hogy megint újra kezdődik minden. Hogy nyoma sincsen a búcsú éjjelén született nyugalmamnak. Rosszabbul érzem magam', mint valaha! Fölszakadt minden sebem, föltámadt minden gyötrelmem.

Az a két hét, amióta itthon vagyok, nem élet, hanem maga a pokol.

— Bárcsak ne bocsátottak volna el, bárcsak elestem volna a harcban! — gondoltam ezerszer is rút hálátlansággal.

Képtelenség, hogy ezt az életet sokáig bírjam. Vagy megőrülök, vagy öngyilkos leszek.

Dehát, édes jó embertársaim, gondoljátok el: az én ellenségemnek, minden értelemben halálos ellenségemnek a fia (akinek az anyja az én feleségem) a házamban él. Ezt a fattyút az én hitvesem, az én Mártám kénytelen szoptatni, ápolni, szeretni. Az egész világ az én fiának tartja és én nem kiálthatom oda az embereknek, hogy ezt az idegent, ezt az átkozott kis oroszt utálom, gyűlölöm teljes lelkemből.

¹ Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1930. évi 626., 627., 628. és 629. számában.

Hogy ennek minden mozdulata, hangja szégyenemre, megaláztatásomra emlékeztet. Hogy mérgezett a levegő, amelyet kilehel, gyilkos tőr a mosoly, amely kövér képén fölcsillog. Hogy miatta nem tudok feledni, megnyugodni, enni, aludni, dolgozni.

Emberek, hiszen ez pokoli!

És ha még a jövőre is gondolok! Ez az átkozott idegen nőni fog s nekem kell őt nevelni, iskolába járatni! Ez az átkozott orosz, ez az Orgunovics kamasz lesz később fiatalember, egyenrangú velem és én soha nem szólhatok, soha sem neki, sem másnak a valót el nem árulhatom.

Ha elérem az emberi kor rendes határát, akkor még unokáim is lehetnek, Orgunovics-unokák és az én kínjaim még a halálos ágyamon sem szűnnek meg.

Ezt és még az ehhez hasonlókat gondoljátok meg, könyörülő szívű, jó embertársaim!

Október 10.

Ma volt nálam Gál Domokos végrehajtó. Behívtam, leültettem, bort hoztam föl a pincéből és megkínáltam. Ivott is, mint ahogyan ő szokta, mert nagyon szereti az italt.

Esztenedeje lehet annak, amikor nálam járt és panaszkodott, hogy az ő felesége nemhogy félne az orosz tisztektől, hanem egyenesen várja őket.

Beszélggettünk mindenféléről, de én láttam, hogy mindenáron szeretne valamit mondani. Meg-megköszörülte a torkát, aztán elhallgatott. Inkább ivott. Még nem volt eléggé boros a feje.

Egyszer csak felém hajol, kétfelé törli bortól nedves, őszbajuszát és siralmas ábrázattal elkezdni mondani:

— Kedves barátom, neked elmondom, mert hozzád erős bizalmat érzek . . .

Éppen úgy beszél, — gondoltam — mint egy évvel ezelőtt. Talán még az arckifejezése is szakasztott olyan.

Folytatta:

— Te, Miklós, nálam nincsen szerencsétlenebb férj a föld hátán. Te, az a háromhónapos kislány, akit az én kislányomnak gondol mindenki, . . . te, Miklós, az a kislány nem . . . az . . . enyim.

Lehajtotta a fejét. Láttam, hogy erősen kopaszodik és hogy az italtól vörös a feje bőre.

— Nem az enyim. Valamelyik orosz tiszté. Azt sem tudom, melyiké. Az asszony nem is tagadja. Te, Miklós, nem tagadja. Te, mikor haragudni akartam, avval fenyegetett, hogy mindenkinek elmondja, ha meg merek mukkanni . . .

— Hátha tévedsz, Domokos. Talán csak ugratni akar az asszony.

— Miklós, te, ő akar ugratni?! Akkor nem ismered!

Megragadta a kezemet :

— Te vagy a világ legboldogabb embere, veled ilyesmi nem törhénhetik meg. A te feleségednél jobb asszony nem született még. Te nyugodtan csókolhatod meg a kis fiadat, tudod, hogy a magad gyermekét csókolod . . .

Oh, be jó, hogy ez az ember olyan korlátolt, be jó, hogy nem volt józan, mert észre kellett volna vennie az arcom elváltozását.

Majdnem fölkiáltottam a kintől.

Ha tudnád, Domokos, mit adnék azért, ha meg bírnám csókolni a «fiamat».

Motyogott még Gál Domokos :

— Ki látott még ilyet? Orosz kölykőm van. Muszka. És még azt sem tudom, hogy melyiké. Három is tetszett az asszonynak . . .

Törülgette a homlokát és ivott.

Lassan megelegelte a bort. Elbúcsúzott.

Egész éjjel nem húnytam le a szemem. Domokos barátom valószínűleg jól aludt ; már csak a sok italtól is.

Október 11.

Nagy nap ez! Ma egy éve, mikor Homokszállásra bevonult az orosz. Már előtte tenger aggodalom, s azóta mennyi szenvedés! Nekem úgy tetszik, hogy egyéb sincs már a világon, mint gyötrelem és gyötrelem és gyötrelem. El tudom képzelni, minő fárasztó lehetne másnak olvasni az efféle örökös jajgatást. A pokol e miatt lehet unalmas szegény Belzebúbnak.

Pedig a haretéren most valóban jól állunk. Tavaszra tán

muszka sem lesz a világon, a többivel meg majd csak elbá-nunk valahogyan. Igaz, hogy jócskán van ellenségünk, talán tizenháromra szaporodott. Még csak Amerika hiányzik, de nemsokára ő is beáll közéjük. Nos, az is mindegy lesz, hiszen tulajdonképpen az első perctől fogva ellenünk volt, mivel nekünk nem szállíthat sem lőszert, sem élelmet. Körül vagyunk zárva légmentesen ; ez az, ami engem kimondhatatlanul ag-gaszt. Ez lesz a vesztünk.

Itthon, saját házamban is dúl a harc. Alig van benne szünet. És mindig én kezdem és ugyancsak én folytatom. Öntudatlanul, készakarva, véletlenül, szóval, tettel, mozdulattal, hanglejtéssel, mindennel a világon gyötöröm az asz-szonyt. Sőt annyira vagyunk már, hogy akkor is célzást vél, amikor eszem ágában sincs.

Helyzetünk folyton súlyosodik. Minden óra, minden perc, pillanat nehezebbé válik. Érzékenységünk, idegességünk foko-zódik, ingerültségünk nő.

Szegény Márta néha erősen kifakad, máskor tűr, mint a vértanuk. Jár föl és alá, mint egy halavány árnyék. Próbálna mosolyogni, kissé vidámabb lenni — de hát lehet-e az velem szemben? Az én ábrázatom, szemem pillantása lehervasztaná még a virágot is. És nem tehetek róla. Hallatlanul erőlködöm, hogy uralkodjam magamon, de nincs hatalmamban. Úgy kép-zelem, hogy ezer másfajta kint játszva viselnék el, de ezt nem bírom.

Pedig mennyire sajnálom Mártát!

Én nem vagyok költő, csak igénytelen gazda ; én nem tudok virágos nyelven beszélni s így nem is vagyok ké-pes elmondani, hogyan szeretem Mártát. Mindig szerettem. Az első pillanattól kezdve, mikor megláttam. Nekem azóta más soha, még megközelítően sem tetszett. Különben is állandó természetű vagyok, és nekem csak egy asszony kell. Igazán jó férjnek való vagyok, s éppen egy ilyennek jutott ez a sors! A végzet utai csakugyan érthetetlenek.

Az a többször említett undorító féltékenység állandóan gyötör. Belém vágta a fogát és nincs erőm leöklözni magam-ról. Szorít, mint a kígyó ; mar, mint a veszett farkas ; szíjja a véremet, mint a vámpír. Ha a nagy oroszra gondolok, föl-

újul minden kínom; pedig örökké rá gondolok. Különösen mikor ezt az átkozott kis idegen fattyat meglátom.

Igen, ez az átkozott kölyök, ez a vörös emberpizok! Ha ez nem volna!

Ha ez nem volna! . . .

Eltünődöm, elgondolkozom, tépelődöm: — Ha nem volna, ha elpusztulna . . .

Meghülne valahol, szerencsétlenség érné! Ha betegség . . .

Csakhogy olyan egészséges, mint a makk; olyan erős, mint a vasék!

Ez hal meg, ez pusztul el?

El kell pusztulnia; bárhogyan is, de pusztulnia kell. Nincs más mód.

Várjunk, hátha a véletlen, ez a legnagyobb hatalom a világon, hátha ez segít.

Október 18.

Előre félttem október tizennyolcadikától és nem ok nélkül. Szörnyű nap volt. Ha ezt kibírtam, ezután semmitől sem félek.

Különösen a délelőtt. Ma egy éve tört be Mártához az orosz. És még most sem tudom a részleteket. Fantáziám beteges utakon jár. De talán mégis jobb így. Gyér olvasmányaimban láttam valahol, hogy a rút dolgokat nem szabad realizálni, akkor nem léteznek. Lehet, hogy van benne valamelyes igazság.

Az átkozott kis idegen napról-napra nő. Nagyobb lesz, mint a fiam. Erősebb lesz; lehet, hogy majd meg is veri . . .

Márta délután lefeküdt pihenni. Csakhamar el is szunynyadt. Az orosz fattyú ittmaradt az ebédlőben, pedig igazán nem szokott velem egy szobában lenni. Azt hitte Márta, hogy kimegyek a vetéshez. Ajánlotta is szegény. Azt gondolta, majd talán jobban felejték.

De én itthon maradtam, habár jobb lett volna kimennem.

Megint Bourget tollára lenne szükségem. Én csak annyit tudok ide írni, hogy olyan mértékben rohant meg a gyűlölet, az undor, a féltékenység, a szabadulás után való vágy, hogy — hogy — (leírni sem merem!) odaléptem a bölcsőhöz és — és átfogtam erős markommal a kis gyerek nyakát . . .

Szerencsémre, mikor a síma bőrt, a lágy húst megéreztem, mikor két ijedt gyermekszem rámrebbent: — valahogy magamhoz tértem. Szisszenve kaptam el a kezemet és kirohantam az ebédlőből.

Egészen csak odakinn tértem magamhoz. Mintha parancsszóra tenném, úgy szivattyúztam mellembe az őszi, hűs levegőt. Jártam föl és alá tágas udvarunkban, kirobogtam a kertbe és ráztam sorban a fákról az elsárgult leveleket. Mint a gyerek.

Akkor borzadtam el igazán, mikor teljesen eszemre tértem. A gondolatok úgy nyargalásztak a fejemben, mint a megvadult lovak a ménesben:

— Csaknem gyilkos lettem. Én, Hadas Miklós, a jószívű, a békés, a lágylelkű, csaknem megfojtottam egy — kis gyermeket!

A rémület mellé csatlakozott a szégyen is: a nagy, erős férfi meg akart fojtani egy csecsemőt.

Nem, ezt nem szabad, valahogy másként kell tőle megszabadulni.

Mert meg kell szabadulni.

November 5.

Mennyi minden történt az elmúlt három hét alatt — talán el sem tudom mondani. Nem ilyen tollnak valók ezek, mint az enyém, habár tény, hogy sokkal könnyebben halad az írás, mint eleinte. Valami nyájasabb, egyszerűbb eseményt már le tudnék írni becsületesen. Talán még az ilyent is meg lehet tanulni bizonyos mértékig.

A napok számára nem emlékszem. Összefoly a lelkemben minden, mint ahogy a tárgyak eltűnnek, a színek belefűlnak az éjjeli sötétségbe. Dátumok nélkül lógnak lelkem faláról az események, mint cseppkőbarlangban a súlyos kőcsapok.

Egy napon az átkozott idegen (a kis orosz) mintha lázassá lett volna. Világoskék szeme száraz fényben égett, szep-lős arca tüzelt és domború melle gyorsan kapkodta a levegőt.

Alávaló reménység csillant föl agyvelőmben. Hátha súlyosabb a betegsége?! . . .

Kémleltem Mártát: mit szól a dologhoz. De semmit sem szólt. Többször megnézte napjában a kis átkozottat és titok-

zatos arccal állt fölötte. Nincs az a pszichológus, aki a Márta lelkében élő gondolatokat kitalálhatta volna. Még talán maga Márta sem volt vele tisztában : miért imádkozzék.

Nos, én tisztában voltam magammal — én a kis orosz pusztulását óhajtottam.

— Nem hívok orvost — így gondoltam.

De a cseléd már harmadnap indítványozta :

— Tekintetes úr, doktort kell hívni, a kis aranyos Géza nagyon rosszul van. Elmenjek a doktor úrért?

Mit felelhettem volna?

— Menj hát!

Az orvos délután meg is érkezett. Hosszasan vizsgálta «fiamat», aztán megcsóválta a fejét :

— Elég súlyos baj, de azért nem kell félni. Három nap alatt rendbe jön.

Megint a feleségemet vizsgáltam. Minden pillanatban szerettem volna tudni, hogy mit érez, mit gondol. Ez már nagy baj, ha két ember között ilyen beteges viszony van. Máskor meg voltam győződve arról, hogy legtöbbször rám gondol, vagy legalább is másra sohasem.

De most sem bírtam kitalálni, mit kíván ő. Szerintem aggodalmasan pillantott az orvosra, ami engem nagyon bántott.

Az orvos leült és megírta a receptet.

Kezet csókolt a feleségemnek és ment. Sok a dolga rendesen.

Márta bentmaradt a gyereknél, míg én kikísértem a doktort.

Az utcaajtóban megfogta a kezemet és lassú hangon így szólt :

— Miklós, a baj komoly, de azért ne ijedj meg. Azonban egyet a lelkedre kötök : szorgalmasan szedessétek vele az orvosságot, mert másként elpusztul. Minden órában te magad add be neki, még pedig úgy, hogy fogd be a kis orrocskáját és óvatosan töltsd a szájába. Így kénytelen lenyelni. Másként nem veszi be, mivel átkozott keserű.

Bólogattam a fejemmel. Nem volt orcám igent mondani, mert — elgondolni is szörnyű! — rettentő gondolat

csírája tolta ki magát lelkemnek abban a zugában, ahol a bűn terem.

Az orvos kezet nyujtott :

— Csak neked akartam megmondani, hogy a baj komoly. Te férfi vagy, jobban elbírod. Egyőtöknek tudni kell. Nos, Isten veled! Minden órában, ahogyan mondtam ; másként nem veszi be s akkor veszélyessé válhatik ez a bronchitis. Mert bronchitise van, — és röviden elmagyarázta, miben áll a bronchitis és milyen az a kis gyermeknél.

Magyarázni még a nagy elfoglaltsága mellett is nagyon szeretett.

Elköszönt, de még az utca másik végéről is visszakiáltott:

— Be kell fogni az orrát és óvatosan a szájacskájába tölteni.

Betettem az utcaajtót és állva maradtam belül.

A szívem kalapált, szemem előtt fényes karikák villantak el.

A gondolataim száguldottak, de úgy, mint valami nagy ketrecbe zárt vadállat-csorda : ki nem szabadulhattak. Egyetlen területen nyargalásztak és a ketrec szélénél mind visszafordult, hogy megint ugyanazon az úton rohanjon át a másik oldalra.

Ember, itt az alkalom. A «jó Isten» megmutatta az utat, hogyan szabadulhatsz meg tőle. Csak nem adod be neki az orvosságot és kész. Hisz ez nem is bűn. De ha bűn volna is — meg kell lenni, csak ez az egyetlen mód, hogy újra emberi életet élhessetek. Jogod van erre a megoldásra. Ez csak a jogos bosszú lesz. Az Isten is büntet. Jehova harmadízigen sujtja a bűnösöket. Akkor Hadas Miklós, a gyarló ember ne tehetne meg annyit, hogy nem adja be ennek az átkozott kis vereshajú oroszoknak az orvosságot? Hátha ügyis csak meghalna s hiába adnád be neki ezt a gyógyszert.

És ez így ment szakadatlan. Mint a gyerekek hintája : föl-le, föl-le, föl-le. Öld meg, ne öld meg ; öld meg, ne öld meg. Jót teszel, bűnt követsz el ; jót teszel, bűnt követsz el. Jogod van, nincs jogod ; jogod van, nincs jogod.

Azonban — be kell vallanom — lelkem mélyén, a tudat küszöbe alatt közvetlenül, ott, ahol azok a gondolatok, érzel-

mek, akaratok születnek, amelyek tetteink legnagyobb részét irányítják, — ott abban a csodás, kevésbé ismert mélységben — alighanem jól tudtam, hogy nem fogom beadni ennek a kis idegennek az orvosságot.

De nemcsak hogy be nem adtam neki, hanem minő ravaszul csináltam! (Mire nem képes még az olyan jó ember is, mint én!)

Vizet töltöttem az orvosság helyébe és azt szedtettem szorgalmasan a szerencsétlen kis fattyúval.

Ezt, ezt nagyon szégyeltem és örökre szégyenleni fogom. Ez rút cselekedet volt, hitványság, gazság.

Márta nem tudott semmit a tettemről.

Mit szaporítsam a szót?

A kis idegen talán negyednapra már halott volt.

Eltemettük.

Ismét feszülten figyeltem Mártát, de nem sok eredménnyel. Az a gyanúm, hogy nem mert sírni, félt tőlem. Én a temetésen törülgettem a szememet, de csak színleg. A kis idegent egy szikrát sem sajnáltam.

November 21.

Különös állapotban élek. Úgyszólván semmi lelkifurdalást nem érzek. Igaz, hogy én magam is így akarom. Néha rám támadnak, legalább is készülnek rám támadni a lelkiismeret mardosó szellemei, de én elűzöm őket; néha úgy, mint a mérgecsípésű legyeket; máskor úgy, mint a megtámadott vadkan a kutyákat.

Eddig még sikerült a védekezés. De biztosan tudom, hogy elkerülhetetlen a bűnhődés valamilyen formája. Már is folyton erősödnek a támadások.

Ma reggel szokatlan időben nyitottam be a látogatószobába. Valamit ottfelejtettem. Ki akartam hozni és íme! Mártát egy karosszékből ülve találtam.

Könnyezett.

Most nem titkolhatta el — könnyezett. Sőt talán előbb zokogott is. A két szeme vörös volt, a hangja fátyolozott.

Egymásra néztünk.

Mennyit tud mondani egy tekintet. Olyan pillantás, amely csak másodpercig tart, vagy addig sem.

Az ényim így szólt :

— Úgy-e, mégis csak sajnálsz az orosz idegen fattyát? Úgy-e, mégis csak siratod? Bizonyosan mindig eszedben van és titokban, éjjelenként, sőt mikor nem vagyok itthon, nappal is keseregsz érte? Te nem gyűlölted ezt a kis átkozott idegent ; te az apját sem gyűlölöd.

Az ő tekintete válaszol :

— Szörnyűség ez, Miklós. Hát te nem bírsz fölemelkedni a megbocsátás magaslatára? Hát benned nincs meg az igazi nemes lélek? Hiszen még a tudatosan vagy gyöngeségből elkövetett bűnt is meg kell bocsátani, nemhogy az olyat, amiről nem tehet az ember. Hisz én gyűlölöm azt az embert, de a fiát, ezt a szegény kis jószágot nem bírtam gyűlölni ; ő nem oka semminek. Ládd, Miklós, ezt igazán nem hittem volna.

Hangosan csak ennyit mondtam :

— Nem láttad a metszőkést, Márta? Tegnap volt a kezemben és valahová letettem.

— Nem láttam, Miklós. De majd segíték megkeresni.

Nem szólok többet, ő sem szól. Keressük a metszőkést zárt ajakkal és bezárt szívvel.

Siratja a fiát, ez a büntetésem. A gyermeket megöltem, de Márta szívéből nem bírom kiölni.

Minő tehetetlen az ember!

1916 május 20.

Több, mint hat hónap múlt el és csakugyan úgy lett, amint sejtettem. (A sok szenvedés, amin keresztülmentem, ugyancsak megfinomította lelkemet és azelőtt sohasem álmodott lelki tulajdonságok sarjadtak föl bennem.)

A lelkiismeretet elhallgattatni nincs módomban. A tett után egy darabig álomban éltem, valami le nem írható kábultságban. Tettem-vettem úgy, mint azelőtt, de mintha nem a magam akaratából cselekedtem volna, hanem mintha más parancsára mozognék s teljesíteném a parancsot minden gondolkodás, ellentmondás nélkül.

Hetekig tartott ez a különös állapot.

Aztán változás történt.

Hiába küzdöttem minden erőmből ellene — újból át kellett élnem a kis idegen betegségének nemcsak minden óráját, hanem minden percét is.

Mintha látomásaim lettek volna : elevenebbek a valóságnál. Éppen az volt ezekben a látásokban a legszörnyűbb, hogy sokkal elevenebbek voltak, mint a valóság.

Az a négy rettentő nap! Hányszor át kellett újból élnem azt a borzalmas négy napot, amíg tettemet végrehajtottam.

Reggel kezdődött. Hat órakor kellett volna neki beadnom először az orvosságot.

Idegeim pattanásig megfeszültek, a homlokom szét akart repedni.

De hirtelen lecsillapodtam. Minden érzés kihalt belőlem s valamilyen, immár belém meredt akarat kezdett diktálni.

Vettem az üveget, kivittem a konyhába. Kiöntöttem belőle az orvosságot — azt hiszem, chinin volt — és vizet töltöttem helyébe. Kicsordult s én az üveg tartalmát lepasszítottam annyira, amennyi eredetileg volt. Kívül még meg is törültem.

Mélységes nyugalom szállott meg. A kezem nem remgett, a szívem normálisan dobogott. Halántékomban nem éreztem a lüktetést. Mindössze mintha sipka lett volna a fejembe nyomva, úgy fogta körül valami láthatatlan szalag a koponyámat.

Befogtam a gyerek orrát és óvatosan szájába töltöttem a kis kanál — vizet. Lenyelte s utána keservesen sírt. Gégeje reszelő hangot adott, kicsi melle szörtyögött. Hatalmas hörghurutja volt.

Egész nap adogattam neki a vizet. Néha még gúnyos mosoly is készült az ajkamra tolakodni ; alig bírtam elnyomni.

Nem féltem, csak attól, hogy Márta megkóstolja az orvosságot s mindenre rájön.

Este jött a doktor. A gyermek állapotát kielégítőnek találta.

— Csináld meg újra azt a chinint s adjátok neki pontosan.

Meg is csináltattam, még pedig új üvegben. Így most

már két üvegem volt. Egyik állandóan a zsebemben, az igazi gyógyszer ; a másik, a víz, az éjjeliszekrényen.

Ilyen alávaló ravaszsággal készültem föl a meglepetés ellen.

Este újra szörnyű nyugtalanság rángatta szerencsétlen agyvelőmet. Azt hittem, egy szikrát sem fogok aludni, s — reggel hatkor bámulva ébredtem föl valami kábult, nehéz alvásból.

Különös és százféle az emberi természet. Én e között a két véglet között hanykolódtam : érzéketlen, tompa kábultság — és szörnyűséges izgalom. Hol az egyik, hol a másik, tartott hatalmában. De többször a siket elbutulás, amikor mindig úgy voltam, mint aki valami parancsszónak vakon engedelmeskedik.

Jött a második nap.

Figyeltem Mártát. De ő egyforma volt. Nem aggódott túlságosan és bámulva nézte, milyen buzgón töltögetem én az orvosságot a kis idegenbe . . . Oh, ha sejtette volna! . . .

Az orvos délutáni látogatásakor már nem volt megelégedve a kis orosz állapotával.

— Rosszabbul van, — mondta nekem odakint halkán — nem értem.

Én szorongó, szükölő, de vad örömet éreztem.

A harmadik napon egy új érzés csatlakozott az előbbiekhöz : félttem a kis idegentől. Mikor lázas szeme rám fordult, mikor szeplős picí marka felém kapott, megdöbentem. Már néha önkénytelen mozdulattal zsebemhez kaptam, hogy előrántsam a valódi gyógyszert és azt adjam be neki.

Egyszer kiszabadította karját édesanyja kezéből — mert mindig ő fogta le az erősen tiltakozó két kis kart — és megmarkolta az ujjamat. Majdnem elkiáltottam magamat. Sohasem hittem volna, hogy egy csepp jószág ennyire erős legyen!

Ezen az estén már nagyon rosszul volt a kicsi. Folyton kínosan köhögött.

Mielőtt az orvos jött, a chinines üveget tettem az éjjeliszekrényre.

Bizony szerencsém volt, mert megkóstolta az orvosságot.

Megcsóválta a fejét.

— Erősebb adagot nem adhatok neki. Már ez is sok egy csecsemőnek. No, majd meglátjuk.

Ezen az éjjelen, a kis idegen utolsó éjszakáján, egyikünk sem aludt. Sem a kis beteg, sem az anyja, sem én.

Reggel a gyermek nagyon odavolt. Hörgött, kis melle tusakodott a lélekzéssel. Köhögött szüntelen, azonban már köhögni sem bírt.

Az orvos pneumonia catarrhalis-t emlegetett, mikor ki-kísértem.

— Te férfi vagy,— mondta komolyan és vállamra tette a kezét — neked tudnod kell: a kicsi ma bevégzi. Nincs segítség. Csak órák lehetnek hátra. Nem kell az orvossággal gyötörni tovább. Megtettük, amit lehetett. Az ilyen kis csecsemő menthetetlen. Jól ápoltad, ne bánkódjál, te mindent elkövettél...

Megfogódtam az utcaajtó kilincisében. Rosszullét fenyegetett. Csakugyan, én mindent elkövettem...

A doktor vizsgálatán folytatta:

— No, hiszen még fiatalok vagytok.

Elment, de még ebéd előtt újra bejött. Akkor már «Hadas» Géza haldoklott és tizenkettőkor csendesen meg is halt.

Eltettük és nekem most már nyugodtnak, elégedettnak, vidámnak kellett volna lennem.

Csakhogyminden inkább voltam, mint elégedett, nyugodt és vidám.

A lelkiismeret mardosása nálam egészen más lehetett, mint a rablógyilkosnál. Én úgy éreztem magam, mint aki bosszúból, fölindulásból vagy talán vigyázatlanságból öl. Nekem nem voltak látomásaim, szemem előtt nem rémlett föl a kis orosz lecsukódó szeme, fülemben a hörgése nem hangzott már — nem! én azért szenvedtem, mivel be kellett látnom, hogy tettem árán nem bírtam megvásárolni boldogságomat.

Azt tudtam, megértettem, hogy nekem azt az átkozott idegent meg kellett ölnöm, éppen úgy, mintha harctéri ellenség lett volna. Mert bár nem volt a kezében kard, mégis az életemet fenyegette. Habár úgy látszott, hogy egyenlőtlen

fegyverrel küzdünk, mégis ő volt a hatalmasabbik. Csak így szabadulhattam meg tőle.

Akármit mondanak az emberek, akárhogy ítélné a törvény: ez legalább is olyan törvényes és jogos emberpusztítás volt, mint a harctéri, ahol családapákat, fiúkat, férjekeket, jóbarátokat lő halomra fegyverünk. — Én egyszerűen védtem az életemet s ami még ennél is sokkal több: mindkettőnk boldogságát. Hogy nem bírtam megszerezni ezt a drága kincset, arról igazán nem tehetek. Én azt hittem, hogy megszerzem, ha veszni hagyom azt az átkozott kis idegent.

Úgy van! átkozott kis idegent! Ma sem tudom másképpen nevezni és tettemet egy szikrát sem bántam meg.

Hozzátartozott ez is a háború borzalmaihoz. Egyik félnek pusztulnia kellett. Vagy a kis orosz, vagy én és velem a feleségem.

Ezt a szörnyű csomót másként nem oldhatta volna meg a világon senki.

Tessék rajta gondolkodni, aztán ítélni.

Ezzel, úgy hiszem, most már be is fejeztem, amit el akartam mondani. Hogy följegyzéseim további sorsa mi lesz, azt nem tudom. Én a végrendeletem mellé csatolom s Beleznay Károly barátom, akit végrendelezésem fölbontásával s a további intézkedések ellátásával megbíztam, úgy fog cselekedni, ahogyan ő jónak látja.

1928 május 20.

Már egészen sárga a papír, az idő meglátszik rajta. Én azt hittem, soha többet elő nem veszem ezt az írást, azonban nem állhatom meg, hogy még egynehány sort hozzá ne fűgesszek az elmondottakhoz.

Tizenkét esztendeje, pontosan tizenkét esztendeje, mikor a főntebbi utolsó dátumot, 1916 május 20-át leírtam. Annak pedig, hogy Mártám itthagytott, pontosan két esztendeje. A lelke volt beteg az én Mártámnak, nem a teste. Hogy a lélek nyavalyája elpusztítja végül a testet, az ő élete és halála bizonyítja.

Körülbelül tíz évet éltünk együtt nyugalomban és csendben, de — boldogság nélkül. S akármilyen különösen hangzik is, de boldogságunk hiányának oka az volt, hogy mindenikünk azt hitte a másikról: *én miattam* nem boldog.

Különösen Márta gondolkodott így, és ha a lefolyt tíz év alatt ezt világosan nem mondta is, csak talán kétszer, minden szava, tette, mozdulata, tekintete azt árulta el. Élni sem mert, mivel azt hitte, megbánt vele engem. Kimerült abban az igyekezetben, hogy jóvátegye, amit kényszerűségből vétett. Szörnyűbb volt ez az ő alázatos viselkedése, mint azt bárki gondolhatná.

És én? — Én még mindig nem tudom a «részleteket» s most már soha nem is fogom megtudni. Márta elvitte magával a sírba.

Én szerettem Mártát a lefolyt tíz esztendő alatt, de sohasem bírtam kizárólag a magaménak tartani. Orgunovics árnya mindig köztünk állt. Beismerem, hogy ez szörnyű gyarlóság, hitvány gyávaság és mégsem tudtam rajta segíteni. Bocsássa meg nekem a könyörülő nagy Isten.

Fiam egészséges, nagy fiú. Derék ember lesz belőle. Már most is lelkiismeretes, kitűnő jó gazda. Nyugodtan teszem a koporsó vánkására, akár holnap is már, elfáradt fejemet.

Mert fáradt vagyok, de minő fáradt! Nincs arra szó, amely az én fáradtságomat lerajzolja. Eltört a lelkemben valami és az nem gyógyult meg eddig és nem fog meggyógyulni ezután sem soha.

Az ország csonka, jövőnk borús. Ez fáj és tudom, hogy nekem is munkálnom kellene újjáépítésén. Azonban *tőlem* ne várja ezt senki; én a háború százszázalékos rokkantja vagyok. Nekem jogom van arra, hogy pihenni menjek.

El is megyek.

JÓKAY LAJOS.

A MEGVÁLTÓK TRAGÉDIÁJA.

A vének és írástudók előtt
Vádoltan állott a galileus
És fölkelvén a főpap, monda néki :
«Isten nevében kényszerítelek,
Mondd meg minékünk, vajh ha te vagy-é
A Krisztus, a nagy Istennek fia?»

Felelte ő nyugodtan s biztosan :
«Te mondad és annak felette mondom,
Látjátok még az embernek fiát
Isten hatalmas jobbán ülni és
Eljöni onnan az ég felhőiben
Itélni élők és holtak felett.»

Megszaggatá ruháját most a főpap
És szóla : «Méltó a halálra ő,
Mert Istent káromolja vakmerőn.»
S kiálták a vének s írástudók
És mind a papság : «Kínhalálra méltó!
Káromlást szóla : nem kell több bizonyosság.»

Kötözve vitték Pontiushoz aztán
És álla ott a tisztartó elébe
És a tisztartó őt így kérdezé :
«Te vagy-e a zsidóknak a királyok?»
Felelte bizton a galileus :
«Te mondad, hogy király vagyok, de az
Országom nem e világból való :
Hazám Atyámnak házában vagyok ;

Azért születtem s jöttem e világra,
Hogy bizonyosságot tégyek az igazról :
Valaki ezt szomjazza s éhezi,
Hallgatja az az én beszédemet.»

«Feszítsd meg őt, ha jó barátja vagy
A császárnak, — kiálta mind a község,
A nép, amely nem tudja, mit cselekszik —
Nincsen királyunk, császárunk vagyon.»
És Pontius, bár mosva a kezét,
Kiadta őt a feldühödt zsidóknak.

Hát felvivék a Golgotára őt
És megfeszíték a szörnyű kereszten
És a tövistől vérző fej fölé
Imígy írták a kínhalál okát
Deákul és hellénül és zsidóul :
«A Jézus ez, zsidóknak a királyok.»

Hogy látták őt vergődni a bitón
Az emberek, kik elhaladtak ottan,
Fejet csóválva így szidalmazák :
«Te, aki a nagy Isten templomát
Elrontod, mert így mondottad magad,
És harmadnapra újra épited,
Te az élő Istennek a fia,
Mentsd meg magad és szállj le a keresztről.»

Hasonlatoskép mind a főpapok,
Írástudók s a község vénei
Csúfolva őtet ezt mondják vala :
«Megtartott mást, magát nem tartja meg ;
Ha Izrael királya ő valóban,
Szálljon le a keresztről és hiszünk!
Istenben bízott : szabadítsa hát meg,
Ha őt kedvelli : mert azt mondta nekünk,
Hogy ő az élő Istennek fia.»

A latrok is, kik jobb s bal oldalán
Feszítve voltak, rút szitkok között
Ezt hányták a halódónak szemére :
«Ha Krisztus vagy te, Istennek fia,
Mentsd meg magad s magaddal minket is.»

És mit felelt ő káromlóinak?
Átszegzett teste égő kínja közt
Kitört belőle az ember jajszava,
A megcsalódott, megtört emberé,
Az *Éli, Éli, lamma szabaktani* :
Miért hagytál el engem Istenem?
S nagy felszóval kiáltván meghala.

Ez hát a vég? E négy szó az utolsó?
És bennök ily szörnyű tragédia?
A legszentebbnek, legerősb hitűnek,
Szívet rendítő, nagy tragédiája,
Minőt nem látott addig a világ ;
De lát azóta : mert dicső nyomát
Sokan követték, épp a legnemesbek,
Próféták, szentek : ám e bús világ
S az emberiség örök tragédiája,
Hogy minden megváltónak végszava
Az *Éli, Éli, lamma szabaktani*.

NÉMETHY GÉZA.

SZEMLE.

Az ember tragédiája a bécsi rádiószínpadon.

Madách Imre halhatatlan drámai költeménye, mely néhány hét előtt, március 26-án, lett hetven éves, az olvasó számára íratott. Könyvdráma volt, az is maradt néhány évtizedig, amíg Paulay Ede színpadra nem vitte.

A Nemzeti Színház előadásai bizonyára hathatós segítői lettek *Az ember tragédiája* népszerűsítésének. De akármilyen színeseek voltak is a díszletek, akármily kitűnően játszottak és szavaltak a színészek : a legremekebb színelőadás is szegényedést jelentett azzal a mérhetetlen pompájú és tökéletes előadással szemben, melyet a remekmű minden olvasója megrendezett önmagának, képzelete színpadán.

Látszólagos szegényedést, mely azonban valójában *Az ember tragédiája* javára szolgált, jelentettek a színpadi rövidítések. Madách műve gondolatokban annyira gazdag szervezet, hogy nem válhat kárára, ha e gondolatok vért némi lecsapolással csökkentjük. Hevesi Sándor mást rövidít, másutt rövidít, mint Paulay Ede.

Új német színpadi fordításom, mely egyébként is igen merésznek látszó utánköltési módszerrel igyekezett idegen nyelvbe átmenteni minden madáchi szépséget (lekurtítottam az eredetinek hatodfeles és ötös jambusait ötödfeles és négyes jambusokká), más rövidítéseket próbál, mint a két eddigi színre alkalmazó változata. Idegen közönségre gondoltam, mely nem ismeri, nem tanulta iskolában *Az ember tragédiáját*, mely nem tiszteli annyi hittel és vak csodálattal a magyar költő klasszikus művét, de természetesen találja azt is, ha a német irodalom klasszikus drámai költeményét, *Faustot*, erősen megrövidítve látja színpadain. Aztán eszemben járt némely német írónak az a szerintem is hallatlanul igazságtalan megállapítása, hogy *Az ember tragédiája* valójában *Faust*-utánzat. Ezért kihagytam néhány *Faust*ra emlékeztető epizódot, kihagytam a föld szellemét, elhagytam a második Kepler-jelenetet, már azért is, mert a külföldi néző túlságos megterhelését jelenti, ha a francia forradalom úgy jelentkezik, hogy Ádám Keplernek álmodja magát és mint álombeli Kepler megálmodja, hogy ő Danton.

Fordításomnak az a különös sorsa lett, hogy nem háromdimenziós színpadra került először, hanem a bécsi rádió egydimenziós színpadára. A rádióelőadásnak megvannak a maga konvenciói, sőt törvényei. Tudtam, hogy e törvények figyelembevételre és alkalmazásra újabb szegényedést jelent, de korántsem olyan nagyot, mintha filmre vagy hangosfilmre viszik *Az ember tragédiáját* (amiről folytonosan szó esik). Csak egyben láttam a műnek új kivirágzását: az egydimenziójú rádióelőadás megnyitja a hallgató képzeletének mérhetetlen pompájú és tökéletes színpadát.

(A rádióelőadás előtt dr. Lábán Antal tanár, a bécsi Collegium Hungaricum igazgatója, tartott értékes és a közönséget igen jól tájékoztató előadást Madáchról és remekművéről.)

Az a tudat, hogy a bécsi rádió színelőadásait vagy háromnegyed millió áhítatos hallgató követi, döntően hatott arra az elhatározásomra, hogy Madách Imre művét dr. Hans Nüchtern tanárnak, a hírneves bécsi rádió-rendezőnek hatalmába adjam.

E hatalom gyakorlása, mint már a modern színpadi rendezésnél is, némi önkénnyel jár. A rádió nemcsak radikális rövidítéseket kíván, hanem igen gyakran, tehát *Az ember tragédiájánál* is, bizonyos átdolgozásokat, vagy mondjuk inkább: betoldásokat.

Ilyen betoldások, amikbe hosszú tépelődés és főként Voinovich Géza döntő véleményének megkérdezése után beleegyeztem, abból a meggondolásból indultak ki, hogy rádióban nincs más díszlet, mint a hangkulissza. A szín leírását egyszerűen a speaker szájába adni (Egyiptomban. Elöl nyílt csarnok. Ádám mint Faráó, fiatalon, trónon ülve stb.) nem illik és nem szabad. Nüchtern tanár, aki mindjobban beleszeretett Madách nagyszerű struktúrájú művébe, bökkverseket (Knittelverse) írt, melyek már az eltérő versforma és előadási módor folytán rögtön idegen, betoldott elemekként váltak felismerhetőkké. Ezeket a verseket Lucifernek, Ádám álmai pokoli rendezőjének szájába adta. Lucifer leírta ezekben a versikékben a most következő jelenet színterét, irónikusan, luciferi modorban. Nem magában a stúdióban, ahol az előadás folyt, mondotta el ezeket a tájékoztató verseket, hanem egy szomszédos teremben, másik mikrofon előtt. Szava úgy hangzott, mintha a világürből jönne. Dübörgőn, földöntúlian.

Ugyancsak ebben a mellékszobában, külön mikrofon előtt, szólalt meg az Úr. Micsoda világosság, milyen plaszticitás volt az Úr és Lucifer első nagy vitájában! (Két jeles színész: Eduard Rothhauser az Úr, Franz Herterich, a Burgszínház igazgatója, Lucifer.)

De ez már részletkérdés. Igaz, hogy nem fejthetem ki itt a rádió-

rendezés egész rendszerét. Csak annyit mondhatok, amennyit láttam. De annak megítélésében, hogy miként rendezték a bécsi rádiószínpadon *Az ember tragédiáját*, illetékesnek érzem magam. Ott voltam az utolsó próbákon, ott voltam magán az előadáson. Nem mint az a tucat néző, akit meghíttak a stúdióba, színházi közönségnek, hogy a színészeknek legyen kinek játszaniok. Hanem legnagyobbbésztt az ellenőrzőfülkében (Abhorchraum), együtt a rendezővel. Ott néző is voltam, mert egy ablakon kitekinthettem a stúdióba, ahol folyt az előadás. De egyúttal rádióhallgató is voltam, ugyanoly módon fogtam fel a hangokat, hangszórós készülékből, mint akárki otthon a szobájában.

Nüchtern rendező vezényelte az előadást, mint valami karmester. Mind a két karjával dirigált: a ballal ki az ablakon, be a stúdióba, a színészeknek, az ügyelőnek, aki tovább adta az intést a hátrább álló statisztá-csoportoknak, aztán a karmesternek, aki ének-kart, vagy húsz zenészt és egy harmóniumon játszó férfit vezet; a jobbal a szomszédos gépterembe, két mérnöknek, akik emeltyűket mozgattak és így keverték a hangot, egyszer erősítve, máskor gyöngítve, mikrofónt beállítva és leállítva, ördögösen, érthetetlenül.

*

(Közbevetőleg említem, hogy költséget, fáradságot nem kíméltek. Nappal-éjjel próbáltak, néha éjjel után két óráig. Hatvan közreműködő volt. Rudolf Walther, a fiatal karmester, érdekes átmeneti zenéket szerzett, minden korhoz a maga jellegzetes stílusában. De már a Paradicsomon kívül lejátszódó jelenetben és Egyiptomban fölcsendült az a gépszerű zene, mely aztán hátborzongatóan zúgott és csörömpölt a falanszter-jelenetben. Színészek az előbb megnevezettekén kívül: Raoul Aslan mint Ádám, Leopoldine Konstantin mint Éva, a kisebb szerepekben is csupa Burg- meg Reinhardt-színész, Karl Götz, Paul Pranger, Hermann Wawra, Elisabeth Jansen, Askonas, Eidlitz, Weiss, Philipp Zeska. A rendező túllépte előirányzatát és most hetekig kell takarékoskodnia, hogy helyrehozza azt a nagy kiadást, amelybe a magyar klasszikus mű előadása került.)

*

Az arkangyalok, a demagógok, valamint a francia forradalom szónokai pódiumon álltak, onnan szavaltak, ez a helyzet adja a kellő hangdifferenciálódást. A főszínészek pedig két mikrofón előtt asztal mellett ültek, aztán ha rájuk került a sor, felálltak, mint oratórium-előadáson az énekesek.

Egyik kezükben szerepüket tartották, melyet már nagyjából könyv nélkül tudtak, de a másik kezükkel gesztikuláltak (különösen Lucifer) és arcjátékuk jellemezte szerepüket. Sohasem hittem volna, hogy rádióelőadáson ennyire megjátszanak mindent. Hogy pedig szavak és a szavalás kultúrájának e kiváló neveltjei minden hangsúlyra, minden betűre vigyáztak, az nem ejtheti csodálkozásba azokat, akik a nemes burgszínházi hagyomány értékét ismerik.

A színészek kitűnő együttes művészetet adtak. Az erőskezű rendező összefogta, összekovácsolta őket. Egy stúdióban rendezte az összes jeleneteket (amint mondtam, csak az Úr szava és Lucifer szintjelző versikéi hangzottak egy szomszédos szobából), ezzel hátat fordítván az angol rádió-rendezési módnak, mely több stúdióba szereti elaprózni a cselekményt.

Nüchtern tanár elmélyülő munkájának megvolt az eredménye. *Az ember tragédiájának* vonala oly világosan bontakozott ki a lényeges részek kiemelése folytán, hogy az egész, még az olvasó számára is eléggé bonyolult mű valami fenséges egyszerűsége tett szert, mely még kevésbbé művelt emberek számára is élvezhetővé és érthetővé tette. (Nüchtern nem rövidített a költői érték rovására. Csak itt-ott kellett vele küzdenem egy-egy nekünk fontos sor meghagyásáért vagy egy-egy szó miatt.)

Rendezésének egyes mozzanatai egészen kitűnőek voltak. A Tankréd-jelenet vége meg a Kepler-jelenet nagyszerű kamarajátékok voltak, néhány szereplőre hangszerelve. A paradicsomi jelenet bűbája, az eszkimó világának megborzongató ridegsége, az utolsó jelenet fensége, mind gyönyörűen érvényesült.

Néhány jelenet rendezése felejthetetlen.

Így a francia jelenet bevezetése. Lucifer valahol messziről megüti bevezető versével az alaphangot. «Párizs. Grève-tér. Ádám mint Danton!» És felzúg a tömeg: «Danton, Danton, Danton!» Lucifer: «Én Lucifer mint hóhér Sanson!» A tömeg utána: «Sanson, Sanson, Sanson!» És elordítja a «Ça ira!» refrainú híres forradalmi éneket.

Vagy a falanszterjelenetben. Csengetnek. A munka megszűnt, jön a sétaóra. Hallhatóvá kell tenni, hogy most hagyják abba a munkát, hogy ide fognak jönni. Közel hozzánk egy éles kiáltás: «Arbeits-rapport!» Egy hátrább álló átveszi: «Arbeitsrapport!» Aztán egy harmadik, távolabb. Egy negyedik, még távolabb. Vagy egy tucat ilyen kiáltás, egyik a másik után, mindig távolabb, mindig halkabban. Mérheterlen nagy munkástömeget érzünk. (Itt megszakadt Bécsben az előadás, kábeltörés miatt. Öt perc alatt vagy ezren telefonál-

tak a rádió telefonközpontjába: óriási izgalommal kérdezték a szünetelés okát.)

Igen érdekes volt a londoni jelenet vége. A danse macabre, amikor a sírba ugranak. Ezt rádióban nehéz megoldani, hogy meg is értsék. Lehetetlennek látszott.

Hans Nüchtern ezt is megoldotta. Először valami furcsa, éles, pokoli, vérfagyasztó zene szólt. Aztán a kar. Aztán megcsendült a lélekharang. «Megcsendült ím az estharang, bevégezők; el, nyugalomra. Kiket a regg új létre költ, a nagy művet kezdjék el újra.» És íme, valami borzadályos, ellenállhatatlan hang kiált a messziségből, szinte érezni a hanghoz tartozó rettenetes kezét, mely megragadja szívénél fogva az embert és a sírba ugrani kényszeríti. Igen, a Halál kiáltja el magát: «Bábjátékos!» És a bábjátékos elmondja versikéjét és érezzük, hogy a mélybe tűnik. Újabb szörnyű kiáltás: «Kocsmáros!» A kocsmáros is leszédül a mélységbe. És utána a kis leány, a cigányasszony, a többi. Aztán Éva.

Az elmúlás minden borzadánya ott van e jelenetben. Végigfut rajtam a hideg. Csak szó meg hang, de felgyújtja bennem a borzadályt, reálissá tesz számomra valami földöntúlit.

Nüchtern nem «józan». Megszállott ember. Megszállta Madách szelleme.

Mohácsi Jenő.

Erkel Bánk bánja.

A magyar mondavilág és történelem zeneileg túlnyomórésztben feldolgozatlan. Zeneszerzőink ritkán méltatják figyelemre. Nemzetünk évszázadokig tartó élet-halál harcának megdöbbenően fenyegető lapjait nem foglalták még méltó zenei keretbe. A magyar drámairodalom pyramisként kiemelkedő remekművének: Katona *Bánk bánjának* egyetlen megzenésítése van. Tekintettel a dráma utasítására, mely szerint az első jelenethez tánczene, az utolsóhoz a pásztorsíp járul, feltételezzük, hogy Erkel megzenésítése előtt is adtak hozzá kísérőzenét. Csakhogy ennek sem anyagát, sem körülményeit nem ismerjük. Valószínűleg meglevő zenedarabok részleteit vagy a helybeli karmester alkalmi kísérőzenéjét alkalmazták betétképpen. E felől Erkel Ferenc munkáját kell elfogadnunk, mint *Bánk bán* egyetlen megzenésítését.

Drámairodalmunk másik büszkesége zeneileg még nagyobb részvétlenség osztályosa. *Az ember tragédiája* még máig is nélkülözi a komoly zenei feldolgozást.

Vessünk egy pillantást a külföldre. *Faust* megzenésítésével a zeneköltők egész serege foglalkozott. Csupán Goethe drámai költeménye alapján készült *Faust*-megzenésítések száma oly nagy, hogy a legjelesebbeket említve is, a legkülönbélebb nemzetiségűek közt válogathatunk. Radzivil, Klingemann, Eberwein, Berlioz, Gounod. Zöllner, Boito, Brügemann, Schumann, Mendelssohn, Wagner. Két magyar zeneköltő is akad a *Faust*-megzenésítők sorában: Liszt Ferenc és Mihalovich Ödön. Vajjon mikor érzük el zeneszerzőinknél ezt az érdeklődést saját drámai költészetünk iránt? Újabb zeneszerzőink inkább kínai tárgyú operákat szereznek, vagy más külföldi motívumokat dolgoznak fel. Lehet, hogy ezért oly tisztavirágéletű műveik sikere. Zeneköltőinkből, úgy látszik, hiányzik a történelmi szellem. Erkel Ferenc egyik legnagyobb érdeme operái tárgyának megválasztásában keresendő. Úgyszólván valamennyi munkája nemzeti multunk valamelyik fontos korszakába vezet vissza, *Bánk bán*t pedig éppen az osztrák önkényuralom idején írta, dacolva a cenzurával, titkosrendőrséggel.

Bánk bán cselekményének kora a magyarság egyik legszomorúbb korszaka. Megzenésítésének idejéé hasonlóképpen. Az önkényuralom szomorú évei sugallták vezérmotívumát. Mégis ekkor bontakozik ki a magyar műzene, ekkor fejt ki munkásságát Liszt Ferenc, Erkel Ferenc. Mindeddig a népzene, nemzeti táncok, opera és más műzene területén több-kevesebb sikerű kísérletek jelezték a nemzeti zene létezését.

Érdeklődésünket méltán felkeltheti, hogyan érkezett el a magyar operairodalom olyan értékű munkához, minő a *Bánk bán* vezérkönyve. Hiszen a művész mintegy folytatja elődje munkásságát. A legeredetibb elmék gondolataiban is felfedezzük azokat a titkos szálakat, melyek elődjétől származnak. Erkel operái előtt a magyar operában csupán kezdetleges kísérletek történtek. Amit addig a magyar színpadi zene termelt, csak történelmi szempontból érdekes. Nem mintha azelőtt is nem lett volna magyar zene, csakhogy operaszerzőink, Weigl József, Fusz János, Kamienszki Mátyás inkább a külföld számára írták operáikat. Kamienszki a lengyel opera megalapítója lett.

Mindaz, ami Erkel feltűnése előtt előadásra került, nem sok hatással lehetett fejlődésére. Kettős feladattal kellett megküzdenie. Szerkesztés, melódia, hangszerelés s egyéb zenei szempontokban kitűnőt alkotni, amint a nyugati nemzetek zenei szerkesztése megkívánja. Továbbá a magyar nemzeti stílust megteremtteni az énekes

színpadon. Erkel e kettős feladatát várakozáson felüli sikerrel oldotta meg, zenei és faji szempontból egyaránt értékeset nyújtott. Erkellel egyidőben hozzá hasonló érdemes zenész, Mosonyi (Brand) Mihály, mint theoretikus Erkelt is felülmúlta. Operáiban mégsem sikerült elérnie *Bánk bán* magaslatát. *Szép Ilonka*, Mosonyi dalműve, számos értékes részlete mellett is lekerült a színpadról. Túlozta a népies vonásokat és magyarsága külsőséggé vált.

Erkel főerénye, hogy mindig eltalálta a középutat: magyar ritmus, melódia, hangszerezési hatás egybeolvadt az általános zenei világszemlélettel.

Ha Erkel operáit hallgatjuk s összehasonlítjuk az újabb magyar szerzők dolgozásmódjával, önkénytelenül is felmerül a probléma, hiszen mindkettő magyar zene s mégis merőben különböznek, mintha más-más nemzet zenéje lenne. A mai magyar zene elsősorban ott tér el az erkeli hagyománytól, hogy a zeneszerző egyúttal tudós, többnyire folklóre-ral foglalkozik. A nép ajkán élő dalokból gyűjti össze műve anyagát, mint az époszíró, ki a monda gyér adalékából szövi műve fonalát. Erkel a nemzeti tánczenét szólaltatja meg. A népdal sajátosságait ellesi, melódiafordulatai érdekes sujet-t szolgáltatnak számára, mégsem akar sohasem kiéleztetn népzenét adni. A cigány által cifrázott magyar dal is utat talált hozzá, ennek hatását sok más benyomással vegyíti, s egyesíti egy-egy melázó, hallgató magyar dal-részletben. Erkel művészetének romantikus jellegzetességét meggyőzően bizonyítja roppant dallambősége. Lépten-nyomon új melódiák fakadnak eredeti s változatos ornamentikával. Ugyanaz a dallam csak igen fontos esetben tér vissza. Ezzel a manier-ral csak nagy képzeletű romantikus művészek alkotnak.

Bánk bán zenéje szakít a nyitány hagyományos formájával. *Hunyadi László*hoz is csak utólag írta a nyitányt. *Bánk bán* egyetlen motívumnak rövid feldolgozása után megkezdődik, melyet eleinte a vonósok, majd a kürtök és végül a teljes zenekar szolgáltatnak. A kórus veszi át a szerepet, megerősítve fúvókkal, miáltal az intonálást megkönnyíti. Petur rákövetkező szólója recitatív, ezt stílusosan csak a vonósok kísérik.

A keserű bordalban Erkel kedvenc hangszerezési modorát halljuk. Fuvola, pikkoló, klarinét és hegedű unisono passage-jai kölcsönöznek élénkséget a jelenetnek.

Melinda férje után epedő jelenetében igen eredeti a hangszerezés. Melinda énekét fuvola és klarinét kíséri, vonósok nélkül. Majd csatlakozik hozzá Ottó, Biberach és a kórus. Igen szép e jelenet-

nek a szólamvezetése : két egymástól független dallam kapcsolódik egybe.

A balett zenéjéből az utolsó rendezés következtében kimarad a német tánc. A magyar tánc természetesen csárdás. Ennek a táncformának ez egyik legművészebb formábaöntése. Variált dalformás szerkezetet mutat, triója visszatér más hangnembe áthelyezve, ritmizálása nagyon változatos. Ez a csárdás zárt egység ; mint önálló zenemű is előadható.

A herceg izgatott szerelmi vallomását tremolókkal, fagot, kürt motívumaival illusztrálja a zenekar. Az a nyomasztó, ködös, vészfelhős hangulat, mely átszáll a zenekarra is, csaknem az egész felvonás alatt pesszimisztikus jelleget kölcsönöz neki ; ez még fokozódik a második felvonásban. Érezte ezt Erkel is, ezért, hogy némileg csökkentse e nyomasztó atmoszférát, gyakran bevonja a hárfa idillikus hangszínét, amikor csak mód van rá. A viola d'amour, cimbalom s angol-kürttel egyesített quartettje megnyugtató oázis ebben a tragikus komor alaphangulatban.

A második felvonás elején Bánk áriáját hárfa kíséri, mégis mind izgatottabb a zenei kifejezés.

Tiborc panaszát eleinte a vonósok támogatják, a régi magyar harci zenére emlékeztető motívikával. Később a vonósok pizzicatója a hárfával, s staccato fafúvó accordokkal érdekes hangszín-kombinációt eredményez. Biberach szavainál, mikor bejelenti : «Késő, nagy úr, végrehajtatott», teljes zenekari tuttit várnánk, szenvedélyes kitörést, e helyett egészen egyszerű eszközökkel dolgozik Erkel.

Melinda őrületbe esése egy-egy rövid accorddal, máskor kisebb-nagyobb imitációval van átszőve. Itt van a híres viola d'amour szóló is, melyet számos külföldi művész előadott annakidején. A további jelenetekből jelentékeny részt elhagy az új rendezés. Már Mosonyi kifogásolta az első előadás után, hogy a drámai cselekményt gyöngíti a második felvonás nyujtottsága. Bármennyire jelentős is a felvonásvég zenéje, az egység megóvása érdekében helyes az elhagyása.

A harmadik felvonás első fele a Tisza partján játszódik. Tiborc jön, vezetve Melindát. Ez egyik kiemelkedő része az operának. Őszinte magyar nekibúsulás rezdül át minden ütemén. Melinda áriája zárt formájú dal ; a régi magyar műzene egyik gyöngye, aeterikus hangszerelésű, ősturáni jellegű. Magyar ritmusban, melódiában. A szín-változás után a királyné ravatala látszik, körülötte a szerzetesek kara zengi énekét. Mielőtt Bánk bán belép, a kórus unisono panaszolja

a nemzet roppant sérelmeit. Bánk férfias szerepét recitatívban adja vissza a megzenésítés, így minden szava élesen kidomborodik, nem takarja el a zenekar. Hozzák Melinda holttestét; ugyanaz a fuvola-kadencia hangzik fel, mint a Tisza partján; erről visszagondolunk Melindára.

Sokan szemére lobbantják Erkelnek, hogy operáiba, így a *Bánk bán*ba is, olasz és német elemek, melódiareszletek keverednek. Ez *Bánk bán*ban legkönnyebben menthető. Hiszen Gertrud és környezete idegen nemzetségű. A tragédia alapgondolata is a magyarság élet-halál küzdelmének megrajzolása az idegen nemzetségekkel szemben. De a tárgytól függetlenül, ebben az időben Európa-szerte uralkodott az olasz ízlés. Olasz melódia, német hangszerelés befészkelődött a köztudatba.

Egyébként *Bánk bán* a korabeli opera-stílus köntösét ölti magára: zárt áriák, duettek, kórusok, közben balett váltakozik a recitatívóval. Wagner zenedrámáinak új kifejezésmódját még nem vette át Erkel. Elég megértő híve volt Wagnernek, utolsó műveinek szellemén már sok Wagner-hatás látszik.

Erkel hangszerelése a fuvolának igen fontos szerepet biztosít. Virtuóz, csillogó passage-okat ír e fa-fúvóra. A legtöbb fontos, hangfestő jelenetet a fuvolával juttatja kifejezésre. Valószínűleg részük volt ebben a Doppler-fivéreknek, kik Erkel zenekarában működtek. Bár a Doppler-fivérek lengyel származásúak, hosszú időt töltve Budapesten, magyar stílusú zeneműveket is szereztek. Mint kitűnő fuvolások virtuóz szólamok megírására serkentették Erkelt.

Külön fejezetet érdemelne Erkel színezőkészsége. A drámai jeleneteket, lírai ellágyulásokat meggyőzően foglalja zenébe. Hűen visszaadja a szavakban szunnyadó s gyakran robbanásig feszülő gondolatot. Csak elvétve fordul elő nem a cselekmény jelleméből következő elgondolás. Ilyen például Melinda örülésbe hajló beszéde: «Árad a fény sugara», itt Erkel lassú, díszített csárdással adja vissza a szavak értelmét. Már Fabó Bertalan észrevette, hogy ez legkevésbé sem járul hozzá a drámai igazság kifejezéséhez (*Erkel Ferenc emlékkönyv*. 1910. Erkel fejlődése 37 l.). Ne felejtjük el azonban, a múlt század közepének felfogása e tekintetben nem egyezett a maival. Az akkori operazene feladatát abban látta összpontosulni, ha a helyzet tragikumát enyhíti a kísérő zene.

Bánk bán zenéjének jelentőségét nem méltányolhatjuk eléggé, ha korától elvonatkoztatva bíráljuk. Erkel ernyedetlen küzdelmet folytatott a nemzeti stílusért. Más nemzetiségű zeneszerzőnek nem

kellett ily gigászi küzdelmet vívnia. Ebben a célkitűzésben rejlik egyik legfőbb érdeme. Még *Hunyadi László*ban csupán a nyitány s néhány erre emlékeztető motívum, továbbá a tánc magyar; inkább betétként szerepel a magyar jellegzetesség. A *Bánk bán* melódia-vezetése már túlnyomólag a magyar népdal hangnemeire támaszkodik, harmonizálása sok romantikus magyar vonást tartalmaz, hangszerezése pedig a magyar népi hangszeres zenéből merít. Erkeli tradíció felépülő dalművekkel sok értéket termelt Hubay a *Falu rossza* és *Lavotta szerelmében*, továbbá Szabados *A bolond* és Rékay *György barát* című operájában.

Bánk bán előadását mind a közönség, mind a kritika elismeréssel és lelkesedéssel fogadta. Ezzel mintegy kárpótolni igyekezett a szerzőt hosszú várakozásáért. 1861. március 9-én volt a bemutató előadás a Nemzeti Színházban. Egy részletet már az előző esztendőben, december 6-án bemutattott a filharmonikus-zenekar. A hetenként megjelenő *Zenészet*i lapok, melynek szerkesztője Ábrányi Kornél, főmunkatársa Mosonyi Mihály volt, három cikkben számolt be az újdonság értékéről. Felemlíti, hogy a zongorakivonat megjelenésekor újból visszatér reá.

Ábrányi Kornél nézete szerint a közönség a magyar színház fennállása óta nem várt nagyobb feszültséggel előadást, mint a *Bánkét*. Kiemeli a harmadik felvonás tiszaparti jelenetét, mint legfőbb értékű részletet, továbbá a második felvonás negyedik jelenetét. A második felvonás végén énekelt első áriát feleslegesnek tartja s az első felvonásbeli olasz táncot sem kímélné az ollótól.

Mosonyi Mihály, Erkel érdemes kortársa, szintén teljes elismeréssel adózik *Bánk bánnak*. Szerinte «nagybecsűnek nevezhető, s nagyon sokáig dacolni fog az idők vasfogával». A második felvonás a dalmű fénypontja. «Mindent fel lehet abban találni,» — mondja — «művészi igazságot a kifejezésben, eredeti, s megható zenei gondolatokat, új hangszerezési hatást, mindezek együttvéve igéző hatást gyakorolnak a hallgatóra».

A *Pester Lloyd* szerint az opera fénypontja a második felvonás tragikus duója Bánk bán és a királyné között. Oly hévvel tört ki a lelkesedés a közönség minden rétegéből, hogy minden felvonás után ötször-hatszor kívánta látni a szerzőt. Szinte érthetetlen, hogy a *Pesti Napló* egy szóval sem emlékezett meg a bemutatóról s a *Korunk* csupán annyit említ, hogy jobbnak mondják a *Hunyadi Lászlónál*. Úgy hisszük, ennek a két lapnak a korhangulattal ellentétes felfogása személyes indokokra vezethető vissza.

Mindeddig megoldatlan rejtély: *Bánk bán* zenéjének elszigeteltsége. Magyarországon ismerik, szeretik, lelkesednek zenéjéért, a külföld viszont tudomást sem szerez létezéséről. Pedig jelentősége olyan nagy, hogy a külföld szempontjából tekintve a magyar dalmű reprezentáns művének tekinthető. Legtermészetesebb válaszuk az lenne az opera elszigeteltségének magyarázatául, hogy nemzeti jellegzetessége gördít akadályt külföldi elterjedése elé. De ez a magyarázat sem kielégítő. Hiszen Párizs leborul Wagner germán mythos-a előtt. Más volt az akadály s erre fényt derítenek Erkel levelei.

Erkel operáinak sikerét és hatását fényesen igazolja számos külföldi művész levele, melyben kéri egyik-másik kéziratának beküldését. B. Aalberg stettini fuvolás 1884-ben *Bánk bán* fuvola-kettőst kéri. Miután zeneműárusnál nem kapta meg, kéri kéziratát. Reichmann Tódor bécsi operaénekes 1885-ben a bordalt, Weofelghem párizsi mélyhegedűművész a híres viola d'amour szólót kéri. Doppler, az operaszerző és fuvolaművész, az 1869-ben, újévi üdvözlétében, Hellmesberger elismerő nyilatkozatát közli. Dumba delegátus 1885. *Hunyadi László* előadását dicséri és kéri a mestert, hogy míg több delegátus-társával Pesten időzik, tűzze ki műsorra a *Bánk bán*t.

*Hunyadi László*t Liszt elő akarta adatni Weimarban, erről tanuskodik 1856-ból kelt levele. Erkel késlekedett a német szövegű zongorakivonat beküldésével, mindaddig, míg Liszt megvált az ottani opera vezetésétől. A Párizsban időző Szemere Bertalan több ízben közbenjárt a párizsi operáknál, a Théâtre des Italiens s a Théâtre Lyrique-nél. A vezérkönyvet nagynehezen elküldte Erkel, de, hogy megfelelő francia fordításról gondoskodott-e, kétséges. Mindenesetre ez is tetemes összegbe került volna, viszont Erkel Szemeréhez írott levelében sanyarú anyagi viszonyait emlegette.

A hamburgi városi színháznál is anyagi körülmények miatt akadt el 1857-ben. 1882-ben a bécsi udvari opera is elő akarta adatni s levélben kérték a német szövegű vezérkönyv beküldését. Erkel a másolási költség megtérítését kérte, ezért maradt el Bécsben az előadása. Számos levél tanuskodik még hasonló esetről, melyek összessége élénk színekkel ecseteli a magyar művész külföldi elismertetését és szomorú anyagi helyzetét. E leveleket a Nemzeti Múzeum adta ki 1924-ben (leírta dr. Isoz Kálmán). E levelekből kiderül, hogy dalműveinek terjedését nem nemzeti levegője, magyar jellegzetessége gátolta, hanem a mester anyagi helyzete. A tízgyermekes családapa nem fizethette karnagyi fizetéséből a vezérkönyv-leírás tetemes összegét. Inkább lemondott operáinak külföldi elterjedéséről. A ma-

gyar társadalom viszont legkisebb mértékben sem sietett Erkel segítségére. Hiszen operáinak vezérkönyve máig sincs kiadva. A *Bánk bánt* s *Hunyadi Lászlót* ma is kéziratból vezénylik. Mindössze a zongorakivonat jelent meg. Ez is nagy nehézséggel. Anikor előfizetési felhívást intéztek a magyar társadalomhoz *Hunyadi* kiadása ügyében, mindössze harminchat előfizető jelentkezett. A zongorakivonat kiadása is megakadt volna, ha báró Eötvös József kultuszminiszter nem segíti elő megjelenését azzal, hogy százötven példányt megrendel.

Kárpótlásképpen a külföldi elismerés hiányáért, a magyar közönség változatlan ragaszkodással marad hű katona e remekművének megzenésítéséhez. Korszellem változása, az ízlés átalakulása nem befolyásolta értékét.

Sonkoly István.

IRODALOM.

Könyv Budapest albérlőiről és ágybérlőiről.

Dr. Laky Dezső : *Az albérlők és ágybérlők szociális és gazdasági viszonyai Budapesten.* Kiadja : Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala. 1929. 58. köt. 4. szám. 289 l.

Mindig egyik legfontosabb társadalmi kérdés volt, hogy tudja-e a társadalom biztosítani a maga számára a legelsőrendű szükségleteket. Az élelem és ruházat mellett ott szerepel az utóbbiak sorában a lakásszükséglet is. Az albérlők és ágybérlők kérdésének tehát nagy fontossága van. E kérdés vizsgálata közelebb visz bennünket az egész társadalmi probléma megismeréséhez.

Érdekes, hogy — noha a szociális statisztika a legutóbbi időkben igen nagy fejlődésen ment át — mégis az albérlők és ágybérlők problémája nem foglalta el mindezeidig azt a helyet a szociális statisztikai kutatásban, amely fontosságánál fogva megilletné. A lakásstatisztikai felvételek eddig is tartalmaztak ugyan túlnyomórészt idevonatkozó adatokat, az eddigi kutatások központjában azonban általában sohasem az ember állott, az ágybérlő vagy albérlő, hanem a lakás. A lakásstatisztika a lakás kérdését tolta előtérbe. Számos szempontból vizsgálta azt, hogy milyen jellegzetes vonásokat mutatnak a lakások közül azok, amelyekben albérlők vagy ágybérlők is vannak, maguknak az albérlőknek vagy ágybérlőknek a kérdését azonban csak másodlagosan kutatta. A módszer okai kézenfekvők: sokkal nehezebb feladatot tűz ki maga elé az a kutató, aki az emberek viszonyait akarja feltárni, mint az, aki megelégszik bizonyos tárgyi adatokkal. Az eddigi lakásstatisztikai felvételek csaknem mind megelégedtek azzal, hogy a problémának aránylag könnyebb részét tették kutatás tárgyává. Így is értékes eredményekhez jutottak ugyan, nem sikerült azonban ilyen módon a problémát kiemelniök *merített* helyzetéből. Az egész statisztikai felvétel túlnyomórészt az álló tömeghez igazodott, a mozgó tömegnek megfigyelése csak igen kis mértékben vagy egyáltalán nem sikerült. Ez a hiány annál szembeötlőbb, mert hiszen a legutóbbi évtizedekben (főképpen a nagy háborút követő esztendőkből) az úgynevezett konjunktúra-vizsgálatokon kívül

a szociális statisztika állott csaknem minden kultúrállamban a statisztikusok és szociológusok érdeklődésének központjában.

Noha kétségtelen, hogy történtek szórványos kísérletek arra nézve, hogy a lakásviszonyok statisztikája felvételének körébe vonja a társadalmi mozgás dinamikáját is (pl. az 1905. évi brémai felvétel), mégis ezek a kísérletek teljes eredményre nem vezettek, a felvétel és feldolgozás nagy nehézségei miatt.

Éppen ezért valóban nagyjelentőségű munkának kell tekintelnünk Laky Dezső műgyetemi tanárnak 1929-ben megjelent könyvét. A munkához szükséges hatalmas adatgyűjtést Budapest székesfőváros statisztikai hivatala segítette elő az 1927-ben elrendelt szellemi szükségmunkákkal. Az egész felvételnek és feldolgozásnak lényeges vonása az, hogy itt már nem a tárgyi szempont: a lakás van előtérben, hanem maga az ember: az albérlő és ágybérlő. Sikerült tehát ezáltal a problémát kiemelni eddigi merevített helyzetéből s megfigyelés körébe vonni a társadalmi életben nyilvánuló mozgást is. Egészen újszerű volt már a felvételeknél alkalmazott kérdőív is; másutt sehol sem kísérelték meg az albérlő- és ágybérlő-kérdésnek ilyen részletes tagozással való felvételét.

A hasonnemű külföldi statisztikai irodalomhoz képest hatalmas haladást jelent Laky Dezső könyve, méltán lehet rá büszke a magyar tudományos élet.

A jókora kötet felette érdekes megállapításokat tartalmaz. Az egész problémának elméleti vizsgálata s a külföldi irodalomnak és idevágó kísérleteknek alapos ismertetése után behatóan ismerteti a budapesti 1927. évi felvétel eredményeit, és következtetései, melyeket ezeknek kapcsán levon, rendkívül hasznos tanulsággal szolgálhatnak a társadalomtudománynak. Nagyon érdekesek mindjárt azok a megállapításai, amelyeket bevezetésképpen *Az albérletek és ágybérletek kérdése a lakásszámlálások adatai alapján. A fejlődés 1880—1927-ig* című fejezetben a történelmi fejlődés által nyújtott képből von le. Vizsgálatainak egyik eredménye a következő: «A gazdaságilag nem kedvező időszakokban a nagyvárosok (pl. Budapest) lakosságában csökken az albérlők és ágybérlők száma. Viszont olyan időszakokban, midőn a gazdasági gócpontok fellendülése nagymértékben von ugyan magához vidéki elemeket, de ezeknek az elemeknek foglalkoztathatása nem lévén még egészen biztos a jövőre vonatkozólag is, a lakosság számának emelkedését nem követi egyúttal a lakások számának szaporodása is: ez a diszparitás azt eredményezi, hogy a konjunktúrák idején növekszik a városokban az albérlők és ágybérlők száma.»

Érdekes adat a következő: 1880-ban a főváros minden nyolcadik lakosa ágy- vagy albérlő volt, 1910-ben szintén, míg 1925-ben csak minden tizenkettedik. Az 1910. évben mutatkozó magas arányszámot a szerző jórészt az akkori ipari konjunktúrának tulajdonítja.

További érdekes fejezetei a munkának: a IV.: az albérlők és ágybérlek kora, V.: mióta laknak az albérlők és ágybérlek Budapesten, hol laktak korábban? E fejezetben rámutat a szerző arra, hogy «az ágybérlek rezervoárja többnyire azok az elemek, melyek frissebb, újabb jövevényeknek tekintendők Budapest gazdaságtársadalmi életében». VI.: Az albérlők és ágybérlek születési helye, előző tartózkodási helye és honossága. VII. Néhány szó az albérlők és ágybérlek családtagjairól és gyermekeiről. E fejezetből kitűnik az, hogy «az albérlők és ágybérlek társadalmában meglepően kicsiny azoknak a családoknak a száma, — szinte megdöbbentően kicsiny — amelyeket népesebb családnak mondhatunk». A családos albérlők és ágybérlek kétharmadrészének nincsen gyermeke. «Ez a tény az új nemzedékek kiirtásának olyan borzalmát tárja elénk, melyhez hasonlóval szinte sehhol másol nem találunk.» VIII. Az albérlők és ágybérlek családi állapota, vallása és anyanyelve. Egyik megállapítása: az albérlők és ágybérlek körében jó 60%-os képviselete van a nőtleneknek és hajadonoknak — másfélszer akkora, mint Budapest egész lakosságában. IX.: Az albérlők és ágybérlek kerületek szerint való eloszlása, műveltsége, foglalkozása és cselédtartása. Többek között kitűnik belőle, hogy szinte minden nyolcadik albérlő férfinak főiskolai képzettsége van, míg a nők közül csak körülbelül minden hetvenediknek. X.: Az albérlői helyiségek leírása általánosságban. XI.: Különböző adatok az ágybérlekről.

Zelovich László.

Nyelvtudományunk néhány újabb törekvése.

Erdélyi Lajos dr.: *Magyar nyelvi tanulmányok.* I. 1926, II. 1929.
Budapest.

Erdélyi Lajos, a magyar mondattan és a magyar nyelvjárások egyik érdemes kutatója, különféle szakfolyóiratokban szétszórta tanulmányait válogatta össze és foglalta kötetekbe. Tartalom szerint ezeket a tanulmányokat a következő öt nagyobb csoportba foglalhatjuk: I. mondattani, II. nyelvjárásfeldolgozó, III. eredetkérdéssel foglalkozó, IV. irodalmi emlékeket tárgyaló, V. buzdító cikkek. Lásuk sorra az egyes csoportokat.

I. Kétségtelen, hogy a nyelvtannak legérdekesebb fejezete

a mondattan. Az emberi lélek mozgalmái a mondatban nyilatkoznak legszabadabban. A lélek legalapvetőbb sajáttsága — amint különösen a modern alkatlélektan hangoztatja — az, hogy változatos világa nem különálló részekből, elemekből rakódik össze mozaikszerűen, hanem elsősorban egész, s ez a totalitás jellemzi a lélek minden alkotását, így a nyelvet is. A «nyelvbeli egyén» (Brassai) vagy «a nyelv általános formája» (Wundt), azaz a nyelvbeli egész a mondat; a nyelvnek minden más egysége (szó, hang) lélektanilag csak úgy érthető, ha a mondatösszefüggésben, a beszéd szerves egységében vesszük őket vizsgálat alá. A mondat problémáját igazában véve a lélektani szemlélődés vetette fel a maga teljességében, s a modern nyelvtudomány végtelenül sokat köszönhet a történeti fejlődés sorrendjében először a Herbart-féle asszociációs lélektannak (Steinthal, Paul; nálunk Brassai, Simonyi), aztán a Wundt-féle kísérleti alapon álló néplelektannak (Wundt: *Völkerpsychologie* I., *Die Sprache* I—II., 1900), végül az egész-lélektannak (ennek a szempontjait érvényesítette a nyelv filozófiai magyarázatában Cassirer: *Philosophie der symbolischen Formen*, I., *Die Sprache*, 1923).

A mondat lélektani értelmezéséhez szolgáltatt becses adalékokat Erdélyi könyvének néhány tanulmánya. Mindenekelőtt sürgeti a lélektani szempont alkalmazását a mondat vizsgálatában, s példákön mutatja ki a formai logikai álláspont tarthatatlanságát. Valóban úgy van, hogy a mondat nem ítélet, amint a régi nyelvtan tanította. Hiszen az érzésnyilvánulásokat (felkiáltó mondat), meg az akarat nyelvi megszólalását (felszólító mondat) csak a nyelvi kifejezés teljes meghamisításával lehetne ítéletnek magyarázni. S ha a kijelentő mondatot egy bizonyos pontig joggal tekintheti a nyelvtani elemzés is logikai ítéletnek, akkor sem a merő logikai formalizmus volna helyén, amely már az ítélet tiszta logikai alkatát sem képes fölfejtteni.

A mondattan több kérdéséhez hozzászól Erdélyi hamisítatlan lélektani alapon. Itt van mindjárt a mondat meghatározása. Mi hát a mondat és mennyi is egy mondat? Manapság Wundt meghatározása a legelterjedtebb; e szerint a mondat egy teljes kép (Gesamtvorstellung) taglalása. Erdélyi elfogadja ezt a definíciót nagyjában, de lát-szik, hogy nincs vele teljesen megelégedve. Paul és Brassai nyomán ő is fontosnak tartja a mondat elhatárolásában a beszélő mellett a hallgató szerepét is, a tagolás mellett a képkapcsolást is, és nagyon helyesen emeli ki azt, hogy Wundt egyáltalában nem mondja meg, hogy mennyi is hát egy mondat. Valóban Wundt meghatározása sokkal jobban illik az egész beszédre, mint a mondatra. Ha valamit mondani akarunk, akkor mindenekelőtt van egy egységes mondani-

valónk, egy érzésünk, egy belátásunk vagy egy akarásunk, s aztán ezt az egységes, egész tudattartalmat részeire bontjuk, felaprózzuk, hogy mások számára is érthetővé tegyük. A tagolás eredménye azonban legtöbbször nem egy magában álló mondat, hanem mondatok szövevénye, összefüggő beszéd, nyilatkozat. Brassai kifejezése — hogy a mondat «nyelvbeli egyén» — mindenesetre többet ad Wundtnál: felhívja a figyelmet arra, hogy a nyelvi mondategység talán némileg mégis csak más, mint a lelki egység, a nyelvbeli kifejezés többet vagy méginkább kevesebbet ad, mint a lelki tartalom. S ez természetes is, hiszen a nyelvi megnyilatkozás már támaszkodik a lelkiségre: ami a lélektani összefüggésből érthető, azt nem kell mindig külső nyelvi eszközökkel, ú. n. kifejező eszközökkel jelölni.

Ilyen úton-módon juthatott el Erdélyi egyik legnevezetesebb megállapításához, a «ráértés» fogalmához. E nyelvlélektani tényező fogalmának tisztázása, körének kijelölése az ő érdeme. Mi a ráértés? Az a nyelvlélektani jelenség, melynélfogva beszédünkben azt, ami két vagy több dologra közösen vonatkozik, ha már egyszer ki van fejezve, nem ismétljük, csak ha nyomatékosan ismételni akarjuk (I., 12. l.). A ráértés tehát azon alapszik, hogy a tudattartalmak előre és hátra hatnak: egy azonos mondattag ismétlése felesleges, hiszen — ha kevéssel azelőtt hallotta, és félreértés nem származhatik — a hallgató lelkében úgyis megvan az illető mondatrész. Sokszor kétértelműség vagy félreértés áll elő, ha két mondat azonos elemét valahogy nem jelöljük nyelvileg is (pl. Attilát az aranykoporsóba tették és színing töltötték keleti balzsammal. — Attilát vagy a koporsót?). Ezek a helytelenül szerkesztett mondatok is a ráértés meglétéét bizonyítják: ügyetlen stiliszták még nem tudnak bánni vele. Vannak azonban teljesen szabatos mondatok, melyeket a formális elemzés kihagyásosaknak értelmez, de amelyek mind a ráértésen alapulnak (pl. Falu végén kurta kocsmá, Oda rúg ki a Szamosra, Pet.). A ráértés az a tényező, amely szerves egységbe fűzi a mondatot s azt a beszéd összefüggésébe állítja. A régi formai elemzés nem képes eljutni a beszéd ezen élő organizmusáig, s természetesen nem képes megtanítani arra sem, hogyan kell bánni a ráértéssel akkor, ha stílusunknak elevenséget akarunk adni.

De nemcsak az ú. n. kihagyásos mondatokról kapunk a ráértés alapján hű és mély elemzéseket, hanem az ú. n. összevont mondatról is. A logikai formalizmus alapján egyes nyelvtanok még ma is így elemzik az efféle mondatokat: Péter és Pál ír = Péter ír + Pál ír. Kern, német nyelvész (*Die deutsche Satzlehre*, 1883), valamint a mi Brassaink már Kern előtt (*Okszerü vezér a német nyelv tanulásában*,

II. r., 1847) kimutatta ugyan az összevonás elméletének tarthatatlanságát e tekintetben, de azért az még manapság is kísért egyes nyelvtanokban. Pedig hány mondat van, amelyet nem lehet szét-szedni részeire! «Tél és tavasz szabályosan váltakoznak», itt egészen világos, hogy «tél és tavasz» egységes mondattag, nem pedig utólagos összevonás eredménye. «A kakas és a kutya barátságot kötött és vándorútra kelt», ezt a mondatot már szét lehet bontani így: «A kakas barátságot kötött és vándorútra kelt» + «A kutya barátságot kötött és vándorútra kelt», de nincsen benne köszönet. Formailag talán felbontathók az ilyen mondatok, de hogy tartalmuk valóban az így elemzett részekből volna összerakva, az ellen tiltakozik a józan ész. Egységes mondattagok szerepelnek itt, amelyeket nem lehet különálló mondatok összevonásából magyarázni. Valóban itt volna az ideje, hogy az «összevont mondatok» fejezetét minden nyelvtanban a «többtagú mondatrészek» fejezete váltsa fel. A mondatösszevonásnak csak a bővítmények értelmezésében van jogosultsága, ahogy pl. Wundt felbontja a következő bővített mondatot: «Becsületesen gondolkozó ember megveti az ámitást»: «Az ember becsületesen gondolkozik», «Becsületes a gondolkozása», «Az ámitás megvetés tárgya» (*Die Sprache*, II., 330). A bővítmenyviszonyok mind eredeti fő (prædicativ) viszonyokból fokozódtak le: úgyhogy egy bővített mondat tényleg több tómondatot, helyesebben több tómondat eredményét foglalja magában. (V. ö. Gombocz Z.: *Mi a mondattan?* Magyar Nyelv, XXV., 7. l.) A mondattagok egyszerű mellérendelése azonban egyáltalában nem mondatösszevonás eredménye.

Íme, egy másik érdekes mondattani jelenség, az értelmi egyezés. A régi nyelvben előfordul, hogy egyszámú alany mellett az állítmány többesszámba kerül, ha egyébként az alany tartalma szerint többséget fejez ki. Ilyen pl. «Az két lovas legény Apponyi uram után harmad napra indultanak el onnat» (*Lev. T.*, 2: 171). Egyszerűen arról van itt szó, hogy alaki egyezés helyett belső, lélektani egyezés nyilatkozik: a többség képzete t. i. előtérbe nyomult. Ez egészen természetes lélektani folyamat, olyan, amely több különálló nyelvben (pl. finn, török) megfigyelhető. S nálunk sem csak a régi nyelvben gyakori. — ahol utóvégre latin hatásra is lehetne gondolnunk — hanem újabb íróinknál is előfordul (Arany). S nemcsak az alany-állítmányviszonyban van értelmi egyezés, hanem a birtokos személyragban, a névmásban, határozóban stb. is jelentkezik. Még érdekesebb ennél az, hogy többesszámú szó után is áll egyszámú. Ez a népnyelvben is elég gyakran előfordul (pl. Fáj a lábaim), s itt sem kell okvetlen idegen hatásra gondolnunk: a lelki mozgalmakból ezek a különös egyezések nagyon természetes módon érthetők.

II. A nyelvtudomány a maga anyagát, a nyelvjelenségeket térben vagy időben rendezzi. Ez pedig annyit jelent, hogy a nyelvészetnek foglalkoznia kell a nyelvjelenségek térbeli, földrajzi elhelyezkedésével s aztán ezeknek a térben rendezett jelenségeknek az időbeli kifejlésével, azaz történelmével. Így áll elő a nyelvtudománynak két főiránya: a nyelvjárastan és a nyelvtörténet (s a nyelvhasznítás). A természetes az volna, hogy először a mai nyelvállapotot kutassuk és értsük meg a maga térbeli, földrajzi tagozatában s azután térjünk át a mai nyelv történeti kialakulásának vizsgálatára a fennmaradt írásos emlékek nyomán. A nyelvjárások közelebb esnek hozzánk, mint a történeti nyelvszemlélet tárgyai és eszközei (rokonynyelvek: nyelvhasznítás, nyelvemlékek: szorosabb értelemben vett nyelvtörténet). S mégis a modern nyelvtudomány első lendülete akkor történt, amikor a történeti módszert felfedezték s a nyelvrokonság kérdését tudományosan kezdték kutatni. A modern nyelvjárastan csak jóval később kezd kibontakozni, de még manapság sem érte el azt a helyet, amely a nyelvtudomány s a nyelvtörténet megalapozásában megilletné.

Ennek a modern nyelvjáraskutatásnak szegődött szolgálatába Erdélyi Lajos. Hangoztatja a dialektológia alapvető fontosságát a nyelvtudományi disciplinák közt. A legelső teendő — világosan látja — az, hogy kimerítő nyelvjárásleírásoknak legyünk birtokában. Első nyelvjárásleíróink még nagyrészt helytelen elvekből indultak ki. Azt hitték, hogy a nyelvjárás romlott köznyelv, merő curiosumot láttak benne s csak a köz- (irodalmi) nyelvtől eltérő tájszólási sajátosságokat vették figyelembe. Ez az egyik. A másik pedig az, hogy elsősorban hangtani és szótani nyelvjárásjelenségeket jegyeztek fel s a mondattani résszel nem sokat törődtek. Pedig a nép lelkivilága a mondatfűzésben nyilatkozik meg legjobban, s legtöbb élvezetet éppen az ilyenfajta kutatások szerzik az embernek. Erdélyinek most már az legnagyobb érdeme ezen a téren, hogy egyrészt felhívta a figyelmet a nyelvjárások nagy fontosságára, másrészt pedig mintát adott az igazi nyelvjáraskutatásra. Ő a nyelvjárast már önmagában tekinti, a beszélő népközösség természetes léleknyilatkozatának látja s a hangtani és szótani jelenségek mellett kutatása körébe vonta a mondattani sajátosságokat is.

Mint uzoni (Háromszék megye) születésű ember, elsősorban szülőföldje nyelvjárását kutatta. Ezzel a nyelvjárással ugyan már ő előtte is sokan foglalkoztak, de a régi dolgozatokban sok a hiba és a megrostálatlan anyag. Erdélyi bejárta az egész nyelvjárássterületet, Háromszék megye körét, a régi feljegyzések helyességét személyesen ellenőrizte s nagyszámmal gyűjtött új adatokat is. Ennek a sze-

mélyes utánajárásnak az eredménye három nyelvjárásleíró cikk a Tanulmányokban. Az első cikkben e nyelvjárás határaival és alsóbb tájszólásaival foglalkozik, a másik kettőben pedig e nyelvközösség időalakjait és módjait veszi vizsgálat alá s ezzel becses adalékot nyújt a háromszéki nyelvjárás s általában a nyelvjárások mondattanához.

A háromszéki időalakok és módok feldolgozásával egy régóta vitatott kérdéshez szolgáltat becses adalékokat. A magyar igeidők kérdése nagyrészt azért tisztázatlan, mert a régebbi kutatók helytelen vagy szűk alapon mozogtak. Fogarasi pl. mint nyelvbölcseleő legtöbbet az észre és előre megállapított elméletekre alapított. Hunfalvy Pál és Szarvas Gábor már helyesen utalt a nyelvtörténet tanúságára ebben a kérdésben, de azért végeredményben mindketten előzetesen megszerkesztett rendszert akartak a magyar nyelvre alkalmazni. Helyesen hangsúlyozza Erdélyi, hogy ilyen kérdésekben nemcsak látszólag, hanem valósággal is az igazi induktív eljáráshoz kell ragaszkodni: a nyelvi tényeket elfogulatlanul kell elemezni és lélektanilag értelmezni. A történeti alap valóban szűknek bizonyul az igeidők használatának megállapításában. Be kell vonni a kutatásba a rokonnyelveket és az újabb irodalmi nyelvet is, legfőképpen pedig a népnyelvet, különösen az erdélyi tájszólásokat, amelyek a régiségben használt alakokat mind megőrizték, sőt újakat is fejlesztettek. Ilyenmódon állítja össze Erdélyi a háromszéki nyelvjárás jelentőmódú, továbbá feltételes és felszólító igealakjait, amelyek eredetileg csak a cselekvést (actio) fejezhették ki, ma azonban egyúttal időt (tempus) is jelentenek. Először egyszerűen sorbaállítja a nyelvi adatokat — a mondatok közt mennyi a meglepő, élénk, szellemes fordulat! — s ezeknek adja aztán teljesen elfogulatlan lélektani értelmezését. Az olvasó, aki esetleg nem erdélyi ember, meglepetéssel látja, hogy a székely közbeszéd az igealakoknak milyen gazdagságát fejtette ki. Mennyi mindent, milyen finom árnyalatokat tud kifejezni a székely ember az igehasználattal! Erdélyi mindenütt figyelembe veszi a régi nyelvhasználatot is és rámutat lépten-nyomon a fejlődés mozzanataira, lélektani motívumaira. Látunk szépen elemzett mondatokat, mint a jelentésszűkülés és bővülés, az analógia és a mondatvegyülés példáit.

III. De vajjon a nyelvészet és annak alapvető iránya, a nyelvjáráskutatás tisztára önértékű és öncélú tudomány-e? Kétségtelenül. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a nyelvészet eredményeit más tudományok számára ne lehetne értékesíteni. A nyelvészet segédtudománya mindenekelőtt a történelemnek. S nemcsak a nyelvtörténet, hanem a nyelvjárásban is. Hogy a nyelvtörténet hasznos kalauz

a népek őstörténetének és művelődési útjának a felderítésében, azt ma már senki sem tagadhatja. Gondoljunk csak a rokonsági szálak kifejtésére a nyelvhasznítás útján, vagy a néperintkezések és művelődési áramlatok fölfejtésére a kölcsönszók, jövevényszók világa mellett. De hogy a nyelvjárásokat is lehet összehasonlító módon művelni s a településtörténeti s művelődésbeli kérdések megfajtásában alkalmazni, arról csak kevesen tudnak. Erre a kevésbé járt területre visz bennünket Erdélyi, amikor nyelvjárásösszehasonlítás alapján igyekszik adalékokat szolgáltatni a székely kérdéshez és a csángók eredetének a kérdéséhez.

A székelyek eredete! Hány kiváló tudós szentelte erejét ennek a kérdésnek. Hogyne, hiszen a székelyek eredetének kérdése összefügg a magyar nép őstörténetével. Hányfajta elmélet váltogatja egymást sorra! Egymást váltogatja a székelyek hún, magyar, kabar, besenyő, avar, gepida rokonságának a feltevése. A székely kérdés irodalmának hű és teljes képét rajzolja meg Erdélyi tanulmányaiban. Kiténik ebből a szemléből, hogy többen észrevették már a székely beszédnek a dunántúli tájszólásokkal való feltűnő egyezését, s ennek alapján felvetődött az a feltevés, hogy a székelyek a Dunántúlról kitelepített határvédők. A kérdés nyelvészeti oldalát azonban még senki sem vette alapos és részletes vizsgálat alá, úgyhogy csak örülhetünk annak, hogy Erdélyi a székely kérdésnek éppen ezt a — talán legpozitívabb — részét vizsgálja teljes elfogulatlansággal. Nyomozásainak legjellemzőbb s egyúttal legértékesebb elve az, hogy nem egy nyelvi sajtáság alapján akarja eldönteni a nyelvi kapcsolat kérdését, hanem teljes indukcióra törekszik. Több nyelvi sajtáságot vizsgál együtt, ami biztosabb alapot rak a következtetéseknek s a nyelv tanúsága mellett hangoztatja a többi szempontok (embertani, néprajzi stb.) érvényesítésének a szükségét is.

A II. kötetben az udvarhelymegyei, általában ö-ző nyelvjárást veti egybe a szerző a nyugati magyar tájszólásokkal. Erre a célra sokat utazott és gyűjtött s a másoktól egybehordott anyagot is megrostálta. Eljárásának ezt a kritikai voltát szépen egészíti ki a teljes pozitívizmusra való törekvés: nem állapít meg előre semmit s nem egy lappangó kész rendszert akar bizonyítani, hanem egyszerűen felsorolja, egymás mellé állítja és rendezzi a tényeket. Lehetetlen ezen egybeállítások alapján meg nem látni azt, hogy hangtani és szótani (alaktan, szókinccs) tekintetben szoros kapcsolat van egyfelől a keleti székelység és a Dunántúl nyugati ö-ző része s a palócság, másrészt a nyugati székelység és a Dunántúl ö-ző déli része, az Alföld, a Dráva melléke s a Mátusföld között. Persze még biztosabb

lesz az eredmény akkor, ha az összes magyar nyelvjárások összehasonlító feldolgozása elkészül, — de abban meg Erdélyinek van igaza, hogy a munkát egyszer el kell kezdeni s nem lehet egy több évtizedre terjedő feldolgozó munkának a végét megvárni, amikor még azt el sem kezdték. A *Magyar Nyelvatlasz* — ha elkészül — kétség-telenül biztosabb eredményeket fog mutatni, mint akármilyen részlet-egybevetés; de Erdélyi úttörő vállalkozásáé lesz akkor is a kezdeményezés érdeme s összehasonlításainak eredményeit okvetlenül számba kell venni.

A székely kérdéssel összefügg a csángók eredete is. Ezek nyelv-járásait és történetét szintén kutatása körébe vonta Erdélyi, hogy eredetüket megállapítsa. Kutatásai, személyes utánjárásai alapján Horgertől (*A csángó nép és név eredete*, Erdélyi Múzeum, 1905.) egyes pontokra nézve elűtő eredményre jut, arra, hogy a hétfalusi csángók nemcsak székely települtek, hanem részben az erdélyi és magyarországi magyarságból kivált ú. n. vármegyei magyarok; a brassómezei, barcasági többi csángók (Apáca, Krizba és Barcaújfalu lakói) erdő-vidéki székely származásúak, nyelvük a homoródvidéki és miklósvár-széki keveréknyelvjárás; a háromszéki csángók hasonlóképen job-bára a Székelyföldről kitelepített vagy kitelepült lakók; a gyimesi csángók végül nemcsak csíki települők, hanem a hagyomány és a nyelv alapján vannak köztük udvarhelyi és háromszéki székelyek is.

IV. Erdélyi a nyelvjáráskutatást történeti irányban is fejleszti. A régi nyelv nem volt olyan egységes, mint ahogy sokan kép-zelik. Ott is megvoltak vidékek szerint a nyelvjárási különbségek, talán még nagyobb mértékben, mint manapság, hiszen jórészt hiány-zott még az irodalom kiegyenlítő szerepe. A történeti magyar nyelv-járástan a nyelvtörténethez és az irodalmi emlékekhez fűződik. S mint ahogy Erdélyi tanulmányaiból kitűnik, az irodalmi emlékek nyelvjárási tárgyalása sok haszonnal kecsegtet tiszta nyelvtörténeti, sőt tisztán irodalomtörténeti tekintetben is.

Miután Erdélyi legelső összefüggő és legrégibb beceses prózai, szónoklati emlékünket, a *Halotti beszédet* nyelvjárástanilag meg vizsgálta s megállapította, hogy az a felsődunamelléki, mátyusföldi nyelvjárásban íródott: ugyanilyen szempontból kezdte vizsgálni a *Gyulafehérvári Sorokat* is, a magyar egyházi szónoklatnak másod-ik beceses emlékéét. A *Halotti Beszéddel* való nyelvi egybevetés, a mai nyelvjárásokból való következtetés s régi nyelvemlékek tanúsá-gtétéle alapján — de ezek mellett a belső, nyelvi bizonyítékok mellett külsők (a kódexben levő oklevélminták) figyelembevételével is megállapítja, hogy a nyelvemlék Dunántúlról, mégpedig legnagyobb

valószínűséggel Székesfehérvárról való; a kódex úgy kerülhetett viszontagságok után északra (Lőcse, Eger), majd onnan keletre, az erdélyi Fehérvárra (II. k., 116—117. l.).

V. Buzdító cikkeivel egyrészt a művelt magyar társadalomban akar kedvet ébreszteni a nép nyelvi megnyilatkozásai iránt, másrészt pedig a nyelvtudósok érdeklődését igyekszik az eddiginél nagyobb mértékben a nyelvjárások felé fordítani.

Számos tisztázásra váró nyelvjárástani kérdést jelöl meg. Ilyenek: 1. Nyelvjárásaink mai állapota, a nyelvjáráshatárok és összefüggések kérdése még koránt sincs megoldva (az alföldi nyelvjárások, a székely-csángó viszony, a felső- és alsódunántúli nyelvjárás határa stb.). 2. Vajmi keveset tettünk eddig a nyelvtörténeti alapon mozgó nyelvjárástan terén. Nyelvtörténeti alapon is kutattak ugyan egyesek mai nyelvjárásaink köréből, pl. Munkácsi és Wichmann finn professzor (a csángók nyelvjárását), de értékes kezdeményezésüket nem igen követik. Nyelvemlékeink nyelvjárását s így régi irodalmunk topográfiáját sem igen kutatják, pedig Horger dolgozata Ráskai Lea nyelvjárásáról, továbbá Erdélyinek a tanulmányai a *Halotti Beszédről*, a *Gyulafehérvári Sorokról* s a *Balassa-komédiáról* szép eredményeket hoztak. Nincsen egy teljes, történeti tájékozottsággal megírt nyelvjárásmonográfiánk sem! 3. A nyelvjárások őstörténeti vonatkozásai s ilyen szempontból a hely-, személy- és családnevek még koránt sincsenek értékesítve.

A legjelentősebb és egyúttal a legsürgősebb teendő azonban mindezek mellett vagy előtt egy új nyelvjárási térkép, vagy még inkább egy Magyar Nyelvatlasz elkészítése.

Íme, Erdélyi Tanulmányainak a tárgyköre. Az első két csoport külön nyelvészeti kérdéseket (mondattani, nyelvjárásfeldolgozó cikkek) tárgyal ugyan, de olyan felfogással és előadásban, hogy azok minden művelt embert érdekelhetnek. Különösen azokat, akik a nyelvi megnyilatkozások mögött — mint mindenben — szeretik az emberi lélek arcvonásait meglátni. Erdélyi mindenütt a lelki rugókat keresi és fejt fel, a magyar néplelek értékes sajátságait mutogatja. Nem száraz nyelvtani kérdéseket találunk könyvében. A lélekről szól és lélekkel. Minden sorából olyan ember szól hozzánk, aki gyönyörűséget talál a kutatásban, aki lelkesedik az igazságért s aki édes anyanyelvünk megértését és kiművelését hazafias kötelességének tartja. A III—V. csoportba soroltam cikkek pedig éppenséggel minden művelt embert érdekelhetnek, mert itt nemzeti történelmünk és irodalmunk érdekes kérdései tárulnak elé s útbaigazításokat kap a népnyelv kinészeinek értékelésére és gyűjtésére.

Papp István.

A szövetkezeti probléma Szovjet-Oroszországban.

Dr. gróf Teleki István: *A szövetkezeti mozgalom sorsa Szovjet-Oroszországban.* Budapest, 1928. Pátria.

Az évszázadok óta titokzatosnak tartott Oroszország korunknak is egyik legnagyobb kérdőjele. Az óriási birodalom nehéz áttekinthetősége és a hatalom jelenlegi birtokosainak tudatosan megtévesztő magatartása még mindig súlyos akadályai az ottani viszonyok megismerésének, és épp ezért nagy elismerés illet minden olyan komoly próbálkozást, amely ezekkel az akadályokkal kész szembeszállani. A dolog természeténél fogva minden olyan kísérlet, amely kisebb területre szorítkozik, a sikernek több kilátásával indul, mint az olyan kezdeményezés, amely egyszerre az egész szovjetállamról akar tájékoztatni. E tekintetben szerencsésnek kell tartanunk gróf Teleki István vállalkozását, aki a gazdasági vonatkozású kérdések halmazából a szövetkezeti problémát ragadja ki.

Milyenek voltak a szövetkezetek független életébe és működésébe betolakodó államhatalom erőszakos rendelkezései és milyenek azok a változások, melyek ezek következtében előállva az orosz szövetkezeti mozgalmat oly élesen különböztetik meg a világ más államaiban fejlődő szövetkezeti mozgalmaktól? — saját szavai szerint erre a kérdésre kívánja munkája megadni a feleletet.

A felvetett kérdésnek ebben a kapcsolatban különös érdekességet ad az a körülmény, hogy a magát marxista alapokra helyező bolsevizmus elvileg a szövetkezeti törekvéseket magáévé tette, illetőleg a szövetkezeti mozgalomban sok tekintetben a saját munkatársát látta. A szövetkezeti mozgalommal szemben tehát részben ennek az álláspontnak a következményeként a bolsevik politika bizonyos jóindulatú magatartást tanúsított, viszont az úgynevezett magasabb államérdekek szempontjából kénytelen volt a szövetkezeti szervezettel szemben is olyan rendszabályok foganatosítására, amelyek a saját belátása szerint megfelelőeknek látszottak. Éppen azért ezután a Teleki által felvetett problémák tárgyalása nemcsak az orosz szövetkezeti mozgalom helyzetének adja meg képét, hanem világot vet az ottani általános gazdasági, sőt politikai viszonyokra is.

Az általa felvetett kérdésekre Teleki széles mederben folytatott kutatások során adja meg a választ. Vázolja a szövetkezeteknek a mozgalom első kezdeteitől a háború kitöréséig, illetőleg a bolsevizmus uralomra jutásáig terjedő időszakban volt helyzetét, majd rátér azoknak az intézkedéseknek ismertetésére, amelyeket a mozgalommal

szemben Lenin kormánya fogatosított. Lenin első tervezete — a marxista elvekhez híven — a szövetkezeteknek az új gazdasági rend keretei között fontos szerepet szánva, az ország egész lakosságát kötelezőleg kívánja beosztani termelő és fogyasztási szövetkezetekbe, ami azután a szövetkezeti önállóság teljes megszűnését is maga után vonta volna. Az e tárgyban ténylegesen kibocsátott dekrétum azonban enged ebből a merev álláspontból és csupán posztulátumként mondja ki azt (1918 április 10-i dekrétum), hogy a szövetkezetek feladata működési körzetük egész lakosságának ellátása. Ez a kegyes gesztus azonban bizonyára nemcsak a marxista elmélet iránt érzett kegyeletnek, hanem — amint azt Teleki is megállapítja — annak tulajdonítható, hogy az ország akkori szétzilált helyzetében a szövetkezetek alkottak némi félig-meddig használhatónak tekinthető szervezetet, amely a gazdasági vérkeringés funkcióinak valamilyen elvégzésére alkalmasnak látszott.

A bolsevik uralom első három esztendeje a szövetkezeti mozgalommal szemben a kísérletezések korának tekinthető, s az abban az időszakban tett intézkedéseket a szövetkezeteknek egyre nagyobb mértékű államosítása jellemzi. Ez a folyamat befejezést nyer az 1920 januárban kibocsátott dekrétumban, mely az eddig különálló hitelszövetkezeteket beolvasztja a fogyasztási szövetkezetekbe, és az egész szövetkezeti hálózatot állami vezetés alá helyezi. Ezek az intézkedések azonban nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket, amennyiben a gazdasági élet terén még a status quót sem tudták fenntartani, még kevésbé voltak képesek arra, hogy az egyre fenyegetőbbé váló gazdasági csőd bekövetkezését megakadályozzák. A termelés egyes ágakban a háborúelőttinek 5·2, sőt 2·8, illetőleg 1·7 %-ára csökkent.

Mint ismeretes, a fenyegető gazdasági összeomlás elkerülése céljából Lenin az 1921. év tavaszán döntő jelentőségű elhatározásai az úgynevezett «új gazdasági politikát» inaugurálta, amely a szabadkereskedelem végleges visszaállítása, illetőleg még egynéhány könnyítő rendelkezés által akarta a termelést fokozni. Az erre vonatkozó rendeletnek, amelynek meglehetősen homályos szövege Teleki közli, szövetkezeti szempontból leglényegesebb és általában véve kelleténél többre értékelt újítása abban van, hogy a fogyasztási szövetkezetek élén álló eddigi vezetőség mellé egy központi ellenőrző szervet állít, melynek tagjait a fogyasztási szövetkezet tagjainak közgyűlése választja. Ez a rendelet a szövetkezetek önállósága visszaállításának látszatát keltette fel aránylag széles körökben és ennek a meggyőződésnek hatása alatt pl. a Szö-

vetkezetek Nemzetközi Szövetsége is hajlandó volt az orosz (bolsevik) szövetkezetek kiküldötötteit tagjai közé felvenni.

Ettől a rendelettől kezdődnek azok a kapcsolatok is, amelyeket az orosz szövetkezeteknek a külföldi — különösen angol — gazdasági körökkel sikerült létesíteniök. A szövetkezeti szervezetnek az államhatalomtól való függetlenítése azonban — mint Teleki megállapítja — csak látszólagos volt. De nem is képzelhető, hogy más lett volna a helyzet, hiszen pl. az állam a fogyasztók rendelkezésére bocsátott élelmiszerek szállítását szerződésileg a szövetkezeti szervekre bízta, később pedig a külkereskedelmi tevékenység lebonyolításánál juttat nekik nagyobb szerepet. Az új gazdasági politika azonban azért, hogy az eddig elnémitott magánkereskedelem részére is biztosít bizonyos mozgási lehetőséget, a szövetkezetek teljesítő képességét erős próbára tette, amit azok nem a legfényesebben állottak ki, amit bizonyít pl. az is, hogy minden állami támogatás ellenére is az 1922/23. üzleti évben a lakosság élelmiszerszükségletének nem is egészen egyötödét elégítették ki.

A munkának ötödik része foglalkozik a felvetett problémának legfontosabb és talán a legnehezebben felderíthető kérdésével, amennyiben az orosz szövetkezeti mozgalomnak az 1924—1927. évig terjedő időszakban elért fejlődését, illetőleg az orosz szövetkezeteknek jelenlegi helyzetét kívánja ismertetni. Ennek a korszaknak egyik jelentékeny határvonát ismét egy kormányrendelet jelzi, az 1924. május 20-i dekrétum, mely a fogyasztási szövetkezetekbe való belépést, valamint az azokból való kilépést a lakosok szabad elhatározásától teszi függővé és a szövetkezeti önkormányzat terén is tesz bizonyos könnyítéseket. A szabadabb mozgás, amely bizonyára a hivatali nehézségek csökkentését is magával hozta, némi lendületet ad a szövetkezeti munkának, a szövetkezeteknek a gazdasági tevékenységben elfoglalt arányszáma ettől az időponttól kezdve ugrásszerű emelkedést mutat.

A munka utolsó része áttekintést ad a szövetkezetek jelenlegi szervezetéről, majd végső következtetésként azt állapítja meg, hogy igazi szövetkezeti mozgalomról jelenleg Oroszországban nem lehet beszélni. A tagok legnagyobb része csak formailag csatlakozik a szövetkezeti mozgalomhoz és valóságban csak álszövetkezeti mozgalomról van szó, mely semmiesetre sem vonható egyforma elbírálás alá a rochdale-i eszme szellemében működő szövetkezetekkel.

Gróf Teleki Istvánnak az oroszországi szövetkezetek forradalmi jellegű átalakulásáról, a létfenntartásukért a bolsevik államhatalommal és a gazdasági nehézségekkel vívott küzdelmeiről és azoknak

a harcoknak eredményeiről írott munkája komoly kísérlet arra, hogy az orosz dzsungelből kihámozza a szövetkezeti mozgalom igazi arcukat és az objektív kritika világánál mutassa be az elmúlt tíz esztendő törekvéseit és eredményeit.

Azok a nehézségek, amelyek Teleki törekvéseinek útjában állottak, igen nagyok voltak és már mindjárt a megbízható adatok összegyűjtésekor nagy erővel jelentkeztek. Azok a forrásmunkák, amelyekre a kutató támaszkodhatik, a legtöbb esetben zárva vannak az érdeklődő elől, mert hiszen tudnivaló, hogy a szovjetállam hatalmasságai szigorú kézzel őrködnek azon, hogy a közvélemény csakis a reájuk nézve kedvező mozzanatokról legyen képes tudomást szerezni. Teleki ezt a nehézséget úgy kívánta leküzdeni, hogy kutatása során a forrásoknak lehető legnagyobb körét igyekezett vizsgálat alá venni, és hogy ebben a tekintetben milyen alapos munkát végzett, arról a könyvéhez csatolt forrásjegyzék tanuskodik. Szerző nem hanyagolt el semmi olyan tudomására jutó adatot sem, amely csak félig-meddig is megbízhatónak látszik, és talán éppen ennek a nagy lelkiismeretességnek a következménye, hogy olyan adatokat is szerepeltet, amelyek talán elhagyhatók lettek volna. A források értékének kritikai elbírálása e munkánál roppant nehéz feladat, különösen ajánlatos azonban óvatossággal fogadni az egyes összefoglaló beszámolókat — tehát nem elsőrendű forrásmunkák — adatait. Egy erre vonatkozó példára egyébként a szerző maga is rámutat, midőn (298. oldal) megemlíti, hogy pl. az egyik forrás szerint a szövetkezeti kereskedelemnek az összkereskedelmi forgalomban való részesedése 1922/23-ban 12·7 %, 1926/27-ben már 44 %, míg egy másik forrás szerint 14·5 %, illetőleg 24·7 % volt. Az eltérés tehát sokszor igen lényeges és hasonló eltérések bizonyára még nagyobb számmal volnának kimutathatók.

Éppen erre a bizonytalan helyzetre való tekintettel indokolt lett volna, ha a szerző a forrásokból kevesebb statisztikai adatot vesz át és a fősúlyt a fejlődés irányának figyelemmel kísérésére veti. Bizonyára ő maga is tisztában volt azzal a veszéllyel, amely az adatok gazdagsága révén a munka áttekinthetőségét fenyegeti, és előnyösen látszik meg a munkán az, hogy szerzője állandóan törek-zik a vonalvezetés biztonságát és határozottságát megtartani és érzékel-tetni. Ennek ellenére egyes helyeken az az érzésünk, hogy ezt a törek-vését nem mindenütt koronázta teljes siker.

A közgazdasági kérdések iránt érdeklődő olvasó kétségkívül igen hálás lehet Telekinek azért a nagy munkáért, amelyet végzett és amely nemcsak az orosz szövetkezetek, hanem az egész jelenlegi

orosz gazdasági élet legkülönbözőbb ágazatait világítja meg nagy szorgalommal és kitartással összegyűjtött adatokkal. A szövetkezeti mozgalommal rokonszenvezők bizonyára örömmel fogják látni munkájából azt, hogy az állítólag egészen új világot teremtő bolsevik uralom milyen nagy jelentőséget tulajdonít a szövetkezeti eszmének, amely azonban eredeti erejéből és hatékonyságából olyan mértékben veszít, amilyen mértékben felette idegen áramlatok lesznek uralkodóvá.

Bernát Gyula.

SZENT IMRE TÖRTÉNELMI ALAKJA.

A M. T. Akadémia f. é. május hó 19-én tartott Szent Imre-ünnepélyén
elmondott elnöki megnyitó-beszéd.

Az az ihletes lelkesedés, mellyel a Szent Imre emlékének megünneplésére a magyar katolicizmus vezető köreiből kiindult mozgalom úgyszólván az egész nemzetet magával ragadta s a külföldi katolicizmus részvételét is biztosítani tudta, élénk visszhangot keltett Akadémiánkban is, mely készséggel vállalkozott rá, hogy mai ünnepi ülését a lilimos nemzeti szent emlékének szentelje.

Szerencsénk volt Akadémiánk méltó díszét, gróf Apponyi Albert tagtársunkat nyerni meg egy ez alkalommal a Szent István atyai intelmeit, Corpus Jurisunknak ezt az egészen különleges alkotórészét ismertető értekezés megtartására. Szent Imre alakja a képzőművészetben Gerevich Tibor tagtársunkban fog szakavatott méltatót találni. Én elnöki megnyitó-beszédem feladatát úgy fogom fel, hogy abban Szent Imre történelmi alakjának megrajzolását kell megkísérlelnem.

Amily kecsegtető, oly nehéz és kényes feladat, mert el kell ismernünk, hogy a pozitív történelmi tudás szempontjából a Szent Imre alakjával és szerepével szemben is nagyrészen az «ignoramus et ignorabimus» vallomására vagyunk kötelezve. Teljesen kritikánfölüli, föltétlenül megbízható történelmi kútforrásaink e korszak eseményeinek folyására nézve egyáltalán alig vannak; az egykorú és közel-egykorú krónikák és évkönyvek, a jobbára sokkal későbbi legendák egybehangzása — ott, ahol ilyen található — majdnem egyedüli támpontja történelmi tudásunknak.

Az a rajongás, mellyel a magyar katolicizmus a korán elhúnyt szent királyfi nemes és tiszta alakját fölkarolta, a régi legendákat tovább és tovább fejlesztette, egy még ma

is virágzó vallásos irodalmat, költészetet teremtett, mely szárnyalásában már nem is kötheti magát a történelmi valósághoz vagy valóságosságához, hanem, mint a mesebeli Csipkerózsza várát a csipkebokor, úgy körülözönlő hőstét, hogy az illatos virágok bájában alig látjuk a vár körvonalait, a költészet rajongásában alig ismerjük fel a történelmi alakot.

Meg akarom kísérteni mindenekelőtt az annyira-mennyire megbízható történelmi adatok alapján a Szent Imre életfolyásának és korának képét adni.

Géza, az erőskezű fejedelem, akinek volt bátorsága a kereszténységnek utat nyitni Magyarországra, keresztül tudta vinni azt is, hogy 997-ben bekövetkezett halálakor utódja a vezérségben akkor csak huszonnégy éves fia, Vajk legyen, ki a keresztségben István nevet kapott s ki három — néhányak megállapítása szerint négy — évvel később a II. Sylvester pápától adományozott koronával első magyar királlyá koronáztatott.

Az uralom öröklését az Árpád-házban törvény sohasem szabályozta; a törzsszerkezetből átvett hagyomány szerint az a család legidősebb tagját illette meg, tehát Géza után — minthogy Mihály, a Géza öccse, akkor már valószínűleg nem élt — Vazult, a Mihály legidősebb fiát, ki korosabb volt Vajk-Istvánnál. Hogy Géza mégis fiát tette utódjává, arra nemcsak az atyai szeretet indította, hanem az a politikai megfontolás is, hogy csak így biztosíthatta a kereszténység meggyökerezését az országban, mert Vazul pogány volt, sőt fiai közül a később trónra jutott Endre és Béla csak a számkivetésben vették fel a keresztséget, a harmadik, Levente pedig valószínűleg életfogytig pogány maradt.

István nagy buzgalommal folytatta atyja művét, a kereszténység, vagyis a katolicizmus, nem a keleti egyház meghonosítását; a Kupa-Koppány és Gyula leveretése után a Dunántúl is, Erdély is a keresztény királynak hódolt. Munkájában erős támasza volt neje, Gizella bajor hercegnő, testvére Henrik bajor fejedelemnek, ki 1002-ben II. Henrik néven német császárrá lett és jó sógori viszonyban élt Istvánnal.

Istvánnak és Gizellának már házasságuk első éveitől

kezdve több gyermekök született, a fiúk azonban már kis korukban elhaltak ; csak az 1007-ben Esztergomban született Imrét, kinek keresztapja II. Henrik volt, sikerült fölnevelniök s képességeinek fejlődése őket kétségkívül már kezdetről fogva nagy reményekre jogosította.

Az kétséget nem szenved, hogy a korai érettség jeleit adó fiatal királyfi legkiválóbb tulajdonai közé tartozott a buzgó vallásosság ; főkép ebben erősítette meg nagyszellemű nevelője, Gellért, a velencei Sagredo-nemzetségbeli bencés szerzetes, ki nyolcéves korától kezdve 16. életéveig maradt mellette, mikor aztán a bakonybéli kolostorba vonult.

Azt nem tudjuk meghatározni, hogy mikor kezdtek Imre herceg nevelésében érvényesülni atyjának ismeretes intelmei ; hogy érvényesültek, az kétségtelen. Az intelmekre nézve egyes kutatók abban a véleményben voltak, hogy azok jobbra a frank capitulárék nyomdokain haladnak, akkoriban általános érvényű királynevelési elveket tartalmaznak, melyekről az Imre egyéni sajátosságaira kevés következtetés vonható, s hogy szerkesztőjük minden valószínűség szerint Gellért volt.

Ezek az állítások nem egészen helytállóak. Nézetem szerint a legenda helyesebb nyomon jár, mikor Gellért befolyását Imrének a világtól elforduló, majdnem remetei vagy zarándoki, sőt vértanui szerepre való nevelésében keresi, míg az atyai intelmek e befolyással szemben, bár megerősítve Imrét vallásos buzgalmában, őt mégis a királyi hivatás szélesebb körére igyekeznek előkészíteni.

Imre neveltetésének e második szakában, a Gellért visszavonulása utáni időben látjuk őt, bár gyakran talán kelletnél, a világi foglalkozások és gyakorlatokban is szorgoskodni, fegyvert fogni, vadászatokban résztvenni, sőt látjuk, hogy amint fölserdül, atyja nem csupán szent helyeket látogat már vele, hanem komoly kormányzati, sőt hadi feladatokat is tűz elé. A legenda beszéli el, hogy Imrének része volt Csanád vezér hadivállalkozásában Ajton marosvidéki pogány lázadása ellen, sőt Ajton leveretésében és megöletésében is ; hogy később atyja megbízásából Marosvárott, majd meg Kolozsvárott telepedett le s ott kormányozta az alája ren-

delt tartományt, szervezte az ellenséges besenyők elleni támadást, mely megelőzve az övéket, Gyulafehérvárnál teljes győzelemmel végződött.

István immár törekvéseinek támaszát látván fölserdült fiában, két szorosán összefüggő tervének szentelte főképe gondjait; az egyik az volt, hogy az ellenséges II. Konrád német császár (1024) várható támadása ellenében erős szövetségest keressen; a másik az, hogy Imrét megházasítván, benne és születendő ivadékaiban oly trónutódokat biztosítson magának, kiktől apostoli munkájának sikerét féltenie nem kell.

Ez okból Imrét nagy és fényes kísérettel állítólag már 1026-ban, tehát 19 éves korában Lengyelországba küldte Gnesenbe, ahol akkor II. Mieszko király uralkodott, kinek szintén a német császár ellen kellett készülődnie. A lengyel király fényesen fogadta Imrét, ki hosszasban mulatott nála, résztvett egyes szent helyek látogatásában s vadászatokban is, és ottiléte alatt a két király között — kiket anyai réven rokonság is kötött össze — kétszeres megegyezés jött létre; az egyik a német császár elleni szövetségre vonatkozott, a másik — ennek megerősítéseül — Imre herceg és Mieszko királynak a legendában Jadvigának nevezett hajadon leánya között kötendő házasságra.

Mindkettő létrejött, a lengyel király ellátogatott Esztergomba, a házasságot megkötötték, a német császár várt támadása azonban — a legenda szerint — mennyei beavatkozástól okozott tévedés következtében elmaradt.

István így terveit minden irányban diadalmaskodni látván, elszánta magát az utolsó lépésre is: már életében királlyá akarta koronáztatni fiát, Imrét; a koronázás napja állítólag már ki is volt tűzve, midőn Imre, egy a Vértes-hegységben rendezett nagy vadászatnak, mint mondják, már huszadik napján egy váratlanul felbukkant iszonyú erejű vadkan agyarától átdöfve meghalt, 1031. szeptember 2-án, még csak 24 éves korában. Halála e nemét az egykorú hildesheimi évkönyvek beszélik el, s legkomolyabb történetíróink nem látnak rá okot, hogy azt tényül el ne fogadják.

Országszerte nagy volt a gyász a közszeretben álló,

nagy reményekre jogosító királyfi váratlan, végzetes halála fölött; de legjobban lesújtotta az Istvánt, ki, bár még csak 56 éves volt, fáradoalmas és küzdelmes élete után törődöttnek és betegnek érezte s most legkedvesebb vágyaitól és reményeitől megfosztottnak látta magát. A korona sorsának bizonytalanságát még fokozta az, hogy egy, a király élete ellen irányzott, meghiusult gyilkos merénylet tettesének valamása összeesküvést fedezett föl, melynek szálai Vazulhoz és híveihez vezettek. A természete szerint szelíd lelkű István nem tudta megakadályozni, hogy emberei az összeesküvőkön véres bosszút vegyenek, de arról maga gondoskodott, hogy a három fiatal herceg, Endre, Béla és Levente, a jövő reményei, kiket személyes bűn nem látszott terhelni, idejében elmeneküljenek az országból.

Már most Istvánnak trónutódról kellett gondoskodnia, s nejjének, a tetterős Gizellának mindinkább növekvő befolyása mellett meg is találta azt unokaöccsében, Orseolo Péterben, ki István nővérenek s egy Velencéből elúzótt dogénak volt fia, a magyar udvarnál nevelkedett derék katonává s kit István előbb seregei fővezérévé tett meg, majd trónutódjának nyilvánított.

Azonban Péter — az idegen — nem tudta megnyerni a magyarokat. Istvánnak 1038-ban bekövetkezett halála után kevéssel már nemzeti ellenpárt támadt, amely Aba Sámuelet emelte pajzsra, ki nem volt ugyan maga az Árpád-ház tagja, de sógora volt Istvánnak és nádorispán. Most Péter II. Henrik német császár karjaiba vetette magát, ki Péter útján hűbéri jogát akarta Magyarországra kiterjeszteni; majdnem kilenc évig tartott a trón birtoklása körüli villongás, miközben Aba életét vesztette, Péter pedig végre is megvakítva börtönbe került s a nemzet visszahívta a száműzött Árpád-házi hercegeket, Endrét és Bélát s az idősb Endrét királlyá koronázta. A nemzeti ellenhatás, melyet a Péter uralma felidézett, elvegyült a pogányságot visszaállítani akaró Vatta-féle lázadással; bár Endre épp úgy, mint Béla, már a külföldön fölvette a keresztséget, a lázadást idejében megfékezni nem tudta s így történt, hogy annak a még István idejében a marosvári — utóbb csanádinak nevezett — püs-

pökség birtokába helyezett Gellért is egy pásztorútja alkalmával vértanu-áldozatává lett. A magyar katholicizmus mindazonáltal kiállotta az Imre korai halála által ránehezedett válságot s az István elhúnyta utáni harcokból is győzedelmesen emelkedett föl, minek emlékeül Szent László dicső uralma alatt alig egy félszázaddal később István, Imre és Gellért egyszerre emeltettek a szentek sorába.

Mielőtt e szentté-avatás jellegzetes mozzanataival foglalkoznám, meg kell vizsgálnunk azokat az ellentéteket, melyek a Szent Imre életét illetőleg az elterjedt legenda s a megállapítható tények között fölmerülnek. Ezek az ellentétek az Imre herceg aszketizmusára és szüzességi fogadalmára vonatkoznak.

A legenda szereti úgy tüntetni fel Imrét, mint aki szintén egyike volt a középkor ama nagyszámú vallásos rajongóinak, kik a világtól elfordulva egészen túlvilági üdvök követelményeinek rendelték alá földi életüket. Szent Benedektől kezdve, ki a Kr. u. hatodik században élt, egészen Assisii Szt. Ferencig a XIII. század elején, sőt tovább a flagellánsokig, az egész középkoron keresztül megszámlálhatatlan példáit találjuk a társadalom minden osztályában az élet ilyen megvetőinek, akik az élet e megvetésében, mely gyakran összefért Isten teremtményeinek odaadó szeretetével, találták meg a saját becsüket, s ami legjellegzetesebb: míg az ókor végén a stoicizmus valóságos kultuszt űzött az öngyilkosságból, a középkorban nincs rá ismert példa, hogy azok, akik az élet gyönyöreit megvetni tudták, az életet magát, melyet Istentől kaptak, maguktól elvetni tudták volna.

Abban a korban, amelyben az óvilág összeomlott s egy alakuló új világ fájdalmas vajudása vette kezdetét, amelyben uralmak pusztultak el, népek jöttek és mentek, istenek költöztek el s adtak új hitnek helyet, szinte minden ingadozott és bomlásnak indult s a zaklatott emberiségre a szenvedések és csapások egész özöne zúdult.

Az ilyen korok szülik meg rendesen az emberi vágyaknak azt a legrejtelmesebb fajtát, melyet a «fuga saeculi», a kor, a világ elől való menekülés nevével jelöltek meg; azt

a vágyat : elszakítani minden köteléket, mely az emberekhez s az élet javaihoz fűz, elköltözni a vadonnat természet ölébe s kiölni szívünkéből minden fogékonyságot a földi élet kínálkozó örömei iránt. Ez a «fuga saeculi» sok esetben egyértelmű volt a «crucis amor»-ral. Szenvedni önkezünk által kimondhatatlan kínokat, kiengesztelni akarni szenvedéseinkkel a haragvó istenséget még ellenségeink bűneiért is, az élet nagy számadókönyvébe nyereség gyanánt nem az élvezett örömeket, hanem csak a lemondás diadalait jegyezni föl, megvetni mindent, ami a földhöz köt, ami az élet melegét érzeti : ez volt az a legmagasabb erkölcsi cél, mely sok középkori keresztény ember előtt lebegett, amelyet ama kor nagy hitteljesztői és azok követői életökkel megvalósítottak, amit a tömeg megcsodált, a költészet és művészet majdnem egyedül tartott megörökítésre és dicsőítésre méltónak. Ez a rajongó önmegtágadás a középkor némely századában oly uralkodóvá lett a lelkek fölött, hogy időnkint fejedelmi sarjak, mint a frank Karlmann és a longobard Rachis, eldobták bíborukat, szőrcsuhát öltöttek s a legmegalázóbb szolgálai munka teljesítésében keresték lelkök enyhülését.

És kétségkívül találtak is benne enyhülést ; a rajongás őszintesége nélkül a példa nem talált volna követőkre. Tagadásba vonhatjuk-e, hogy az aszketizmus szigorú életelvének követése sokaknak oly megnyugvást és boldogságot szerzett, aminőt a lázas munka és élvhajhászat korában minél kevesebben tudnak igazán megtalálni? Tisztán érzelmi szempontból tekintve, van kétségtelenül valami utólérhetetlen magasztosság az őszinte lemondás igénytelenségében, mely fölötte áll a világ minden dölyfének és hivalkodó dicsőségének.

Nem csodálhatjuk s nem is vehetjük tehát rossz néven, ha a néphit s a bizonyára abból sarjadzott legenda Szent Imrét is megkülönböztetés nélkül azok közé sorolta, akik földi életüket egészen feláldozták hitök legszigorúbb parancsainak.

Csakhogy ez a felfogás beléütközik oly tényekbe, melyeket a legenda sem von tagadásba. Már nagyérdemű elhúnyt tagtársunk, Karácsonyi János, ki a szigorú egyházi felfogást

a történetírói lelkiismeretességgel mindig össze tudta egyeztetni, arra figyelmeztetett, hogy téves Szent Imrének olyan feltüntetése, mintha ő csak elmélkedő, ájtatoskodó remete lett volna, mert ő «éppen nem készült visszahúzódó, az ország gondjainak terhét kerülő ifjúnak, hanem olyannak, aki részt akar venni és részt is vett hazánk sorsának intézésében». Tehát tévednek azok a költői dicsőítői Imre hercegnek, akik azt írják róla, hogy bíbor helyett koldusruhát öltött, hogy a rá váró királyi koronára semmit sem adott, hogy betegágyán vágyott a halál után, mert más, nem földi korona után áhítozott. Az lehetséges, hogy Imrét talán saját hajlama is, még inkább a Gellért nevelői befolyása jobban vonzotta az elmélyedő magányba s a lelki tisztulás gyakorlatára, mintsem a világi foglalkozás felé; de annál becsülendőbb kötelességérzete, mely vele fölismertette, hogy atyjának engedelmességgel tartozik, s hogy születéséből eredő, isteni küldetésnek tekintendő hivatását egy fényes korona viselésére, egy nemzet boldogítására s a kereszténység meghonosítására és felvirágoztatására, nem szabad magukban bármily tiszta és nemes vallásos hajlamok követhetéseért magától elutasítania.

A legenda Szent Imréje már királyi hivatásának kötelességei szempontjából összeütközésbe juthatott atyjával; a történelmi Szent Imre hitem szerint nem jött összeütközésbe az «atyi intelmek»-kel. Lehet, hogy Jeruzsálembé akart zarándokolni, de lebeszélte magát arról; lehet, hogy eldelét szétoasztotta a szegényeknek, azért bizonyára nem maradt éhen. A legenda megható részletességgel beszéli el, miként leste meg atya az Imre éjjeli lelki gyakorlatait, miképpen távolította el önsanyargatásának eszközeit, miket fia újakkal pótolta; e miatt meg hasonlítás nem volt közöttük. Hiszen Szent Istvánról magáról mondják, hogy egész éjszakákat töltött el imával s azért nappalai elegendő tanubizonyosságait adták királyi erélyének, és Imre herceg élete végnapjait nem tölthette volna fárasztó vadászatok közt, ha önsanyargatásáva sikerült volna testi erejét elsorvasztania.

Van azonban egy más pontja az István és Imre közötti viszonynak, amelyen, ha a legendának hitelt adunk, lehetetlen

az atya és fiú közti éles ellentétet föl nem ismerni : az a szüzességi fogadalom kérdése.

A legenda szerint Imre herceg, ki már zsenge gyermekkorában mondogatta, hogy nősülni nem fog, 12 éves korában a veszprémi Szent György-kápolnában végzett buzgó ajtatossága alkalmával isteni megnyilatkozásért könyörgött arra nézve, mi lenne az, amit teremő atyjának legkedvesebb áldozat gyanánt ajánlhatna fel. S ekkor túlvilági fényben megszólalt az Úr és az imádkozónak testi, lelki szüzességét kívánta áldozatként ; Imre nyomban megtette a fogadalmat. Hű szolgáját, ki vele volt s ki látta a fényt, sőt hallotta az isteni szózatot is, hallgatásra kötelezte.

Mikor atyja határozott és sürgető kívánsága Imrét, úgy látszik ellenkezése dacára, belévitte a lengyel házasságba, ő eltökélte, hogy fogadalmát házaseletében is meg fogja tartani s erre ráveszi nejét, ami úgy látszik, sikerült is ; atyja előtt azonban ezt gondosan eltitkolta, bár a közeli rokonságban volt egy hasonló eset, mely Imrének az eszmét megadhatta : nagybátyja és keresztatyja, II. Henrik német császár élt fogadalomszerűen szüzi házasságban hitvesével, Kuningundával, amit azonban Henrik nehézköros állapotával magyaráznak.

A szüzességi fogadalomról — ugyancsak a legenda szerint — István csak Imre halála után, özvegye által, — ki állítólag egy hét múlva követte férjét a sírba — értesült, s kétséget nem szenvedhet, hogy ez mélyen elkeserítette őt. Mert hiszen ő, ki ugyan atyai intelmeiben maga is szeméremre intette fiát s arra, hogy a kék fertőjét kerülje, amikor — igaz, hogy politikai okokból — Imrét össze akarta házasítani a lengyel uralkodóházzal, nem látszatházasságra gondolt, hanem olyanra, amely nemzetségi ágának biztosítja a trónöröklést és ezáltal a keresztény hittedjesztés ügyének is biztos védelmet nyújt. Nekünk, kik egyenlő kegyeletes tisztelettel szeretünk nemzeti szentjeink, az atya és fiú emléke felé fordulni, fájdalmas a gondolat, hogy ebben a kérdésben az atyának apostoli buzgalomból is folyt jogosult kívánsága kiegyenlíthetetlen ellentétbe jutott a fiú lelki szabadságának mély vallásos érzelemből fakadó elhatározásával.

És itt ismét néhai Karácsonyi János tagtársunkra kell hivatkoznom, ki ritka gyöngédséggel fogott e kérdéshez és megkísérelte annak oly megfejtését, mely az ellentétet úgyszólván tárgytalanná teszi. Ő megállapíthatni vélte, hogy II. Mieszko lengyel királynak az a történelmileg névtelen leánya, ki Imre herceg neje lett, nem születhetett előbb, mint 1015-ben, s hogy az ő és Imre egybekelése nem mehetett végbe előbb, mint 1028-ban vagy 1029 elején; e szerint a lengyel királyleány nem lehetett 13 vagy 14 évesnél idősebb, mikor férjhez ment, s mire tizenhatodik évét elérte, Imre már meghalt. A Gondviselés — úgymond Karácsonyi — «rásegítette Imrét, hogy szüzességi fogadalmát szüleinek, hozzátartozóinak szemrehányása nélkül megőrizhette; mert mire neje fölserdült és így tőle gyermekeket remélhettek volna, akkor Szent Imre lelke már a mennyei karok közé repült. A magyar katolikus egyháznak viharok között kellett megerősödnie, vértanuk szenvedései között kellett a lelkeket az üdvösségre vezérelnie. Ezek pedig csak Szent Imre halála után következhetnek be.»

Azt hiszem, minden fenntartás nélkül magunkévá tehetjük a Karácsonyi János vélekedését. Annál inkább, mert politikai megítélés szerint a dolog úgy áll, hogy egy csecsemő s még hozzá árva trónörökös létezése az Imre halála utáni helyzetet alig változtatta volna meg. A trónért való viaskodás azért csak épp úgy dúlt volna, mint dúlt még az ellenkirályok eltávolítása után is, mikor az Árpád-házi hercegek egymást taszították le a trónról s csak a Szent László hatalmas alakjának sikerült évtizedekkel később az öröklő monarchiát végre megszilárdítani.

A szüzességi fogadalom megtörténte vagy meg nem történte ilyenképpen nagyobb történelmi jelentőséggel nem bír. Magyarország és Imre herceg sorsa nem a veszprémi kápolnában tett fogadalom, hanem az Imre végzetszerű korai halála által dőlt el. Véges emberi ésszel nem lehet utólag beavatkoznunk a Gondviselés útjaiba. Aki isteni beavatkozást akar látni a Szent Imre fogadalmában vagy az ő korai halálában, az magyarázhatja ezt úgy, hogy a Gondviselés nem akarta Magyarországot megfosztani oly jeles királyoktól,

mint Szent László, Könyves Kálmán, II. Géza, III. és IV. Béla, akik mind az Istvántól mellőzött árpádházi ágnek az Imre magtalan halála következtében trónra jutott sarjai voltak.

Hátramarad még a szentté-avatás ténye, mely a Szent Imre alakjának történelmi megítélése szempontjából is fontos tényező.

A katolikus hitlejlesztés magyar földön bizonyos igénybe vette a népi képzeletre való hatás eszközeit is; ezek között pedig nagy szerepet visz a csodahit. A táltosok jóslatain csüngő magyar nép körében, amint kereszténnyé lett, korán fejlődhetett ki a csodahit is és ez a hit különös szeretettel környezte Imre hercegnek élete s halála által amúgy is misztikus alakját. Környezete már gyermekkorában túlvilági fényt látott koronkint körülötte felragyogni, a legenda följegyezte a hét csók történetét, mellyel a szerzetesek legérdemesebbjét, Mórt mintegy kijelölte a püspökségre; láttuk a szüzességi fogadalom megtörténte körüli érzékelhető mennyei megnyilatkozást.

A csodák egész sora azonban csak a fiatal herceg halálával vette kezdetét; a ravatalon dicsfény környezte a halott fejét, angyal szállott le és hét csókkal illette a halottat. A székesfehérvári sír azután valóságos zarándokhellyé vált, melyhez a csodaszerű meggyógyulások egész sorának híre fűződött. Leghíresebbé lett a Konrád német gróf esete VII. Gergely pápa idejében, mely közvetlen okul is szolgálhatott a szentté-avatásra. Ez a Konrád bünterhétől szabadulást keresvén, a pápa őt vasba öltöztette s Krisztus öt sebének emlékére őt nehéz láncsal övezte, pecsétes levelet is adott neki, meghagyván, hogy keresse föl a csodaerejű szent helyeket; ott, ahol bünbocsánatot fog találni, ott a láncok s a páncél le fognak hullani róla s a pecsétes levél írása elenyészik. A bünbánó megjárta a szent sírt Jeruzsálemben — eredménytelenül, vándorlásaiban eljutott Székesfehérvárra is az István király sírjához s ott kapta azt a sugalmazást, hogy rajta csak a fiú, Imre herceg segíthet. Az ifjú levante sírján csakugyan lehulltak a láncok, leoldódott a páncél, elenyészett az írás és a bünbánó boldog megnyugvással tért hazájába, hírét vivén a lilimos herceg sírja csodatevő hatásának.

Állítólag ez eset hatása alatt kérte I. László király, a későbbi szent, az előbb Hildebrandnak nevezett VII. Gergely pápától István és Imre szentté-avatását. A pápai hatalom nagy bajnokának ezer oka volt a kérést teljesíteni. Épp akkor — 1083-ban — érte el tetőpontját viszálya IV. Henrik német császárral; a daliás, hírneves, hatalmas magyar király barátsága és támogatása ránézve nem volt értéktelen. De a magyar nemzet is megérdemelte, hogy az egyház feje egy tényével szorosabban magához csatolja. Még egy század se telt el azóta, hogy Magyarországon a hittérítés munkáját megkezdte s ez a nemzet íme már erős bástyájává, egyik zászlóvivőjévé lett a kereszténységnek; nem volt-e méltó arra, hogy a mennyekben saját vérebéli pártfogói legyenek?

A szentté-avatás akkor még nem volt a későbbi szigorú és körülményes formákhoz kötve; az egyház gyakran csak mintegy szentesítette a kialakult katolikus közvéleményt. István királyt mégis Gergely pápa, úgy látszik, saját határozatával avatta szentté; ellenben Imrere és a szentté-avatásra valóban méltóvá lett vértanu-püspökre, Gelléltre nézve László felhatalmazást kapott, hogy nemzeti zsinat által hozasson határozatot. Így is történt s 1083. augusztus 15-én, István király halálának évfordulóján Székesfehérvárott nagy nemzeti zsinat tartatott, háromnapos böjttel; ez alkalommal a pápai levelek felolvasása után megtörtént a megdicsőültek holttesteinek úgynevezett «fölemelése», s az életök és halálukhoz fűződő csodajelek megállapítása után mindhárman szenteknek nyilvánítottak. Elmondhatjuk tehát, hogy Imre herceg és Gellért püspök bizonyos autonóm úton lettek szentekké, őket a magyar katolikus közvélemény ruházta fel a szentek dicsfényével, ők tehát legnemzetibb szentjeink, ami annál sajtászerűbb, mert Gellért tudavalevőleg olasz volt; azonban méltó és igazságos, hogy sírontúli jutalmát éppen attól a nemzettől kapta meg, amelynek életét feláldozta.

Ez a szentté-avatás és létrejöttének módja helyezi kellő világításba az Imre herceg korán félbeszakadt földi szereplésének jelentőségét is. Egy országban, mely csak kevéssel előbb küzdte le a pogányság visszaállításának utolsó kísér-

leteit, egy uralkodóházban, mely még két nemzedékkal előbb pogány volt, az a tény, hogy mindjárt első királya fával együtt a szentek gloriolájára vált érdemessé, úgy elkötelezte azt az uralkodóházat és azt az országot a kereszténységnek, oly ünnepélyes vallomástétel volt a kereszténység mellett, hogy ott többé az új hit megingatására gondolni sem lehetett. És különösen Imre herceg, bármily rövid volt élete, bármennyire nem állott arányban az, amit életében tett, azzal, amit tőle várni lehetett, rajongó vallásos buzgalmával milliókra kellett hogy példaadólag hasson; és pedig minél magasabban állott, minél fényesebb helyzetbe juttatta őt a sors, minél nagyobb volt hivatása, annál nagyobbá vált élete példájának hatása. Rajongó korra csak rajongással lehetett hatni. A misztikus fényt, mellyel tiszta alakja kortársai előtt tündökölt, elképzelve, ha látjuk azt a ragyogást, mellyel még most, kilenc évszázad sűrű ködén keresztül világítja be emléke a magyar nemzet képzeletét.

BERZEVICZY ALBERT.

A N. KIR. ORSZ. LEVELTÁR
KÖNYVTÁRA.

IFJ. GRÓF ANDRÁSSY GYULA EMLÉKEZETE.

Ifjabb gróf Andrassy Gyula jelentőségét a magyar nemzet életében talán legtalálóbban azzal lehet jellemezni, hogy ő a nemzeti politikának egy olyan módszerét képviselte, mégpedig jóformán egyedül, amelyet tettekbe átültetni nem adatott neki alkalom, mely azonban mégis fáklyaként kell hogy a jövőbe világítson, ha már nem tudtuk azt a multban kellőképpen érvényre juttatni. Ez a módszer a történelembölcsészeti módszer. Andrassy korán ismerte fel a magyar nemzet sorsának azt az alapvető tényét, hogy számára maga a fennállás is probléma, hogy tehát a lét biztosítása a magyar politikának első feladványa, mely mögött a miként-lét kérdései háttérbe szorulnak. Ez a felismerés uralkodik egész politikai és publicisztikai tevékenységén; ez sugallta az 1867. évi kiegyezésről írt könyvét, mely megnyitotta neki az Akadémia kapuit; ez indította őt a magyar alkotmányos szabadság fenntartásának okairól szóló nagyszabású, sajnos, befejezetlen tudományos munkájának megírására; ez a gondolat sugallta állásfoglalását minden konkrét kérdésben, úgy az aktív politika, mint a politikai irodalom terén. Örökbecsű dolgozatokkal gazdagította ezt az irodalmat, de elsősorban mégis politikus maradt. Tudományos kutatásai nem voltak neki öncél, hanem politikáját szolgálták, de nem a tudomány ama perverziónak értelmében, mellyel, sajnos, oly gyakran találkozunk jogi fejtegetésekben, statisztikai adatok összeállításában, történetírásban: hogy előre megállapított politikai tételekhez szolgáltatassanak tudományos vagy annak látszó megalapozást, hanem úgy, hogy az elfogulatlanul keresztülvitt tudományos kutatás eredményeiből vezesse le

a politikai állásfoglalást ; de ezt sem doktrinér módon, azaz apriorisztikus elméletek bálványozásával, hanem tényeknek és azok jelentőségének felismerésével.

A politikai problémáknak ez a realiztikus felfogása azonban távolról sem jelentett sem cinizmust, sem hétköznapi gyakorlatiasságot ; össze tudott forrni az örök erkölcsi értékek, az etikai ideálok kultuszával, melyet senki sem tartott szentebbül, mint Andrássy. Nem beszélek arról, hogy saját személyét illetőleg a politikai etika legszigorúbb törvényeit vitte át az életbe, a habozásnak még lehetősége nélkül is ; azt a tulajdonságát akarom itt kiemelni, hogy hitt az erkölcsi tényezők hatályosságában és megóvandóknak tartotta azokat a nemzetek cselekvésében is. Hitt a jogban, a törvényességben, a szerződés-hűségben, az emberi haladás nemes ideáljában. Talán a nemzetközi politika terén túlzott-skepticizmussal nézte azokat a törekvéseket, amelyek az állandó béke biztosítását nemzetközi bírói intézmények létesítésében keresték ; nem mintha a béke áldásai iránt közömbös lett volna : ezt már lelkének jósága zárta ki éppúgy, mint egészséges realiztikus felfogása ; láttuk is, hogy a világháborúnak egy aránylag még nem nagyon előrehaladott stádiumában ő volt az összes európai államférfiak között az első, aki nyíltan és nyilvánosan, a magyar képviselőházban, a béke helyreállításának kezdeményezését sürgette. De nem bízott a nemzetek abbéli őszinte készségében, hogy komoly összeütközéseket bírói döntés alá bocsássanak és esetleg ellenük szóló ítéleteket feltétlenül elfogadjanak. Életének utolsó éveiben azonban, a világháború borzalmainak hatása alatt, módosult ebbeli felfogása. A magyar ifjúsághoz 1920. április 14-én a Széchenyi-Szövetség gyűlésén intézett, a jövő külpolitikájáról szóló előadása során kifejezetten elismeri, hogy «az a rendszer, amelyben komolyabb nemzetközi viszályok esetén az utolsó szó az erőszaké volt s azokat csak háború dönthette el, a világháború iszonyai között erkölcsileg letörött», — s aztán így folytatta : «megengedhető-e, hogy az emberiség összes értékei, a tudomány fejlődésének arányában növekedő veszélyeknek legyenek kitéve? Az emberiség elvesztenié bizalmát önmagában, összes reményeit a jövőben, ha ezt a tény

küzdelem nélkül elfogadná. A nemzetközi anarchiából az igazi jogrend kifejlesztésére irányuló törekvés ezért elementáris erővel fog előtérbe jutni. A legjobbak mindenütt azon lesznek, hogy a háborút megnehezítsék, hogy a nemzetközi jog igazán joggá váljék, olyan joggá, melyet a jog eszközeivel lehet megvédeni, fenntartani és módosítani.»

Andrássy tehát ezt a törekvést nem nézi többé utópiának, hanem olyannak, mely «elementáris erővel fog előtérbe jutni». Vagyis réalpolitikai valóságnak, mely — igaz — teljes érvényesüléseig még sok akadállyal fog küzdeni, aminek folytán nem lehet úgy cselekedni, mintha már megvolna. A nemzetek szövetségében, amint az ma létesült, nem bízott; nem tekintette azt a nemzetközi jogrend biztosítására alkalmas eszköznek. És annyiban feltétlenül igaza volt, hogy ez az intézmény meg van terhelve születésének eredendő bűnével: együtt született a hirhedt békeszerződésekkel, és a benne uralkodó tényezőknek főgondja nem «a békének», hanem «ennek a békének» a fenntartása. Ők ezt a két gondolatot egyenlőnek veszik, holott azok ellentétesek. E fogalomzavar kiküszöbölésétől függ az intézmény jövője, amit Andrássy sem látott kizártnak, mert, ugyanabban az előadásban, Magyarországnak a nemzetközi béketörekvésekbe való beilleszkedéséről szólván, ezeket mondja: «Ha sikerül úgy megszervezni az emberi társadalmat, hogy ezentúl lehető legyen a nyomasztó igazságtalanságokat békésen a nemzetek ligájának közbenjárásával megszüntetni, akkor biztosra vehetjük, hogy mindazt, amire szükségünk van, elérjük, a nélkül, hogy újra fegyverhez kellene nyúlnunk.» Ezt mondta 1920-ban; igaz, hogy az akkor előlegezett feltételes bizalom a nemzetek szövetségének tízévi működése folytán nem öregbedett.

*

Hogy Andrássy fölényes jellem- és észbeli tulajdonságainak dacára nem tudott gyakorlatilag érvényesülni, — (mert sem a koalíciós kormányban viselt belügyminisztersége, sem a monarchia likvidálásával összeeső néhány napi külügyminisztersége nem bírta az érvényesülésnek, azaz: saját politikai ideáljai megvalósításának jellegével) — annak okai

nagyrészt a külső körülményekben kereshetők, melyek politikai működését kísérték. Mikor a vezérszerepre képesítő kort és politikai pozíciót elérte, akkor már az a párt, amelyhez közjogi hite szerint tartoznia kellett, a szabadelvű párt, kiélte magát — ami egy hosszú időn át élvezett tényleges hatalmi monopólium kimaradhatlan következménye — és főleg csak azért maradt a felszínen, mert ő képviselte egyedül a nemzeti politika azon alakját, amellyel az uralkodó meg tudott barátkozni; ez pedig Magyarországon, ahol a hatalmi egyensúly király és nemzeti képviselő között még erősen az előbbi javára billent, sorsdöntő jelentőséggel bírt. Ezen nincs mit megütközni; Angliában is jóformán csak a tizenkilencedik század második negyedében jutott a parlamentarizmus odáig, hogy a népképviselő határozott túlsúlyáról lehessen beszélni; a dualisztikus monarchiában pedig éppen azok kifogásolhatták logikailag legkevésbé az uralkodói hatalom reális érvényesülését, akik a két állam kapcsolatát kizárólag az uralkodó személyére akarták szorítani. Nem akarom ezzel azt mondani, hogy ama pártnak nem voltak még akkor is a nemzetben erős gyökerei; de azok inkább egy negatív politikai követelmény talajából, semmint pozitív elgondolásból nőttek ki, abból t. i., hogy a kiegyezési aerának tagadhatatlanul fényes eredményeit a belső fejlődés terén nem szabad veszélyeztetni az uralkodóval támadható összeütközések által. Én nem vonok le semmit e gondolat mögött rejlő őszinte és sokszor önmegtagadással járó hazafiság elismeréséből. De kettőt állítok: először, hogy bizonyos természetes vágyak, aminők a nemzetek lélektanának forrásából szükségkép fakadnak, abban az időben már lehetetlenné tették az ilyen lemondó politikának normális alkotmányos eszközökkel való folytatását; másodsor pedig, hogy az nem szolgálhatott alkalmas keretül azon államférfiúi típus érvényesülésére, amilyen az Andrássy Gyuláé volt. Ez a típus nem mestere a napról-napra való leleményességnek és e leleményesség apró fogásainak; ez a típus csak egy összefoglaló koncepció alapján és a felismert valódi szükségletek után eligazodva, a tények objektív követelményei által parancsolt eszközökkel tud dolgozni, és nem bír eligazodni sem a köz-

véleménynek múltó áramlatain, sem az uralkodónak bármily tiszteletreméltó, de az idők követelményeivel ellentétben álló előítéletein. Amit respektál, amivel számolni tud, az a nemzeti lélek mélyéből, egy valódi anyagi vagy erkölcsi szükség érzéséből fakadó, állandóságot mutató közakarat és az uralkodónak olyan elhatározása, amely a reárott hivatás követelményeiből folyik; jellemző képességeinek egyike, hogy ezeket a maradandó élettényezőket ki tudja hámozni ama múlt jelenségek sokaságából, éppen úgy, mint a történetíró az események sokaságának kuszátságában fel tudja ismerni és ki tudja deríteni a valódi mozgató erőket. Andrássy államférfiúi egyénisége nem hiába gyökerezett egész politikai gondolkozásával a történelmi bűvárlatban; gyakorlati politikát is csak történelmi méretekben tudott felfogni és, mivel a napi politika követelményei ezekkel állandóan ellentétben állottak, nem tudott érvényesülni. Hiába: on a les défauts de ses qualités — mindenki meg van terhelve erényeinek hibáival. Andrássyban, mint gyakorlati politikusban talán a hibáig volt fokozva a nagyvonalú gondolkozás, az egész elme lefoglaltsága a dolog lényege által. A hajóóriások csak némely kikötőben találnak elég mély vizet, hogy a rakpart mellé jussanak; sokszor oly helyeken kell megközelíteniök a szárazföldet, ahol a víz erre túlsekély és ahol csónakokat kell leereszteni a parttal való érintkezés helyreállítására. Andrássy óceánjárója, mely büszke biztonsággal szelte a nyílt tenger hullámain és tartotta meg azokon az egyenes irányt, nem volt mindig kellőképp felszerelve ilyen csónakokkal és azok kezelésére alkalmas kisegítő legénységgel. Ez volt az ő egyik fátuma — talán hazánk egyik szerencsétlensége.

*

De nem akarok olyan térre tévedni, amelyen politikai kontroverziák beözönlése fenyeget; egy nagy egyéniséget akarok jellemezni, elősegíteni az egységes felfogás kialakulását annak maradandó értékéről és nemzeti jelentőségéről; követem tehát azt a fonalat, amelyen Andrássyt illetőleg a legbiztosabban igazodunk el: a történetbölcészeti felfogás uralkodásának megállapítását egész politikai és irodalmi

tevékenységén. Ez vezette őt, mint mondtam, parlamenti pályája kezdetén a szabadelvű párt táborába, mellyel több napi kérdésben nem érthetett egyet, melynek kormányzati módszere nem lehetett előtte rokonszenves, de amely az akkori időben az ő felfogása szerint egyedül számolt elegendőképpen bizonyos történelmi szükségességekkel. Andrassy meg volt győződve, hogy a *pragmatica sanctio*ban megállapított összeköttetés az osztrák dinasztiaival és az uralkodása alatt álló többi országokkal ilyen történelmi szükség jelentőségével bír, és így közveszélyes dolognak tartotta annak a formának minden bolygatását, amelybe azt hosszú viták és összeütközések egész sorozata után az 1867-i kiegyezésben öltöztetni sikerült. Jellemző egész lelki habitusára nézve, hogy szükségét érezte e meggyőződése tudományos megalakulásának; könyvet írt róla, az 1867-i kiegyezésről szóló művét, mely mélyen szántó érvekkel és hatalmas logikával támasztja meg a szerző gondolkodását. Bátran megy neki az alapvető kérdésnek, hogy miért kellett nekünk egyáltalán más nemzetekkel olyan közjogi összeköttetést létesíteni, mely mindenestre korlátozza teljes függetlenségünket és terheket ró reánk, miért nem állhattunk meg és fejlődhattunk tovább a Szent Istvánok, Nagy Lajosok, Hunyadi Mátyások hatalmi kereteiben, mint önálló tényezője a világpolitikának? És felel is a kérdésre, habozás és álszemérem nélkül, mégpedig ekként: mert ami akkor lehetséges volt, az ma többé nem az; és végigjárva a nemzetek elhelyezkedésén, a hatalmi feltételek átalakulásán, kimutatja ezt a fájó lehetetlenséget, melyből azután habozás nélkül vonja le a következtetést.

Hát legyen úgy, hogy a «lehetetlenség» állítása azon túlzások egyike volt, amelyekbe a polémia szelleme a legjobb elméket gyakran beleviszi, különösen ifjúkorunkban, amikor mindig hajlandók vagyunk valamely felfogott tételt logikailag kinyargalni. Hiszen később maga Andrassy is kénytelen volt a teljesen önálló, saját erejére utalt Magyarország számára külpolitikai vezérgondolatokat keresni. De hogy a probléma: egy teljesen önálló Magyarország biztonságának fenntartása a körülötte megjegecesedő, nagyrészt nem jóindulatú politikai alakulatok közé beékelt geográfiai helyzetben igen

nehéz, igen súlyos, azt már az eddigi tapasztalások alapján is meg lehet állapítani. Nem beszélek a trianoni «függetlenség»-ről, mely a leglealázóbb függések sorozatából áll; a dolog természetéről szólok, mely hasonló geográfiai elhelyezkedésben levő kis nemzeteket annak az állandó veszélynek tesz ki, hogy közjogi függetlenségük kiszámíthatatlan és egyoldalú politikai függésekben találjon gyakorlati meghazudtolást.

Andrássy azonban e művében nem csupán a *pragmatica sanctio* által létesített összeköttetés és a hatvanhetes kiegyezés lényege mellett érvel, hanem ridegen visszautasít minden olyan törekvést, mint veszélyest, mely ama műnek kiegészítését, alkalmazása megszokott módjának megváltoztatását kívánja. Ezt az álláspontját később módosította, mihelyt a tények őt meggyőzték annak gyakorlati keresztülvihetetlenségéről. Hogy ahhoz oly soká ragaszkodott, annak, úgy vélem, egy szubjektív lélektani oka is volt, melyet valóban nem szükséges véka alá rejteni: mert akinél csak ilyen szubjektivitások érvényesülnek, az bátran el is dicsekedhetik velük. Ez a lélektani mozzanat pedig Andrássy határtalan kegyelete és tisztelete volt atyjának emléke iránt, akit politikai mestérének tekintett, akinek alkotásaitól eltérni, vagy megengedni, hogy bennük bármily tökéletlenség lehessen, ellentétben állott érzelmi világának egyik legerősebb és legtiszteletreméltóbb alkotó tényezőjével. Emberileg megkapó a fiúi érzület ilyen fokozása egy nagy apa iránt; de politikailag — amint maga Andrássy azt későbbi magatartásában megmutatta — nem helytálló. Emberi mű nincs tökéletlenség nélkül és politikai mű nincs, mely magát a fejlődés és átalakulás szükségessége alól kivonhassa. Az 1867-i kiegyezés alkotóinak, köztük idősebb Andrássy Gyulának emléke a legkisebb csorbát sem szenved, ha ez a törvény az ő művökre nézve is érvényesült, illetve érvényesült volna, ha azt el nem söpri a katasztrófa. Minden nemzet történetében szinte páratlan az a fejlődés, az a fellendülés, a nemzeti energiának az az alkotó megnyilvánulása, melyet a hatvanhetes aera félszázada hazánk történetében jelent, és nincs az a kritika, mely elgáncsolhatná e mű alkotóinak történeti nagy-

ságát. A fiú méltán ápolhatta rajongással atyja emlékét ; most mind a kettő sírban fekszik és ez az óra a fiú emlékének van szánva ; de ő kívánná leginkább, hogy az atyának is égjen a fáklya, amelyet ma neki gyujtunk.

*

Andrássy ez első tudományos publicisztikai munkája csak előfutárja volt annak a nagyszabású tanulmánynak, amelyben egész politikai gondolkozásának alapjait mutatta be és amelyet akadémiai székfoglalójában a következő szavakkal jelentett be :

«Szándékom volt, hogy megkísérlem bámulnivaló ezeréves szabadságunk okait székfoglalóban kifejteni. Mindig lelkesültem hazánk ezen büszkeségeért ; a nemzeti hiúságnak szívemben élő szikrája ösztönzött talán reá, hogy azzal foglalkozzam, amit az elért eredmény tökéletlensége ellenére, nagy és dicső alkotásnak tartok, olyannak, amelyre bármely nemzet büszke lehet. Tanulmányaim eredményeit azonban nem voltam képes egy értekezés szűk keretei közé szorítani. Egész könyv lett belőle és ezt teszem tisztelettel az Akadémia lábai elé.»

Az akadémiai székfoglaló csupán az alkotmányos szabadságnak a középkorban való fennmaradásának okaival foglalkozott ; a könyv kiterjed magának a nemzeti lét fenntartásának erőtenyezőire és ezek közt egyik legfőbbnek mutatja be az alkotmány szilárdságát és fejlődéskéességét. Valóságos filozófiáját adja a magyar történelemnek, melybe a 67-es kiegyezésről szóló elmélgedések mint részlet illeszkednek be. Sajnos, a mű befejezetlen maradt ; csak Lipót korszakáig jutott el ; éppen az egyik sorsdöntő pillanatnak, a Pragmatica Sanctiónak keletkezését, már nem fejtegeti. De akik ismerik Andrássy gondolkozását, azok valamikép betölthetik ezt a folytonossági hézagot.

Az alkotmánytörténelem kétségtelenül a legnagyobb teret foglalja el a nagy összefoglalásban ; az előadás főbb vonásaiban az angol alkotmánytörténettel való párhuzam megállapításához fűződik, amelyet éppen az tesz érdekessé,

hogy a kettő közt a kölcsönös befolyásolásnak a legutóbbi időkig semmi nyoma nincs; hasonlatosságuk abban áll, hogy mindegyikük szervesen nő ki a nemzeti életből és ez magyarázza kivételes ellentálló képességüket. A magyar alkotmánynak a megindulástól kezdve megállapítható és — a nyugati szellem beözönlésével szemben — sikeresen fentartott közjogi jellege domborodik ki Andrassy előadásából, mint ennek az ellentállóképességnek és egyszersmind a nemzeti fennmaradásnak egyik legfőbb erőssége. Ez adta a középkorban a királyi hatalomnak azt az egységesítő erőt, mely a nemzetet külső veszélyekkel szemben ellentállóvá tette és bent szabadságának megóvására képesítette. De az a hazafiúi lelkesedés és büszkeség, amellyel Andrassy nemzeti életünk e szervének fejlődését szemléli, nem teszi őt elfogulttá sem annak gyengéivel, sem egyáltalán a nemzet hibáival szemben. Az ő törekvése nem az, hogy dithyrambust zengjen, hanem az, hogy hű tükröt tartson a nemzet szemei elé, amelyben lássa multjának tévedéseit éppúgy, mint fényes oldalait. Történetünknek ama korszakát illetőleg, amelyre nézve a tisztánlátást és elfogulatlan ítélkezést a jelenbe is átnyúló küzdelmek és szenvedélyek leginkább zavarták meg: a Habsburg-korszakot illetőleg, egyenesen úttörő az ő fejtegetéseinek módszere. Nem szépíti a dinasztia-
nak számos hibáját; teljesen méltányolja azt a visszatetszést, amelyet belőle származott királyaink nagyobb részének idegensége s néha alkotmányellenes indulata a nemzetben keltett — keltenie kellett; de másfelől látja a dinasztia e magatartásának világpolitikai magyarázatát és teljes pártatlansággal tárja fel a nemzeti visszahatás vezéreinek hibáit is. Ama korszak szereplőinek megítélésében pedig nem abból indul ki, hogy a rettenetes dilemmákban, melyekkel a magyar hazafi állandóan szembentalálja magát, ki hogyan helyezkedett el — közkeletű nyelven szólva: kuruc volt-e vagy labanc, hanem abból, hogy mekkora önzetlenséggel volt az egyik vagy a másik. Szóval: nem az a célja, hogy a nemzet szenvedélyeinek hízelegjen, hanem az, hogy a nemzet ítéletének világosságát alapozza meg, és épp ebben nyilvánul meg legjobban tiszta és önzetlen hazafisága.

De nem folytatom Andrássy nagy történeti művének tartalmi ismertetését, melyet úgysem tudnék kimeríteni; inkább megkísérlem ezen a helyen publicisztikai munkássága, irodalmi tulajdonságainak méltatását. Ha valakire, hát őreá alkalmazható az az ismert mondás, hogy: «Le style c'est l'homme» — az irály az ember; mert neki soha, mikor írt vagy beszélt, szépirodalmi vagy retorikai törekvései nem voltak. Csak az lebegett előtte, hogy amit egy bizonyos célból megírni vagy elmondani szükségesnek lát, az a lehető legjobban szolgálja ezt a célt, vagyis: mentül világosabban és meggyőzőbben juttassa kifejezésre azt az igazságot, amelyet olvasóinak vagy hallgatóinak lelkébe akar belevinni. Véleményem szerint pedig ez az igazi szépsége úgy az írott, mint a mondott szónak. Mihelyt észrevesszük, hogy valaki szép beszédet akar tartani vagy szép cikket akar írni, bezárkózik előtte elménk és szívünk, és bizalmatlanokká válunk; én legalább így vagyok vele; engem egyenesen visszataszít a szándékolt retorika. Stendhal valamely dolgozatában olvastam, hogy a szépnek fogalma tulajdonkép összeesik a célszerűséggel: az a tárgy szép, amely természetes rendeltetésének megfelelni leginkább alkalmas; ez áll épületről, lóról, mindenféle szerszámról és a művészetéről is, mely utóbbinál, a gyönyörködtetés lévén a cél, a «szép» elvontan jön tekintetbe. De a politikai irodalom és szónoklat csak a politikai célhoz való simulása által válik széppé. Ezért mondhatjuk bátran szépeknek Andrássy dolgozatait és beszédeit: a meggyőzés célját tökéletesebben nem lehet szolgálni, mint ahogyan ezek szolgálják; ezt pedig azzal érik el, hogy hamisítatlanul tükrözik vissza szerzőjük egyéniségét. Stílje épp oly világos volt, mint gondolkozása, melynek szigorú logikáját és fegyelmezettségét tükrözi vissza. Kevés ember tudott, magánbeszélgetésben is, olyan meggyőzően érvelni, mint ő. Ha írói és szónoki képességeinek valamely különös kiválóságát akarnám előtérbe állítani, akkor ezt a kivételes érvelési erőt emelném ki; ennek pedig, Isten adta szellemi luciditásán kívül, főleg az volt az alapja, hogy minden mondata mögött sok és komoly gondolkozás állott és éretlenül semmi sem jutott tolla alá vagy szóbeli előadásába. Őt hallgatni vagy olvasni

egyaránt szellemi élvezet volt és műveinek olvasása az fog maradni mindazok számára, akik korát akarják tanulmányozni, és nemcsak ezt, amely múltó; de a magyar nemzet maradandó léttörvényeit is.

De ha Andrássy nem is fordított külön gondot írásbeli és szóbeli közleményeinek formai szépségére, ha az mintegy önként született is magának a gondolkozásnak összhangzatos voltából, mégsem szabad megfélekednünk egy segédtevézőről, mely ennek az eredménynek előidézésében, talán Andrássy tudtán kívül, hatalmasan közreműködött: ez a tényező Andrássynak kiváló műérzéke volt. Képgyűjteménye tanuskodik arról a finom, elfogultságnélküli, de mégis szigorúan bíráló műérzésről, mely benne lakozott és melyet egyénisége lényeges alkotórészének kell tekintenünk. Akiben pedig ez lakozik, az ösztönszerűleg találja meg a formák összhangját, az arányok azon szükségszerűségét, mely a szépet alkotja minden szellemi megnyilatkozásában; azaz, hogy nem is kell megtalálnia, mert már benne van a gondolat őscellájában és vele együtt fejlődik az őscella irodalmi termékében.

*

Elérkeztem oda, ahol Andrássy pályafutásának pozitív tragikumával kell foglalkoznom, és teszem ezt abban a meggyőződésben, hogy semmivel sem szolgálhatom emléket jobban, mint ennek kidomborításával. Az ő életének negatív tragikuma abban állott, hogy sohasem érvényesíthette képességeit forrón szeretett hazájának megmentésére, bár tudatában volt annak, hogy e képességekkel rendelkezik, tehát jogosan, sőt kötelességszerűen törekedett arra, hogy azokat felhasználhassa. Tetőpontját pedig akkor érte el és akkor vált pozitívvá ez a tragikum, mikor végre belátták, hogy szükség van reá és odaállították a süllyedő hajó kormányrúdjához: későn! Senki sem olvashatja benső megindulás nélkül *A világháború és a diplomácia* című könyvében azokat a lapokat, amelyek Andrássy néhány napi külügyminiszterségéről szólnak. Hívták, amikor már minden el volt veszve és ő ezt világosan látta, de kötelességérzete mégsem engedte, hogy a hívást visszautasítsa, bár tudta, hogy a sikernek

komoly esélye nélkül teszi kockára egész államférfíui hírnevét. Magára kellett vállalnia a szükséges szakítás ódiúmat: őt, akit az entente mint a germanofil politika legpraegnansabb képviselőjét gyűlölt, most már a szövetség árulójaként fogják leszólítani Németországban. Tudta mindezt és tudta azt is, hogy sem Ausztriában, sem Magyarországon — és főleg Magyarországon — nem számíthat biztos támaszra, hogy mindkét államban a belső bomlás tünetei nyomulnak előtérbe és nincs, aki azokat megfékezze. De úgy gondolkodott, — helyesen — hogy emberi dolgokban abszolút bizonyosság nincs, hogy, amint a biztosnak látszó sikert meghiusíthatja egy előre nem látott akadály, úgy reménytelen helyzetekbe is váratlanul behatolhat egy fénysugár. És ezt az egytized százalék esélyt sem vélte saját elhatározásából mellőzhetni. Vállalta tehát az állást, és cselekedett haladéktalanul, kíméletlen egyenességgel, minden irányban. És mintha egy pillanatra felvillant volna a reménysugár: nyugatról jött bizonyos tapogatózások alakjában; de ennek végét vetett a történelem legfrivolabb és legbűnösebb forradalmának a kormányzati habozások fölött aratott könnyű győzelme, a teljes belső felfordulás.

Andrássy államférfíui hírnevén azonban nem esett csorba; midőn ő ezt jósolta önnönmagának, a kétségbeesett helyzetben vállalt külügyminiszterség átvételekor, tévedett. Még az emberi igazságtalanság sem lehetett állandóan annyira elfogult, hogy az ellenséges elemi erőkkel szemben beállott balsikert neki rója fel hibául, vagy hogy intézkedéseinek szükség-szerűségét utólag el ne ismerjék, még azok is, akik az első pillanatban rajtuk megütköztek. Az ő emlékét illetőleg nem maradt életének e tragikus epizódjából más, mint az a tisztelet, amellyel az önfeláldozás legmagasabb fokának, ha önkéntelenül is, mindenki hódol.

*

Nem tartozik ide annak fejtegetése, hogy miért szorult fokozatosan háttérbe az ő egyénisége a gyakorlati politika mezején a háborút követő tíz esztendő alatt. Ez a téma ma

még nem érett meg akadémiai tárgyalásra, mert senki sem tudná megközelíteni történetírói elfogulatlansággal, a napi politika érzelmi hullámzásaitól nem érintett tárgyilagos-sággal. Annyit azonban mondhatok, hogy azon okok közt, amelyek ezt a feltűnő tényt előidézték, nem szerepel az ő államférfíui kiválóságának lebecsülése. Ő maga sem mondott le a politikai tevékenységről, a parlamentben, amíg annak tagja volt, a publicisztikában az utolsó óráig. Irodalmi hagyatékának némely legbecesebb része ebből az időszakból származik. Gondolkozása alkalmazkodni tudott a teljesen változott viszonyokhoz, de a változásnak alá nem vetett régi alapokon nyugodott továbbra is: a magyar nemzet létfeltételeinek kutatásán és az ebből levont következtetéseken. Amint a múltban a magyar alkotmányfejlődés páratlan folytonosságát és a nyugati szellembe való bekapcsolódását tekintette azoknak a pilléreknek, amelyekén nemzeti létünk szilárdsága nyugszik, úgy a jövőre nézve is, bár változott alakban, ugyanezeket jelöli meg mint az életet fenntartó és új fellendülésre képesítő erőket. Nincs a jelennek az a problémája, melyet e magasabb szempontokból meg ne világított volna, és szavára felfigyeltek itthon is, kint is. Itthon nagyobb volt a szellemi irányítását követők száma, mint a külső eredményekből következtetve hinni lehetett volna; sokan lesték a tőle eredő ígét mint döntőt saját meggyőződésük kialakítására nézve; sokan keresték fel, tanácsot kérve tőle, néha politikai el'énfelei is, a kontroverzián felülálló nemzeti érdekekre nézve. Andrásy még élő politikai tényező volt, kit a körülmények bármikor ismét előtérbe állíthattak volna, és neve nem szűnt meg a haza reményeinek egyik szimbolumaként ragyogni. Mert van egy nemzeti élet a színpad mögött is, és ez az élet néha valóbb is annál, mely a színpadon folyik le; nem okvetlenül politikai halott tehát az, aki ideig-óráig a színpadon nem szerepel; ez attól függ, hogy magában bírja-e az élet feltételeit. Erre a kérdésre pedig Andrásy-t illetőleg megadta a választ — a halál.

Alig terjedt el Andrásy halálának híre, a köztudatban újra megjelent élő nagyságának képe. A színpalak összedőltek és a valóság állott a nemzet előtt. Oly hirtelen, oly váratlan

volt ez a halál, hogy nem volt sem idő, sem lehetőség vele szemben valamely állásfoglalást tudatosan megállapítani: a hatás a nemzetre teljesen spontán volt és a maga őszinteségében nyilvánult a fájdalom, a megdöbbenés, a megbecsülés: ismét későn! A történelem nagyjai közül sokaknak ez a fátuma — vagy talán a nemzeteké? Több a koporsó, amely reményeket és lehetőségeket, mint amennyi teljesítményeket zár magába.

Ezt azonban Andrássyra nem akarom egészen alkalmazni, mert óriási tévedés és hiba volna az ő életét eredménytelennek mondani. Eredmény nem csupán az a sok becses politikai és irodalmi értekezés, amellyel irodalmunkat gazdagította, de eredmény az is, amire előadásomban mindig újra visszatértem: annak az államférfiúi típusnak megalkotása, melyet ő állított be a közéletbe és amely okvetlen követőkre talál, mert szükségessége nyilvánvaló: a történelem filozófiájából táplálkozó politikai elme típusa, amelyé a jövő, mert egyedül ez képes az események mélyebb okait felfogni és így a napi tapasztalásokból éppúgy, mint a multból gyakorlatilag használható következtetéseket levonni. Ezt az értelmi típust szükségszerűen kiegészíti a feltétlen önzetlenség és becsületesség, mert a jellem e tulajdonságai nélkül az elme sem tud elfogulatlan lenni. Andrássy alakjának monumentalitása a kettőnek teljes összhangjából, az észnek és a jellemnek egyaránt átlátszó tisztaságából alakul ki, s elérte azt, ami műalkotásoknál a tökély legmagasabb fokát jellemzi: a magától értetődés hatását. Már nem is bámulták, mert senki-nek még csak eszébe sem juthatott, hogy másképp is lehetne.

Ez az ember pedig — és ezzel végzek — jó volt, a szó legkomolyabb értelmében. Külső ridegsége alatt meleg szív dobogott, mely szeretni és ragaszkodni éppúgy tudott, mint szeretetet és ragaszkodást nyerni azok körében, akik egyéni életével összeköttetésbe jutottak, — a legszerényebb sorsúak közt is. Emberi érzésből fakadt könny is hullott a koporsójára, emberi visszaemlékezésben is él tovább nemes egyénisége, és, amikor feladatommá tétetett, hogy Andrássy képét állítsam a magyar közönség elé, vajmi hézagosan teljesíteném feladatomat, ha ezt a vonást belőle kihagynám.

De nem időzhetek ezeknél a nekem drága személyi vonatkozásoknál, mert ma mindenkire szóló rólá : azokhoz is, akik életében barátai, azokhoz is, akik tőle idegenek vagy éppenséggel ellenfelei voltak : sőt, nemcsak mindezekhez, de mindezek nevében is óhajtók szólni és ezért nem a magam szavaival zárom előadásomat, hanem Vörösmarty Mihály azon gyönyörű versével, amelyet ő, aki más politikai környezethez tartozott, Dessewffy Aurél emlékének szentelt :

Kétes uton jártál, kevesektől értve, s ha célod
Nagy vala, elfedezé azt kor előtti halál. — —
Nem vesztenk-e nagyot? Kérdjük most aggva magunkban,
S a szent nemzetiség angyala súgja : Igen!

GRÓF APPONYI ALBERT.

A TISZADOBI SZÉCHENYI-EMLÉK.

— Gróf Dessewffy Emil és Szász Károly levelezése. —

Gróf Dessewffy Emil, a Magyar Tudományos Akadémia elnöke, aki — mint az alsó-szabolcsi Tiszaszabályozó Társulat elnöke — élénk tevékenységet fejtett ki egy Széchenyi-emlék felállítása körül, e tárgyban 1862 nyarán levelet intézett Szász Károlyhoz. A levélben Dessewffy «tanár úr»-nak szólítja a költőt, aki azonban akkor már régen felcserélte volt a tanári katedrát a papival s Kunszentmiklóson lelkészkedett.

Dessewffy sajátkezű levele — melynek eredetijét, több társával együtt, néhai Szász Károly levélgyűjteménye őrzi — így hangzik :

«Tek. Tanár Úr,

Az alsó Zabolchi Tiszaszabályozó Társulat Gr. Széchenyi Istvánnak azon helyen akar, egy egyszerű, de jókora és messzéről belátható Obeliszket állítani, hol ő az első kapavágást saját kezével tette, és ezzel a' vállalatot tetteleg megindította.

Hogy a' nagy vállalat, Társulati úton, ziláltságunk, eszközeink csekélysége, és a' létező akadályok mellett és között, sikerülhet, ezt akkoron kevesen hitték, de ő hitte — hogy sikerüljön, sokan nem is óhajtották, de ő akarta, és előre látta.

És íme, azon 2 millió holdakból, mik az előtt az árvizek garázdálkodásának ki valának téve, a' legnagyobb rész ma biztosítva van!

Kegyed magyar és költő, — és érteni fogja, hogy mit akart Széchenyi, hogy milly akadályokkal küzdött, és milly sikert aratott, és a' gondolat alakot veend magára Kegyed lelkében.

Az obeliszkre Felírás kell. Igen igen lekötelezne Kegyed, ha a' Társulatot, engemet, és velünk a' Hazát, egy illyennel megörvendeztetne, — leveleimet per Újfejtört Sztmihályon szedem.

Élvezettel nézek a' rövid és szép Felírásnak elébe. Nem sürgetem a' költőt. Szívesen várok. Az emlék a' jövő év tavaszán állíttatik fel.

Fogadja Kegyed legigazabb tiszteletem kifejezését.

G. Dessewffy Emil s. k.

Pest, Aug. 9. 1862.»

E levél nyomán megindult Dessewffy és Szász Károly között a tárgyalás, és folyt, — talán nemcsak írásban, hanem személyes érintkezés útján is — mígnem jó két évvel utóbb, 1864 őszén, Szász Károly, már mint szabadszállási pap, az írásai közt megőrzött fogalmazvány szerint — ami lehet ugyan, hogy maga az elküldött levél volt, s később vissza-került írójához — a következőket írta Dessewffynak :

«Méltóságos Gróf úr!

Épen most veszem Csengery levelét, melyben Méltóságod parancsára fölszólít, hogy a Széchenyi-loborra készült próbáimat Méltóságodhoz elküldjem. Azóta, hogy utoljára volt őket szerencsém bemutatni, s jelesen az itt 4. szám alatt állót egyenesen Méltóságod útasítása és eszméje szerint készíteni, — nem módosítottam rajtok s így ép azon alakban adom ismét. Rendkívüli örömemnek tartanám, ha e próbák közül valamelyik, Méltóságod s a társaság tetszését csak némileg is megnyerhetné.

Engedje Méltóságod, legmélyebb tiszteletemet kifejeznem, melylyel vagyok, Szabadszállás 1864 Oct. 5^k.

Méltóságos Gróf úrnak

alázatos szolgája

Szász Károly s. k.»

A nagy formájú levélpapíros 3. és 4. oldalára van írva a tervezett emlékvers öt változata, a következőleg :

Széchenyi-loborra.

(Azon a ponton, hol Ő a tiszaszabályozási munkálatban az első kapavágást tette.)

1.

Zúgva szakad le az ár, az aranyló fürtü kalászkok
 S zöld fű gyöngye fejét hab fedi s ronda iszap.
 Széchenyi jó, — első kapa-földét dobja az árba :
 S gátra találva : legott félve letérül a hab.
 «Igy akarom s így lessz!» Elemeknek az eszme parancsol,
 S emberi szent akarat, földön, az isten-erő!

2.

Itt állt Széchenyi, — itt pendüle kapája kezében,
 S a haragos hullám, félve, előle kitért.
 Zúgva, mogorván jött, rázván fenyegetve sörényét,
 S most reszketve alig szisszen a mester előtt.
 Nem keze súlyától, lelkétől reszket a szörny,
 Mert a varázsvessző ész vala s szent akarat!

3.

Két hatalom küzdött, melyiké legyen itt e darab föld :
 Emberi szorgalom és a dühös ár eleme.
 Széchenyi lett bíró ; medrébe az árt leidézé¹
 S emberi munkának visszaadá a mezőt.

4.

Láp szöve itt hálót, vad sás állt őrt buzogánynyal,
 S hínár fogta el az emberi munka terét.
 Széchenyi a henye tért nem tűré ; s monda : Szaladj, ár,
 Pusztulj lomha iszap, itt ez a hely magyaré!
 S íme kitisztul a tér, puha fű nő rajta, kalász reng,
 S kél víg munkazaj itt, míg tova zajlik az ár.

5.

Útas! ha látod itt e dús virányt
 S arany kalászszal koronás mezőt,
 S szelid folyással a láthatár iránt
 A halk Tiszát, s a part, mint vize, zöld :
 E föld urának Széchenyit nevezd,
 Az ártól, áron, ő váltá meg ezt!

¹ V. leigézé. (A költő jegyzete.)

E variánsok közül a 2. és 5., valamint csekély módosítással a 4. is, megjelent Szász Károly *Kisebb költeményeinek* 1883. évi kiadásában, az I. kötet 367—8. lapjain. Ugyane kötet jegyzeteiben *Széchenyi-émlék* jelszó alatt azt mondja a költő, hogy tudtával az a variáns került a tiszadobi kőoszlopra, amely a könyvben I. számmal van jelölve, a fentebbi változatok között pedig a 2. számot viseli. A költő tévedett, mert a kőoszlopon az a négysoros verse van, amelyet — Dessewffyvel való részletes tárgyalás után — később írt meg.

A levelezés tovább folyt, s 1865. április 27-én ezt írta Dessewffy Szász Károlynak :

«Po'sony 27 Apr 865.

Tek. úr,

A' Széchenyi lobor, Dobon a' Tisza partján már áll. Az alsó Zabolchi Tiszaszabályozó Társulat reám bizta, hogy a' Felírás ügyét belátásom szerint intézzem.

Ez nekem nagy baj. Kegyed volt szíves a' dologgal próbálkozni.

Azon granittábla, mellyre a' Felírás vésendő lessz, csak olyan nagy, miképp négy sornál hosszabb a' felerész nem lehet.

Így történik, hogy a' Kegyed által költött versek némelyikét rövidíteni kellene, ha bé akarnám vésetni.

De mellyiket válasszam? Íme itt a' bökkenő. Az 1ő szám alattinak két első sorát nem, mert azt nem lehet mondani, hogy az árvíz az aranyos fürtű *kalászokat elfedé*. A' szabályozás előtt, ezen téren, mellyre az terjed, igen kevés föld volt eke alatt — sőt azt lehet mondani, alig volt. A' 2ik szám alatti felírásban, a' *haragos* hullám, 's az 5ik sorban a' *szörny*, engem némileg ijesztenek. A' 3ik és 4ik sornak pedig ki kellene maradniok.

A' 3ik szám alattinak eszméje gyönyörű. Azonban egy pár száz ezer holdról lévén szó, a' *darab föld* talán nem elég — 's azt se mondhatni, hogy *vissza adá* emberi munkának a' mezőt, mert bizonyosan nem tudjuk, igaz é azon traditio, hogy ezen térek csakugyan egykor emberi munka tárgyai valának.

A' 4ik szám alattiban a' *pusztulj, szaladj,* és a' *hely,* meg *magyaré,* ellen lehetne kifogás. Aztán a' négy sor!

Az 5ik szám alatti is igen szép — de még is illőbb lenne a' hexameter és pentameter, egy illy emlékre. Szóval kegyedet újból kérnem kell, legyen szíves még egyszer szentelni ez ügynek néhány perczet.

A' mi az én véleményemet illeti, én az 2ik és 3ik számú felírásokban találok leginkább kifejezve eszmémet. És így történt, hogy — noha mélyen és teljesen érzem, miszerint az effélékhez úgy szollván semmit se tudok — elég merész valék, a' dologgal megpróbálkozni, 's azokat módosítani.

A' kérdés azonban az : mit mond Kegyed ezekhez? El fogadja-é módosításaimat? akar-é rajtok igazítani? Miképp fogadja kegyed azokat magáénak, és miképp módosítva, javítva? És ez az, mit kegyedtől kérek. Legyen tehát kegyed szíves szépíteni, javítani, változtatni, azokon, mik az ide zártakban töllem származnak — és nekem mi elébb visszaküldeni. Legfőbb volna tudnom, hogy Kegyed a' megkülöndendő három közzül, saját érzéke szerint, mellyiknek ad elsőseget? Valódi tisztelettel

Gr. Dessewffy Emil s. k.

A' választ Pestre kérném.»

Érdekes, hogy a nem is versíró Dessewffy milyen alaposan bírálja és módosítja a kapott vers-tervezeteket, külön lapon saját kezeírásával így adván a Szász Károly epigrammjai közül három variánst :

No 2.

Itt állt Széchenyi, itt pendüle kapája kezében,
'S a' vészes hullám medribe vissza futott.¹
Nem keze súlya de lelke elől hátrált Tisza árja,
Mert a varázsvessző ész vala, 's szent akarat.

No 3.

Két hatalom akará rónáit bírni hazánknak,
Emberi szorgalom és a' dühös ár eleme.
Széchenyi lett bíró, medrébe az árt leszorítá,²
'S emberi munkának visszaadá a' mezőt.

¹ Vagy : *siet.*

² Vagy : *leigézé.*

(Dessewffy jegyezeti.)

Varians No 3.

Két hatalom küzdött, rónáink' bírni törekvön,
 Emberi szorgalom és a' dühös¹ ár eleme.
 Széchenyi lett bíró, 's a' hullám² vissza szorúla
 Medribe, 's a' nagy tér, im' szabad, és a miénk!

Erre ment Szász Károlytól, a megőrzött fogalmazvány szerint, a következő válasz — melyben viszont ő bírálja Dessewffy próbálkozásait, s méltatja egy-két gondolatát :

«Méltóságos Gróf úr!

Méltóságodnak Pozsonyban, Apr. 27-kén kelt nagybecsű levelére, parancsa szerint Pestre s haladék nélkül van szerencsém a Széchenyi-lobor föliratairól igénytelen véleményemet nyilvánítani.

Miután a fölirat négy sornál több nem lehet, a 2. számút elejtendőnek vélem. A két közép sor abban, véleményem szerint, mellözhetlen. «Zúgva, mogorván jött (mond ez) rázván fenyegetve sörényét, s most — reszketve, alig szisszen a mester előtt;» e két sor a képet mintegy vadállatra vitte át, azért írtam «reszketve a szörny» — s csak ide illik jól a «varázsvessző» emlegetése, mely a kis verset befejezi. Különben is, a Méltóságod által ajált harmodik sor

Nem keze súlya, de lelke elől hátrált Tisza árja

ellen több rendbeli kifogás támasztható. A sor eleje két dactylus, caesura nélkül, mi sohasem szép; a *de, hanem* helyett, nyelvtanilag hibás; *Tisza, a Tisza* helyett szintén.

Én hát ezt, mint mondám, szívesebben egészen mellöz-ném.

A 3. számú kétségkívül legjobban megállja a kritikát. Méltóságod ezt két versióban adja, s örömmel ismerem el, hogy mindkettőben van valami, az enyémnél jobban talált s szebben kifejezett. Az elsőben a «rónáit bírni hazánknak» — az én «melyiké legyen itt e darab föld»-em helyett; a második-

¹ *Jegyzések.* Az *ár*-ról nem lehet mondani, hogy *dühös* vala, mert a' Tisza még árvíz idején is lomboz mozog.

² A' *hullám* sincs talán egészen helyén — mert csupán nagy szelek idején lehet hullámokat látni az árvíz által borított téreken.» (Dessewffy jegyzetei.)

ban a végső fél sor, hogy a tér «im szabad és a mienk», mit én a legszerencsésebb kifejezésnek tartok épen arra, mit e kis versben kifejezni akarunk.

De nem tagadhatom, hogy még így is van több meggondolandó e kis epigrammban.

«Két hatalom akará . . .» kezdi Méltóságod ; de a *-lom* szótag így elveszti hosszát, mi csak a positióból eredt, s így meg nem állhat. Míg

«Két hatalom küzdött rónáját birni hazánknak»

nem egészen magyar : «küzd birni» nyilvános árjaizmus, mi latin, német, gall lehet inkább, mint magyar.

Aztán a «küzdött»-hez később a «biró» nem épen jól talál. Küzdők közt biró csak azért lehet, hogy őket küzdelmökben magokra bízva s végül ítéljen, melyik győzött.

E két szempontot figyelembe véve, tegyük az első sort így «Két hatalom versenye soká e róna biralmán :»

szabad tennünk az «e»-t rövidnek véve

..... «sokáig e» .....

A «dühös» árt, ha a Tiszára nem épen alkalmazható is, nem félnék meghagyni ; nem is találok más szót helyette. De ha épen nem maradhat, tennők így

«a Tisza víz-eleme»,

mi azonban, megvallom, nekem nem tetszik úgy, mint amaz.

A két végsorban maradhatna ugyan az én elsőbbi versióm is, mert ha a traditio nem biztos is, sőt ha épen nem volna is ily traditio : szabad volna mondanunk

«emberi munkának visszaadá a mezőt»

vagy ha a vissza-adá bántja vájt-fülünket, még szebben így :

«visszaitélte a tért» —

de, általában jobban szeretném a Méltóságod második versiójához ragaszkodni, melyet főlebb is kiemeltem. Csak egy bánt : a meg szakítás s más sorba átvitel

Medribe — «— a hullám vissza szorúla

annyival inkább, mert ebben nincs kimondva, hogy Sz. szorítá, üzte, igézé vissza. A harmadik sort tehát inkább hagy-nám a mint volt ; s most a negyedik sor elmaradó első lábát kell kipótolni

«— s a nagy tér im szabad és a mienk.»

vagy ismét átvitellem, így

medrébe az árt leigézé

Szózata ; s a nagy tér im szabad és a miénk.»

vagy egy kis pótlással, tán jobban,

«S im' a vizályos tér újra szabad s a mienk.»

Dessewffy pár nap mulva felelt :

«Pest. 3 Maj. 865.

T. Úr,

Nagy öröömre volt Kegyed Apr. 30. levele. Tanultam belőle sokat, mit bár tudnék jobban, mint a' hogy csak sejtek! Hogy kegyed helyeslését nyerte meg egy pár gondolatom, az nekem büszkeségem, és nekem kedves élvezetem egyszerűsmind, különösen, hogy azokat magáénak fogadni méltónak tartá.

Azonban bár már úgy szóllván feljogosítva érezhetném magam a' variánsok között véglegesen választani, azt tenni még se merem.

Ime megint küldöm a' két variánst — mibe ismét hoztam bé valami újat. Az elsőbe a' *hömpölyög*-öt — a' másikba a' *Tiszát*, mit kegyed is kívánt, hogy benn legyen.

Én jobb szeretem : *soká*, mint *sokáig* — és a' *birásán*-t, mint a' *biralmán*-t.

Nem egészen szeretem a' *dühös ár eleme*-t. Nem lehetne é használni a' *vizelemeket*? De nem a' *Tisza vizelemét*, hanem in genere, alkalmas epithetonnal ?

Azonban *mind ezt* kegyedre bizom. Én mindent kifejezve látok mind két variánsban, mit mondani kell. Ha még azon gondolat találhatott volna kifejezésre, hogy gát közt folyani, tova gördülni, hömpölyögni van szózata által elítélve a' víz — ez *talán* még szebb lett volna.

Ha a' *hömpölyögöt* megtartja kegyed, úgy talán ez után pont következhetnék. Volna ebben, gondolom, némi dignitás.

Mind ezek szerény megjegyzések. Én azt óhajtom, kívánom, várom, *sőt már most követelem is*, hogy kegyed *egészen a' maga érzése és izlése szerint tegyen*. Ez nem is lehet másképp. Ott leszen kegyed neve. Nekem csak egy *kérésem* van : ezen szavakat a' 4ik sorban : *a' nagy tér im szabad és a miénk*, hagyja meg kegyed! Egyébként változtasson, szépítsen, javítson kegyed érzése és izlése szerint — én mindenben megnyugszom.

A' felírás granitba lessz vésve. Készíti *Gerenday Antal* Pesten, kőfaragóművész. Vele én azt végeztem, hogy *Kegyed* meg fogja neki küldeni, a' *definitiv* felírást — és ő azt *úgy* fogja bévésni, mint *Kegyedtől* kapandja.

Tessék tehát azt neki elküldeni — nagy betűkkel, orthographia, interpunctio 'sat egészen úgy lesznek, mint kegyed küldendi. Legjobb lessz az egészet nagy betűkkel írni — a' *Széchenyi* mintegy $\frac{1}{3}$ részszel lessz nagyobb a többinél.

A' *szózatot* azért szeretem — mert *Széchenyi*, úgy mondva csak megindítója volt a' nagy műnek — 1848^b az megakadt — 1848^{ig} kevés történhetett — de *szózata*, annak utóérezgése tartotta bennünk a' lelket.

A' lobor másik oldalán én ezen felírást gondolnám :

Gróf *Széchenyi Istvánnak*, a' *Tiszaszabályozás* nagy műve megindítójának, hálás emlékül, az alsó *Zabolchi Tiszaszabályozó Társulat* 1865 (római számokkal).

Mi *Kegyed* véleménye?

Én holnap után pihenni megyek *Sz. Mihályra*. Postám : per *Újfejtőre, Sz. Mihályon*. Oda lessz *Kegyed* szíves válaszolni.

Annyit mondhatok : nekem nagy és édes öröm, hogy *Kegyed* ezen dolgot olly lelkesen karolta fel, és oly gyönyörűen oldandja meg a' feladást.

Valódi tisztelettel

Dessewffy Emil s. k.

Ha nem akar kegyed változtatni, szépíteni, javítani, és tudni akarja az én *szerény* véleményemet, úgy én a No 2. adom az elsőséget.»

E levélhez van mellékelve külön lapon két vers-változat :

«1.

Két hatalom versenge soká e róna bírásán :
Emberi szorgalom, és a' dühös ár eleme.
Széchenyi lett bíró, 's medrébe Tiszánk leigézve
Hömpölyög, — a' nagy tér, im szabad és a' miénk.

2.

Két hatalom versenge soká e róna bírásán :
Emberi szorgalom, és a' dühös ár eleme.
Széchenyi lett bíró. Medrébe Tiszánk leigézte
Szózata 's a' nagy tér, im szabad és a' miénk.

Szász Károly.»

Szász Károly újabb levele, a megtartott fogalmazvány szerint :

«Május 5. 1865.

S most már igazán nincs a versre semmi több megjegyzésem. Három variánsban küldöm. S méltóságod engem, eddigi csekély — s ennek Mlgd által túlbecsült fáradságomért azzal jutalmaz meg legjobban, ha felold a végleges választás felelőssége alól, s maga választ : mind biztosb izlése, mind természetes elfogulatlansága nyomán.

Méltóságod írja hogy «nevem álland a táblán». Erre is bátorkodom megjegyzést tenni. Ez tán sok volna ; nem is volna tán helyén. Az én nevem a Széchenyié mellett, az ő monumentumán nem állhat ; de nem is szokás ily fölíratok alá a szerző nevét tenni. Ily fölíratot is kell csinálni valakinek. De ki kérdezi azt, hogy ki csinálta? A figyelem a nagy művön van, melyet az emlék jelöl ; s egy perczre sem szabad arra tévednie, ki múltó becsü négy sort csinált ott, hol egy Nagy, örökéltü műveket alkotott . . . Méltsgd nem ért engem félre ; és sem azt nem hiszi, hogy kicsinységem érzete álszemérmeskedő affectatio, sem azt, hogy nevem ott állását bármi ok miatt nem akarnám ; nekem *dulce decus* hogy jól, rosszul, *oda* verset írhattam ; s e kis vers, vajudása társaival együtt, tán világot lát utóbb sajtó utján is ; de igazán úgy hiszem : nevemnek ott nincs helye.»

A fogalmazvány hátlapján három versváltozat :

«1.

Két hatalom versenge soká e róna bírásán :
Emberi szorgalom és a Tisza árvizei.
Széchenyi lett bíró : a vizet medrébe igézte
Szózata ; s a nagy tér im szabad és a mienk!

2.

Két hatalom versenge soká e róna bírásán :
Emberi szorgalom és a Tisza ős eleme.
Széchenyi lett bíró : a vizet medrébe szorítá
Szózata ; s a nagy tér im szabad és a mienk!

3.

Két hatalom versenge soká e róna bírásán :
Emberi szorgalom és a vizek ős eleme.
Széchenyi lett bíró ; a Tiszát pórázra szorítá
Szózata : s a nagy tér im szabad és a mienk.

Szász Károly s. k.»

1865. májusában Dessewffy következő soraival végződik a levélváltás :

«SzMihály Május 10. 865.

Kegyed május 5-iki levele öröm és élvezet volt reám nézve. Igen szigorúan bánik el velem kegyed. Választani véglegesen a' három variánsbol nem akar, nevét nem engedi a' granit kőlapra vésetni. Mind ezt túrnöm kell, mind ebben engedek. Még is tudni fogja a' világ és az utókor, hogy a' felírást Szász Károly költötte. És ezt kell is tudnia. Azon néhány szó, mit ajánlottam, szinte Kegyed tulajdonává vált, a' mennyiben magáénak fogadta.

Én a' variánsok közzül, mert reá lettem kényszerítve, *véglegesen* a' következő felírás mellett állapodtam meg :

Két hatalom versenge soká e róna bírásán :
Emberi szorgalom és a vizek ős eleme.
Széchenyi lett bíró ; a' Tiszát medrébe szorítá
Szózata : s a nagy tér im szabad és a mienk!

A *szorítá* kifejezi azt is, hogy a' Tisza már most gátak között folyik.

A' *vizek* *ös eleme* nagyobb és comprehensivebb eszmét fejez ki, mint a' *Tisza* *ös eleme*, vagy a' *Tisza* árvizei.

Az *igézte* nem igen illik a bíróhoz — a' *pórázra vetés* pedig inkább népköltészetbe való volna talán.

A' harmadik sorban a' *Tisza* megemlítése gondolom igen helyén van, mert az elsőben úgy is csak a *rónáról* van szó — és így egy korlátolt fogalomról — 's a' *Tisza* mint azon objectum jelenik meg, mellyet a' *Biró* elítélt és így békességet állított elő a versenyzők között.

Miután én mindenben megadtam magam, már most *Kegyed* is tegye meg kérem, mit még kívánok. *Gerenday* újjolag is utasítva van, hogy *egészen úgy* vesse be a *Felírást* a' kőtáblába, mint a' hogy *Kegyedtől* kapandja. Es így kérem neki a' véglegesen megállapított *Felírást* mi elébb elküldetni, figyelmezve elébbi ide vonatkozó kéréseimre.

És van még egy: propter integritatem actorum, és reminiscentiáim közé kérném a' variánsokat mind, mert nem tartottam meg.

Igen nagyon köszönöm mind azon sok szépet és hizelgőt, mit levele róllam és nekem mond. Bár érdemleném! Az vigasz reám nézve, hogy valamit belőle talán érdemlek, mert *kegyedtől* — az én részrehajló bírámától — jön a dicséret.

Valódi és fogyhatlan tisztelettel

G *Dessewffy Emil* s. k.»

A levélsomóban aztán ott van *Szász Károlytól* letisztázva a levelezés során felmerült valamennyi variáns, a legutolsó ezzel a jelzéssel:

A végleg megállapított fölírás.

Ez az, amit *Dessewffy* legutolsó (1865. május 10-i) levelébe szószerint belefoglalt, s ami csakugyan rá is került az emlékoszlopra.

Mindenesetre érdekesen jellemző, hogy mikor a «legnagyobb magyar» emlékéről van szó: a nemzet szellemi életében vezető szerepet vitt két olyan jeles férfiú, mint *Dessewffy*, a Tudományos Akadémia elnöke és *Szász Károly*, az országos hírű költő — annyi időt és fáradságot szentelt

egy négysoros felírás ügyének, mint amennyiről a most ismertetett levelezés tanuskodik.

A Széchenyi-emlékről Fekete István, tiszadobi református lelkész — kihez tájékozódás végett fordultam — a következőket írja hozzám intézett levelében (1930. I. 20.):

«Az emlékoszlop . . . . Tiszadob községtől 4—5 kilométernyire emelkedik a Tisza balpartján, a gróf Andrássy Gyula-féle «Urkom» nevezetű, nagykiterjedésű szőlőskert közepén. A szabolcsi Tisza szabályozó társulat által elég jól gondozott, juhar- és fenyőfákból, tujabokrokból álló, parkszerű kedves kis kert veszi körül az oszlopot, amelynek magassága az alapzattal együtt becslésem szerint circa 7 méter, anyaga homokkő, az oszlopé terméskő. A kőből faragott koszorúdíszek alatt déli és északi oldalon egy-egy hatalmas szürke márványtábla van elhelyezve . . .»

A délnek néző táblán olvasható a már fentebb közölt emlékvers, míg az északi márványtáblán lévő felírás — Fekete István idézett levele szerint — a következő:

«Gróf · Széchenyi · Istvánnak
a · Tiszaszabályozás · nagy · műve
megindítójának
ahol · ő maga · a · munkát · megkezdte
hálás · emlékül
emelte
az · alsó · zabolchi
Tiszaszabályozó · Társulat
MDCCCLXV.

Mindkét felírás csupa nagybetűből áll, aranyozása, különösen a déli oldalon, erősen lekopott, de azért jól olvasható. Az emlékoszlop . . . jó állapotban van ma is. Csak egy-két golyó nyomát viseli emlékül az 1919. évben itt folyó vörösoláh harcok idejéből . . .»

Mint megállapítható, az északi táblán lévő felírás némileg kibővítve adja azt a szöveget, amelyet Desseffy fentebb közölt május 3-i levelébe foglalt.

Gróf Desseffy Emil nem sokkal élte túl az emlékmű felállítását — 1866. januárius 10-én, 54 éves korában meghalt. Vele nagyhírű nemzetségének kiváló sarja szállott időnap

előtt sírba. És éppen akkor kellett itt hagynia földi pályáját, mikor alkotmányunk visszaszerzésével új hajnal köszöntött a hazára, s fényes sikerekkel biztató, jelentős új munkatér nyílt meg a magyarság vezető szellemei számára.

Halála után egy évre — 1867. januáriusában — az Akadémia méltó ünnepet rendezett nagynevű volt elnökének emlékére, ünnepelve azt a férfiút, kinek igazában köszönhető volt, hogy az Akadémia fényes palotája fölépülhetett. Ez alkalommal — Eötvös József megragadó emlékbeszéde után — Szász Károly adta elő ünnepi ódáját, melyben a tudományok díszes új csarnokára mutatva, fölmagasztosult lélekkel hangóztatta :

Oh ház, adj néki szállást mindörökre,
Ő volt teremőd — te légy otthona...

Jól esik nekünk, későbbi nemzedéknek, az Eötvös emlékbeszéde utolsó soraiban foglalt jóslathoz képest ez alkalommal is áldással említenünk Dessewffy Emil nevét «azok között, kik leghívebben, legtöbb fáradsággal s legnagyobb sikerrel szolgálták a hazát.»

SZÁSZ KÁROLY.

EGYETEMI NEVELÉS.

— Első közlemény. —

I. A nevelés és az egyetem.

1. Az egyetem nevével együtt jár a szabadság és az önállóság, a nevelés szavával pedig a kötöttség és a gyámkodás gondolata. Ezért ha valaki az egyetemmel kapcsolatban nevelésről beszél, azt rendszerint az egyetemhez méltatlan kicsinyességnek tekintik. Azonban e felfogás sem az egyetemet, sem a nevelést nem a teljes mivoltában tükrözi; a lényegyet nézve a kettő nem kizárja, hanem megköveteli egymást.

A nevelés hosszú folyamat, ebben a két fél — nevelő és növendék — viszonya a növendék fejlődése rendjén fokozatosan módosul. A kiindulás valóban a gyámkodás, a gyámoltalanról való teljes gondoskodás, annak minden tudatos közreműködése nélkül; innen azonban a nevelés az önállóság felé, az önállóságig halad, a növendék tudatosságának bontakozása a nevelőt mind szűkebb térre szorítja. A neveléshez tartozik a növendék bizonyos megkötése és a nevelő bizonyos megkötöttsége is, de eredménye épen a benső felszabadulás tartozik lenni s ennek gyarapodó mértéke szerint a nevelésből rendre eltűnik minden gyámkodás, a nevelő minden előírástól szabadon, pusztán személyiségével, közvetlenül hat, a növendék pedig semmi külső megkötöttséget nem érez, de benső meghatározottsága teljesen érvényesül. A nevelési viszony tehát sokféle alakú, de uralkodó mozzanata mindig ugyanaz: a fejlettebb ember tudatosan és tervszerűen igyekszik hatni a nála kevésbé fejlettre. Ez a szándék teszi a két fél érintkezését neveléssé, s erre szükség van mindaddig, amíg az önállóság be nem következett.

Az egyetemet is két elem alkotja: tanárok és hallgatók. Ez a tény a két fél egymásra utaltságát mutatja; a köztök

levő viszonyon fordul meg az egész egyetemi élet, az dönti el, hogy mit jelent az egyetemen eltöltött idő az egyes hallgatóknak és mit ér az egyetem a nemzetnek. Tanár és hallgatók viszonyában is az a lényeges, hogy a két fél közül a fejlettebb a másiknak teljes kifejlésében közreműködik. Kétségtelen, hogy a nevelés folyamatának itt a végén járnak. Nemcsak a tanárnak kell immár egészen szabadnak és önállóknak lennie, hanem a hallgató is ott áll az önállóság küszöbén; ezt átlépnie, s ha már átlépte, azon túl is haladnia nem lehet másként, mint a szabadság jogával és kötelezettségével, önmagáért teljes felelősséggel. A két fél viszonya itt valami egészen más, mint akár a gyermekszobában, akár a középiskolában, de szükséges, hogy nevelési viszony legyen, vagyis az egyetemi tanárok a hallgatókra való hatást feladatuknak ismerjék, hallgatóikat akarják is tudatosan és tervszerűen alakítani. Ez a törekvés most is észlelhető, de nem általános. Az egyetem feladata azt kívánja, hogy minden tanár így nézze a munkáját, azaz hassa át az egyetemet is a nevelés gondolata.

Ez a kívánság nem az iskolás nevelésnek az egyetemre való kiterjesztését jelenti, hanem az egyetemi nevelés kialakítását. A nevelés mostani hiánya az egyetemi élet történeti alakulásának egyik, nem örvendetes következménye, kell és lehet rajta segíteni; de ennek a módja nem az, hogy az egyetem térjen vissza olyan régen elhagyott eredeti, iskolás alakjához. Az egyetemen a nevelési viszonyt, a tanárok és hallgatók között a szorosabb kapcsolatot csak az egyetem természetével egyező módon lehet megteremteni, s ezt a módot az a hely szabja meg, amelyet az egyetem a köznevelés szervezetében elfoglal.¹

2. Az egyetem helyét a köznevelés szervezetében több oldalról nézhetjük, s a szempont különbözőése miatt nincs egyetértés arra vonatkozóan: vajjon az iskolaszervezetben vagy azon kívül van-e ez a hely. Mivel az egyetem a legfelsőbb rendű főiskola, mindenesetre ott a helye az iskola-

¹ Erre s általában a nevelés, köznevelés, iskola fogalmára nézve . Imre S. : *Neveléstan* (1928).

szervezet felső fokán a különféle főiskolák között, tehát hallgatói számára ugyanúgy, mint másféle főiskolák, a vezetés alatt történő fejlődés betetőzését jelenti. A főiskola valamely irányban a legmagasabb fokú tudás és készség megszerzésére és kifejlődésére ad alkalmat s kifejleszti az önálló továbbhaladás képességét. Ebben a munkában van sok olyan elem, ami az iskolaszervezet alsó- és középső fokán a nevelés legfőbb feladata, így pl. még tart az új nemzedék felemelése a jelen színvonalára, az alkalmassá tétel részvételre a felnőttek munkájában; eszközei is olyanfélék, amilyeneket az iskola használ. Azonban mindez csak mintegy természetes velejárója a főiskola munkájának, a nevelés állandó elemei közé tartozik, a főiskolának tehát nem sajátos vonása. A főiskolát az jellemzi, hogy átmenet az iskola és a művelődés szabad alkalmi között. A többi iskolafoktól az különbözteti meg, hogy ifjúságát fejlődésének ahhoz a pontjához vezeti, amelyen már akár a kenyérkeresésben, akár a tudományos munkásságban egészen saját erejére kell támaszkodnia. A művelődés szabad alkalmaitól szervezettsége választja el: azoktól, akik fejlődésükben a főiskola segítségéhez fordulnak, még határozottan megszabott munkát kíván, de ezek erre a munkára önként vállalkoztak. Ebben az önkéntességben áll az átmenet a megkötöttségből az önállóságra. A nevelésnek némelyik, addig erősebb színezetű mozzanata itt elhalványul, az ifjú ember egyben-másban már kezdettől fogva a maga már kifejlett erejére marad; más mozzanatok jelentősége megnövekedik s ezen a fokon a nevelést addigi sokoldalúsága helyett bizonyos egyoldalúság vagy legalább egyirányúság jellemzi és ezt az irányt az ifjú maga választotta önmaga számára.

A főiskolának az a legfőbb feladata, hogy a maga területén a hallgatók személyes érdeklődését elégítse ki, a személyes keresést és állásfoglalást, az önálló munkálkodást s ezzel a közösségre nézve azon a területen a haladás, javulás, emelkedés lehetőségét előkészítse. Akár szorosan véve tudományos, akár gyakorlati jellegű a főiskola, munkájának ez a törekvés és ennek eredménye ad értéket.

Ide tartozik még egy sajátosság, amely a főiskola éle-

tében döntő jelentőségű. Minden határozott rendeltetésű intézmény a megszabott keretekben folyó munkájával szinte személytelenül is hat azokra, akikre munkája vonatkozik. A nevelés folyamatában is így van ez minden fokon. Azonban minél fejlettebbek a növendékek, minél magasabbrendű a feladat, a tárgyi elemeknél annál nagyobb a nevelő személyének jelentősége. A főiskolai ifjúságnak szükséges hatásokat nem maga az intézmény, nem a rendszabályok ereje, nem a tanítók testülete, hanem csak egyéenként a tanárok minősége, céltudatossága és tervszerűsége adhatja meg ennek hiánya teszi lehetetlenné. Az alsó fokon a család alakító ereje pótolhatja az iskoláét, a középső fokon a több nevelő egymást kiegészítő, kiegyenlítő hatása együttesen alakítja a növendéket, a felső fokon minden egyes tanárnak külön, magában álló feladata van. Itt tehát egészen különös jelentőségű a személyes indítás, amelyet az ifjak tőlük kaphatnak. A főiskolai tanár előtt már nem általánosságban áll az emberi eszmény, a tudatos és nemes személyiség eszménye, hanem valamelyik, a közösség életében kialakult munkakör tökéletes betöltőjének benne élő képe adja az irányt saját cselekvésének és hallgatói megítélésének. Nem iskolai osztályt lát maga előtt, amelynek nincs módja művelődési kívánságainak érvényesítésére, hanem — bár néha nagy számban — egyes, jórészt már kifejtett egyéniségekkel, felnőtt fiatalemberekkel van dolga, akiket egyéni szükségleteik vezettek a főiskola falai közé. Ezek a főiskolai tanártól sokszor azt várják, hogy bizonytalan hivatásérzésüket kétségtelenné tegye, sokszor meg a már felismert hivatás betöltésére tudatosan keresik nála az óhajtott előkészítést.

Maga ez a várakozás és keresés is bizonyítja, hogy a tanár és hallgató között megvan az a fejlettségbeli különbség (nevelési távolság), amely a nevelést lehetővé teszi. Ahol pedig a nevelés lehetséges, ott szükséges is. Ezt felismeri mindenki, aki munkája körülményeit megfigyeli, s így minden tanárban, aki a főiskola rendeltetését valóban megértette, felébred a hatás szándéka. Ez a szándék indítja meg a nevelői gondolkodást és ebből alakul ki a nevelési viszonyoknak főiskolán szükséges és lehetséges alakja.

3. Tanárok és hallgatók viszonya szempontjából mindaz, ami a főiskolákra vonatkozik, illik ezek sajátos alakjára, az egyetemre is. Igaz azonban, hogy éppen ebben a tekintetben nehéz általában az egyetemről beszélni a körülmények sokfélesége miatt, mert sem a nagytömegű hallgatóságot és a néhány embert érdeklő tárgy kevés hallgatóját, sem pl. az orvosi és a jogi kart nem lehet ebből a szempontból egy kalap alá vonni. Azonban az egyetemi tanári munkában vannak olyan mozzanatok, amelyek mindig azonosak, tehát egyaránt érvényes követelmények is vannak az egyetem mindenik karának és minden egyes tanárának működésére nézve. Tanár és hallgató viszonya elvileg mindig ugyanaz, ebben a vonatkozásban tehát lehetséges és szükséges egyetemes szempontot alkalmazni, tekintet nélkül arra, hogy hol milyenek a pillanatnyi viszonyok s melyik tudománykar jutott közelebb a szakszerű főiskola alakjához, melyik maradt közelebb a tudományegyetemnek ahhoz a képéhez, amely a bölcsészeti (bölcészet—nyelv- és történettudományi és matematikai—természettudományi) karokon még elevenen él, ha utóbbi időben nem benső küzdelem nélkül is. Nem okoz különbséget az sem, hogy egyes tanárok a szakszerű főiskolai feladatot tartják-e fontosabbnak, avagy az egész egyetemben a tudomány művelését látják uralkodó kötelességnek. A hallgatóikkal való érintkezés mindnyájuk elé nevelési kérdéseket állít. A következő fejtegetés tehát nem valamelyik kart vagy felfogást, hanem a magyar egyetemek egész mai életét tartja szem előtt s az egyetem mai szervezetét.

Kétségtelen, hogy ma az egyetem feladata kettős. Mindenik kara tudományosan képzett szakembereket akar kibocsájtani, ennyiben a feladat egy; de ezzel két célt szolgálnak: egyrészt a megismerésben való továbbhaladást (a tudományos kutatást), másrészt a gyakorlati feladatok megoldását (az egyéni és közösségi élet mindennapi szükségleteinek kielégítését) kell állandóan biztosítaniok. A tanárok nem azonosan látják a rendeltetés kettősségét, de egyik irányban sem tehetnek eleget az egyetemi működésökhöz fűződő kívánságnak, ha a hatásra való céltudatos törekvés, vagyis a nevelés szándéka hiányzik belőlök. Ha pedig bár-

melyik irányban is tökéletes munkát óhajtanak végezni, ez a törekvésök a nevelés gondolatára vezeti őket.

4. A kutató tudós lélektanából megérthető, hogy aki a tudományművelést érzi hivatásának, az kelletlenül teljesíti még az előadásra való kötelezettségét is és az ennél sokkal több gondot jelentő tanító-feladattal nem törődik. De ez az önző, elzárkózó magánosság csak addig tarthat, amíg fel nem ismeri az egyedüllétel hátrányait, amíg saját erejét elégnek tartja s nem az új megismerésre vágyakozás benne az erősebb, hanem a személyes becsvágy. A tudományos kutatás örök folyamatára eszmél azonban, amint észreveszi, hogy a benne felmerült kérdések mily végnélküli láncolatban nyúlnak ki egymaga által elérhetetlen távolságba. Egyszerre csak felébred benne saját munkája folytattatásának, követők szerzésének hatalmas vágya. Amint ez az apai ösztönhöz hasonló vágy tudatossá lett, vége az egyéni tudományművelés ön-elégültségének és következik a nevelni törekvés. Csak a tudományos fejlődés kezdetén levő ember tiltakozhatik fenntartás nélkül az egyetem iskola-volta ellen, mert csak az ilyen őrzi féltékenyen a gondolatait (kérdéseit, módszerét, eredményeit) és nem érzi szükségesnek munkatársak, utódok nevelését. Minél mélyebben lát bele valaki a tudományos munkásság szövevényébe és saját erejének, idejének korlátoltságába, annál inkább igyekszik másokat a maga munkájában részessé, munkatárssá, tanítványá tenni. Aki felismerte, hogy a tudományos munka folytonosságáról gondoskodni kell és hogy a saját területén ez az ő kötelessége, az arra is rájön, hogy ezt a kötelességét csak a tudományos munkára való rendszeres előkészítéssel teljesítheti. S ekkor megérkezett a tanítói feladathoz. A tudományos kutatás az eddigi eredményekből indul ki, azoknak valamely hiányából; ismerni kell tehát ezeket az eredményeket. Minél igazabban tudós valaki, annál fontosabbnak tartja a tudományos alapvetést, és ha az ifjaknak nem maga adja is ezt meg, hanem már vele dolgozó munkatársai útján gondoskodik róla: ezzel a tudósnevelésről gondoskodik s egyúttal eleget tesz tanári feladata másik részének is, mert a gyakorlati pályára lépőknek is lehetővé teszi így az alapos, szakszerű előkészülést.

Egészen más úton, de szintén eljuthat a feladat mindkét részének betöltéséhez az is, aki nem a tudományos kutatásban való haladást, nem az elmélyedésre, a kutatnivalók felismerésére vezetést tartja első kötelességének, hanem csupán az életpályán szükséges ismeretek közlését. Az egyetemi tanároknak ez a fajtája kezdetben ugyanolyan távol van az egyetemi neveléstől, mint a kutatásaiban elmerülő tudós. De az előadással megelégedő tanárt és általa az egyetemet nagyobb veszedelem fenyegeti. Az történhetik, hogy nem is valamely életpálya szükséglete, hanem, ami az egyetemi szellemtől annyira távol esik, a képesítő vizsgálat szempontja válik benne uralkodóvá. Ez nem is valami ritka veszedelem. Teljesen vége azonban minden egyetemi színvonalnak, amint valaki előadásaiban a vizsgálati anyag elmondásával megéri. Ezzel nemcsak az egyetem legnagyobb feladatát, a megismerésben való haladás állandó biztosítását téveszti szem elől, hanem még iskolás értelemben is fogyatékosan dolgozik: nem segíti elő a hallgatók fejlődését, e helyett pusztán valami készen levőnek, szabályozottnak gépies befogadását szolgálja. Bizonyos, hogy ez egyetlen életpályára sem teljes értékű előkészítés, különösen nem az a tudományos készültséghez kötött foglalkozásokra: a kész ismereti anyag szóbeli előterjesztése alig ér többet a tankönyvnél, s a «megtanulás» magában véve korántsem biztosítja az átélést, az önálló vélemény kialakulását. A tanszéknek ilyen birtokosai szokták magokat legmagasabban képzelni, de ezek szokták legkevésbé vonzani hallgatóikat, mert nem tudják megéreztetni a tudományos munkásság varázsát. Erre az álláspontra tévedhet jóhiszeműen tudós tanár is, de ez csakhamar megszabadul onnan, mert észreveszi, hogy bár gyakorlatias akart lenni, éppen nem az: tanítványaitól a gyakorlati foglalkozás a feladatok ezerféle alakjához való örökös alkalmazkodást kívánja majd és erre nem lehet előkészülni emlékezeti anyag vizsgálati célú megtanulásával, hanem csupán elvi tájékozottsággal.

Egyszer kidolgozott anyag ismétlésével csak olyan tanár érzi betöltöttnek a feladatát, aki nem való az egyetemre; a tudós lelkületű tanárt az élet sokféle és gyors alakulása arra

kényszeríti, hogy éppen a gyakorlatiság érdekében az élet változásait saját tudománya szempontjából feldolgozza s eredményeit újra meg újra átvizsgálva újabb meg újabb hallgatói elé mindig a legújabbakat terjessze. Aki ezt megteszi és ezzel magát az elmaradástól, hallgatóit pedig az elavult álláspontra való lekötéstől megóvni igyekszik, azon már úrrá lett a nevelés szándéka, a hallgatók érdekét és saját tudományos érdeklődését egyaránt kielégíti s ezzel egyszersmind annak a területnek tudományos továbbművelésére is indítást ad.

Egyénenként mindig különböző lesz az a mód, ahogyan az egyes tanárok felfogásában és működésében a tudományos és a gyakorlati rendeltetés követelményei egybefonódnak; de bármelyik oldalról indul is ki valaki, a nevelői magatartás előbb-utóbb kifejlődik benne, bár néha későn, a felismert mulasztáson bánkódás alakjában. Akár azzal törődik az egyetemi tanár, hogy vajjon milyen mérnökök, bírák, orvosok stb. lesznek a hallgatóiból, akár azzal, hogy tudományos munkaterén lesz-e, aki munkáját az ő irányában folytassa: megfigyeli működésének a személyeken látható eredményeit, igyekszik ezeket szaporítani és mélyíteni, akadályait elhárítani, maga és hallgatói között a kapcsolatot közvetlenebbé tenni. Mindez már nevelői jellegűvé teszi magatartását.

5. Még inkább ebbe az irányba terelődik a tanár benső alakulása, ha tudatára ébred annak, hogy nemcsak hallgatói állanak az ő megítélése alatt, hanem azok is megítélik őt. És ebben a kölcsönös véleményalkotásban kétségtelenül a tanáré a súlyosabb helyzet, ha a kialakult ítéletnek reá nincs is olyan sorsdöntő befolyása, mint a hallgatókra nézve. Ez mindenesetre lényeges különbség, de nem azt jelenti, hogy a ki nem hirdetett ítéletnek nincs nagy ereje és nyilvánossága. Annál fontosabb ez, mert a hallgatók állandó változása miatt a tanárról egyszer kialakult közfelfogás szinte átöröklődik nemzedékről-nemzedékre s ritkán történik rajta a tanárra nézve kedvező változás. Kedvezőtlen inkább, mert itt is igaz az a megállapítás, hogy a bizalmat könnyebb elveszíteni, mint megszerezni, visszaszerezni pedig éppenséggel alig lehet. Az egyetemi tanár elnézhet ugyan a hallgatók

eje fölött, de magára adó ember ezt már csak azért sem teszi, mert ezzel a hallgatók szeme előtt úgysem vonhatja el magát. A sok szempár mindig rajta függ; a tanár megítélése a hallgatók megítélésénél állandóbb, élesebb, egész magatartására, tudományos tevékenységére, előadásának anyagára és módjára, hivatalos és magánéletére, egész eljárására kiterjed, nem csupán néhány vizsgálati alkalomra, nem is csupán anyagtudásra és «felelési» készségre. Ebben egészen ugyanaz az egyetemi tanár helyzete, mint a más fokon tanítóké. De nagy a különbség abban, hogy az egyetemi hallgatók érettebbek, szempontjaik határozottabbak, emberi fejlettségre nézve közelebb vannak a tanárhoz, mint az iskolai növendékek. Egyben azonban a távolság talán még nagyobb. A középiskolának még legfelső osztályában is csak határozott ismereti anyag tudásáról van szó s az előírt anyagot a tanuló is megtanulhatja ugyanolyan pontosan, ahogyan azt tanítója tudja; az egyetemen azonban a tudományos munka módszere és mélysége, az elvi alapok határozottsága és a tudományos gondolkodás tisztasága szempontjából nemcsak kezdetben, hanem még a köteles tanulmányi idő végén is rendszerint messze van a fejlődő ifjú a megállapodott tanártól. S különösen azt nehéz sok ifjúnak megértenie, hogy a megállapodottság sem megállást, sem gondolatlan ál-következettséget nem jelent.

Éppen az itt érintett nagy különbség miatt a hallgatók a tanárról legalább annyiszor ítélnék tévesen, mint a tanárok. Különösen ferdén ítélnék meg a tanár tudományos értékét, mert még nem lehet teljes a mértékek erre nézve, — meg az egyéniségét, mert különben is fogyatékos emberismereteket a tudomány emberein kevéssé gyakorolhatják. Ezek a körülmények nem maradnak rejtve az olyan tanár előtt, aki nemcsak szaktudományán, hanem tanári hivatásán is gondolkodik. Az ilyenek nem mindegy, hogy miként alakul róla azok véleménye, akikkel állandóan együtt van, akiknek továbbszármazó vélekedése tanári munkája sikerét esetleg kedvezőtlenül befolyásolja, akik személyének, tudományos irányának hívei vagy ellenzői a szerint lesznek: milyenek ismerték meg. Tudós egyetemi tanárnak előbb-

utóbb el kell jutnia arra a gondolatra, hogy akarnia kell magához kapcsolni hallgatóit, másként tanítványokká nem válhatnak, — óhajtania kell, hogy eszményeikre, azaz emberi és tudományos törekvéseikre hatása legyen. Aki idáig eljutott, látja a jelentőségét annak, hogy hallgatói őt igazi mi-voltában megismerhessék ; tudja, hogy úgy kell dolgoznia, azaz írnia, előadnia, az észlelést, gyakorlást vezetnie, hogy az mindig tanítás legyen, vagyis példaadás és oktatás, mindig megérthessék és érezzék, hogy gyarapodnak általa. A tudomány művelésében egyetlen irányító szempont van : a szaktudomány előbbrevitele ; ez a gondolat az egyetemi tanári munkának tudományterjesztő részében is ott van, de már nem magában ; hozzájárul a másik : az ifjúság lelkéhez kapcsolódás. Ez nem is nehéz, mert az ifjúság áhítja, s lelke csak akkor zárul be, ha valami visszariasztja. Feltárt lelkű ember azonban még a zárt lelkekhez is megtalálhatja a kulcsot, mert felismerik rajta, hogy csakugyan a lelke van a munkában és érdeklődik hallgatói iránt. Ez nem népszerűségkeresés, legkevésbé leereszkedés, nem megalkuvás és nem eltérés az egyenes útról ; az effélet is hamar megismerik és nem becsülik. Ellenben igenis megbecsülik azt, aminek szükségét nagyon is érzik : a hozzájuk alkalmazkodást, biztatást, megmutatását az útnak, amelyen a magasabb mértékű elismerést is kiérdemelhetik. A növendékhez való alkalmazkodás a nevelésnek mindenik fokon természetes feltétele ; e nélkül az egyetemi nevelés sem lehet sikeres.

6. A hallgatók céljának, minőségének, körülményeinek szem előtt tartása nem az egyetem magaslatának leszállítását jelenti, hanem lehetővé teszi a hallgatóknak e magaslat megközelítését. Amint a nevelői gondolkodás az egyetemen térhez jut, akiben él, meglátja, hogy hatást csak így tehet, s hogy a tanár hatásának teljes kifejtése nem az ő egyéni érdeke, hanem az ifjúságé, tehát a tanárnak nemcsak hivatásával, de még hivatalával is együtt járó kötelessége akar-nia, hogy a tőle eredő hatás mind személyi, mind tudományos szempontból a lehető legkülönb legyen. Ez érdeke a tudománynak és a tudományos képzéshez kötött életpályáknak

is. E gondolat fényében egyszerre másként nézi a tanár a saját munkáját, mert ennek hatását látja ifjabbak lelkén. Ekkor önként teljesül a főiskolai oktatásnak számos olyan követelménye, amellyel törődés a nem így gondolkodó tanárnak eszébe sem jut, eloszlik nem egy nehézség, amelyet egymásik jót akaró, de csak a tárgyán és nem a hallgatóin is gondolkodó tanár most nyugtalanítóan érez.

Az egyetem rendeltetésével együtt jár, hogy tanárai hassanak az egyetem polgáira; az pedig minden emberi munka benső értékét szabja meg, hogy mennyire tudatos és tervszerű, mennyire igyekszik az esetlegességek befolyását csökkenteni. Ahol emberekről, emberekre tett hatásról van szó, ott a hatásra törekvés tudatos érvényesítését nevelésnek nevezzük. Az egyetemi nevelés: törekvés arra, hogy az egyetem hatása megtalálja az utat az ifjúság lelkéhez. Ez az egyetemnek mint intézménynek nagy érdeke.

7. Az egyetemi nevelés azonban a hallgatóknak személy szerint is kétségtelen szükséglete. Lehet, hogy valami kötelező szavazás esetén a többség nem így döntene, de ezt megint csak a rosszul értett, talán rosszul is végzett nevelés okozná. Középiskolás nevelés valóban nem kell az egyetemen, ellenben szükséges a nevelés az ilyen fejlettségű ifjúsághoz alkalmazott alakjában. Ezt a követelményt a nevelés szempontjáról tekintve maga az a tapasztalás is kellően igazolja, hogy ha a nevelés idő előtt abban marad, rendszerint elvész addigi hatása is. Ez a veszedelem csak akkor szűnik meg, ha a növendék elérte az önállóságot, fejlődésének azt a pontját, amelyen túl mások tervszerű hatásának nem jut tér, sőt erre nincs is szükség, mert az ember maga irányítja önmagát; ekkor a nevelés átalakul önneveléssé. A nevelés alakító ereje és értéke csak akkor érvényesül teljesen, ha a nevelés és az önnevelés közé nem esik magárahagyottság ideje, amely az önnevelés kialakulását esetleg meg is gátolja. Csak kivételes egyéniségeknek haszon, ha az önállósulás idején senki sem törődik velök; a nagy sokaság ennek keservesen adja meg az árát. Az érettségi bizonyítvány nem bizonyítja az éres bevégyződését; a hivatalos szó is csak azt mondja, hogy «fő-

iskolai tanulmányokra érett», azaz következhetik immár az utolsó szakasz, amely hátra van ahhoz, hogy a fiatalember ezen a téren az önálló munkára felszabaduljon.

Az egyetemre rendes korban lépő ifjúság még a fejlődés útját járja. A 17—18. év újból az ingadozás kora: tapasztaljuk, hogy ekkor ismét gyakran következik be az addigi iránytól jobbra- vagy balratérés. Néha észlelhető ez már a középiskolai élet végén, többször az egyetemi élet kezdetén. Sem az értelmi önállóság nem alakult még ki annyira, hogy az ifjú a minden felől nagy tömegben jelentkező, különféle gondolatok között sémán eligazodjék s mintegy elvi erővel, természetesen választani tudjon; sem erkölcsi tekintetben nem fejlődött még annyira, hogy ösztöneinek erejét megállapodott erkölcsi felfogással kormányozhassa.

8. Értelmi és erkölcsi téren egyaránt az természetes, hogy a fiatalember kétségek közé jusson, amikor a határozott irányú középiskolai rendből az egyetemi szabadságba kerül. Ez a szabadság először is úgy értendő, hogy a középiskola az iskola fenntartója (állam, egyház) által kijelölt keretek között, megszabott anyagon vezeti növendékeit az ismeretszerzésben, az egyetemen pedig kezdők szemével át sem látható sokfélesége kínálkozik a tanulható tárgyakkal; ott határozott módon kellett tanulni és az eredményről beszámolni, itt magának lehet, de kell is megtalálnia a tanulás neki való módját, egyik tárgyból így, a másikból amúgy kell készütségét bemutatnia s nem törődik vele senki: látja-e már a maga útját, neki való-e, amivel foglalkozik. Erkölcsi tekintetben meg abban jelentkezik a szabadság, hogy az egyetemi hallgató nem áll annyira, sőt a legtöbb egyáltalában nem áll ellenőrzés alatt. Még akkor is kevésbbé, ha szervezett együttlét tagja; másfelől pedig éppen ezzel az étellel járhatnak egyesek számára az erkölcsi alakulásnak olyan veszedelmei, amilyenek addig nem vagy alig fenyegették. Manapság a középiskolai ifjú is számtalan oldalról kap ellenőrizetlen hatást, de bizonyos, hogy ezek a hatások az egyetemen még többfélék, és mert nincs többé «iskolai törvény», ami irányt szabjon és korlátot állítson, itt nagyobb mértékben kénytelen kiki saját

erejére támaszkodni. Ez az erő pedig ekkor még a legjobban fejlett egyénben is ritkán annyira szilárd, hogy ingadozás, elhajlás, letörés lehető ne legyen.

S ebben a lelkiállapotában az egyetemi hallgató az egyetem részéről magárautaltnak, sőt magárahagyottnak érzi magát. Mivel pedig nem jutott még el a teljes kifejlésig, legtöbbször nem tud mit kezdeni az áhított és egyszerre reája szakadt nagy szabadsággal. A magárahagyottságból egyikre nézve a teljes zabolátlanság, másakra a munkával elhalmozódás, legtöbbször a kínzó bizonytalanság következik. A zabolátlatlan élet, idő és erő pocsékolása a jövő, az erőgyűjtés szempontjából nagy baj; de az egyetem rendeltetését nézve baj az is, ha a tanulás mohósága rendszertelen, pihenéstelen, kimerítő munkára vezet. Sok egyetemi hallgatóban támad mindkét okból «késő bánat». Ugyanígy baj az is, ha valaki önmagát sem ismerve nem tudja, mit csináljon, hol fogja meg a dolog végét, tehát csak kapkod, nagy buzgósággal, de tehetetlenül, amíg csökkenni kezd a kedve s végül elapad a jóakarata is, kételkedni kezd erejében s le is mond magáról. Annak, hogy efféle eset oly sokszor következik be, bizonyára nagy mértékben forrása éppen az a nagy megkötöttség, amely a középiskolában a tanulók fejledező önállósulását még a felső osztályokban is alig-alig engedi térhez, de nagy oka az az egyetemi rendszer is, amely legtöbbször egészen szabadjára hagyja a tájékozatlan elsőévest. S hogy mindettől a lehetőségig megkíméljük ifjúságunkat, avégre nem az iskolás kötöttség, hanem olyan intézkedések kellene, amelyek a kellő átmenetet biztosítják. Ezek egyedül nevelői megfontolásból eredhetnek s ekkor mások lesznek, mint a középiskolai rendszabályok, mert az ifjak is mások.

Jórészt a mai középiskolai rendszer okozza azt is, hogy a hivatás-érzés az ifjak nagy tömegéből hiányzik. A pályaválasztás alapja nem benső indítás, hanem számvetés a kenyérszerzéssel. Nem volna komoly dolog azon sopánkodnunk, hogy a választást az elhelyezkedés mérlegelése dönti el; erre mindig kellett gondolni s a mai viszonyok között még inkább kell. De ebben az esetben is szükséges, hogy ki

mire elszánta, annak a pályának szellemébe, azaz feladatába és gondolatvilágába bele is élje magát. Erre az utat maga nem találhatja meg. A hivatásba való bevezetés ma jórészt hiányzik, legfeljebb egy-egy tanár alkalmi megjegyzéseiből vagy önkéntes vállalkozásából áll, holott intézményesen kellene gondoskodni arról, hogy ilyen tájékoztatás által mindenkiben határozottabbá válhassék, tiszta legyen a választott pálya képe és megindulhasson vagy megerősödhessek a hivatottság érzésének fejlődése, a törekvés az alkalmassá lételre. Erre az indításra egyetemes szükség van ; ifjúságunknak ez az egyik legfőbb nevelési szükséglete.

9. Nem lehet azt mondani, hogy mindezekre nézve ma semmi sem történik. Mind a szabadság használása módjára, mind az életpályák feladataira nézve, sőt talán a tanulmányokban is kap útbaigazítást az egyetemi ifjúság különféle szervezeteiben. Amit itt egymástól kapnak, nem lehet elég ; amit meg az egyetemen kívülálló, felnőtt vezetőiktől kapnak, nem az egyetemtól származik. Az új nemzedék szempontjából nagy figyelmet érdemel minden szervezet, amelyben az ifjúság akár maga, akár felnőttek vezetése alatt tömörül ; ezek ma kétségtelenül tervszerűen hatnak és szigorúan törekednek az ifjúságot határozott irányban vezetni. Ami ezek közül csak egyetemi ifjakkól áll, amelyikben egyetemi tanár a vezető vagy felügyelő, az az egyetemi nevelés fogalmába beletartozik. De az egyetemi nevelés természetesen nem merül ki e sok tekintetben hasznos és szükséges egyesületek irányításában ; az idegen kézben levők pedig nem egyetemi jellegűk és bármiféle egyéb célzataik miatt egyenesen súlyosbítják az egyetemnek azt a kötelességét, hogy a középiskolai nevelés más módú folytatásaként az egyetemi nevelést komolyan vegye. A nevelés : a növendéket érő hatások összefogása, irányítása a növendék fejlődése érdekében. Az egyetemi ifjúságra vonatkozóan az egyetemnek kell ilyen irányító középponttá válnia az ifjúság személyes érdekében is, nemcsak saját rendeltetése miatt.

II. Az egyetemi nevelés feladata és szelleme.

1. Az ember egysége következtében a nevelés mindig egy és oszthatatlan, azaz mindig az egész emberre hat. Ez különben a nevelés természetéből is így következik : a nevelés különböző ágai egymás nélkül soha sincsenek, ugyanazokat az eszközöket alkalmazzák és az eredmények, a hatás száalai is mindig egybefonódnak, az embert egy-egy hatás nemcsak egy irányban alakítja. Az egyetemi nevelés is így hat, az egész embert alakítja, minden tekintetben. Az embernek azonban fejlődése rendjén változnak a nevelési szükségletei, s a nevelés természetéhez tartozik az is, hogy állandó elemei a növendék fejlettsége szerint időnként más-más elegyedésben alkotják a nevelés egységét. Egy-egy életkorban a nevelés minősége a szerint változik : mire van inkább szüksége a növendéknek, a nevelőnek mi a vezető gondolata s a nevelés egyes intézményeinek mi a sajátos rendeltetése. E háromféle, de közös eredetű indítás dönti el, hogy a nevelés ágai (testi, értelmi és erkölcsi nevelés) közül mikor melyik áll előtérben.

Az egyetemi nevelés összetételében az értelmi elem a legerősebb. Így látjuk ott, ahol egyetemi nevelés már van ; a követelmény is csak ez lehet. A hallgatók a tudomány, legalább is az ismeretek kedvéért lépnek az egyetem falai közé ; az egyetem rendeltetése a tudomány művelése és tudományos ismeretek terjesztése ; a tanárok vezető gondolata sem lehet egyéb. Az értelem nevelése, az értelem útján való nevelés egyik fokon sem áll pusztán ismeretközlésből, s bár az egyetemi nevelés vitathatatlanul értelmi jellegű, ez a jelleg itt sem merül ki az elme tartalmának gyarapításában, hanem itt még inkább, mint az alsóbb fokokon, az elme gyakorlását, tehát az értelmi nevelés alaki feladatát is kell hangsúlyoznia. Ennek jelentőségét és irányát az mutatja meg, hogy itt nemcsak befogadásról van szó, ami az elemi iskolai értelmi nevelés lényege, nem is pusztán kész anyag feldolgozásáról és alkalmazásáról, mint a középiskola emelkedő osztályai-ban, hanem nagy összetartozások felismeréséről, elvek következményeinek kifejtéséről, régi ismeretek felülvizsgálásáról,

új ismeretek felkutatásáról, megállapításáról, rendszerbe foglalásáról, kutatási módszereknek nem csupán alkalmazásáról, hanem esetleg módosításáról, nézetek megvitatásáról, új eredmények elismertetéseért való harcolásról, meggyőződések védelméről. Mindez nem folyhatik határozott ismereti anyag feldolgozása és feldolgoztatása nélkül, de a befogadás sohasem a vég, mindig csak a kiindulás. Az egyetemnek tehát éppen nem csak a tudás közvetítése a célja, hanem a tudás felhasználására akar képességet és készséget fejleszteni; az értelmi nevelést a legfelső fokon végzi: az ekkorra már kialakult értelmi képesség szabad, önálló felhasználására szoktat és kötelez.

Ez az értelmi nevelés egyúttal erkölcsi jellegű is. E szempontból nagyjelentőségű, hogy az egyetemi nevelést a tudomány szelleme irányítja. Nem is lehet másként, mert egyetemi tanárok végzik s a tanároknak csak ez a szellem ad a tanszéken jogosultságot és erőt. Az egyetemen folyó értelmi munka egészen sajátos erkölcsi következményekkel is jár, tehát a hallgatók egész szellemi mivoltát törekszik meghatározni; nemcsak képességet, hanem készséget is fejleszt, azaz erkölcsi erőt az igazság kutatására, tévedés elismerésére, a tudományért való önfeláldozásra. A tanulás, keresés, alkalmazás, kipróbálás, megállapodás nemcsak az elmét műveli, hanem már addig is, amíg vezetéssel történik, még inkább, amidőn már önállóan megy végbe, azokat a szempontokat is fejleszti, amelyek a tudományos munkát irányítják, a következő lépéseket megjelölik. A megértésen való öröm, a kutatás közben fokozódó érdeklődés, a nehézségek leküzdése, a hosszadalmas és aprólékos, körültekintő eljárás, a kitartás, végül a talált eredmény felemelő hatása mind erkölcsi értékű s az ifjú lelkületén nyomot hagy, egyéniségét tudatosabbá és nemesebbé teszi. Ehhez járul az is, hogy az eredményeknek nemcsak felhasználása, hanem a felhasználás célja, módja is mérlegelés tárgya, s ha már maga a készség (hajlandóság) is erkölcsi tulajdonság, még inkább erkölcsi jellegű a készség iránya: milyen felhasználásra kész valaki, mennyire becsüli a tudományt és önmagát. Lehet a tudományt rosszra is használni, tápot adhat a tudományos munkába való beveze-

tés erkölcstelen hajlamoknak is, de az egyetemi nevelés annak eléje igyekszik vágni.

A nevelés harmadik ága, a testnevelés, nem ilyen módon jelenik meg az egyetemen. Az egyetemi hallgatók testi fejlettsége már kizárja az alsó fokok iskolás testnevelését. E téren az egyetem lényegével nem fér össze egyéb, mint hogy az önnevelésre alkalmat adjon (testgyakorlás, sportterek, egészségügyi előadások). Önnevelésnek a másik két téren is kell folynia, de ott a vezetés mégis sokkal érezhetőbb, mert azokon a tereken van az egyetem határozott rendeltetése. A testnevelés terén még akkor is csak az alkalomnyújtás a fő, ha ez alkalom használására kötelezik a hallgatókat. Minden tekintetben rohamosan erősödik az egyetemi ifjak felelőssége életökért önmagok előtt, a testnevelés terén az önnevelés kötelessége és felelőssége az egyetemi élet első percétől kezdve teljes. Ezzel tehát ebben a gondolatmenetben nem szükséges tovább foglalkoznunk.

A nevelés eredménye sohasem bizonyos előre, a legtisztább szándék is üthet ki balul. Nem tudjuk tehát, a nevelés értelmi elemei kifejtik-e egyesek teljes szellemi önállóságát, az erkölcsi elemek pedig mennyire idézik elő egyesek nemesedését. Minél kevésbé akarnak az erkölcsi mozzanatok külön érvényesülni, minél jobban beleolvadnak a nevelés egységébe, annál nagyobb a hatásuk, annál becsebbé válik az egyetemi nevelés eredménye. Itt ugyanis az erkölcsi nevelés semmiesetre sem külön feladat, nem is külön tevékenység, sőt még csak nem is külön szempont. Az egyetemi nevelés semmi egyéb, mint bevezetés a tudományba, vagyis a tudományos munkába, az egyetem szellemébe. A szó teljes értelmében belevezetés. Ez a szellem a maga teljességében erkölcsös, tehát ha érvényesül, csak nemesítő hatása lehet. Nem pusztán ismereti anyag, nem is csupán a kutatás és feldolgozás képessége és készsége áll célként az egyetemi nevelés előtt, hanem az egyén teljes meghatározottsága, a tudatos és nemes egyéniség. Aki az egyetemen élt és mégsem mutatkozik ilyennek, abból az egyetem szelleme hiányzik, arra nézve az egyetemi nevelés sikertelen maradt, vagy nem is kapott az egyetemen nevelést. Ha az ilyen ember tudományos

fokot is nyert, akkor azt nyilván nem tudományos munkával szerezte, hanem csak iskolás tanulással; ha pedig tudományos értékű munkával jutott hozzá és a tudomány szellemének erkölcsi ereje mégsem látszik rajta, akkor szánt-szándékkal leküzdi, mert valami erősebb, elemibb tulajdonság uralkodik rajta. A tudatosság és nemesség együtt alkotja a személyiséget, de a kettő nem egy. Annál fontosabb megállapítani, hogy az egyetem szellemében és így a kívánatos egyetemi nevelésben is az értelmi és erkölcsi elem kétségtelenül egybeolvad, bár hatása nem mindenkor egyenletes.

Az egyetemi nevelés feladata ebből világos: a hallgatók fejlődésének olyan irányítása, hogy egyetemi éveik alatt az egyetem szelleme mind teljesebben áthassa és egész életükre meghatározza őket. Ez nyilvánvalóan azt jelenti, hogy az egyetemi szellem a jellem uralkodó elemévé váljék. A közvetlen siker egyénenként különböző lesz, az bizonyos; a hatás tartóssága még kevésbé lehet egyöntetű, mert nemcsak a hallgatók egyénisége sokféle, hanem az egyetemi élet után következő hatások is, hiszen a hallgatóknak csekély töredéke marad az egyetem kötelékében vagy közvetlen környezetében. Az egyetemről kikerült ember az őt érő másfajta hatásokat annál inkább tudja ellensúlyozni s annál tudatosabban lehet új környezetében az egyetem szellemének terjesztője, minél bensőbben hatotta ez át tanulmányai közben. Bármily különbségek vannak is a tudománykarok között sok tekintetben, az egyetemi szellem meghatározó vonásai mindenütt tartoznak egyaránt érvényesülni s így a végzetteken bizonyos közös tulajdonságoknak kell nyilvánulniok.

2. a) Az egyetemi szellem elsősorban abból a sajátosságból ered, amely az egyetemi életben a tanulmányi anyag és a hallgató, a tudomány és a tanár viszonyát jellemzi. Más ez, mint a középiskolában vagy a pusztán képesítő célzatú szakszerű főiskolán. A sajátosság mind a tanár, mind a hallgató részéről a szaktudománnyal való viszony személyességében áll. A tanárnak életeleme a saját tudománya, az emberi ismeret roppant területének az a része, amelyen dolgozik; ennek az egyetemi tanár ura és szolgálja egyszerre. Ura,

mert uralkodik rajta s annak a területnek a sorsa rajta is megfordul. Vágya, ítélete, elhatározása dönti el, hogy melyik kérdés álljon elől, melyikkel foglalkozzanak, akiknek munkáját ő irányítja, mit tartsanak fontosnak, amíg véleményök az övéből táplálkozik, melyik úton, milyen módszerrel haladjon tovább a megismerés, mit vizsgáljanak meg újra a már megszerzett ismeretek közül. De a tanár tudományának szolgálja is. Az a személyes döntés keretek közé szorul: nem függ tetszésétől, hogy miféle kérdések kívánják a megvizsgálást, nem nyúlhat szeszélye szerint ehhez vagy amahoz az eszközhöz, a kutatásnak nem ő veti végét, hanem mindezt a tudomány mindenkori állapota, az afféle tudományos munka benső törvényszerűsége dönti el. Az egyén szellemi erején csupán az fordul meg, hogy mit mennyire tud felismerni, hogyan tudja a fontosat és a mellékest megkülönböztetni, érdeklődése a tárgy természetéből következő feladatok közül melyikhez vonzza. Aki nem érezte magát a tudomány odaadó szolgájának, azaz nem érezte, hogy bizonyos kérdésektől nem tud szabadulni, helyesnek felismert útról nem tud letérni, megismert igazságot nem tud sem elhallgatni, sem megmásítani, a távolabbi igazság felé való haladást képtelen abbahagyni, akiben egy kérdés megoldása nem támaszt újabb, nehezebb feladatot: az bizonyára soha nem lehet úrrá sem a maga területén.

Ez a különös kettősség jellemzi az egyetemi tanár és szaktudománya viszonyát, ennek személyes alakja határozza meg az egyes tanszékek légkörét, amiből az egyetem levegője kialakul. Ennek hatása alatt fejlődik az egyetemi hallgatónak tanulmányaihoz való viszonya is személyessé. Az egyetemi tanárnak mindig egész lelke tárul ki a szavára figyelők előtt, mindig látszanak a tárgyat lelke mélyéhez fűző szálak; élete bizonyítja, hogy számára a tudomány életkérdés, hogy tárgyat élő valóságnak tekinti, amelyet gondoznia kell, amelynek vele szemben jogai vannak, amelyért ő a felelős. A tudományos munkásságnak ez a személyessége arra készíti az egyetemre valóban érett hallgatót, hogy szintén magába nézzen. Eleinte többnyire idegennek érzi a tanárnak e teljes áthatottságát, lelkesedését; az ifjú még nem

igen érti ezt a különös odaadást, nem tudja átérezni a kérdező és a kérdés, a felfedező és az általa talált új ismeret viszonyának bensőségét. Ez mind csak akkor következik be, ha megragadja lelkét az a varázs, amely a tanulni vágyót éri, mikor régen meglevő vagy újonnan felmerült, számára fontos kérdése a tanító szavából megvilágosodik. Ekkor arra is ráeszmél, hogy nem pusztán megtanulni való kész anyag közlése megy végbe füle hallatára, hanem élmények tárulnak fel előtte s benne is élménnyé válnak. Ebben a pillanatban megindul benne is a tudomány ügye személyessé válásának folyamata.

Lehet, hogy ez észrevétlenül már a középiskolában megindult, sőt az sem ritka, hogy ott a szükséges táplálékot is megkapja. Akkor ott történik meg az is, aminek az egyetemen gyorsan végbe kell mennie: az ifjú ember számot vet magával, kérdéseket hall belülről, igyekszik ezekre feleletet találni, mások kérdéseire vonatkozóan állást foglal, hogy vajjon azok neki is kérdései-e, kezdi tisztán látni saját benső életét, megkülönbözteti a másokétól vagy felismeri a rokonságot s megy az után, aki a neki való utat mutatja, avagy elindul a maga útján.

Meddő kérdés, ki értékesebb: az-e, aki öntudatosan követ, vagy aki eleinte talán botorkálva maga vág csapást. Az egyetemi nevelésnek feladata mindkét fajtának gondozása, mert a tudomány fejlődése ezen a két úton halad: a követők és az úttörők útján. És az egyetemi szellemhez hozzátartozik mindenik: az is, hogy a hallgató lelke a tanárhoz kapcsolódjék, s az is, hogy ha tanulmányainak hatása alatt saját lelke fényében más irányt ismert fel, azt szabadon követhesse. Az a lényeges, hogy csak a benső indítású munka lehet az emberre nézve tudományos értékű, amelyik nem valami feladott, hanem felismert kérdésre felel. A feleletnek pedig mindig tárgyiasnak kell lennie: nem a mester szava a döntő, hanem amit a kérdésre a tárgy válaszol. Ha a tanítvány kutatása a mesterrel egyező, eredményre jut, a kettő kölcsönösen megerősíti egymást; ha nem egyeznek és az új bizonyul helyesnek, ezen a mester örül legjobban, mert neki nem az az érdeke, hogy neki legyen igaza, hanem hogy köze-

lebb jusson az igazsághoz. Minden új megismerés az egyetemes emberi ismeret gyarapodását jelenti, akár történelmi tényről, akár az emberi test működéséről, akár valamely természeti törvényről vagy egyébéről van szó. Tanítvány az is, aki túlmegy mestere tanításán, avagy bírálóan áll vele szembe ; sőt egyetemi értelemben csak ez a tanítvány : megtanult azon a területen tudományosan dolgozni, a maga szemével látni. Ennél nagyobb öröm tanárát nem is érheti, ha valóban egyetemi tanár.

b) A tudománnyal való személyes viszony kialakulása az önismeret fejlődésével jár együtt : azt ismeri fel az egyetemi hallgató, hogy mi érdekli, mi él benne kérdésként, amelyre a feleletet neki kell megtalálnia. Amint ezt tisztában-tisztábban látja, rendre bensőbb ügyévé válik a megoldásra fordított munka is. Először mások eredményeiről tájékozódik (tanul); minél többet ismer meg ezekből, annál inkább tisztul a reá váró feladat, az újabb eredményeket, mélyebben rejtőző igazságokat sejtető út. Ez úton ébrednek az ifjú ember tudományos lelkiismerete ; ez önálló dolgozásra, saját kérdéseinek vizsgálására, a mástól tanultak őszinte elismerésére és bátor, de megfontolt mérlegelésére kényszeríti s legfőbb mértékül önbírálata szigorúságát állítja eléje. Az önismeret az erő érzését is jelenti, de a gyengeségét is ; így kifejlődik az az önmérséklés, amely nem engedi, hogy nagyot akarjon, mikor csak kicsinyre alkalmas. A nagy feladatokkal szemben önbizalom és szerénység egyaránt vonása a fejlődő önismeretnek s ezekkel együtt jár az a nemes becsvágy is, hogy a maga erején tudjon a tudományos munkában boldogulni.

c) Nevezetes mozzanat az egyetemi szellem érvényesülésében az apró részletek és a nagy egységek iránti érdeklődés viszonya. Az egyoldalú elzárkózás, egyetlen tudományszakkal való törődés vagy éppen egyetlen részletkérdésben elmerülés nagyon tudományosnak tetszik, de az egyetem szellemével nem fér össze. Ez rendszerint érzéketlenné tesz távolabbi kapcsolatok, sőt néha még a szomszédos részletek iránt is, csupán azt az egy kis darabot hirdeti értékesnek a nagy mindenségből. Természetes, hogy így sem a tudomány

egyetemes egységét nem lehet felismerni, sem a tudományos munka jelentőségét állandóan szemmel tartani. S ezt gyakran éppen azokon észleljük, akik legmélyebbre igyekeznek a magok területén.

Ebben a kérdésben nagyon tiszta ítézésre kell az egyetemi hallgatót eljuttatni, mert a félreértés veszedelmes lehet. Amit a szervezésre hivatottak, államférfiak, vezető tisztviselők munkájában a részletekbe való belemerülésnek neveznek és sokszor hibáztatnak, a tudományos munkában bizonyára nem hiba, hanem alapvető követelmény. Itt a részletek alapos, sőt aprólékos felderítése, megvizsgálása és meghatározása a megismerés helyességének, az ismereten alapuló cselekvés sikerének el nem engedhető feltétele (pl. gyógyításban, nevelésben, építésben stb.). Csak azt kell megértenie az egyetem minden hallgatójának, hogy a részletkutatás, aprólékos meghatározás a tudományos munkának csak egyik, bár nagyon szükséges része : néha kiindulás, néha közbeeső hosszas munka, egyeseknek talán egész életét ez tölti ki, de mindig arra való, hogy a másik rész elvégzése, azaz a kapcsolatok, nagy egybetartozások, elvek és törvények felismerése és megállapítása lehetséges és alapos lehessen. Baj, ha nem fejlődik ki az érzék és érdeklődés a legkisebb részlet iránt is ; de ugyanolyan baj, ha a részlet a pillantást fogva tartja, ha valaki elvész a részletek között és nem látja : minek a részleteiről van szó s hogy minden csak részlet és hogy mindennek a jelentőségét csak az egyetemes egységben való helye és értéke adja meg. Vajjon tagadhatjuk-e, hogy ez az egyetemes szemlélet, a valóban tudományos gondolkodás ma nem eléggé fejlett, hogy sokkal több az aprólékos részleteket nagy erővel kutató, sokszor csak firtató, mint a nagy egységet átfogni tudó, ilyesmivel törődő emberünk?! Igaz, hogy pl. a házépítésben is csak egy tervezőre van szükség és számtalan munkásra. De csak a téglahordónak nem kell tudnia semmi egyebet ; mindenki másnak tudnia kell, hogy az általa végzett részletmunkának mi a része az épület jóságában, szépségében. Óhatatlan, hogy nagy üzemekben bizonyos lelketlen gépiesség ne fejlődjék ki, s bizonyos, hogy egyes területeken a tudományos munkábanis meg van már néhol a nagyüzem

jellege. De a tudományt mégsem lehet gyárilag művelni s ezért nagy gonddal kell ügyelni arra, hogy a szakszerűség, a sajátos részek elkülönülése egyoldalúságot ne okozzon.

Ezt megelőzi az egyetemi szellem elevensége, mert ez a tudomány egységének tudatát fejleszti és ébrentartja. Már régen megvan s újra növekedik az ellenkező irányzat: az elaprózódás veszedelme. Ennek a lélektani magyarázata egyszerű. Minél kitartóbban szemlél valaki egy tárgyat, annál élesebben látja annak finomabb vonásait is, minél mélyebbre hatol valamely kérdésben, annál fontosabbnak tűnik fel előtte, hogy annak legapróbb részleteit is tisztázza. Aki valamely tudomány egész területét bejárva állapotodik meg egyik, talán kisebb részletnél, ebben világos az ok: annak a kis részletnek az egész szempontjából látja nagy jelentőségét. A kezdőnek más a helyzete; ennek nincs még világos képe az egészről, eleinte csak magát a részletmunkát látja, a kiindulását és végső rendeltetését nem. Az egyén tudományos fejlődése rendszerint a részletekből hatol az összefüggések fokozatos megismerése útjára az egység felé. Ha a részletmunkára hamarabb szánja el magát, semmint az egység felismeréséig eljutott volna, akkor nem az egészből kialakuló igazi szakszerűség, hanem az egészszel nem törődő szűkkörűség lesz belőle. Az egység felismeréséig, a részek egyetemes szempontú értékeléséig egyesek ugyan vezetés nélkül is eljuthatnak, de a magára hagyott sokaság nem. Az egyetem szelleme pedig nemcsak az elkülönülést, a szakok sajátos érvényesülését, hanem az együttmaradást és egyesülést is megköveteli. Az egyes (differenciálódott) szakok tanulmányozása csak a tudomány egységének felismerésén át vezethet tudományos értékű szakszerűséghez (specialistaság); e nélkül még kutatni sem lehet okosan, az eredményt az ismeretek rendszerébe beilleszteni még kevésbé. Ebből az egyetemi nevelés egyik legfőbb szempontja önként következik.

d) Innen egy lépéssel még tovább kell mennünk. Apad, de ma is nagy még azok száma, akik a tudományt magáért művelve, igyekeznek tudományokat és önmagokat az élettől, a lenézett és sokszor meg sem értett gyakorlattól távol tartani. A szűkkörűség egyenesen ide vezet, de különös, hogy

sokszor ide jutnak azok is, akik pedig éppen az összefüggések kutatói. Egyéniség dolga, sőt a jellemé, hogy ez az elzárkózás az élettől őszinte-e vagy nagyképű tettetés, valóban benső gyökerei vannak-e, avagy gyorsan eltűnik a durva valóság vagy a kínálkozó érvényesülési lehetőség hatása alatt. E pillanatban mindegy. Az egyetemnek nem szabad elfelejtenie sem a maga történetét, sem az egyes tudományágak kialakulásának tanulságait. Ezek azt bizonyítják, hogy a tudományok fejlődése is az élet szükségleteiből indult ki és onnan táplálkozik, ha a szálak talán nem mindig ötlenek is egyszerre a szemünkbe. Egyesek művelhetik a tudományt a nélkül, hogy a megvalósításra gondolnának, de a tudomány a maga teljességében mégis az életre akar hatni, ha nem közvetlenül az elmélyedő művelői által is. Az egyetem kívánatos csendje tehát nem jelenthet idegenkedő eltávolodást az élettől. Az elzárkózó tudós körében kevés tanítványa az élet gyakorlati kérdéseitől, a nagy többség azonban a tudománytól idegenedik el, már pedig ez sem az egyének fejlődésének, sem a tudomány haladásának, sem a tudományos munkát magából kitermelő, annak helyet és időt szolgáltató közöségnek nem érdeke.

Az egyetemi szellem azt követeli, hogy az ifjak nőjenek bele a szaktudomány és az emberi ismeret egyetememes egységének, meg a tudomány és az élet egységének hatalmas gondolatába, tehát e gondolat következetes szolgálatát észlelhessék tanáraikon.

e) Ezek után alig kell már itt arról szólni, hogy az egyetemi hallgatók igazi feladata nem a tanulás, hanem a tanulmányozás,¹ nem kész ismeretek befogadása, hanem az ismeret keletkezése módjának megismerése. Ez a követelmény azonban nem ritkán torz értelmezésre ad alkalmat. Ezért hangoztatni való, hogy tudás, azaz alapos és bő ismeret nélkül

¹ Ez a megkülönböztetés kezdő egyetemi hallgató koromban világosodott meg előttem Schneller István előadásából. Nem néztem utána, hogy amit itt elmondok, abból még mi az, amit egyenesen tőle tanultam; azt tudom, hogy bennem ez az egész gondolatvilág a kolozsvári egyetem bölcsészeti karának régi szelleméből táplálkozik. Jól esik ezt nyíltan megvallanom.

senki sem léphet előre új ismeretek önálló keresése útján. Önálló munkát vaktában is meg lehet kezdeni, de tudatosan folytatnia, tudományos értékűvé tennie senkinek sem lehet előzmények ismerete, módszerek megítélésére való képesség nélkül. Tehát igenis, tanulnia kell mindenkinek, nem is beszélve arról, hogy az egyetemi évekhez kötött életpályára nem bocsáthatunk senkit tudásáról való számoltatás nélkül. Azonban ennek a tanulásnak is a tanulmányozás alakjában kell végbemennie. Ez azt jelenti, hogy nem valami tankönyv betanulása, hanem nézetek összevetése, kérdések többféle megoldásának, a különbségek okainak mérlegelése, megoldatlan kérdésekben a megoldatlanság okának megvizsgálása az egyetemi tanulás útja és mindezek nyomán személyes nézetek megalakulása az eredmény. De ez még csak a gyakorlati munkára, az életpályára jogosít.

Az egyetem nem érheti meg azzal, hogy a hallgatók az előző nemzedékek ismereteit átvegyék. Ez a középiskola feladata. S ez is, ha jól végzi a dolgát, utolsó éveiben már előre mutat. Rosszul teljesítené kötelességét az az egyetemi tanár, akitől csak megtanulni lehetne valami kész «anyag»-ot. Az egyetemi szellem megköveteli a multhoz kapcsolódást, mert a szerves fejlődés, az előzményekre építés a mult megbecsülése nélkül nem lehetséges. De éppen a tudomány és az élet egységbe tartozása miatt az egyetemen a haladás, kutatás gondolata, az újra való törekvés uralkodik. Még ott is, ahol a mult a tárgy, mert a teljesebb megértés teljesebb megismerést kíván. A tudomány csak a tudományos munkában él s e munkát az élet alakítja; ennek új meg új kérdései gyakran követelik a régi nézetek átvizsgálását és állandóan sürgetik a továbbhaladást, az új eredmények pedig — amelyek néha csak régieket szilárdítanak meg — az életet alakítják. Ennek a körforgásnak megvan a törvényszerűsége. Ehhez tartoznak a személyi feltételek: az új nemzedéknek új kérdések iránti fogékonysága, új eredmények életbeléptetésére, az életben alkalmazására való képessége és készsége. Mindezen tulajdonságok csiráinak meg kell lenniök, de hol fejlődjenek ki, ha nem az egyetemen?! S ha az egyetemi évek nem fejlesztik ki, lehet-e csak várni is, hogy éppen a leg-

tanultabb, legmagasabb szellemi életet élő emberek az élet örök árában alul ne maradjanak?!

f) Innen következik, hogy az egyetemi szellem : a haladás szelleme, ez pedig a szellemi önállóság teljes kifejtését követeli. Ebben ismét jelentkezik az értelmi és erkölcsi nevelés teljes egybeolvadása : önállóvá csak az lehet, akit ebben gyakorolnak, azaz a szabadságot kívánó egyetemen felszabadítanak, aki elé állandóan követelményül állítják az önállóságot, de ugyanakkor az önállóan végzett munkáért a felelősség vállalását is, és kötelességnek ismertetik fel az igaznak ismert álláspont megvédését és érvényesítését. Az önállóság és a haladás nincs egymás nélkül.

Nem szabad azonban elhallgatnunk, hogy ebből a követelményből is igen különböző következmények fejlődhetnek. Az ifjúságban élénk az önállósulás vágya. Ha sem az értelem fejlettsége nincs ezzel arányban, sem a szerénység erkölcsi ereje nem korlátozza, ez a vágy időelőtti önállószkodásban jelentkezik s könnyen vezethet nagy kérdésekben is gyors és éretlen ítéletre, pusztán érzelmi eredetű elhamarkodásra. Akiket pedig a hirtelen döntésektől, magabízó állásfoglalástól jellemők értelmi és erkölcsi elemei visszatartanak, sőt elriasztanak, de szemök éles és elméjük éber s a felismert kérdésekben a megoldás nehézségeit is látják : ezekben könnyen kifejlődik a bizonytalanság érzése, esetleg az állandó nyugtalanság állapota. Ez csakúgy, mint ama felületes készség, káros mind a tudomány haladása, mind az egyéni élet feladatai szempontjából.

Az egyetemi szellem e kettős veszedelem ellenében olyan tulajdonságokat fejleszt, amelyek mindkettőt elhárítják. Ezek : az igazságra való önzetlen törekvés, amely megköveteli a felismert igazság kimondását, — a felelősségérzés, amely nem enged elhamarkodást, — az önbírálat készsége, amely egyfelől szigorúvá tesz önmagunk iránt, másfelől megnyugtat az igazunkról. Ezek a tulajdonságok védenek bennünket az elhamarkodástól és a határozatlanságtól is. Külön-külön nem jelentkezhettek, együtt a tudományos munka lehető értékének biztosítói. Az emberi lélekben közös a gyökerek : a tárgyiasságra való törekvés. Ez azt idézi elő, hogy mind a

tanulmányozás, mind az önálló kutatás, mind pedig eredmények feldolgozása közben a tárgyi és személyi tényezők között a tárgy az erősebb.

g) A tárgyiasság követelménye nincs ellentétben azzal, hogy a tudomány és művelője között a viszonynak személyesnek kell lennie. Éppen így derül ki, hogy ez a személyesség mit jelent. A személyes kapcsolatot mindig csak a másik fél megbecsülése teheti állandóvá, az pedig ama másikban levő értéken alapul. Ezt az értéket nem mi visszük bele a tárgyba, hanem benne találtuk meg, ami értékessé teszi. Bizonyos, hogy ennek az értelme gyakran ez: ami értékessé teszi a mi számunkra. De azért tartjuk ilyennek is, mert egyetemes értékűnek látjuk s minél többre becsüljük, annál inkább törekszünk azt bizonyítani, hogy nemcsak számunkra érték valami egyéni okból, hanem érték azok számára is, akik ezt még fel nem ismerték. Tudományos munka sincs személyes elemek, a tárgyhoz vonzódás, tehát bizonyos önzés nélkül. A tárgyiasság abban áll, hogy ezeket az elemeket erővel hátraszorítjuk, tárgyunkat a maga valóságában akarjuk látni; a mi részünk csak a munka, amelyet az igazság felderítésére fordítunk.

A tárgyiasságra törekvésben két mozzanat erősíti meg és egészíti ki egymást: felelősséget érzünk önmagunk előtt az eredményért, hogy abban a mi hibánkból ne legyen semmi eltérés az igazságtól (önbírálat) és érezzük a felelősséget mások előtt is, hogy megállapításainkat idegen bírálat is elfogadhassa (becsvágy). Az egyetemi szellem mindkettőt megköveteli, s ha az egyetemi nevelés ezeket fejleszti, azzal a tárgyiasságra törekvést mutatja fel a tudományosság legfőbb ismertető jeléül. Ezzel nyilván megnöveli a távolságot a filozófia és a költészet között, de a megismerésben való haladást és az ifjaknak ebben való közreműködését remélhetőbbé teszi.

E tárgyiasságot az egyetem azzal fejleszti, hogy maga is tárgyias mindennel szemben, ami bármily vonatkozásban is körébe tartozik vagy megítélése alá kerül. A tárgyiasságnak feltétele: a személyes állásfoglalás bátorsága. Az egyetem ennek, a semmi mást, csak az igazságot néző állásfoglalás

kötelezettségének megtestesítője, hiszen az itt folyó munkán fordul meg végső fokon mindaz, ami az élet értékeinek helyes felismerését biztosítja s ezzel egyén és nemzet, állam és emberiség mindenféle viszonyát okosan szabályozhatja. Amilyen komolyan és alkuvás nélkül halad az egyetem rendeltetésének a tárgyiasságra törekvés megszabta útján, a szerint lehet a hatása mindenik hallgatóra kisebb vagy nagyobb abban a tekintetben is, hogy kicsinyes apróságokon felülemelkedni, eszméért élni, saját közvetlen érdekét is az igazság becsületes szolgálásában felismerni képes legyen. Éppen mert az egyetemi évek után a megélhetés közvetlen szorongatásai kerítenek hatalmokba mindenkit és ezzel az örökös megalkuvás bűnét az emberi élet mellőzhetetlen, tehát ártatlannak tekintett velejárójául fogadtatják el: égető szükséglet, hogy az egyetemen valóban a megalkuvást nem tűrő egyetemi szellem érvényesüljön.

Az egyetemi nevelés akkor teljesíti feladatát, ha a tudomány önzetlen művelésének szabad levegőjében a tárgyiasságra törekvést kényszerítő erővé fejleszti a hallgatókban, mélyen rejtőző kapcsolatokat ismertet fel velök s magasan világító eszmények szolgálatára példát mutat nekik.

IMRE SÁNDOR.

GONDOLATOK A TRAGIKUMRÓL.

Ha van tárgy az emberi élet s az ember alkotta művészet világából, amely méltó az elgondolkodásra, amely alkalmas rá, hogy a legviharosabb érzéseket s a legellentétesebb eszméket támassza fel bennünk: bizonyára a tragikum az. Az első esztétikai rendszerező, Aristoteles, neki szentelte *Poetikája* legfontosabb fejezeteit. Horatius az *Ars poetica* dramaturgiai részében a tragikai stílus követelményeit igyekszik világosan megformulázni. Modern és legmodernebb esztétikusok nem szűnnek meg a tragikum vitapontjaira vissza-visszatérni. És speciálisan a magyar esztétikai irodalom, amelyet egyébként, fájdalom, nem mondhatunk túlságosan gazdagnak, éppen a tragikumról termelt terjedelmes és figyelemreméltó műveket. Egymásután, pragmatikus összefüggésben keletkeztek Beöthy Zsolt, Rákosi Jenő, Péterfy Jenő dolgozatai erről a témáról. S azóta, hogy e nagyon nevezetes, ma is értéktartó tanulmányok napvilágot láttak, nem szűnt meg az érdeklődés a tragikum elméleti jelentősége és a nagy világirodalmi műreimekekben nyilatkozó változatai iránt.

Jelen értekezésemnek már csak eleve kiszabott terjedelménél fogva sem lehet célja az, hogy az egész kérdéstömeget felölelje. Mindössze néhány gondolatörödedeket adhat. Gondolatokat, amelyeket a tárgyjal való évtizedes foglalkozás érlelt meg. Megfigyeléseket, amelyek inkább kritikai, mint metafizikai természetűek. Rendszerezésre való törekvést, amely a magam érzése szerint is még messze van a teljes kialakultságtól. Úgyszólván ígéretet, amelynek beváltásához még esztendőik munkája lesz szükséges.

I.

Beöthy Zsolt ismert meghatározása a tragikumról szembeállítja a kiváló egyént az egyetemessel s a kettő végzetes összecsapásából vezeti le a tragikumot. «Azon benső törvények összessége, melyek a természetben vagy a közmelegyőződésben gyökerezve, az emberi életet kormányozzák, fejlődését biztosítják, megzavartatását akadályozzák, összhangját a jogos érdekek védelme által fenntartják és sérelmét megtorolják. A természeti és erkölcsi világnak teljessége, rendje, egysége, hatalma : ez az egyetemes. Tegyük hozzá : győzhetetlen hatalma».¹ Ebbe az egyetemesbe ütődik bele az egyén. A kiváló egyén, a gyarló egyén. A kiválóságában is gyarló, a gyarlóságában is kiváló egyén.

Rákosi Jenő vonakodik hinni ebben az egyetemesben. Szerinte az egyetemesség harmóniája nem egyéb ideális agyrémnél, ábrándképnél, feltevésnél, a képzelet játékszerű alkotásánál. «Az egyetemesség harmóniájának érdeke egy kiváló patkány áldozatát sem követeli ; annál kevésbé egy emberét, aki kiválóságának gyarlósága miatt esnék tragikus áldozatául e Molochnak.»² Rákosi Jenő csak éppen hogy ki nem mondja : Beöthy Zsolt egyetemese tiszta dialektika, Hegel tanításának esztétikai lecsapódása, a tudós félhomályos dolgozószobájában kimódolt elmélet, amely nem állja meg sem a napfényt, sem a való élet ezernyi ellenmondását, zürzavarát, minden általánosítás ellen tiltakozó örök zajgását és változását. Rákosi Jenő nem tudós, nem a teória embere, amint ezt polemikus könyvének Ajánlás-ában hangsúlyozza. De kora ifjúságától benne élt a reális világban, dolgozott, kenyérért harcolt, verekedett, támadott, védekezett. Ez az ő nagy erőssége. Mert akár dolgozik, akár pihen ; akár alkot, akár mások alkotását élvezi : mindig az élet szava szólal meg benne, világosan, közvetlenül, meggyőzőn. Olvassa Beöthy Zsolt fennszárnyaló fejtegetéseit az egyetemesről, erről a fantomról, amely előtt nagynak és

¹ Beöthy Zsolt : *A tragikum* 328. l.

² Rákosi Jenő : *A tragikum* (új kiadás) 15. l.

kicsinynek, erénynek és bűnnek egyként meg kell görbednie, amely egyazon mértékkel méri, egyazon halálítélettel sujtja Melindát és Gertrudiszt, Gonerilt és Cordeliát. Életérzése, szinte azt mondhatnók, gyakorlati érzéke fellázad. «Bánt, hogy amíg a való emberek sorsa, üdve egy átlag mérték jogara alatt tenyészik, addig a képzelet emberei fölé egy egyetemes bosszuló világrendet statuálnak. Bánt, hogy a földi lét egyénének, kit Isten teremtett, más mértékkel mérünk és mással, szigorúbbal annak, akit a poéta fantáziája varázsolt elénk. Bánt az, hogy a bűn és bűnhődés mértékes arányossága, mely a lét sarkköve, a poézisben megbontassék és titokzatos önkény álljon a helyébe, nem Isten nevében, amire mindig szüksége volt a világnak, hanem egy ideális fogalom nevében . . . »¹

Ezzel Rákosi Jenő eljutott a tragédia centrális problémájához. A való életben, úgymond, egy átlagos igazságosság uralkodik. A tragédiában egy fiktív világrend. Még ez a világrend is lehetővé teszi, hogy egyes drámai művek a bűn és büntetés mérlegét «gyönyörű egyensúlyban» tüntessék fel; ellenben látunk olyan darabokat is, amelyekben kisebb hibákért, jelentéktelenebb vétkekért — bűnnek nevezni őket bűn volna a jog és igazság ellen — a hősök végzetes sorsra, kínos halálra ragadtatnak. Hol itt az erkölcsi világrend? fogja kérdezni mindenki, akiben megvesztegethetetlen erővel él az igazságosság érzése. Mi szükség van az erkölcsi világrend tisztán etikai fogalmára ott, ahol tisztán művészi alkotásról van szó? kérdezzük mi. Teljes elfogulatlansággal; teljes tisztelettel mind az ethos, mind az esztétikum iránt, feltéve, hogy egyik sem csap át a másik tilosába.

De láttára annak a nagy és káros zavarnak, amelyet az ilyen tilosba való kirándulások okoznak, arra kell törekednünk, hogy egy másik oldalról közelítsük meg a tragikum problémáját, hogy rendet, világosságot, áttekinthetőséget teremtsünk ott, ahol eddig vagy sötétség vagy félhomály uralkodott. Hogy utat vágjunk az elméletek bozótján keresztül a kérdés szívéig. Ariadné-fonalul pedig már most válasz-

¹ Rákosi Jenő i. m. 17—18.

szunk egy eléggé megbízhatónak tetsző szempontot, amelyből már eddig is többen kiindultak, de úgy látszik, útközben mindnyájan eltévedtek.

Ez a szempont a következő: azonos-e a tragikus költészetnek és a pesszimiztikus világfelfogásnak hitvallása az életről? Más szóval: okvetetlenül pesszimista-e minden tragikus költő? A kérdés maga eléggé jogosult. A pesszimizmus alapján véve üresnek és értéktelennek ítéli az életet. A tragédia a legtöbb esetben hősi, de meddő küzdelmek után megsemmisíti az életet. Vidámságról, derűről, életigenlésről, epikureus örömekről sem a tragédiában, sem a pesszimista filozófusok könyveiben nem igen hallunk. És mégis vannak teoretikusok, akik egyenesen optimista szemmel nézik a tragédiát, mert benne egy felsőbbrendű erkölcsi ideál megvalósulását köszöntik. Hegel azt tanítja, hogy a tragédia voltaképi tárgya az isteni, pontosabban megjelölve, az erkölcsi. A tragédia arra tör, hogy az erkölcsi világrend örök egységét helyreállítsa. azzal, hogy megsemmisíti az egyént, aki a világrend egyensúlyát megbolygatni merész volt. Vischer szerint is az erkölcsi világban megvalósuló abszolút eszme, e legfőbb törvény, győzedelmeskedik a tragédiában. Az optimisták e táborába kell soroznunk a mi Beöthy Zsoltunkat is a maga dialektikus egyetemes-ével, amelyben erkölcsi világrend, abszolút eszme, legfőbb törvény mind egybefoglaltatik.

Az optimisták táborát legújabbán báró Brandenstein Béla gyarapítja és erősíti egy érdekes, erősen metafizikai szellemű tanulmányával.¹ Szerinte a tragikum feltétlenül a jellemből folyik, a tragikus jellemből. A tragikus jellem közepén áll a szent és ördög között. Többé-kevésbé keresztülhalad ezen a lélekalkaton minden valamirevaló ember. Az ilyen jellem, Brandenstein megjelölésével élve, magabízó. Sorsa a magabízás bukása. E földön csak egy akarat állhat meg, éppúgy mint a mindenségben: Istené. A magabízó ember pedig tulajdon akaratát törekszik érvényesíteni. Ezáltal összeköttetésbe kerül az egyetlen lehetséges akarral,

¹ Athenaeum. 1928.

Istenével. És ez éppen a tragikuma. A magabízó ember értékeket hordoz lelkében, különben nem lehetne tragikus. Csak a magabízás tragikus és a magabízás csak tragikus lehet. Ez a felfogás közel áll a görög *hybris*-elmélethez, csak annyiban különbözik tőle s annyiban jelent haladást vele összevetve, hogy a magyar filozófus metafizikai magaslatra emeli azt az erőt, amely a tragikus hőst elbuktatja.

Bárá Brandenstein optimizmusa ott kezdődik, ahol maga a tragédia már el is végződött. A magabízó, tragikus jellem elbukik, de értékei megmaradnak. És ezek az értékek halálában felemelik a bukót. «A bukásban kiégett, kiperzselődött a lélekből magabízása, fogyatékos önző lény; így megtisztult. És megtisztulása után foltatlan tisztaságban fénylik a kibékítő isteni szeretet előretörő sugaraiban és magasabb régiókba száll el . . . » Mintha a filozófus Goethe Faustjára függesztette volna szemét, mikor e szép sorokat leírta. Minden szava a sátánnal szövetkezett és végül is Gretchen szerelme által megváltott és megtisztult Faustnak van testére, vagy ha jobban tetszik, lelkére szabva. De hogyan fogja ezt az elméletet alkalmazni akár Jagóra vagy III. Richardra, akár Claudiusra vagy Macbethre? Kérdésünkre már meg is adta a feleletet: a gonosz nem tragikus. Bukása lehet érdekes, borzasztó, de nem tragikus. Szerinte az a tragédia, amelyben a tragikus hős lelke — és vele együtt a nézőközönség is — nem tisztul meg: *tragédia torzó*. S hogy teljessé tegye «magabízó» optimizmusát, hozzáfűzi azt is, hogy elméletét fenntartja minden körülmények között, még ha ezentúl keletkezendő tragédiák rá is cáfolnának. «A meghatározás helyes lehet még akkor is, ha egy dráma sem felel meg annak; mert ez csak azt jelentené, hogy mindezek a drámák nem tragédiák, hanem rosszul sikerült tragédiák vagy rosszul sikerült másfajta drámák.» Nekünk úgy tetszik, hogy az effajta elmélet légüres térben való esztétizálás eredménye. S az a meggyőződésünk, hogy az esztétika induktív tudomány, amely normáit és dogmáit nem apriorisztikusan alkotja meg, hanem a nagy műremekekből vonja el. Ebben a mi felfogásunkban kevesebb a metafizika, de talán több az eleven étellel való közösség.

Viszont Schopenhauer, Nietzsche, E. v. Hartmann éppily egyoldalúan vallják azonosnak a tragédia és a pesszimizmus világszemléletét. Schopenhauer szerint a szomorújáték az emberiség nyomorúságát, a véletlen és a tévedés uralmát, az igazságos bukását, a gonosz diadalát tünteti fel.¹ Alig tud a nagy német gondolkodó találóbb és nagyobbhatású bizonyítékot «Lebensverneinung»-ja igazolására, mint a tragikus költők nyilatkozatait Aischylostól Shakespeare-en át a modernekig. Hartmann, Schopenhauer tanítványa és művének folytatója, azért becsüli kiválóképpen a tragédiát, mert mikrokosmosnak nézi, amelyben a makrokosmikus világfolyás tükröződik. Szenvedések és szenvedélyek kálváriaútja vezet a nirvánába, a teljes megsemmisülésbe a tragikus költészetben és ebben a tragikus életben egyaránt. Nietzsche a tragédiáról szóló tanulmányának már címében hitvallást tesz: «Die Geburt der Tragödie oder: Griechentum und Pessimismus».² Szerinte a hellén nép derűs felfogása a tudatlanok és felületesek balga hiedelme. «Hallgasd meg, mit hirdet a görög népbölcesség az életről, amely oly érthetetlen vidámsággal terjeszkedik ki előtted. Régi rege azt tartja, hogy Midas király sokáig hajszolta a bölcS Silenost, Dionysos kísérőjét, a nélkül, hogy meg tudta volna fogni. Amikor végre Silenos a kezébe került, azt kérdezte tőle a király, mi a legjobb és legüdvösebb az emberre nézve. Mereven és mozdulatlanul hallgat a démon. Végre a királytól kényszerítve bántó nevetés közt e szavakba tör ki: «Nyomorult kérészfajta, a véletlen és a fáradoalmak gyermeke, mit kényszerítesz, hogy megmondjam neked, amit nem a legkellemesebb hallanod? A legjobb elérhetetlen számodra: hogy meg se születél volna, hogy nem lennél, hogy semmi volnál. Ami utána a legjobb számodra: mennél előbb meghalnod.»³

Az egyoldalú optimizmusnak éppoly kevésbé van és lehet igaza a tragikum kérdésében, mint az egyoldalú pesszimizmusnak. A valóság az, hogy vannak a világirodalomnak

¹ *Die Welt als Wille und Vorstellung*. 3. kiadás. Leipzig. I. 298, II. 493 l.

² *Nietzsches Werke*. Klassiker-Ausgabe I. 27.

³ I. m. 58—59. l.

tragédiái, amelyek az optimistákat, vannak olyanok, amelyek a pesszimizistákat igazolják.

Optimiztikusnak nevezem azt a tragédiát, amely az örökegy igazságosságot példázza. Amely azt hirdeti, hogy vannak erkölcsi törvények, amelyeket a legkiválóbb egyén sem hághat át megtorlatlanul. Amely szoros és szerves okozati összefüggésben látja és láttatja a bűnt és bűnhődést. Összevetem ezt a tragédiát a való élettel és megborzadok a való élet durvaságától, következetlenségétől, igazságtalanságától; s ugyanakkor felemelkedem és megtisztulok a költői világban uralkodó gyönyörű rend és igazság láttára. Fáj látnom, hogy ez a rend és igazság nagy embereket, a szellem, az akarat, a jószándék hőrozsait is áldozatul követeli, de ebben a fájdalomban gyönyör is van. Nem földi, nem röghöz tapadt gyönyör, hanem valami titokzatos, misztikus, transzcendens élvezet: a világrendet érzem ujjászületni és győzelmeskedni enmagamban.

Tekintsünk körül az életben és meg kell borzadnunk érdem és jutalom, bűn és bűnhődés egyenetlenségén, a véletlen buta és gonosz csínyjein. Ha nem élne a hiyó lélekben a túlvilág képzete, ha nem kecsegtetne a mennyország és nem riasztana a pokol: hol keresné az igaz az igazságot? Itt e földön? Ahol a gonosz dúskál a földi javakban, rangra, hatalomra, nagyságra emelkedik? Ahol «látod, érzed a nyomort, melyet a becsület válla hord, megtiporva az erényt, az észet, míg a vétek irígységre kész s a butának sorsa földi éden». S mily szörnyű játékot űz velünk a véletlen! A lángelméjű Pierre Curie egy fuvaros szekere alatt találja halálát. Zolát gázömlés öli meg. Fialtal, életerős, sokat ígérő vagy máris sok ígéretet beváltott lángelméket hirtelen támadt kór bénít vagy öl meg. Amott azt kérdezzük Pilátussal: hol az igazság? Itt pedig: hol az értelem? Mi az értelme az életnek, ha ily végzetesen eluralkodhatik rajtunk egy semmivel meg nem magyarázható, meg nem okolható baleset?

Igazság és értelem a költészetben van, nem az életben. Elsőül a költői műfajok csúcspontjában, a tragédiában. A tragédia igazságosan osztja az ítéletet. Aki vétkezik, bűn-

hődjék, ha még oly magasan áll is rangban, emberi méltóságban, vagy akár erényben. A tragédia nem várat bennünket addig, amíg majd a mennyei igazságszolgáltatás fogja beutalni a jót az Elysiumba, a rosszat a Tartarosba. Itt, itt e földön éri utól a gonoszt vagy a súlyosan megtévelyedetett a megtorlás. Nem lélekemelő látvány, nem tölthet el bennünket nemcsak megnyugvással, hanem édes optimizmussal a tudat, hogy van egy erkölcsi világrend, egy fölöttünk lebegő titokzatos hatalom, amely örködik azon, hogy az örökérvényű erkölcsi dogmák sérelmet ne szenvedjenek? Klytaemnestra megölte férjét és bűnös ágyasságban élt Aegisthos-szal : meg kell halnia. Orestes meggyilkolta anyját : az Erinysek bosszúját kell elviselnie. Macbeth vérben gázolt, kioltotta királya, jótevője, vendége életét : meg kell halnia. III. Richard kiirtott egy csomó embert, testvért, rokont, pártfelet, amíg elérte célját, a trónt : meg kell halnia. Othello szörnyű elvakultságában megfojtja tiszta, hűséges hitvesét : meg kell halnia.

A tragédiában nincs enyhítő körülmény, nincs pardon, nincs hadifogoly, csak egyfajta ítélet : halálos. Néha az az érzésünk, hogy az ítélet túlságosan súlyos és sem lényegében, sem indokolásában nem hasonlítható össze a mi bíránk ítéleteivel. De a tragédiában más a jog, más a törvény, más tehát az igazság is.

És a tragédiában nemcsak igazságosság van; hanem okszerűség is. A véletlen nem jut szerephez benne. Itt a hősnek nem lehet olyan vége, mint Pierre Curie esetében. Hiszen vannak példák a véletlen beavatkozására is. Elég, ha *Romeo és Juliában* Lorenzo célt tévesztett levelére utalunk, amelyből Romeo megtudhatta volna, hogy szerelmese csak álmot vett, nem mérget. Vagy *Hamletben* a kalózzokkal való kalandra, amely a dán királyfit visszahozza hazájába és Laertes mérgezett töre elé állítja. Vagy arra a hajszálra, amelyen Jago cselszövése a zsebkendővel függ. De ezek kivételek. S mind olyan motívumok, amelyek előmozdítják ugyan, de közvetlenül nem idézik elő a kifejetet. És ha már megvannak, világosan, letagadhatatlanul : akkor inkább tekintjük őket szépségfoltoknak, mintsem erényeknek. Az

optimisztikus hit erősségei közé tartozik, hogy a tragédiában minden terv szerint, tudatosan, egy felsőbbrendű belátásnak (melyet szeretünk Gondviselésnek nevezni) újjmutatása nyomán történjék. Ne merő szóbeszéd, hanem vallásos meggyőződésünk legyen, hogy «egy verébfi sem eshetik le a gondviselés akaratja nélkül».

II.

Azonban mennél mélyebben elmerülünk a világirodalom nagy tragédiáinak elemzésébe, annál sűrűbben észleljük nagy megdöbbenésünkre, hogy az optimisztikus felfogásnak a tragédiával szemben nincs egyetemes jogosultsága. És pedig két okból. Először azért, mert a tragédiák túlnyomó részében nincs meg az arány tett és következményei, bűn és bűnhődés között. Másodszor azért, mert megannyi nagy tragédiában a véletlennek olyan hatalmas, sorsdöntő szerep jut, aminő az életben is csak egészen kivételesen.

Az ilyen tragédiában nincs igazság, nincs igazságszolgáltatás, vagy ha van, akkor oly sötét, barbár, igazságtalan, mint egy dögvész vagy mint a tizedelés, amely az egyformán bűnösök sorából épp minden tizediket szemeli ki áldozatul. És ezekben a tragédiákban nem mellékesen, nem mellék-motívumként, hanem mint egyedül irányító, bonyolító és kibogozó tényező dolgozik és uralkodik a véletlen. Mi történjék most? Kirekesszük ezeket a tragédiákat a világirodalom kánonából? Az alább sorra következő példákon látni fogjuk, hogy ezt a gyökeres műveletet az irodalom és a színpad közös kincsházának igen érzékeny megcsönkítése nélkül nem végezhetjük el. Ha pedig ezek a tragédiák megvannak és meg is maradnak, akkor a derűs optimizmus helyébe a pesszimizmusnak kell lépnie. Mert mi egyéb, mint zordon pesszimizmus, uralkodhatik el rajtunk, ha látnunk kell, hogy még a költészet eszményi világában is az igazságtalanság hordja fenn fejét? S ha azt tapasztaljuk, hogy egy szolid, megbízható, megingathatatlan világrénd helyett az ingatag, szeszélyes véletlen uralkodik nemcsak sorsunkon, hanem még erényeinken és bűneinken is?

Egyelőre kísértjük meg két példán igazolni a tragikus hangulat pesszimiztikus színezetének jogosultságát. Azért éppen ezen a kettőn, mert az egyik a legélesebben mutatja a tragikai igazságszolgáltatás égbekiáltó igazságtalanságát; a másik a véletlenek egész sorozatának végzetes beavatkozását nemcsak emberi sorsok, hanem erények és bűnök alakulásába is. Az egyik *Antigone*, a másik *Oedipus király*. Antigone teljes büntelensége minden kétségen felül áll. A fennkölt lelkű nő habozás és félelem nélkül követi a parancsot, amelyet a természet törvénye és a testvéri szeretet diktál. Tudja előre a sorsot, amely reá vár. Nem áldozza fel könnyen életét, amelyet ő maga is értékesnek tart, amelyhez a fiatalágnak, a ki nem elégitett anyaságnak eredendő ösztönével ragaszkodik. Ismeri Kreon tilalmát, de tisztában van azzal is, hogy ez a tilalom esztelen, gonosz, egy korlátolt és hatalmában elbizakodott zsarnok szeszélye. Egy pillanatra sem hiszi, hogy nagybátyjában a Törvény, a Rend, az Államhatalom testesül meg. S nem vállalja a dogmát, hogy az uralkodónak akkor is engedelmeskedni kell, ha ez örültséget vagy egyenesen gonosztságot, természetellenes cselekedetet lát jónak elrendelni. Ki mondja, hogy az uralkodó parancs-zavát vakon meg kell fogadni, ha az orgyilkásra vagy fajtalanlásra is szólít fel? Antigone nemcsak hősiecs lélek, hanem tiszta szív és világos fő is. Nem ismerünk az antik tragédiában sem férfit, sem nőt, az egyetlen leláncolt Prometheust kivéve, aki olyan tudatos volna, mint Antigone. Aki olyan tisztán látná helyzetét és kötelességét s a kettőnek tragikus összeütközését. Alárendelt helyzete Kreonnal szemben vak engedmességet követelne. Kötelessége a halott testvér iránt az engedmesség nyílt megtagadását. Nemcsak gyáva, hanem bűnös is volna, ha nem kötelességét teljesítené. Haemon, Kreon fia, mondja ki Antigoneról a leghelyesebb és legjózanabb értékítéletet oly időben, mikor még nem késő, mikor még mérsékelt, bölcs szavával megállíthatná útján a dühögő Kreont:

Véres vizályban elhalt testvérét aki
 Nem hagyja temetetlenül falánk ebek
 S vad szárnyasoknak szánandó prédájaul:
 Nem színaranyból érdemelne koszorút? ¹

Valóban Antigone színaranyból érdemelne koszorút. S e helyett a halált nyeri, az élve eltemettetés, a befalazás borzalmait. S mindezt azért, mivel egy zsarnok meggondolatlanul kimondott egy hatalmi szót. Nem az az érzésünk, hogy az örök istenek, akik e világ fizikai és erkölcsi rendjén örökölnek, megunták felelős tisztüket és megpihenni vágyva átengedték a hatalmat, az igazságszolgáltatást, a sorshatározó szót egy makacs és korlátolt kényúrnak, hogy velük kárt tegyen fiában, feleségében, önmagában, Antigonében, az államban? Mint amikor Phoebus Apollo rábíratta magát, hogy a Nap szekérének gyepőlőjét átengedje a hiú és erőtlen Phaëtonnak, hogy ez felperzselje a félvilágot megbokrosodott lovaival és halálos veszedelembé döntse magát, de magával együtt az ártatlanok ezreit is.

Hogyan? Kiáltunk fel keserű kétségeinkben. Hát megtörténhetik, hogy ama titokzatos, világot átfogó, mindenütt jelenvaló, mindeneken uralkodó hatalom időnkint ráun tisztere és a végtelen a végesnek, az időtlen a kérészéletűnek, a tökéletes a gyarlónak adja át az uralmat? De ha vannak ilyen átmeneti korszakok: ki jó és igaz lehet biztos a maga élete felől? Mely igazságosság kezeskedik a legvéresebb igazságtalanságok büntetlen sorozatáért? Kreon és a harminc zsarnok, Tarquinius Superbus, Sulla, a Caligulák, Claudiusok, Domitianusok, a középkor rémes uralkodói, a zsarnok királyok és császárok, III. Richard, a Borgiák és XV. Lajosok, a Ferdinándok és Lipótok mind, mind trónon ültek és rettegett, de elismert képviselői és helytartói voltak az isteni gondviselésnek. Ez a valóság, a szomorú, néha szörnyű valóság. Mi mást mutathat a költészet, a «valóság égi mása», mint ugyanezt az igazságtalanságot, a rosszak uralmát, a jók rabságát? A gonoszság parancsol. És a jó? Vagy szót fogad, vagy összezúzódik a hatalom pőrölycsapásai alatt. Hogy a jónak joga

¹ Csengery János fordítása.

volna a jutalomra, a boldog életre és csöndes, megbékélt halálra ; az erénynek az elismertetésre ; a szépségnek a teljes kivirágzásra ; egy Antigonének méltó férjre és a hön óhajtott gyermekáldásra : arra úgyszólván gondolnunk sem lehet. Oly vészes gyorsasággal sodródik a derék, a büntelen, a jeles, az erényes a megsemmisülés örvényébe. Mit vétett? Nem is kérdezzük. Oly megrendítő korai bukása, úgy megrázza lelkünket hirtelen hervadása, úgy megzavarja gondolkodásunkat viharos veszte, és mindenekelőtt oly kétségtelen, oly megingathatatlan hitünk az ártatlanságában, hogy a bűnös-ség problémája fel sem vetődik bennünk.

Mit vétett Ophelia, hogy meg kelljen csalatkoznia szerelmében, hogy elveszítse eszét s végül öngyilkossággal fejezze be ifjú szép életét? Mi a bűne Desdemonának, hogy a bárdolatlan, korlátolt, kritikátlan félvér szerecsen előbb meggyanusítsa, idegerek előtt meggyalázza és végül is párnáival megfojtsa? Mit követett el az erkölcsi világrend ellen a gyönyörű Cordelia, akiben gyermeki szeretet és anyai gyengédség, becsületes őszinteség és önfeláldozó gond, hála és odaadás mintegy ünnepet ülnek, hogy végül Edmund gaz parancsa a börtönben rászabadítsa a gyilkost? Bűnös Romeo és Julia, a halhatatlan pár, hogy a sírbolt borzalmai, az ősök csontjai, az alig kihült Tybalt teteme szomszédságában méreg és tör oltsa ki életüket? Nem ártatlan Melinda, a hitvesi hűség megragadó tükörképe, a nagy Bánk méltó hitvese, a «falusi ártatlanság», aki a romlott udvar fertős levegőjében is meg tudta őrizni szűzerényét? S mégis el kell viselnie a szégyent, férje átkait és az erőszakos halált. Hol van mind e példákban a *hybris*, az elbizakodottság, a szembeszállás az egyetemessel, a kihívás az örök igazságosságot védő istenek ellen? És bűnös vajjon Hunyadi László, Európa legszebb és leglovagiasabb lovagja, azért, hogy szembeszállott Czillei ármányával és megvédte a maga igazát a gyenge, habozó, uralomra nem termett Árva László királlyal szemben?

Meg lehetne még szereznii a példák sorát vagy százzal. De a tétel bizonyítására elegendő az egy, amelyből kiindultunk : Antigone sorsa. Mintha csak azért alakult volna ily szomorúan, ily csüggesztőn a mítoszban, majd a költészet-

ben, hogy igazolja a pesszimistákat, akik látó szemmel látják a földi igazságszolgáltatás gyarlóságát, az isteni igazságszolgáltatás hézagait és szüneteit, a költői igazságszolgáltatás szálnalmas srólkódéseit.

III.

De a pesszimizmusnak legsötétebb tanítása nem az erény és jutalom, a bűn és bűnhódés igazságos kiegyenlítő-désének lehetetlen voltából táplálkozik. A pesszimizmus ott válik igazán gyötrelmessé, ahol az etikai determinizmussal szövetkezik, sőt ennek dogmáit még ki is szélesíti, el is mélyíti. És azt vallja, hogy akaratumk szabadsága merő fikció ugyan, mindazáltal tetteinkért épp oly nagy mértékben, talán még pontosabban kimérve kell hordoznunk a felelősséget, mintha őket a magunk elhatározásából, szabadon mérlegelve, az eszközöket tudatos gonddal megválogatva követtük volna el.

Mit jelent ez? Ez azt jelenti, hogy már születésünk pillanatában, sőt előtte kimondták rólunk az egész életre szóló szentenciát. Oda vagyunk láncolva egy gályapadhoz, amelynek deszkáit születés ácsolta; láncainkat örökölt hajlamok kovácsolták; a gályát pedig gazdasági helyzet, természeti és népi milieu, kultúra, világkonjunktúra hajtják előre oly irányban, amelynek megválasztására a legcsekélyebb befolyásunk sincs. De ha révbe értünk hajónkkal, éppúgy számot kell adnunk minden viselt dolgunkról a hajógazdának, ahogy beszámol a tengerészkapitány, aki teljes felelősséggel, de egyben teljes szabadsággal, a maga tudása és belátása szerint irányítja a gondjaira bízott hajót. Csak a sorstól függ, hogy leeső téglá vagyunk-e kezében vagy az a fej, amelyet zuhanásában bezúz és széjjellocsan. Akár téglá voltunk, akár bezúzott fej: megidéznek bennünket a törvény elé, kivallatnak, megszámlatnak, elítélnek. Az a téglá talán arra volt rendelve, hogy erőssége, támasza, organikus része legyen egy szép és hasznos épületnek. A sors másképp határozott: gyilkos lett belőle. Az a fej, amelyet szertezúzott, talán tele volt bölcs és termékeny gondolatokkal, új és gyümölcs-

hozó eszmékkal, merész és üdvös tervekkel; és hordozója férfikora virágjában, épen, egészségesen, egy hosszú jövendő munkaprogramjával agyában járt a dolga után. És az agyat egyszerre megállította munkájában, megcsúfolta, meggyilkolta a lezuhanó téglá. A véletlen. A világ egyik legfőbb mozgatója.

A világé? Talán. Fogja mondani az optimizmus. De ama felsőbbrendű világé, amely a valóság felett tiszta éteri magasságban lebeg, a művészet világáé soha! S a legtökéletesebb művészetben, a tragédiában van ennek a köznapi, megmagyarázhatatlan és mégis oly alacsonyrendű, megvetésreméltó tényezőnek a legkisebb joga.

Fájdalom, erre a büszke mellveregetésre maga a tragédia cáfol rá. És pedig ijesztő erővel, világossággal és meggyőző ékesszólással. *Oedipus király* bizonyára a világirodalom egyik legnagyobbszabású szomorújátéka. S mi a mű tanulsága? Hogy a véletlen — igaz, hogy mesteri láncolatokban, merész kombinációk összjátékában — nemcsak a legvadabb szeszélyességgel képes emberi sorsokat kavarni és keverni, hanem csodát is tud tenni. A jót gonosszá varázsolni, és pedig gonosszá tudtán kívül és akarata ellen. A tisztát becstelenné, a jámbort vérfertőzővé, népe atyját népe vesztének okozójává. *Oedipus király* megöli atyját és nőül veszi anyját. Egész élete konok küzdelem volt azért, hogy valamikép a rá nehezedeő szörnyű jóslat valóra ne váljék. Szülei kitették, ő maga messze elkerülte a lehetőségét is annak, hogy szembekerüljön atyjával, akit a jóslat szerint meg kellett ölnie, és anyjával, akit nőül kellett vennie. És az atyagyilkosságnak és vérfertőzésnek kettős bűnét nem sikerült mégsem elkerülnie. Nem tudta, hogy az utas, akit önvédelemből megölt az országúton, atyja. Nem tudta, hogy a nő, akit jutalmul nyert azért, hogy a Sphinx rejtvényét megfejtette, anyja. Nem-hogy szándékában nem volt a két halálos bűn elkövetése: amint mondtuk, egész élete a két agyrém ellen való küzdelemben telt el. A küzdelem meddő volt. *Oedipus* megtudja a valót. Ő maga mondja ki saját fejére az ítéletet. Kegyetlenebbet, mint akár égi, akár földi bíró mondhatna róla abban az esetben, ha tiszta tudatossággal, előre megfontolt

szándékkal követi el bűnét. Miért mindez? Mert így tetszett az isteneknek.

És Oedipus mégsem az istenek ellen lázad fel, hanem önmagát vakítja meg, önmagát átkozza el. Feljajdul rettentő fájdalomában :

Most nyomorult vagyok, átkos egész fajom ;
Éltem adója volt, ki velem egyesült.
Mind ami szörnyőség csak van a föld színén,
Velem esett meg az.¹

A föld leggonoszabb fiának, hóhér kötelére méltónak mondja magát az, aki bölcs uralkodó, vitéz katona, gondos férj és mindenekfelett megindítón gyengéd, szerető apa volt. Hisz még most is, megmérhetetlen nyomorúságában, gyermekeiért aggódik. Első sorban serdületlen leányaiért.

... Két leányom! Szánandó kis lányaim!
Nálam nélkül nem terítettek ő nekik
Sohasem asztalt és amit csak ízlelek,
Kijárt belőle részük.¹

Így kiszolgáltatva hatalmaknak, amelyek ellen nincs védekezés, amelyeknek nem tudunk szemükbe nézni, amelyek igazán nélkülünk határoznak rólunk : meg kell riadnunk a sötét éjszakától, amelyben tapogatódzva tántorgunk a sír felé. S az önmagát megvakító Oedipus tragikuma emlékeztünkbe idézi az erőszakosan megvakított Gloster gróf keserű szavát :

Sokat
Hallám régebben, hogy mik a legyek
A pajkos gyermekeknek, az vagyunk
Az isteneknek mink ; mulatkozásból
Öldösnek el bennünket.

Az esztétika azoknak a drámai műveknek, amelyek e titokzatos, démoni, gonosz indulatú hatalmak uralmát példázzák, a *végzet*tragédia nevet adta. És hozzáfűzi, hogy a vak sorsnak kiváló embereken kell megteljesednie, hogy a hatás valóban tragikus legyen. Tehát a kép így még sötétebb. Emberi nagyság, lángelme, energia, alkotóképesség mind

¹ Csengery János fordítása.

nem elegendő ahhoz, hogy a «dóre vakesetek» vagy inkább a homályban reánk leselkedő erők orvtámadása ellenében megvédjenek bennünket. Sőt, szinte elháríthatatlan törvényszerűség, hogy éppen a nagyok bukjanak el ama bizonyos szalmaszálon, amelyet a végzet tesz útjukba. Ez a görög pesszimizmus $\varphi\theta\acute{o}\nu\sigma\ \theta\acute{\epsilon}\omega\nu$ -ja, az istenek haragja, amelyről Herodotos beszél: amely Aischylost Prometheus ajkán a legádázabb kitörésre, lázadásra, istentagadásra ingerli; s amely Oedipus király sorsában jut legmeggyőzőbb és legmegrendítőbb kifejezésre.

S valahányszor a tragédiában ezzel a rejtett erővel találkozunk, mindig megerősödünk abban a meggyőződésünkben, hogy tragikum és pesszimizmus ikertestvérek. Mert ha a tragikus hős küzdelembe bonyolódik egy másik hőssel, aki vele egyenlőerejű, talán fölötte is áll; vagy szembeszáll egy tömegeerővel, amely a fizikai törvények kényszerűségével összeroppantja és megsemmisíti; ha maga ellen idézi a túlerőt, amely nyílt sisakkal, becsületes harcban állja a párviadalt vele és leteríti: akkor lelkünkbe beköltözik a tragikus engesztelődés, a megnyugvás, a béke. Akkor még gyönyörködni is tudunk a tragikus kimenetelben. Bármily paradox érzés ez a gyönyörűség, mégis megvan, sőt lélektanilag meg is magyarázható. Johann Volkelt a tragikum esztétikájáról szóló könyvében az okok egész seregét vonultatja fel: a részvétet az elbukó hős iránt, felfokozott életkedvünket, az előttünk lejátszódó tragédia egyetemes emberi jelentőségét, a művészi alkotás és a színészi ábrázolás keltette élvezetet.

Ily értelemben zavartalan a gyönyörűségünk, ha tanui vagyunk III. Richard és Richmond herceg párviadalának. Élvezzük két egymáshoz méltó ellenfél tragikus összecsapását Macbeth és Macduff élethalárcában. Hamlet nemcsak önmagát, hanem mostohaatyját is híven jellemzi, mikor Horationak ezt mondja:

Veszélyes ám, ha két hatalmas ellen
Bőszült rohamja s vívótöre közzé
Hitvány elem kerül.

A dán királyfi kétségkívül sok sarat szór nagybátyjára, különösen ha a tulajdon atyjával hasonlítja össze. De azért tudja róla, hogy hatalmas ellenfél, akiből nem hiányzik ama barbár kornak legtiszteltebb erénye, a személyes bátorság sem. Ha ezek egyszer összezsapnak, egy világ fog összeomlani. Senki sem kérdi igazságérzetében megbántva : miért kell Coriolanusnak elbuknia, miért Julius Caesarnak elvéreznie, miért Marcus Antoniusnak a világhatalom magasztaláról alázuhannia? Ha egyéb nem : a tragikai igazságszolgáltatás, amely az úgynevezett erkölcsi világrend funkciója, függvénye, hiánytalanul megtalálható mindegyiknek bukásában.

De hol az erkölcsi világrend Oedipus király tragédiájában? S mindazokban a tragédiákban, ahol a hős nagyságával, kiválóságával, emberi értékeivel nem egyrangú erők állanak szemben, hanem irracionális tényezők? Nem kell-e megalázónak éreznünk, hogy egy Herakles, aki egész életén át eszményi javakért harcolt, mindegyik híres munkájával egy-egy kultúr-hőstettet vitt végbe, erdőt irtott, ártalmas vadakat pusztított el, elhatolt a messze nyugaton a Hesperidák kertjéig, leszállt az alvilágba és magával hurcolta annak őrebét : végül belepusztuljon egy féltékeny asszony meggondolatlan szerelmi varázslatába?

A klasszifikáló esztétika kimondja az ítéletet : az a tragédia, amelyben észszerű küzdelem folyik, méltó ellenfelek birkóznak egymással, értékesebb; az a másik, amelyben a hősnek a véletlenel vagy más alacsonyabbrendű erővel kell viaskodnia, kevésbé értékes. Ez az iskolás osztályozás nem állhat meg. A tragédia az élet tükre. Az élet naponta ezerszer ismétli a véletlen legszeszéyesebb játékait. Tehát a tragédia sem küszöbölheti ki a sorsintéző tényezők közül a véletlent. A mű értéke nem ezen fordul meg.

Ellenben kétségtelen az, hogy a tragédiák, amelyekben nem a hős jelleme, akarata, eszményei és az eszmények megvalósításához szükséges erői döntik el a véget, hanem a véletlen : megerősítik a pesszimistát sötétlátásában, és alkalmasak arra, hogy megrendítsék a derűsek, a bizakodók, az életigenlők mosolygó optimizmusát.

IV.

Beöthy Zsolt kitűnően megérezte ezt az antinómiát, a végzet vagy véletlen uralma és az erkölcsi felelősség közt tátongó örvényt. Ő is fölveti a kérdést: «vajjon a fátum eleve elhatározásából, megmásíthatatlan akaratából elkövetett vétség esik-e igazi beszámítás alá, azaz vétség-e igazán?»¹ És belátta, hogy sem kiengesztelődésről, sem megtisztulásról nem lehet szó «oly vétség megtorlásánál, mely erkölcsi beszámítás alá nem eshetik; melynek elkövetése merő kényszer volt, mely maga nem szabadságában mutatja az embert, hanem tisztán és egyedül az irigy végzet játéklabdája gyanánt.»² Csakhogy ő a kérdést megoldottnak látja azzal, hogy elismeri mindnyájunk függőségét az emberi és természeti viszonyoktól, de egyúttal posztulátumként állítja fel az akarat szabadságát is. Sorsunk olyan resultans, amelynek két komponense: jellemünk és körülményeink. Más szóval: a mi akaratunk és másoké. Ebbe már bele is lehetne nyugodni, ha sikerülne bizonyítani, hogy a két komponens egyenlő és hogy irányuk megegyező. Fájdalom, az élet azt igazolja, hogy a két komponens közül az egyik, a körülmények, a milieu, a születés adottságai tetemesen erősebbek a másiknál, a magunk jelleménél; de azt is, hogy a két erő a leggyakrabban ellentétes irányú; az egyik nem növeli, támogatja, hanem gyengíti vagy megsemmisíti a másikat. És ez az egyik: a mások akarata. Más egyéneké vagy egész tömegeké, megszentelt hagyományoké, meggyökeresedett intézményeké. A problémát még súlyosabbá teszi, ha egyéni akarásunk ellen oly erők dolgoznak, amelyek kiszámíthatatlanok, amelyek láthatatlanul, orvul leleselkednek ránk, hogy alkalmas pillanatban semmivé tegyenek bennünket.

Végzet, szabadság egymást üldözi
S hiányzik az összhangzó értelem,

mondja Lucifer, Madách pesszimizmusának hivatott tolmácsa. És épp azért hiányzik az összhang és az értelem

¹ *A tragikum* 487. l.

² I. m. 489.

életünkéből, mert végzet és szabadság egymást üldözi. Mert élő lelkiismeretünk folyton azt prédikálja, hogy akaratunk szabad, tehát minden cselekedetünkért vállalnunk kell a felelősséget ; hogy szabadon választhatunk jó és rossz között, mint Madách mennyei kara énekli. Viszont a végzet zord parancsa egyetlen lehelletével elfonnyasztja akaratunk szabadságának minden virágát, megbénítja karunkat, elállítja szívünk verését, megszünteti a legfenségesebb agymunkáját, bűnné teszi az erényt — csodálatos, erénnyé a bűnt soha — és rabszolgává, megvetetté, száműzötté a koronás főt. S megannyiszor bohócsipkával fején megjelenik a buta Véletlen, összevissza kavar, fejetetejére állít mindent, knock about-ot játszik komoly emberekkel és komoly értékekkel és fittyet hány legszentebb törekvéseinknek, ábrándjainknak, ideáljainknak.

V.

Egyébként is tisztában kell lennünk azzal, hogy az akarat-erő egyoldalú hangsúlyozása a tragédiában káros, sőt veszedelmes, mert a műfaj keretéből kirekeszt olyan hatalmas tragikai alkotásokat, amelyek elsőrendű díszei nemüknek. A túlságosan kifejtett, makacsságig torzult, szenvedélyes akarat természetesen könnyen sodorja hőseit végzetes összeütközésekbe. De az akarat gyengesége is tragikussá válhatik ; már akár az Ibsen emlegette «robusztus lelkiismeret» hiánya, akár túlfinomult érzés, akár az értelmi erők túlsúlya sorvasztotta a normális alá az akaratot. Hamlet nevén nevezi a gyermeket, mikor nagy monológjában ezt mondja :

Ekképp az öntudat
Belőlünk mind gyávát csinál,
S az elszántság természetes színét
A gondolat halványra betegíti.

Éppen mert ő is a gyengébb akaraterejű tragikus hősök sorába tartozik. Ama tiszteletreméltó és nagyon is tragikus alakok közé, akik *szenvedve nagyok*. Vajjon nem ragad-e meg mindnyájunkat a boldogtalan II. Richard sorsa, aki gyengeségének, ingadozásainak, tette nem termett termé-

szetének válik szánandó áldozatává? Shakespeare VI. Henrikje sem éppen az akaraterő titánjai közül való, mégis tragikusan hat; halálában már szinte érezzük megfoganni III. Richard véres korszakát. Van-e gyengéd vagy csak emberségesen érző szív, amely ne érezne metsző fájdalmat Balzac Père Goriot-ja sorsának láttára? Pedig ez a mai Lear csak szenved; csak tűri e kemény világ rugásait, leányai hálátlanságát és céda gúnyját, az egész környezet lenéző szánakozását. Gerhard Hauptmann drámáiban szinte az a szabály, hogy a hős vagy a hősnő mások szeszélyeinek vagy a vak véletlennek játékszere. Az óriási testű Henschel fuvarosban egy fejletlen gyermek akaratnélkülisége szunnyadoz. Rose Bernd elmondja egész élet történetét, mikor elpanaszolja, hogy világeletében űzött vadja volt a férfiak buja vágyainak; és végső tragikuma, hogy éppen házigazdája hálójában akad fenn. Ibsen Peer Gyntje azon bukik el, hogy nem tud vagy nem mer vagy nem akar akarni. Hogy félelme marad, sem a jóra, sem a rosszra nem képes. «Kerüld meg.» «Térj ki.» Ez az első ösztönszerű mozdulata, valahányszor a sors egy-egy keményebb elhatározást követelő probléma elé állítja. Herczeg Ferenc Ocskay brigadérosa megteszi a lépést, amely Rákóczi táborából a labancok közé viszi. De a döntő tett után akarata elernyed. Az inzultusok, amelyek mindkét részről érik, kivetkeztetik régi férfiaságából. Nemcsak a nézőnek: neki magának is megkönnyebbülés, mikor végre a megtört embert Jávorka és társai elhurcolják az újvári vesztőhelyre.

Nem sokkal mutatkozik erősbnek az akarásban Herczeg *Bizáncának* Konstantin császára sem. Ő is inkább gondolkodó, mint cselekvő lélek. Benne is sok az ingadozás, a fontolgtatás, a minden oldalra való óvatos körültekintés. Életképesség kevés van benne. Annál megragadóbb és imponálóbb aztán az a bátorság, amellyel a nagyszerű halálba indul, magával sodorva a pusztulásba asszonyt, atyafiakat, udvart, az egész rothadt, halálra érett népet. Még a már említett Hunyadi László is (*Árva László király*) inkább a szenvedésben tragikus és nagy, mint elhamarkodott, véres tettében, Czillei megölésében, amelyre egyébként is nem előre megfontolt

szándék, nem céltudatos, jövőt építő akarat, hanem a jogos önvédelem ragadja.

Nem lehet vitatni, hogy a drámának nemcsak neve jelenti, hanem lényege is követeli a cselekvést. A mennél gazdagabb, kiadósabb, szemnek, fülnek tetszetősebb cselekvést. De sok olyan dráma van, amelyben ez a cselekvés nem szembeszökő ágálásban, nem óriások vagdalkozásában, nem titáni küzdelmekben nyilvánul, hanem lelkiekben. Csöndes átélésben, a szívek boldog összecsengésében vagy haragos diszharmoniajában, szükszavú lelki harcokban vagy éppen néma elvérzésben. Mi megy végbe Solness lelkében, amíg elszánja magát a halálos mászásra, amíg felviszi a koszorút a toronytetőre? Mi játszódik le Rosmer és West Rebekka között, amíg megtalálják mindketten az utat a patakmalomhoz, az öngyilkosságba? Milyen viaskodás folyik Allmers, a felesége és a húga között, amióta a kis Eyolf elpusztult s amíg végre Alfred megnyugszik Istenében?

Hogyan viselkedjék a költő e kétszeresen visszás jelenségek láttára? Miképpen reagáljon a világrend igazságtalanságára, amely «vesztőt, nyerőt besöpör», sőt megannyiszor a jót sujtja azzal a büntetéssel, amely a rossznak járna ki? Hogyan fogadja a véletlennek vagy végzetnek gonosz játékát, amely porba teríti a lélekben nagyot és tisztát és visszájára fordítja az erényt és a bűnt? Olyan kérdések, amelyekre mindig a költő egyénisége, ez a szabályozhatatlan, soha meg nem ismétlődő misztérium, temperamentuma, világszemlélete adja meg a választ. Az ember és a világ gyarlóságaira és hiúságaira a bölcs Horatius mosolygó iróniával, a «*ridendo dicere verum*» kedves és jótékony humorával adja meg a feleletet. A zordon Juvenalis haraggal és lázadó keserőséggel «*Facit indignatio versum.*»

A tragikus költőnek is megvannak a maga elkeseredett momentumai. Amikor az emberi hálátlanság, kétszínűség, alattomoság, bárgyúság haragra lobbantja. Ilyenkor a költő egész meztelenségében feltárja előttünk pesszimizmusát. A stratfordi magányba visszavonult Shakespeare-nek van egy viszonylag hosszú korszaka, amikor az igazságtalanságok, hitványságok, bűsz indulatok és gyilkos szenvedélyek képei

foglalkoztatják és izgatják. S amikor Hamletjéből tulajdon lelke szól: «Ez a gyönyörű alkotmány, a föld, nekem csak egy kopár hegyfok; ez a dicső mennyezet, a lég, ez a fölöttem függő kiterjedt erősség, ez arany tüzekkel kirakott felséges boltozat nem egyéb, mint undok és dögleletes párák összeverődése. S mily remekmű az ember! Mily nemes az értelme! Mily határtalanok tehetségei! Alakja, mozdulata mily kifejező és bámulatos! Működésre mily hasonló angyalhoz! belátásra mily hasonló egy istenséghez! a világ ékessége! az élő állatok mintaképe! És mégis mi nekem ez a csipetnyi por? Én nem gyönyörködöm az emberben, nem — az asszonyban sem.»

A legszélső pesszimizmus szólal meg Lear borzalmas átkozódásaiban a fenyéren, ahol a veszetten szilaj természet szolgáltat emberfölötti kitöréseihez harsány zenekíséretet. De valósággal a végítélet trombitáját halljuk harsogni *Az athéni Timonban*. A *Dies irae* agybomlasztó rémképei tolnak egymásra a szomorú hős kínos kifakadásaiban:

Az orvosban ne bízzál:

Óvszere méreg s többet öl, mint te rabolsz.
 Vagyont is, éltet is pusztíts; gonoszkodj,
 Bevallva, hogy napszámba teszed azt.
 Példázom a tolvajlást. Tolvaj a nap,
 S vonzása a tág tengert fosztogatja.
 Főtolvaj a hold, a naptól cseni
 Halvány világát; a tenger híg árja
 Tolvaj, sós könnyé olvasztván a holdat.
 Tolvaj a föld, a köz ganéjból orzott
 Trágyával éltet és szül. Tolvaj minden
 Törvény, neked fék s ostor, nyers erejével
 Lop szabadon.

Itt a pesszimizmus elérte csúcspontját: az elkeseredés metafizikai vízióvá magasodik, amely átviszi az emberi gonoszságot a világegyetembe és a kozmosz törvényének megteszi a mi földöncsúszó hitványságunkat.

Már most a nélkül, hogy perbe szállnánk a két szembenálló tábor bármelyikével, mégis le kell vonnunk egész elmélkedésünk végső tanulságait. A költőnek legyen bátorsága arra, hogy szemébe nézzen a valóságnak, és kimondja fenn-

tartás nélkül azt, amit gondol róla. Ha tetszik neki, ha el van ragadtatva tőle, ha Leibnitz-cel azt tartja, hogy ez a világ a világok lehető legjobbika: akkor énekelje meg kéjeit és örömeit, virágait és gyümölcseit, erényeit és szépségeit. Ha az a tartós benyomása, hogy e földön nem virulhat a gonoszok vetése, mert itt csak az igazság győz és a jóké e világi élet koszorúja és dicsősége: zengje az optimizmus dalát. Ha kivételt nem ismerő szabályossággal látja megisméltódni az akarat szabadságának és a logikai következménykép nyomában járó erkölcsi felelősségnek megbont-hatatlan okozati összefüggését, ha úgy tapasztalta, hogy a véletlennek, vakesetnek, végzetnek értelmes, ésszel élő, ép erkölcsű emberek sorsának intézésébe beleszólása nincs: ujjongjon nagyszerű felfedezésén.

De ha valóságban és költészetben százszor és ezerszer meg kellett érnie mindezek ellenkezőjét, a sorsot osztogató hatalmak igazságtalanságát, az illogikus, irracionális, megannyiszor elképesztő véletlen hatalmát: akkor mondja ki, ami a szívében van, mondja ki nyíltan, tisztán, közérthetőn; még ha magára is kell vennie a pesszimiztikus világnézet ódiumát.

VI.

A történelmi korszakok alaphangulatának színezete változik: vannak boldog századok, amelyek az emberi haladásnak, a zavartalan fejlődésnek, a gazdasági élet virágzásának, a nemzeti egyedek függetlenségének, a népek kölcsönös megértésének és harmóniájának lélekemelő képét tárják fel. És vannak viszont idők, amikor a rend kifordul medréből; a kultúra alkotásait szennyes árával, iszapjával elfödi a hódító barbárság; amikor elnyomottakká lesznek, akik uralomra születtek, és a kormánypalcát magához ragadja a sötétség, a műveletlenség: amikor földre terítve haldokol a jog és szemérmetlenül törvényerőre emeli önmagát az erőszak.

Az emberi lélek természetéből fakad, hogy több fogékonyságot tanusít a tragédia és a tragikum iránt, mikor boldogtalannak, tehát a tragikus hőssel rokonnak érzi magát.

Talán még soha nem volt nép és népnek nem volt korszaka, amely közelebbi atyafiságban állott volna minden tragikummal és tragikussal, mint a mai magyarság. Szinte az az érzésünk, hogy az önkínzás kéjével merülünk el azokba a zordon és mégis fenséges jelenségekbe, amelyek a mi jelenünket példázzák, és szemünk marcangoló fájdalommal és mégis benső gyönyörűséggel pihen a multnak ama nagyjain, akik a tragikus sors töviskoszorúját viselik.

SEBESTYÉN KÁROLY.

AZ ÁLLAMI TISZTVISELŐK FIZETÉSRENDEZÉSE.

I. A fizetésrendezés kérdésének időszerű tárgyalása.

Ellenére a kormány ismételt határozott kijelentéseinek, hogy az állami alkalmazottak fizetésrendezésének kérdését az állami költségvetés egyensúlyának veszélyeztetése nélkül ez idő szerint nem áll módjában megoldani, mégis az állami költségvetések tárgyalása során a törvényhozás mindkét házában mindig komoly felszólalások sürgetik a kérdés végleges rendezését.

Az érdekelt állami alkalmazottak sem tudnak megnyugodni a kormány kijelentéseiben.

Nem szándékozom a kérdés nagy horderejével és megoldásának sürgősségével foglalkozni. E részben már teljesen kialakult a közvélemény. Csak azt kívánom itt, mielőtt tulajdonképpeni tárgyamra áttérnék, bevezetésül megállapítani, hogy a kormány non possumus kijelentései után sem került le a kérdés a napirendről és most is aktuálisnak tekinthető.

Nem osztozom ennél fogva azoknak az álláspontjában, akik most már nem tartják sem célravezetőnek, sem az állami alkalmazottak körében fenntartandó rend és fegyelem szempontjából kívánatosnak újból és újból foglalkozni a kérdéssel.

Sőt ellenkezőleg abban a véleményben vagyok: csak most — a státuszrendezés végrehajtása után — érett meg a kérdés annyira, csak most érkeztünk el ahhoz az időponthoz, hogy a legszélesebb körben, a nagy nyilvánosság előtt tárgyaljuk a kérdést, és pedig első sorban abból a szempontból: mily módon és mily elvekre volna az állami alkalmazottak jövő fizetésrendszere fölépítendő.

Az ily irányú további eszmecserét óhajtanám jelen tanulmányommal megindítani, és különösen az érdekelt állami

alkalmazottakat hívom fel, hogy a felvetendő kérdések felett folytatandó eszmecserevel járuljanak hozzá a kérdés tisztázásához, a közvélemény tájékoztatásához és ezzel a kormány döntésének megkönnyebbítéséhez arra az időre, amikor az állam pénzügyi helyzete meg fogja engedni a fizetésrendezés végrehajtását.

Első sorban az ő érdekükben tartom ezt kívánatosnak, nehogy ismét meglepetésszerűen álljanak egy olyan kész tervezet előtt, aminő volt és aminő körülmények közt jött létre a következményeiben azután annyira sérelmesnek bizonyult legutóbbi státusrendezés.

Ebben a tanulmányban, melynek célja tisztára csak a további eszmecsere megindítása a jelzett célzattal, csak a tisztviselőkkel foglalkozom, az altisztek személyzeti ügyeinek és javadalmazásainak kérdése külön tanulmányt igényel.

II. A jelenlegi fizetési rendszer és ennek hátrányai.

Azt hiszem, hogy az állami alkalmazottak összesége vagy legalább is 90 százaléka osztozik abban a meggyőződésben, hogy a fizetési osztályokon és az ezekbe sorozott állásoknak százalékos megállapításán alapuló jelenlegi fizetési rendszerek fenntartása mellett sohasem fog sikerülni sem a sérelmeket kiküszöbölni, sem általában az állami alkalmazottak javadalmazásának és egyéb szolgálati viszonyainak rendezést váró kérdéseit megoldani.

Az állami tisztviselők jelenlegi fizetésrendszere még mindig a — most fizetési osztályoknak elnevezett — régi rangosztályokon alapszik, amelyeken belül, fizetési fokozatokban, az ily fizetési fokozatban eltöltött bizonyos számú évek (várakozási idő) után, lépnek elő a tisztviselők magasabb fizetésbe. Magasabb fizetési osztályba való előlépés ellenben új kinevezéshez van kötve. A magasabb fizetési osztály rendszerint az új állásbeli elnevezéssel és mindig magasabb ranggal jár.

A fizetési fokozatokban való előlépés a várakozási idő betöltése után ugyanabban az állásban, rangemelés nélkül automaticæ következik be és attól csak fegyelmi büntetés-

képen fosztható meg a tisztviselő. Ellenben a magasabb fizetési osztályba való kinevezésre reklamálható igénye nincs. Kinevezése az üresedésben levő állások számától és a kinevezés jogát gyakorlótól függ.

Jelenleg XI—IV-ig nyolc, illetőleg a III. fizetési osztályba tartozó államtitkári állással kilenc fizetési osztály van rendszeresítve az úgynevezett állami fizetési rendszerben. Az egyes fizetési osztályokban az állások száma százalékosan van megállapítva a személyzet összlétszáma után, és pedig a szolgálati ágakkal és az iskolai előképzettség szerint tagolt tisztviselői kategóriákkal változó más-más kulcs szerint.

Mi volt és mi a következménye ma is ennek a fizetési rendszernek?

E szerint a tisztviselők csak akkor juthatnak magasabb fizetési osztályba, ha abban nyugdíjazás, elhalálozás vagy elbocsátás folytán üresedés áll be, avagy ha a személyzet összlétszámának emelkedése, vagyis személyszaporítás folytán nagyobb lesz a magasabb fizetési osztályokra eső százalék is.

Amidőn tehát a magasabb fizetési osztályokban az állások száma az összlétszám nagyságától függ, csak természetes, hogy akkor az egész vonalon, az utolsó hivatalfőnöktől föl egészen az illető szolgálati ág vezetőségeig, mindenütt és mindig évről-évre a létszám fölemelését, a személyzet szaporítását igyekeztek indokolni és elérni, mert hisz ettől függött saját előléptetésük lehetősége is. És talán ez a tulajdonképeni oka a tisztviselői létszám túltengésének.

Továbbá hátránya a mai fizetési rendszernek, hogy a magasabb állások számának a szolgálat érdekeivel össze nem egyeztethető szaporításával is csak egyesek: a boldog kinevezettek jutnak kedvezőbb anyagi helyzetbe és a kisebb javadalmazásban levők nagy tömege az előlépés reménye nélkül tovább nyomorog.

Bármily nagy pénzügyi áldozatokat hozunk is ezen fizetési rendszer keretében státuszrendezésre, az egyes fizetési osztályokban rendszeresített, költségvetésileg megállapított állások betöltése után azonnal megmerevedik az egész státusz, és ez a megmerevedés annál súlyosabban érinti azután a

tisztviselők előmenetelét, minél fiatalabbak a tisztviselők az illető státusban. Mert a további előmenetel ismét csak a nyugdíjazás, elhalálozás vagy elbocsátás által megüresedő állásokra szorítkozik.

Egy-két évi stagnálás után megújulnak a panaszok, az elégedetlenség évről-évre nagyobb lesz és idővel oda jutunk, ahol ma állunk, és győz az a felfogás és követelés, hogy a szolgálati idejüket betöltött és bizonyos korú tisztviselők nyugdíjaztassanak, hogy a stagnálók, az utánuk következők előmenetele lehetővé tétessék.

A felett lehet vitatkozni, helyes-e és az állam pénzügyi érdekeivel, avagy a közszolgálat érdekeivel összeegyeztethető-e, hogy a munkabírás teljességében, sokévi tapasztalattal bíró, a fiatalabb tisztviselők oktatására és vezetésére hivatott kiváló tisztviselők a nyugdíjterher folytonos emelkedésével a szolgálatból eltávolíttassanak. Nem vitatható azonban, hogy ezek az erőltetett nyugdíjazások folyton emelik a máris aránytalanul nagy nyugdíjterhet és a nyugdíjazás által megüresedett állásra kinevezettnek fizetés- és lakáspénz többletével emelik a rendes személyi járandóságok kiadásait is.

Az is kétségen kívül áll, hogy attól a tisztviselőtől, aki tudja, hogy egy vagy két év múlva nyugdíjba menesztik, már nem várhatunk valami nagy munkakedvet. Emberileg érthető, ha azon lesz, hogy ezt az egy-két évet mennél kevesebb hivatalos gonddal szép csendesen lemorzsolja. A vezető állásban levő ily tisztviselő is legfeljebb szintén csak a napi munka szokványos elvégzésére lesz figyelemmel, de új eszmékkel, új tervekkel, új alkotásokkal aligha fog foglalkozni. Mert érzi, hogy máris elvesztette fegyelemtartó befolyását az alája rendelt tisztviselők felett, érzi, hogy a távozásától előléptetést váró tisztviselők szinte már kinézik a hivatalból, és tudja, hogy ezek között odaadó munkatársakat már nem találhat. Különösen áll ez azokra nézve, akiket minisztertanácsi határozattal egy vagy két évre a tényleges szolgálatban visszatartanak.

Úgy vélem, hogy az állásokat az egyes fizetési osztályok közt az összlétszám után százalékosan megosztani talán nem

szerencsés megoldása a kérdésnek. Egy százalékos kulcs sohasem lehet igazságos, figyelmen kívül hagyva a már előadott hátrányait.

Vagy nagyobb számban fog állásokat megállapítani a magasabb fizetési osztályokban, mint amennyire szükség van, és ez esetben sérti az állam pénzügyi érdekeit és a hivatali rend és fegyelem rovására aláássa a magasabb állások tekintélyét, mert oly tisztviselők is juthatnak magasabb állásokba, akik ezeknek megfelelő munkakört nem töltenek be ; vagy a szükségletnél kisebb számban állapítja meg azok létszámát, és ez esetben sérti a közszolgálat érdekeit és az egyenlő elbánás hiánya miatt sérti azon tisztviselők erkölcsi és anyagi érdekeit, akik kisebb fizetési osztályban, kisebb fizetéssel töltenek be olyan vagy talán még fontosabb állásokat, mint aminőket mások magasabb fizetési osztályban, nagyobb fizetéssel töltenek be.

Az alsóbb fizetési osztályokban pedig a százalékos kulcs, egybekapcsolva a fizetési osztályonkinti kinevezéssel, mindig maga után fogja vonni a tisztviselők nagy tömegének egyenlőtlen és igazságtalan, gyorsabb vagy lassúbb előmenetelét, esetleg teljes stagnálását a különböző státusokban, a különböző szolgálati ágaknál.

E mellett súlyos sérelmekre vezetett a jelenlegi fizetési rendszer annak következtében is, mert a különböző státusokban a személyzet nem egységes, nem azonos eljárás alapján és nem ugyanazon előfeltételek mellett nyert és foglal most helyet az egyes fizetési osztályokban és fizetési fokozatokban.

Ugyanis nem tekintve az 1918. évi november hó 1-től 1919. évi augusztus haváig terjedő idő alatt bekövetkezett kinevezéseket és előléptetéseket, amelyekről éppen nem lehet azt állítani, hogy mindenütt és mindenkire nézve a rátermettség és az érdemek jutalmi lettek volna, már az a körülmény, hogy a múltban és most is a magasabb fizetési osztályokba tartozó állások száma minden státus összlétszámának bizonyos százalékaiban állapított meg, oly differenciákat, oly sérelmeket eredményezett, amelyek a jelenlegi fizetési rendszerek fenntartása mellett évről-évre ismétlődni és fokozódni fognak.

A fizetési osztályokba sorozott állások számának $\frac{1}{10}$ -os megállapítása következtében a tisztviselők a legkülönbözőbb szolgálati idő után jutottak nagyobb fizetéssel járó magasabb fizetési osztályokba, a szerint, amint az illető státus összlétszáma, amelybe tartoztak, kisebb vagy nagyobb volt, a szerint, amint státusukban előbb vagy későbben következett be nyugdíjazás vagy elhalálozás folytán üresedés és az utánuk következőknek hosszabb vagy rövidebb szolgálati idejük volt.

A magasabb állásokról nem is szólva, az egyik szolgálati ágnál például már 10 évi, illetőleg 20—25 évi szolgálat után jutott vagy jut a tisztviselő a IX., illetőleg a VIII. fizetési osztályba, a másikon ellenben csak 20, illetőleg 30—35 évi szolgálat után érték vagy érik el ugyanezen fizetési osztályokat.

A jelenlegi fizetési rendszer mindezen hátrányos következményeit fokozta és súlyosbította ezután a m. kir. miniszteriumnak 1925. évi 7000 M. E. számú rendeletének, az úgynevezett státusrendezésnek végrehajtása. Feltételezem, hogy mindazok, akik a tisztviselői kérdéssel foglalkoznak, minden részletében ismerik ezt a státusrendezést.

Terjedelmes ismertetése ennél fogva, úgy vélem, nem szükséges itt. Arra azonban mégis rá kell mutatnom, hogy azzal a rendelkezésével, hogy ugyanazon állásban, rangban és fizetési osztályban levő tisztviselők részére A) és B) fizetési csoportokban egy nagyobb és egy kisebb fizetést állapított meg és a kisebb fizetésű B) csoportba sorozottakat a következő alsóbb fizetési osztály létszámának a terhére állította be az egyes státusokba: megfosztotta a tisztviselők nagy részét az előlépésnek még a reményétől is, különösen pedig a X., IX. és VIII. fizetési osztályokban különben is szűkösen megállapított fizetésű tisztviselők nagy tömegét.

A státusrendezésnek ez a rendelkezése ugyanis azt jelenti, hogy az ezen fizetési osztályokban még a százalékosan megállapított létszámon belül sem léphetnek elő ezek a tisztviselők mindaddig, míg a fizetési osztályukba rangelsőbb-séggel besorozott és a magasabb fizetési osztály B) csoportjába tartozó összes tisztviselők elő nem léptek a fizetési osztályuknak megfelelő A) csoportba.

Mert például: milyen megnyugvást találjon jelenlegi helyzetében az a kereskedelemügyi miniszteri titkár vagy segédtitkár, aki már több mint 20 éve szolgál, évi 3480—4800 P fizetésben van és nyolc éve nem lépett elő? mikorra remélheti a státuszrendezésnek és a százalékos kulcsnak ez az áldozata előléptetését egy magasabb fizetési osztályba, amikor most még mindig 17 B) csoportbeli kollégája állja útját előmenetelének?

Avagy milyen reményekkel tekintsen a jövőbe az a szerencsétlen postás, akinek fizetése nem haladja meg az évi 4000 pengőt, vagy az évi 2000 P-t sem éri el és akinek 20, 36, 45, 63, 97, 129 (!) B) csoportbelit kell kikoplalnia, hogy magasabb fizetési osztályba juthasson? Azt hiszem, más minisztériumok, más szolgálati ágak tisztviselői sincsenek kedvezőbb helyzetben. Ezen a helyzeten pedig nem segít egy-két miniszteri főtanácsosi vagy más magas állás rendszeresítése. Sőt ellenkezőleg ez csak megnehezíti az összefoglaló fizetésrendezést.

III. A kinevezéshez kötött és az automatikus előlépés.

Levonva már most az eddig előadottakból a következőket, annak a megállapításához jutunk, hogy:

1. a fizetésrendezés kérdésének mind az állam, mind a tisztviselők érdekében szükséges mielőbbi megoldásánál a fizetési osztályok létszámának százalékos megállapítása okvetlenül elejtendő;

2. a vezető magasabb állások munkakörhöz kötve az állás jelentősége és az illető munkakörben végzendő munka értékelése alapján ennek megfelelő számban és rangban, a többi állások ellenben mint szükséges munkaerők ennek megfelelő számban állapítandók meg;

3. azon fizetési osztályokba, amelyek a munkakörhöz kötött magasabb állásokat foglalják magukba, kinevezés útján jusson az állás, a munkakör betöltésére alkalmasnak, érdemesnek és hivatottnak talált tisztviselő; ellenben a többi fizetési osztályokban az előléptetés legyen, a szolgálá-

lati évekhez — az úgynevezett várakozási időhöz — kötve, automatikus.

A magasabb fizetési osztályokba való kinevezéssel a tehetség, a szaktudás, a rátermettség, szóval a kiválóság nyerjen elismerést és jutalmat. Az alsóbb fizetési osztályokban az előléptetés tulajdonképpen kenyér kérdése, és az automatikus előléptetéssel biztosítani kell azt, hogy azok is, akik bármely okból magasabb fizetési osztályba tartozó álláshoz nem juthatnak, a maguk munkakörében is, kifogástalan szolgálati idejük arányában emelkedő nagyobb fizetésbe előremehessenek.

A magasabb állásoknak munkakörhöz kötése ellen azt lehetne felhozni, hogy azután ugyan nem a létszám emelése útján, hanem új és új magasabbaknak elkeresztelt munkakörök szervezésével, a szakosztályok és ügyosztályok sokaságának felállításával igyekeznek majd magasabb állásokat kieszközölni, ami viszont egyenes ellentétben áll az állami adminisztráció egyszerűsítésének érdekeivel.

Ez a lehetőség, igaz, fennáll, de a törvényhozásnak legyen fenntarva a minisztériumok és az egyes szolgálati ágak szervezetének megállapítása.

Az automatikus előléptetés ellen csak egy érvet szoktak felhozni, hogy megöli a tisztviselőkben az ambíciót, és hogy az ez irányban tett tapasztalatok készítették a német és az osztrák kormányt, hogy az automatikus előléptetés rendszerét elejtsék.

Ugyanezen okból nálunk a Máv. is az automatikus előléptetés helyett a kinevezési rendszerre tért át. Hogy a Máv.-nál az automatikus előléptetés rendszere nem vált be, ennek köztudomás szerint legfőbb oka abban keresendő, hogy az automatikus előléptetés mellett még külön 25 százalékos soronkívüli előléptetésekre is nyert felhatalmazást.

Ezek a soronkívüli előléptetések, amelyek a munkakészség és kötelességteljesítés fokozását, az érdemek jutalmazását célozták, nem érték el ezen céljaikat, ellenkezőleg a protekcióknak tág teret nyitottak és a mellőzöttek elkedvetlenedésével kiváltották azután a személyzetben azt az elégedetlenséget, amely az automatikus rendszer megnyug-

tató hatását teljesen lerontotta. Erkölcsi hátrányuk nagyobb volt, mint erkölcsi előnyük.

De ha az automatikus előléptetés olyan veszedelmes, miért tartják fenn az egyetemi, középiskolai, polgári iskolai, szakiskolai tanároknál, a vármegyei tisztviselőknél, a tanítóknál és óvónőknél?

Ha sem a tanároknál, tanítóknál, sem az óvónőknél, sem a vármegyei tisztviselőknél nem öli meg az ambíciót, munkakedvet és munkakészséget, miért ölné meg éppen a többi tisztviselőknél?

A megállapítandó minimum és maximum közé szorított automatikus előléptetés semmiesetre sem lesz kedvezőtlen hatással a tisztviselők munkateljesítményére. Az ezenfelül rendszeresített és kinevezéshez kötött magasabb vezető állások mindig ébren fogják tartani a tisztviselőknél azt a becsvágyat és anyagi érdeket, amelyre a közszolgálat szempontjából is szükség van.

Az automatikus előléptetési rendszer mellett azonban az se legyen kizárva, hogy egyesek érdem szerint, a várakozási idő letelte előtt léphessenek magasabb fizetési fokozatba vagy osztályba, csak az ilyen soronkívüli előlépés ne legyen rendszerré, ne állapíttassék meg előre bizonyos számban százalékosan, hanem legyen kiváló érdemek jutalma és a törvény tartsa fenn államfői (királyi) jognak, éppúgy, amint most például a cím és jelleg adományozása van fenntartva.

Viszont azonban, hogy automatikus előléptetés tényleg ne csökkentse a tisztviselők munkateljesítményét, munkakészségét, a legszigorúbban kell eljárni azok ellen, kiknek magatartása kifogás alá esik.

Az érdemtelenektől az esedékes előlépés, figyelmeztetés után, a felettes hatóság által egyszerű adminisztratív intézkedéssel legyen megvonható, mint ahogy azt az 1927. évi 9000. M. E. sz. rendelet is előírja. Csak akkor legyen fegyelmi eljárás tárgya, ha az érdemtelennek minősített tisztviselő felettes hatóságának mindenestre büntetés jellegével bíró intézkedését magára nézve sérelmesnek találja és maga kéri a fegyelmi eljárást elrendelését.

A kötelességtudás, a becsvágy, a magasabbra törekvés

egyéni jellemben, egyéni hajlamosságban gyökeredzik, ez meglesz a jövőben is mindazokban, akik ezt az állami szolgálatba egyéni jellemükben magukkal hozzák.

A tisztviselők nagy tömege pedig, kétséget sem szenved, nyugodtabban fogja végezni munkáját az automatikus előléptetés mellett, amely nekik előrelátható időre bizonyos anyagi helyzetet biztosít és amely mindenestre meg fogja szüntetni és korlátozni a protekció hajhászását és gyakorlását, meg fogja szüntetni ennek erkölcstelen voltát és az abban rejlő sérelmek okozta elégedetlenséget, nyugtalanságot és elkeseredést.

Ha a központi igazgatás, a miniszteri tisztviselők úgy vélik, hogy az ő érdekeiknek jobban megfelel a fizetési osztályonkénti kinevezés rendszere, ám küzdjenek annak fenntartása mellett, de a külszolgálat, a végrehajtó szolgálat tisztviselői, tehát a tisztviselők nagy tömege is, saját érdekei felismerésével, teljes joggal foglalhat állást az automatikus előléptetés mellett.

Én részemről mindig csak a nagy tömegeket tartom szem előtt és ezekre nézve csak a szolgálati időn alapuló automatikus fizetési rendszert tartom igazságosnak, megtámadhatatlannak és a nagy tömegekre megnyugtatónak.

Különösen pedig az állami üzemeknél vagy üzem természetével bíró szolgálati ágaknál egyenesen minden üzemi érdekekkel, magával az üzem természetével ellenkezik olyan fizetési rendszer, amely nem a munkakörökhöz köti, hanem az alkalmazottak összlétszámának bizonyos százalékában állapítja meg a magasabb állások számát és az üzem manuális teendőit végző személyzet előléptetését, és evvel anyagi helyzetének alakulását szintén százalékokban megállapított létszámok által korlátolt keretek közé szorítja.

Mindezeket pedig ilyen részletességgel szükségesnek vélttem főleg a nagyközönség és mindazok tájékoztatására előadni, akik mindig bizonyos idegenkedéssel szokták tárgyálni az állami tisztviselők ügyeit.

IV. Egységes, vagy szolgálati ágak szerint különböző fizetési rendszer.

A végleges és általános fizetésrendezés előtt elsősorban azt a kérdést tartom eldöntendőnek : az új fizetési rendszer egységes, azaz valamennyi állami alkalmazottra, minden szolgálati ágra kiterjedően azonos legyen-e? avagy szolgálati ágak szerint különböző?

Az egységes fizetési rendszer előnyei : a könnyebb pénzügyi áttekinthetőségen kívül a nagyobb állandóság biztosítása. Útját állja annak, hogy a miniszterek a tárcájukhoz tartozó különböző szolgálati ágak részére és előnyére időnkint külön fizetésrendezésekre törekedjenek és evvel más oldalról és hasonló törekvéseknek újabb és újabb tápot adjanak. Előny — és ezt külön is kiemelendőnek tartom — az, hogy a nyugdíjkérdés megoldására szintén egységes és igazságos alapot nyújt.

Az egységes fizetési rendszer előnye az is, hogy azután bármikor fizetésfölemelésről legyen majd szó, ez a legegyszerűbb módon, hosszadalmas munka nélkül és e mellett a legigazságosabban : egy kivétel nélkül alkalmazandó százalékos fölemeléssel végrehajtható.

Hátránya az egységes fizetési rendszernek, hogy az egyes szolgálati ágaknál a munka értéke, felelőssége és nagyobb követelményeihez képest ez idő szerint fennálló mellékilletményeket, munka- és részjutalékokat okvetlenül fenn kell tartani, sőt ahol ilyenek még nincsenek, ott is rendszeresíteni kell.

De ez csak elvi álláspontról tekinthető hátránynosnak annak az ellentmondásnak a látszatával, hogy egységes fizetési rendszer mellett mégis különböző mellékilletményeket akarunk fenntartani. Mert ha az értékesebb és terhesebb munkát honorálni, a munkateljesítményeket fokozni akarjuk és a személyzetszaporításnak is gátat akarunk emelni, ezek a mellékilletmények már a gyakorlatban is sokkal célravezetőbb eszköznek bizonyultak, mint különböző fizetési rendszerekkel különbséget tenni a terhesebb vagy kevésbé terhes, a közre nézve értékesebb vagy kevésbé értékesnek minősített szolgálati ágak közt.

Föltéve már most, hogy a bekövetkezendő fizetésrendszernek egy valamennyi szolgálati ágra kiterjedő egységes fizetési rendszer lenne az alapja, akkor ismétlődni fognak azok a nehézségek és sérelmek, amelyek az 1893. évi IV. tc. végrehajtásánál felmerültek. Mert hisz akkor ismét egy már megadott keretbe kell beleállítani, beleszorítani az egymástól teljesen különböző élő státusokat. Ez talán a legnagyobb hátránya — legalább a végrehajtásban — az egységes fizetési rendszernek.

Ezzel szemben a szolgálati ágak szerint különböző fizetési rendszereknek éppen az az előnyük, hogy azokat közelebb lehet hozni minden szolgálati ág különleges szolgálati és személyzeti viszonyaihoz és jelenlegi élő státusában könnyebben lehet helyreállítani a személyzetet megnyugtató egyensúlyt. Mintegy reá lehet szabni minden egyes szolgálati ág-
nak — hogy így fejezzem ki magamat — külön testére.

A szolgálati ágak szerint különböző fizetési rendszerek hátránya: a fizetési rendszerek sokfélesége és a kedvezőtlenebb fizetési rendszerekbe tartozó szolgálati ágak személyzetének állandó elégedetlensége, folytonos nyugtalankodása és törekvése egy kedvezőbb fizetési rendszer elérésére.

Szóval nyugvópontra nem jutnánk és mindig azoknak a mozgalma vezetne sikerre, akiknek érdekeit vagy a kormányban döntőbb befolyású miniszter fogja képviselni, avagy akiknek sikerül valamely politikai párt támogatását megnyerni. És ennek bekövetkezése talán legkevésbé lenne kívánatos.

V. Az új fizetési rendszer.

Akár az egységes, akár a szolgálati ágak szerint különböző fizetési rendszerek mellett foglalunk állást, mindenestre arra kell törekednünk, hogy az új fizetési rendszer vagy rendszerek szüntessék meg a jelenlegi fizetési rendszer hátrányait és sérelmeit. Ezt célul kitűzve, talán a következőket lehetne az új fizetési rendszer tárgyalási alapjául elfogadni:

1. A fizetési osztályokban az állások száma ne állapíttassék meg százalékosan.

2. Egy bizonyos minimum és maximum közt az előlépés legyen automatikus.

3. Külön mellékilletményekkel, a szolgálati ágnak megfelelő pótlékokkal, részjutalékokkal vagy munkajutalékokkal, szaktanulmányi pótlékkal díjaztassanak a terheesebb szolgálati viszonyok, a felelősségteljesebb, nagyobb, avagy értékesebb munkateljesítmények.

4. A minimum és maximum közt, vagyis az automatikus előlépés keretében lehetőleg kevés legyen a személyzeti szervezetek által megállapítandó állások rangfokozata.

5. A magasabb vezető állások tényleg vezető munkakörökhöz legyenek kötve és csak a hivatal ügybeosztása, illetőleg a hivatal szervezete által megkövetelt számban rendszerezéssé tessenek.

Ezen állások fizetési osztálya közszolgálati fontosságukhoz és társadalmi jelentőségükhöz mérten állapíttassék meg.

6. A végrehajtó szolgálatban a hivatalvezetői, de különösen az üzemeknél az üzemi vagy forgalmi szolgálatban a vezető állások ne kinevezés, hanem bármikor visszavonható megbízás útján töltsenek be, az álláshoz kötött, a megbízatás éveivel emelkedő és bizonyos évek mulva nyugdíjba számítható főnöki vagy más megfelelő elnevezésű pótlékkal.

7. Az automatikus előlépés keretében a minimális járandóságokkal rendszeresítendő állásokra, tehát az első kinevezés csak a 24 éves életkor betöltése után következzenek be. A minimum ennél fogva oly összegben állapítandó meg, hogy a kinevezett tisztviselő családot alapíthasson.

A 24 éves életkor eléréséig minden állami alkalmazás legyen ideiglenes. A járandóság ezen ideiglenes alkalmazás ideje alatt az iskolai előképzettséghez mért, évről-évre emelkedő átalányösszegben lenne megállapítandó.

8. A nyugdíjba számítható szolgálati idő is csak a 24. életév betöltésével vegye kezdetét. A köteles szolgálati idő mindenütt és mindenkire nézve 36 év legyen és e szerint mindenki 60. életévében töltsön be szolgálati idejét.

9. Ennél fogva az automatikus előlépés keretében annyi fizetési fokozat állapítandó meg, hogy a kezdetben gyorsabb, később lassúbb előlépéssel mindenki 33 évi szolgálati idő-

vel 57 éves korában érje el az automatikus maximumot, amelyet azután még 3 évig, vagyis a köteles szolgálati idő betöltése után bekövetkezendő nyugdíjazásáig élvezhet a tényleges szolgálatban.

10. Az így megállapítandó fizetési fokozatok adják a keretet. A pénzbeli járandóságokat ebbe beleilleszteni pénzügyi kérdés. A kormány kijelentése szerint azonban az állami költségvetés egyensúlyának veszélyeztetése nélkül a személyi járandóságokat emelni nem lehet.

Oly megoldást kell ennél fogva keresnünk, amely a kiadások emelése nélkül is, legalább mint első lépés vezessen a végleges fizetésrendezéshez.

Erre talán a következő megoldás kínálkozik.

Egy bizonyos idő óta ismét avval nyugtalanítják a tisztviselőket, hogy a kormány valami normál státus megállapításával foglalkozik, ami azt jelentené, hogy éveken át, vagyis mindaddig, amíg a tisztviselői létszám nem apad le erre a normál státusra, minden kinevezés és előlépés szünetelni fog.

Helyes. Kérjék maguk a tisztviselők a normál státust és legyen egyelőre például az 1930/31. évi költségvetésbe fölvevett létszám ez a normál státus. Ez szabjon korlátot a magasabb állások minden további szaporításának és szüneteljen minden kinevezés azokra az állásokra, amelyek az ellenértékül életbeléptetendő automatikus előlépés keretét meghaladják. Ellenben egyelőre a jelenlegi járandóságokkal: a) a főiskolát végzett központi személyzet a jelenlegi VIII. fizetési osztálytól bezárólag a VI. fizetési osztályig,

b) a főiskolát végzett külszolgálati személyzet a X. fizetési osztálytól bezárólag a VII.-ig,

c) középiskolai érettségivel végzett tisztviselők a XI. fizetési osztálytól bezárólag a VIII.-ig,

d) a középiskola négy osztályát vagy evvel egyenértékű iskolát végzett tisztviselők a XI. fizetési osztálytól bezárólag a IX. fizetési osztályig lépjenek elő jelen rangsorozatukban és automatikusan a bizonyos időtől számítandó várakozási idő betöltésével ezen fizetési osztályokba.

Ezen időpont és ezen várakozási idő megállapításánál a kiszámítandó pénzügyi következmények lesznek mérvadók.

Valószínű, hogy a teher kisebb lesz, mint az a teher, amely a nyugdíjazások folytatásával és a nyugdíjazottak helyének új kinevezéssel való betöltése következtében ezután is emelni fogja a nyugdíj és a személyi kiadások tételeit.

Az automatikus előlépésnek ily vagy hasonló méretű, legalább ideiglenes elrendezése is megszabadítaná az egész tisztviselői kart a már-már elviselhetetlenné lett reménytelenségtől.

Leggyorsabban végrehajtható és az 1930/31. évi költségvetés keretében nagyobb nehézségek nélkül beilleszthető.

A végleges fizetésrendezés, avagy egy a maitól különböző jobb új fizetési rendszer tárgyalása még évekig is eltarthat, különösen ha összeköttetésbe hozzák a tisztviselők minősítéséről szóló 1883 : I. tc. módosításával és talán még a szolgálati pragmatika kérdésével is. Pedig a jelenlegi helyzet a közszolgálat érdekeinek súlyos veszélyeztetése nélkül sokáig már nem lesz fenntartható.

Akik nemcsak az íróasztalnál és nemcsak mint pénzügyi számműveletek egységeivel foglalkoznak az állami tisztviselőkkel és azok sorsával, hanem a közvetlen érintkezésből és a hivatalos alárendeltségtől mentes őszinteség nyilatkozásaiból merítik tapasztalataikat, igazat fognak nekem adni ezen talán sötétnek látszó kijelentésemben.

Elérkeztem tanulmányom befejezéséhez. És itt ismételve hangsúlyozom, hogy én itt nem javaslatokat, hanem csak anyagot foglaltam össze a megvitatás céljaira.

Egyéni véleményemnek és meggyőződésemnek mégis annyiban kívánok kifejezést adni, hogy az összesség érdekeit kielégítő fizetésrendezésnek egyik legnagyobb akadálya a rangkórság, amely ma mint egy lelki betegség elhomályosítja a tisztviselők számottevő részének tisztánlátását és csak a magasabb állások szaporításában és rendszeresítésében látják helyzetük javítását.

Épp úgy meg vagyok győződve másfelől arról is, hogy a jelenlegi fizetési rendszer mellett sohasem fog sikerülni az állami adminisztrációnak már oly régen kívánatos egyszerűsítése.

FOLLÉRT KÁROLY.

EGRI KÉPEK.

1. SZARVASKŐ.

SZEMÉLYEK :

KAPITÁNY. — JANKÓ. — LAJOS. — MÁTYÁS. — PALKÓ. — LEGÉNYEK. —
CSÁSZÁRI KÖVET. — DOBÓ ISTVÁN. — DOBÓ KATONÁI. — TÖRÖK. — KÉM.

Szarvaskő várának egyik terme. Éjszaka. A baloldali falon össze-vissza mindenféle, embernagyságú bábuk a falnak támasztva, török ruhákban, rongyokból összevarrva, majdnem inkább szalmazsákok. A hátfalon szűk lőrések és egy nagyobb ablak. A nézőtől jobbra nyílás a szomszédos helyiségekbe, mellette csigalépcső. A bal oldalfalon egy sziklábavájt alagút szája. — Gyér mécsvilág.

I.

(A vár kapitánya 15 legénnyel. A legények tétlenül állanak.)

KAPITÁNY *(a bábuk felé vágva)*. Még egy! Te kutya! Még egy! Te kutyább kutya! . . . *(Kardjával csapásokat oszt a török bábuk közt.)* . . . Minden napért, minden ágyúgolyóért egy török fej! . . . Ide nézzetek — így kell majd — így teszünk majd!

EGYIK KATONA. Mindég ezt cselekszi.

MÁSİK KATONA. Folyvást vívni kell!

HARMADIK KATONA. Ma hajnal óta szünet nélkül vívunk. Ha mi pihenünk, ő lármázik; ha ő pihen, mi lármázunk.

NEGYEDIK KATONA. Miért kell ennyi lármát ütni?

KAPITÁNY. Mit beszélsz? *(Hallgatás.)* Ne kérdezz. Most pihensz és hallgatsz. Majd aztán ti kezditek. . . Suhintani, így mi . . . *(Fejük felett elsuhint kardjával.)* . . . A levegőt vágni, hogy sivítson . . . török lelket vágni . . . mit tehetünk? *(Durván felkacag.)* Rühös napok! Napok. Török fejek. Ágyúgolyók . . . *(Körülnéz)* . . . Mit bámultok? Hogy piszkos a

ruhám? A tiétek is *csak* piszkos, de török vér, — az nincsen rajta. (*Kitörve.*) Aratnánk bár otthon! (*Egyik vitézéhez, hirtelen.*) Van feleséged, te? He? Nekem is van . . . már nem is tudom, milyen. Eh, vágni, vágni, mindent vágni . . . időt vágni! . . . Most rajta! ti! Csengjen, szikrázzék a kard!

(*A legények négyes sorokban vívnak.*)

KAPITÁNY. Te, Szibinyányi Jankó! Hé! Jobban, jobban. Mátyást, a Hollóst! Magyar a magyart, nincs más! Mozogni kell. Te, Lajos király, iszapkirály, szorítsd lovadat! Hej Jankó, Jankó, szaporábban! Pokoli fűszert a kardba! Hadd csiklandjon. És te Palkó, te Kinizsi, hol van a Kenyérmező ettől? . . . Ez pocsek mező!

II.

BENNSZORULT KÖVET (*jön a csigalépcsőn*).

KÖVET (*fásultan, némi sajnálattal*). Ah, már megint . . . Mindég! (*A kapitányhoz, hangosan.*) Kapitányom!

KAPITÁNY (*gúnnyal*). Bennszorult követem, . . . ha szabad kérnem . . . szíveskedjék . . . urak, sorba! (*Bemutatva.*) Ez itt a nagy, vagyis a mostani Palkó, Kinizsi. Tudja már Excellentiád . . . Kenyérmezőről. Ez itt a fölséges Lajos, a szegény második. Ez itt a nagy Jankó, Hunyadi . . . Ez itt . . . ez . . .

KÖVET (*ingerülten*). Hagyja kérem, mindennap ugyanaz.

KAPITÁNY (*haragban*). Jobb mint . . . (*Gúnnyal mutat az alagút felé.*) Jobb mint ide be nem menni.

KÖVET (*ingerülten a szavába vágva*). Ezek előtt hallgasson! . . . (*A legénység felé mutat.*) Ha ezeket kiküldi, mondanivalóm volna.

KAPITÁNY. Menjetek a szomszéd fal mögé. Ott csattogjatok tovább. Hallani akarom! (*A katonák mind kimennek, vívásuk zaja behallatszik.*)

KÖVET. Ön furcsa.

KAPITÁNY. Csak nem? Mik legyünk mások?

KÖVET. Ön ízléstelenségeket művel. Ha mondanom szabad: rebellis bolondságokat művel.

KAPITÁNY. Hagyja az úr a rebellis szót a wieni archi-
vumban.

KÖVET (*elszántan támadva*). Kapitány úr hetek óta
gúnyt űz belőlem. Azért osztogat a legénységnek magyar
királyi és más nagy neveket, hogy nekem történelmet tanít-
son? Miért küldi hozzám mindennap más legénnyel az ebédet?
És mért mutatkozik be mindig külön mindenik? Ma Mátyás
királyt küldte. Leckéztet?

KAPITÁNY (*kövült nyugalommal*). Nem.

KÖVET. Magyar virtuskodás?

KAPITÁNY. Igen!

KÖVET. Furcsa, groteszk dolog.

KAPITÁNY. Nem pucér szemérmertlenség ez, uram, hanem
a kulcs védelme!

KÖVET. Kulcs?

KAPITÁNY. Eger . . . (*A követ kellemetlenül összerázkódik.*)
A magyar király földjének kulcsa ma Eger, — ha ez a kulcs
eltörik . . . föld nélkül marad a magyar király.

KÖVET (*fölnnyel*). És marad Wienben.

KAPITÁNY. Az úr ezt nem érti . . . nem is értheti meg
soha . . . de mi, akik a királyért tartjuk a kulcsot, és Szarvaskő
e kulcs nyele . . . oda nézzen követ úr, oda . . . (*Az alagút
felé mutat*) . . . Ott az a fekete alagút a nyél, egészen Dobóig.
Szűk egy császári követnek.

KÖVET (*felszisszen*). Nálam oly iratok . . .

KAPITÁNY. Tudom, . . . nem kerülhetnek az ellenség
kezébe!

KÖVET (*kihívóan*). Kapitány úr, a kérdésemre feleljen!
Miért ad király-neveket közvitézeinek?

KAPITÁNY (*igen hidegen*). Megfelelek . . . de aztán én
fogok kérdezni és én is nyílt feleletet várok. (*Hosszú szünet.*)
Ezek a legények itt, ez a pár szál ember olyan, mint Kegyel-
med vagy én. Feszítem, feszítem őket . . . s félek, egyszer
csak eltörnek. Ez a hónapok óta tartó várás . . . a küzdelem
hallása és mégsem hallása, látása és mégsem látása: lélek-
hallóvá tesz mindenkit. Az ezer halott lelke itt zúg el füleink
mellett . . . Mind Egerből jön, véresebb és véresebb uszály-
lyal . . . ez lankaszt . . . Látni és nem tehetni semmit. Már a

falakat ölném meg! Minden várakozik és néz és vár itt. Érti már az úr? Ez gyávává teszen, legalább is gyöngévé. Én hát azt adom fiaimnak, ami nekik a legnagyobb... neveket adok nekik, *megőrzésre*. Akkor magukat is tisztán őrzik és erősek és mindenre elszántak.

KÖVET (*elfordul, elgondolkozva magában*). Ennek az embernek igaza van... És maga? Neve?

KAPITÁNY. Parancsolat végrehajtása... Dobó egyik pecsétje... (*Hosszú szünet.*)

KÖVET (*nagyon elgondolkozva*). Hja Dobó, Dobó... ez valami borzasztó.

KAPITÁNY (*az alagútba nézve*). Innét beszél ez az ember hozzám, innét lélezkik énrám. Most is rám néz. (*Szünet.*) Akkor is, akkor is rám nézett... úgy csak az egész szennvedő magyarság nézhet. És akkor azt parancsolta:... Te Szarvaskőre mégy és leszel *Kőkapitány*... Mert én nem akartam ám. Inkább vívni, vívni... csak ezt nem, ezt soha, soha, soha... vakon nézni, süketen hallgatni, parancsban megkötve várni.

KÖVET. Különösek maguk... nagyon különösek, maguk szegény magyarok. (*Hosszú szünet.*)

KAPITÁNY (*kiegyenesedve*). Most én kérdezek, követ úr.

KÖVET (*udvariáisan*). Szolgálatjára.

KAPITÁNY. Miért szorult ön ide be velünk, hozzánk? Minden morzsa kenyér, amit az úr megeszik, tudja meg: *lopás!*... Katonáim erejét lopja.

KÖVET (*kitérően*). Nem alkalmas az idő... az alagúton csak nem mehetek át, én, a császár követe.

KAPITÁNY (*egészen a követhöz lépve, a követ szeme közé vágva*). Tudja követ úr, hogy én rég felakasztathattam volna magát?

KÖVET (*felhorkan*). Mit mer!?

KAPITÁNY. Takarja be csak magát, uram, a magyar király pajzsával: oda magyar ember nem szúr.

KÖVET (*gúnyosan*). Kapitány úr, ... maga jó fiú, nagyon jó fiú... szívből sajnálom... (*Ellágyulva, a kapitány szemébe néz.*) Én nem akarom odavinni a maguk Dobójának az üzenetet.

KAPITÁNY *(nem tudja, mit gondoljon)*. Vagy úgy... Magának a bécsi urak azt parancsolták, hogy árulja el a királyt.

KÖVET. Nem egészen így. *(Kezét a kapitány vállára teszi.)* Hallgasson ide, fiam. Uramat, a Felséget, híven szolgálom, szeretem... Éppen azért idejőve két kő közé kerültem. Hosszú volt az út, és látnom kellett. Látnom a művelt idegen szemével.

KAPITÁNY. Hogy értsem ezt?

KÖVET. Amíg lovon vagy utazó-kocsin róttam a magyar utat: az út, a magyar föld, megszólalt a kocsim kerekén keresztül, hozzám. Akkor kinéztem a parancsból és felnyitottam parancs-lezártá szememet. Az idegen katona most a magyar katona előtt áll... Tudja-e kapitány úr, hogy én nagyon sajnálom magukat?!... És hogy... hogy elhatároztam, igen elhatároztam, hogy *idelopom* a királyt a szenvedő magyarok közé, hacsak tehetem. *Idelopom és elviszem* mindenfelé, elviszem álruhában, amint Mátyás király járt-kelt, mindenüvé, ahol nyomor, ahol szenvedés van, minden-hová, ahol remény és erő van. Lássá meg tulajdon szemével a király, lássa! Hallja meg a magyar nyomorúság útjának szavát. A magyar király ember, a császár csak gép. Így kerültem a Király és Császár közé. E kettő *egymást* őrli meg, azokat is, akik közéje kerülnek... *(Elkezd könnyezni, majd hirtelen elhatározással.)* És most olvassa Ófelsége rendeletét, jobban mondva, amit aláírt. *(A kapitány elé tárja írását.)*

KAPITÁNY *(megrendülten hátrál)*. A rendelet... Nem bíznak Dobóban... Elmozdítanak?

KÖVET. Ők, de nem Ó! Emberei a király kezével sok mindent megtennének.

KAPITÁNY *(kitörve)*. Követ úr! A király szíve tartotta Önt vissza! A király szívét hozta közibénk.

KÖVET. Igen, a szívét, melyet ő maga sem ismer.

(Kint a kardcsattogás megszűnik egy pillanatra.)

KÖVET *(nyugtalanul)*. Hallja?

KAPITÁNY *(kikiált)*. Mi az? Folytassátok! *(A zörej ismét hallatszik.)*

EGY HANG (*kívülről*). Alig bírjuk már.

KAPITÁNY (*durván kikiált*). Rogyásig folytatni!

KÖVET. Nem az itt a baj, hogy nem vívnak; tudom.

KAPITÁNY. Hja, hogy nincs ágyúszó?

KÖVET. Igen.

KAPITÁNY. Hajnal óta nincs és az ég onnét pokolian vörös. (*Kitárja az ablakot.*) Dobó tegnap azt üzente: küldi az asszonyokat.

KÖVET. Súlyos hír.

KAPITÁNY. Várom, várom őket, de csak nem jönnek. Eger? . . . Azt hiszem, nagy baj van ott . . . és most mi következünk. — Ezért vívatok, hogy a legénység ne hallja a csendet. — Eger nem eshetik el! A kulcs, a kulcs, követ úr, — a kezemben van.

KÖVET. És mi a szándéka?

KAPITÁNY (*elkeseredve*). Vagyunk olyan erősek, mint az egész magyarság átka.

KÖVET. Önnel maradok.

KAPITÁNY (*meghatottan átöleli*). Most megláthatja követ úr, hogy századok óta nincs egyéb jogunk, mint szépen meghalni. Ezt a játékot jól fogjuk eljátszani Önnek. — Jöjjön, nézzük meg fegyvereinket; majd meglátja, több nálunk a bátorság, mint a fegyver.

(*Felmennek a csigalépcsőn.*)

III.

(*A bábcsoportból egy rongyokba öltözött eleven alak válik ki.*)

ÁRULÓ. Gyere, . . . felrobbantjuk ezt a fészket, aztán az alagúton el. Szabad lesz az út Bécsig. Felsőmagyarország a miénk.

TÖRÖK (*szintén kilép a bábuk közül*). Allah a hetedik Paradicsomba vesz föl engem és mindent megbocsát, ha ez jól sikerül.

(*Kitárja karjait.*)

ÁRULÓ (*félve*). Siess, siess! Ne imádkozzál most, mert rajtavesztünk!

TÖRÖK. A főfalba tesszük a puskaport?

ÁRULÓ. Siess, siess! Egy részét ide a lőrésbe, a többit a lépcső alá. Aztán, ahonnan jöttünk, vissza!

IV.

(A kapitány visszajön a követtel. A török és az áruló hirtelen a bábuk közé rejtőznek.)

KAPITÁNY (a sípjába fú, a csattogás megszűnik, a legénység bejön.) Fiúk, a bábukat hordjátok ki és állítsátok fel a bástya nyílásaiba. Hadd nézzenek széjjel. (A legények kezdik a bábukat vállra venni.) A fejeiket tegyétek ismét helyükre.

JANKÓ. De húsos egy báb ez!

PALKÓ. Hékás, ki vagy? (Előhúzza a törököt.)

TÖRÖK. Eger elesett, adjátok meg magatokat. Én követ, a szultán követe vagyok. (Általános megütődés.)

KAPITÁNY. Kössétek meg. (Megkötözik.) Majd kivallja az igazságot. Te kutya, azt mondd, hogy Eger elesett?

TÖRÖK. Elesett, csak útsinálónak küldtek ide: A szultán csapatai unják ezt az unalmas munkát. Sietős az út Bécs felé.

LAJOS (zokogva leroskad) Eger, Eger!

KAPITÁNY. Ej, ej Lajos király! Még csak egyszer ugratunk át a Cselepeatakon, ez az egész. Fiúk, semmi biztosat sem tudunk. Sokszor volt már csend Eger alatt. De ha igaz lenne, mi leszünk Eger fellegvárának fellegvára. Minket ugyan be nem vesznek.

TÖRÖK. Hát akkor itten meg fog állni a szultán serege.

KAPITÁNY. Ezt akarjuk.

TÖRÖK. Csak addig, ameddig ki tud éheztetni, Allah rabszolgái ti!

KAPITÁNY. Hé, Kinizsi, fogtál már törököt? fogd ezt a vézna imatornyot és lódítsd le az aszalóba.

TÖRÖK. Ha ezt mered tenni, kórakásodat szétrugja a nagyvezér és téged porrá tör.

KAPITÁNY. Ezt akarom. Nem fogunk éhen döglenni!

PALKÓ (megragadja a törököt). Hékás, gyerünk a Paradicsomba! (Kilódítja az ablakon.)

TÖRÖK. Eger . . . (*A többit nem hallani.*)

KÖVET (*közbe akar ugrani*). Várj! . . . Késő!

TÖRÖK (*kívülről hallatszik elnyújtott halálordítása*). Allah!
(*Kő gurul és hull.*)

KÖVET. Kár . . . hátha még mondott volna valamit . . .
Mintha nem is Egerből jött volna.

KAPITÁNY. Nincs idő gondolkodni. Tovább készülünk a
valamire. Kinizsi és ti többiek, fel a várfalakra, a lőrésekhez.

(*Mozgás; amint a bábokat mozgatják, az áruló holtan dől ki a
bábuk közül. Nagy meglepetés.*)

PALKÓ. Visszajött a törökünk.

MÁTYÁS. Az ám! (*Előhurcolják.*) Ni csak, megölte magát,
bicska van a mellében.

KAPITÁNY (*szemügyre veszi*). Ez, ez . . . (*Hirtelen letakarja a halott arcát. Nagyon megrendülten, félre.*) . . . Az én katonám, aki nem jött velem, . . . aki Egerben maradt. Ez Egerből jött a törökkel. Most hát betelt a sorsunk . . . Eger csakugyan elesett. (*A legénységre rivall.*) Mit nézitek? Senki ne nézze! Vessétek utána a töröknek!

PALKÓ. Kapitány úr!

KAPITÁNY (*elvágja Palkó szavát*). Menjetek fel mind, töltsétek meg a puskákat, a szakállas ágyú lövésre készen.

(*Kapitány, Palkó és a követ maradnak.*)

PALKÓ. Bajtárs volt . . . A többiek nem ismerték meg. Én hallgatok.

KAPITÁNY. Derék fiú vagy . . . Könnyebb lesz, ha nem sejtik a valót.

EGY KIÁLTÁS (*föntről*). Jön a török!

PALKÓ (*az ablakhoz ugrik*). A felvonóhídnál vannak.

KAPITÁNY (*keresztet vet*). Palkó, még egyszer gondolkunk haza . . . és azután Jézus nevében.

HANGOK KÍVÜLRŐL. Le a hidat, le a hidat! Nyissatok kaput!

HANGOK FÖNTRŐL. Nem nyitunk! Egyetek ágyúgolyót!

HANGOK LENTRŐL. Magyarok, testvérek!

(*Lövések dördülnek el.*)

HANGOK LENTRŐL. Eger van itt!
 DOBÓ HANGJA. Örültek! Én, Dobó István, én vagyok itt.
 KAPITÁNY *(magánkívül)*. Dobó uram! Dobó uram!...
 Hé! Le a hidat! Le a hidat! *(A híd zuhanása hallatszik, fegyvercsörgés és izgatott hangok.)*

KÖVET. Már jön!

KAPITÁNY. Maradj.

DOBÓ *(belép, csupa por és rongy; mögötte fegyveres katonák)*. — Áthatóan néz végig mindenkin).

KAPITÁNY *(szomorúan, de megkönnyebbülten)*. Megmenekültél. Most ez lesz Eger fellegvára. Együtt védjük tovább. A szoroson egy török sem tud átmenni, ha nem engedjük.

DOBÓ. Szegény kishitű magyarok! Megköszönni jöttem a hű kitartást és felváltani benneteket!

KAPITÁNY. Egyedül akarod védeni Szarvasköt, nálunk nélkül?

DOBÓ. Ember, hát nem eszmélsz?

KAPITÁNY *(álmélkodva)*. Eger fel volna mentve?

DOBÓ. A magyarok Nagyasszonya védett bennünket. Ma reggel a török felszedte sátorfáját és eltakarodott. *(Általános fellélekzés. A kapitány könnyes szemmel, széttárt karral áll Dobó előtt.)*

DOBÓ *(megfogja a kapitány kezét és erősen a szemébe néz)*. Fiam, te is olyan magyar vagy, mint a többiek: nem bírod végighinni azt, amit én végig küzdöttem; nem tudod végighinni a magyar sors jobbulását. *(A többiekhez fordul.)* Pedig mondom nektek: Ha mi akarunk, velünk van Isten. Tanuljatok meg hinni és kitartón akarni!

(Egy ideig meghatott csend. Messziről harangszót hallani. — Dobó hirtelen feleszmél és a követre néz.)

DOBÓ. Ki ez az idegen?

KAPITÁNY *(mondani akar valamit, de a követ félrehárítja)*.

KÖVET. Én a király szava vagyok és a király hálája. Ő küldött ide, hogy mindenről pontosan tudjon. Megyek és jelentést teszek a királynak. *(Megfordul, kimegy. Behallatszik rendelkezése: Lovat adjatok!)*

2. DOBÓ FOHÁSZA.

Uram, mikor a munka nagy országútján járok,
 S pihenni ritkán, nagy-ritkán megállok:
 Akkor Uram, akkor Uram, Uram!
 Nézz le akkor, nézz le néha rám.

* ,

Verejték és por, verejték és könny
 Takarja akkor testem,
 S ha fáradtan elestem,
 S körültem tikkadt por és holt közöny:
 Nézz le akkor, Uram, nézz le rám!

*

A nagy országúton nagy-sok a kő,
 Árkaiban gúny és tüske nő,
 Az út porában vér és szív hever
 S a menők-, a törtetőknék lába mindent összever.
 Óh, ha látom ezt:
 Az út hosszát — szívem fáradni kezd.
 Akkor, óh Uram, nézz le én reám!

*

Mikor a szél sáros esőt köp a szemem közé,
 Ahol az útnak szélén fáradt, kopott kereszt áll;
 Oda esem annak tövéhez,
 Testem vérez, lelkem éhez:
 S a keresztre, a keresztre fáradt dalos madár száll:
 Ne csak arra nézz, Uram, hanem tekints reám is!

*

S mikor az út közönybe, távlatokba vész,
 Ugye, Uram! akkor előttem méssz?
 Előttem, távlatoszlátónak,
 Előttem, hívó égi szónak.
 Uram, Uram! Fordulj én hozzám vissza,

Szemem, szívem: szemednek fényét issza!
Uram, nézz akkor, nézz akkor reám!

*

S ha majdan örök este lesz szememben,
Uram, oly este, mely halálthivó;
S a munka halál-ritmust ver erebben
S én leszek az élet-halál harcot vivó,
Nézz akkor, Uram, akkor nézz reám!

JÓZSEF FERENC
királyi herceg.

AZ ÖRÖK PETUR.

— Katona József emlékének. —

Bánk vagy Petur? . . . Költő-titán ki voltál? . . .
Tán mindakettő . . . Porladó szived
Mit álmodik e szörnyü éjtszakán
A kecskeméti édes anyaföldben? . . .
Magyar sasoknak sorsa volt a sorsod :
Új Icarusként égbe tört a szárnyad
A föld porából, hogy rab nemzetednek
Utat jelölj, irányt, mely kivezet
Rút börtönéből s nagy, szabad hazának
Igéretföldjét adja szent jutalmul.
De törpe volt a kor és meg nem értett :
A renyhe szolgaságnak éje volt ez,
Mely nem tűri, hogy álmát megzavarják.
S az égi tűzben elhamvasztott szárnyal
Úgy kellett ifjan sírba omlanod,
Mint annyi másnak : koszorútlanul . . .
Pedig már akkor hajnalodni kezdett! . . .

. . . És hajnalunknak első sugarába
Belésikoltott a magyar igazság
Riasztó, zordon kürtjeként szavad.
Nemes harag, földrengető vihar,
Egy nagyra termett, hősi, büszke nép
Kaján balsorsa ellen lázadó,
Hű férfiszív mélységes kráteréből
Kiömlő láva : az örök Petur.
Mindnyájunk lelke ő . . . Minden magyar,
Ki nemzetének sorsát, szent jogát
A hatalomnak altató kegyénél
Nagyobbnak tartja . . . Bánkból is Petur lesz.
De hogy kezébe gyilkos tőr kerüljön

S keresztülszúrja Gertrudisz szívét,
 Ehhez több kellett, mint a szüzi, tiszta,
 Mocsoktalan Melindát sárba tipró,
 Gonosz merénylet . . . Ez a csordulásig
 Megtelt pohár utolsó cseppje volt csak.
 Királyi hitvest nem öl a nemes Bánk,
 Ha balgán bízó, árva nemzetét
 Nem gyötri vérig jött-ment idegen faj.
 De itt minden meráni potrohosból
 Bálványt faragtak ; aljas léhütők,
 Lézenszó rittegek prédája lett
 Az ősi erkölcs, méltóság, vagyion.
 Itt porba omlott a magyar szabadság
 Minden sasfészke ; itt még a nagyúr is
 Vendég gyanánt tengett atyái földjén.
 És a királyi asszony udvarában
 Merániának szennye volt az úr :
 Dúsan terített, fényes asztalánál
 Tányérnyaló had vígan orgiázott,
 Amíg Tibornak öt éhes porontya
 S láztól gyötört, halódó hitvese
 Fetreng a vackán . . . Eb ura fakó! . . .
 Bánk bánból így lesz lázadó Petur,
 És Gertrudisznak meg kell halnia! . . .
 . . . De él Petur bán . . . Él Tiborc keserve . . .
 De él a hű Bánk bús tragédiája,
 És bennük él szte halhatatlanul,
 Fejed körül nem hervadó babérral.
 S hazádnak sorsa bármily mostoha,
 Hisz és remél a szent feltámadásban,
 Mert megtalálta végre önmagát.
 Mindnyájunk lelke, ez örök Petur
 Idegen bálványt nem farag magának :
 A nemzet öncél, Isten remeke,
 S mit ő egésznek, nagynak alkotott,
 Kontár kezek hiába tördelik szét! . . .

GOETHE APJA.¹

Lángelméjű ember szülőjének, ősenek lenni körülbelül hasonlóan keserves sors, mint gyermekének, utódjának lenni. Alkotóerő, dicsőség, évszázados továbbélés : mintha mindez a lángelméjű emberben, mint egyetlen gyújtópontban gyűlne, sűrűsödne össze. Mintha ő családfájának olyan páratlan hajtása, virága, gyümölcse volna, amelynek létrehozását szolgálja az egész ősi fa, gyökere, törzsöke, minden ága, minden tápláló nedve. És ha ezt az egyetlen példányt kitermelte, az ősi fa a legtöbbször végkép kimerül ; csak satnya hajtásokat terem. A lángész előtt : hosszas, titkos előkészítés — a lángelme után : többé-kevésbé gyors pusztulás — ez a fa története. A halk előjáték után a tetőpont egy diadalmas fortissimo ; azután, egyre esve, elhaló, bús finale, olykor fülsértő, félrevásó falsette — ez a családtörténet muzsikája.

S amíg teljesítménye csúcsát el nem érte, a családnak történetét évszázadokon át a feledés és ismeretlenség homálya födi. A csúcsteljesítmény után meg ismét ez lesz a sorsa : az utóhajtásokat, az utórezgéseket egyidőre még figyelik, de minthogy jelentőség nélkül valóknak tapasztalják, a nagyvilág szeme, füle, érdeklődése elfordul a család további, szomorú végétől.

Ámde mélyebbre nézve azt tapasztaljuk, hogy az elődökre — a lángelme révén — egy kicsit és egy időre mégis csak kedvezőbb sors derül. Hiszünk a lángelme egyetlenségének és létrejövételének minden titkozatoságában, de egyszersemind hiszünk a természetes fejlődésben és az átöröklésben, s fürkészni kezdjük nyomait visszafelé : a természet kezdeti kísérleteit. S bizonyára találunk is olyan mozzanatokot, amelyekből az elődök egyikére-másikára is esik a dicsőségnek egy-egy posthumus, halavány sugara.

Így van ez Goethe esetében is. Eleinte szüleivel foglalkoztak,

¹ Rudolph Glaser : *Goethes Vater. Sein Leben nach Tagebüchern und Zeitberichten.* Leipzig. Quelle und Meyer, 1929. (IX + 320 old., 12 képpel.)

de a kutatás tovább is visszament a családja régebbi történetére s ebben is lelt figyelemreméltó adatokat. Különben, tudvalevő, Goethe maga volt az, aki mókás-komoly rigmusban utalt arra a nagy igazságra, hogy a genie, az «originális» lángszellem, tehetségeinek és jellemvonásainak jó részét, alkotó elemeit az ősöknek köszönheti. A maga esetére alkalmazva ezt így mondja ki :

Vom Vater hab ich die Statur
Des Lebens ernstes Führen,
Vom Mütterchen die Frohnatur
Und Lust zum fabulieren.
Urahn herr war der Schönsten hold,
Das spukt so hin und wieder,
Urahn frau liebte Schmuck und Gold,
Das zuckt wohl durch die Glieder.
Sind nun die Elemente nicht
Aus dem Komplex zu trennen,
Was ist denn an dem ganzen Wicht
Original zu nennen.¹

Szülei képét ő maga is megrajzolta, költői életírásában, leveleiben, beszélgetéseiben. Ez a kép azonban inkább költői és művészi, mint a saját arképe is ; rideg igazság tekintetében kiegészítésekre, olykor igazításokra szorul. Nem annyira az anyjáié, a híres «Frau Rath»-é, akinek minden asszonyi és boldog anyai gyöngéje mellett is rendkívül rokonszenves képe elevenen és megállapodottan él előttünk, saját tehetségeitől s fia lángelméjétől egyaránt aranyos sugárkévébe vonva.

Az apa kevésbé járt jól. Kevesebbet törődtek vele és többet foglalkoztak kétségtelen fogyatékságaival, mint éppoly kétségtelen jelességeivel. Szinte csak átvették azt a képet, amelyet fia, ifjúságában a törtető fiatalág kiméletlen optikájával vagy öregkorában, évtizedek ködös távlatából, vázolt róla, akkor is, ekkor is nem egészen igazságosan.

¹ Diderot-fordításához (*Rameau's Neffe*) írt jegyzeteiben meg azt mondja : «Ha családok sokáig maradnak fenn, észre lehet venni, hogy a természet végre egy olyan egyént hoz létre, aki valamennyi őse tulajdonságait magában foglalja ; minden, eddig csak szétszórta és szinte csak jelzetten föllépett tehetségeiket egyesíti magában és tökéletesen juttatja kifejezésre.» De az örökségen túl fontos neki a saját munka és saját szerzemény is. «Nemcsak abból állunk, ami velünk született, hanem abból is, amit magunk szereztünk hozzá.» «Genie ist Fleiss.»

Ez a kép körülbelül úgy áll előttünk, amint ezt fia (különösen az *Aus meinem Leben, Dichtung und Wahrheit*ben és a Kanzler Müllerhez intézett szavaiban) festi: «Derék fickó volt, de persze hiányzott belőle az ügyesség és a szellem mozgékonyága»; vallásos tekintetben smódosabb volt, de azért fiát hagyta kényére spekulálni s benne, mint furcsa teremtésben («wunderlicher Kauz») talált örömet. Sokat hallunk rendkívül pedáns szigorúságáról gyermekei nevelésében, zárkózott, makacs mogorvaságáról, zsémbeléseiről, zsugoriságáról. Ezekről fia hol epésen, hol kifigurázó módon ír. Végeredményében majdnem mindig csak öregnek és betegnek, szinte kerékkötőnek látja. Nem tagad meg tőle bizonyos tiszteletet, de nem sugározza rá a szeretetnek azt a melegét, amellyel édesanyját elárasztja. Persze az apa sohasem dédelgette annyira; nem csodálta őt, nem helyeselte minden lépését olyan fenntartás nélkül; nem hitt ragyogó csillagsorsában olyan vakon, mint jóval fiatalabb, tevékenyebb és könnyebb kedélyű életpárja. De kétségtelen, hogy ő is szerette, utóbb csodálta is fiát; mint mondja: «ha idegen volna nékem: irigyelném». Azonban másképen szerette: okosan-hűvösen. Szeretetében több volt a féltő gond, mint az elragadtatás. Az élet megpróbáltatásaitól önmön illúzióit veszítve, fia esetében is élesebben látta a jelen sötétebb és nem egyszer valóban aggályos árnyékvonalait, mint a jövő káprázatos hajnalhasadásának előrevetett s a jelenbe szűrődő fénysugarait. Ne feledjük, hogy mikor fia úgy huszonöt éves korában egyéniséggé fejlődve s az apával szinte szembeszállva áll előttünk, ez az apa már messze túl van a hatvanon s veszedelmesen halad a «narasmus senilis», a csak vegetatív élet — mint a Frau Rath írja: «ein wahres Pflanzenleben» — s a vég felé.

Ámde ez nem volt mindig így, Goethe János Gáspár nemcsak az a fagyott arcú, mord nézésű öreg, akinek egyes, késői képek mutatják. A darmstadti Seekatz képen, — a kor ízlése szerint afféle selymes pásztorkosztümös képen — amely most a weimari Goethe Nationalmuseumban van, bár már szintén elég kései, mert 1762-ből, tehát a császári tanácsos úr 52 éves korából való — őt komoly, de barátságos és még elég friss férfiúnak látjuk. S írásos arcképeinek is fejlődést kell mutatniok. Valóban akadtak is kutatók, akik az egyoldalú és megrogzított képpel nem elégedtek meg. Buzgalommal keresték a nyomokat és forrásokat, amelyektől megfelelőbb, elevenebb, mozgékonyabb hasonmást remélhettek. A régebbi kutatásra (Düntzer, Nicolovius, Ewart, Volger, Knetsch stb.) most ki nem térve, csak azzal a kötetel kívánok foglalkozni, amelyet Glaser Rudolf legújabbán írt Goethe apjáról.

Főérdeme, hogy kiragadjá Goethe apját az említett «öreg- és beteg-perspektívából», amelyből nézve képét szinte stereotipizálták. «Hogy ő valaha fiatal és reményekkel teljes» — tegyük hozzá : tehetségekkel is teljes — «volt, ezt úgy látszik, elfelejtették.» Szerző tehát a képnek különösen ilyen irányú kiegészítésére vállalkozott. És jó forrás hasznosításával : a weimari Goethe—Schiller-archivumban fekvő, olasznyelvű *Viaggio in Italia* című kézirat kiaknázásával. Ez Goethe János Gáspárnak 1740-ben tett, több mint héthónapi olaszországi útjáról sajátkezűleg és saját olaszszággal írt naplója, amelyet a költő Goethe újabb életírói is fölemlítenek ugyan, de meglehetősen futólag mennek el nagy értékei mellett. Glaser belemerül a naplóba, behatóan ismerteti, nagy részét fordításban számunkra is hozzáférhetővé teszi.

Mielőtt kalauzolását követnők, még néhány bevezető adatot kell összefognunk. Az apai ág : a Goethe-, Werner-, Lutz-, Schellhorn-családok egyesült fája, derék porosz-szász, thüringiai és hesseni kispolgári (kovács, tanító, szabó, vendéglős stb.) ősről tanuskodik. A mi emberünk atyja : Friedericus Georg Goethe, szabómesterséget tanult ; Párizsban és Franciaország egyéb részeiben vándorolt, dolgozott és eszizolódott. Majd a Majna-melléki Frankfurtban telepedett meg és az özvegy Cornelia Schellhorn kezével együtt egy nagyobb vendégfogadót és szép vagyont szerzett. Fürge eszénél, viselkedésének ügyességénél, pallérozott világtapasztalatánál s, nem utolsósorban, merész vágyainál fogva kiemelkedett a köznapi és hagyományos, szűk körből, melyet a rendiség és céhvilág vasabroncsa fogott körül. A kimért körben és a kaptafánál megmaradtak persze módfelett fennhéjázó, sőt kissé szélhámos embernek bélyegezték az uraskodó egykori szabólegényt. Pedig talán csak az övéknél több tehetség motoszkált benne és családja ágát magasabbra akarta emelni.

Ezért 1710-ben született, okos fiacskáját szellemi pályára szánta és igazította. Elvégeztette János Gáspárral a gimnáziumot, pedagógiumot, az akadémikus tanulmányokat a klasszikus és modern nyelvek, a történelem, művészettörténet és természettudományok köréből. Gondoskodott kiképzéséről a testi ügyességekben, táncban, illemtanban, zenében, különösen a fuvalában. A fiú apja halálakor húsz éves, de megfelelő vagyoni eszközökkel ellátva már önállóan folytathatja jogi tanulmányait a lipcei és giesseni egyetemeken. Doktorrá avatják. Közben anya és fiú eladják a frankfurti «Weidenhof»-ot és megveszik a Hirschgrabenen azt az ingatlant, amelyen, többszöri átépítés után, a mai költői Goethe-ház emelkedik : a Goethe-tisztelők egyik búcsújáró helye. Az egész ház és berendezése, a tor-

nácok, a szobák, a jól felszerelt konyha, a másfélezernél több bőrkötésű foliánssal telt könyvtár, Piranesi és egyéb olasz mesterek metszetei, a régi tájfestmények stb., mind a XVIII. századbeli nagymódú német polgári családnak, a költő szüleinek s az ő gyermekkorának levegőjét lehelik.

János Gáspár doktor nemsokára már a gazdag ifjak világoiskoláját járja. 1738—1739-ben Regensburgban és Bécsben a Reichstag körül foglalatostkodva szerzi meg államtudományi gyakorlati ismereteit. Előkelő körökben mozog. Közben készül nevelése betetőzésére, az akkor olyan divatos «Kavalierstour»-ra, melynek célja: Itália. Gyarapítja olasz tudását, hogy «el ne adják», de még inkább, hogy ott ne csak bérelt ciceronék badar csácsogásából, hanem a köznéppel és művelt osztályokkal való társas érintkezésből is okulhasson, a rengeteg néznivalón és személyes élményen kívül. De nyelvészeti és irodalmi tanulmányok mellett belemerül az olasz történelmi, föld- és néprajzi könyvekbe is. Mert a mai utazó dolgát annyira megkönnyítő, mindenttudó Bäderek akkor még nem születtek meg. (Ilyenfélék csak a század utolsó évtizedeiben kezdtek megjelenni.) A mi emberünk mégis használhatott néhány gyakorlatias célú útleírást, persze nem rövid és tömör kézikönyvet, hanem nagy és vaskos salabaktort, különösen Misson *Voyage d'Italie*-jét (1722, rézmetszetekkel) és Johann Georg Keyszlernek több kiadást ért útikönyvét, amely minket kivált azért érdekelhet, mert Magyarországról is szól.

Az olasz út Goethe János Gáspár számára fényes — mondhatjuk: egész életére, sőt azon túl, fiára is ható — élménnyé lett. Följegyzéseit, valóban elküldött («missilis») leveleknek föltüntetett útinaplóját még közel három évtizedig lapozgatja, kiegészíti; simítgatja olasz stílusát. Szemlélatomást gyönyörködik emlékeiben, amelyeket nem szánt és soha nem is adott át a nagy nyilvánosságnak. Fogékony szellemű fiatal feleségének, serdülő gyermekeinek azonban sokat beszél útitapasztalatairól. Emlékeit a magával hozott s utóbb beszerzett, szép rendben tartott sok száz rézmetszet, egyéb emléktárgyak mutogatásával próbálja számukra elevenekké érzéketleníteni. És bizonyos, hogy az a nagy vágy a költő lelkében, a mignoni vágy Itália után, ebből az apai kurzusból is bőségesen táplálkozott.

János Gáspár 1739. december 30-án indul útnak, inasától kísérve. Stájerén, Krajnán, Gorizián át postakocsin Velence határáig ér, de nagy bosszúságára itt elakad. A pestis miatt, amely Törökországban dúlt és bizonyosan a császári hadjárat nyomában egészen a magyar határokig éreztette hatását, mint gyanús utast vesztegzár alá veszik és négy hétig sanyargatják, de ő ezt, humoros leírása sze-

rint, kellő jókedvvel és csalafinta kibúvókkal viselte el. Február 12-én kapja vissza szabadságát. Elragadtatással bámulja a «hód-köztársaság» páratlan szépségeit, Kelet és Nyugat művészi összeházasodásának álomvilágát, de a karnevál színes, selymes, álarcos életének pezsgő játékát is. Ez a karnevál, a szász választófejedelem jelenléte miatt, a rendesnél is pompásabb és mozgalmasabb volt. A diadal-
kapukkal, virág-girlandokkal, zászlókkal és címerekkel pazarul díszített városban fogadások, fölvonulások, bikaviadalok és egyéb állat-
heccék, színházi és hangverseny-előadások, tűzijátékos gondolázások töltötték ki a napok és éjjelek programját. Utasunk eleinte a moralista szemüvegén figyel és botránkozik, hisz nem volna német, ha nem tenné. Így pl. a Procurazie arkádjainak kávéházairól és ivóiról szólván megjegyzi: «Ott az ember különös módú kielégülést is nyerhet, mért Velence nimfái — éppúgy mint nálunk — az est homályában próbálják szerencséjüket, és jaj annak, aki botor módon beléjük botlik. Mert könnyen megeshet, hogy szép maszk alatt, formás lábakkal a világ legrútább és legaljasabb múzsája rejtőzik. Persze a madár, aki ennek a hízelgő dámának törébe esett, nem marad megtépázatlanul.» Nemsokára azonban enged merev vaskalaposságából, ő is dominót, maszkot, barretet ölt s íme, álruhája alatt szabadabbnak érezi magát, mint annyi évtized mulva Möller úr, vagyis olasz útján ilyen név alá rejtőzött fia, a miniszter is. Bálokon, teátrumban, az ajánló leveleire megnyíló nobile-szalónokban, a csokoládézó, szörbetező úri hölgyekkel, vagy mint gondoljuk vendége, ő is mulat. Úszik a könnyű árral, bár mindig mentőövvel, a szilárd erkölcsi meggyőződések biztosítékával felszerelten, a csábítgatásoktól a kellő percben visszahőkölve. Mulat, de komolyabbakra is ösztökéli lénye, a lelke mélyén élő «jó pap, aki holtig tanul». A népelet, szokások, babonák, a tenger, a szigetek, a természeti különösségek éppúgy érdeklík, mint az egyházi és világi műemlékek, templomok és paloták, a kép-, szobor-, könyv- és fegyvergyűjtemények, a Bucentoro, Murano üvegei, a csipkék, nyomdák, nemkülönbén a jogi intézmények, pl. az állami inkvizíciók és hírhedt börtönei, a «prigioni», amelyeknek kellemetességeit Casanova mester és az olasz hazafi, Silvio Pellico emlékirataiból ismerjük.

Művészi megfigyelései érdekesek és a kort jellemzők, éppúgy, mint annakidején a fiáéi, de számunkra épp oly kevésbé lehetnek irányadók. Architektúrai érzéke eleven, de ítélete tudákos. Képek, szobrok dolgában túlnyomó a «tárgy» iránt való érdeklődése, amely-nél fogva sokszor a mesteremberek műveit is beteljesedett művészetnek veszi, ha érdekes a tárgyválasztásuk.

Az ereklje-kultuszt, az egyházi pompát — protestáns létére épp úgy, mint később fia — túlságosnak találja. Olykor szinte demagóg modorban kel ki ellene s a pazarló donátorok ellen: «... Adjátok a scudit inkább a szegényeknek, mert nagyon jól tudjátok, hogy a ti gazdagságtok a nyomorultak véréből táplálkozik.» Olykor azonban ő sem tud szabadulni a katolikus egyház művészi-vallási hangulataitól. Sőt misztikus varázsú mély benyomásaitól sem. Az «Istituto degli Incurabili» ápoltságainak rostély mögől kihallatszó zsolozsmája elbűvöli; a «Capucini» Szűz Mária-képének fölirata ilyen gondolatot ébreszt benne: «Aki nem tudja, hogy a római katolikus vallás alapelve szerint az embernek méltónak kell lennie az égi kegyelemre és hogy Jézus Krisztus anyja a mennyei birodalomba való bejutásnak a kapuja, az itt mindezt egészen világosan fogja fölismerni!» Sőt a templomból kilépven, a lagunák alkonyati bíborában, a tengerben fürdő bűvös-bájos város és a csillagok tükröződésétől elkápráztatva szinte kegyes fohász kél belőle: «Az ember úgy érzi magát, mint földi paradicsomban; vágy ébred benne, vajha valaha is részesülne abban az égi kegyelemben és ígéretekben.» Az élénk vallásos kultusszal szemben azonban furcsa ellentétként tapasztalja ismét a léptenyomon, szinte naív arcátlansággal úzótt laza erkölcsöket, az érzékies kacérkodást, a redutok játéklarangjait — és a maga-fékentartásával megjegyzi, hogy ezek «elveszejtetik az emberrel az időt, pénzt, különösen pedig a kedély nyugalmát, ami egyértelmű az isteni kegy elvesztésével».

Húsz napja röpül el így Velencében, ahol utóbb, hazafelé vonultában, újabb három hetet fog tölteni. Innen bárkán Paduába hajózik s hozzászegődik a direttore Parrucca által szervezett úti társasághoz. Ferrarában Tasso és Ariosto szellemét idézi, Bolognában, a műkincseken kívül, a selyem- és fátyolipar érdekli. Amikor asteriscus, tengeri csillag kerül elébe, ez majdnem egészen darwinista értelmű fejlődéstani szemlélődésre gerjeszti, a növény- és állatvilág fokozatos összefüggésének gondolatára.

Rómába ezúttal éppen csak bepillant, mert társaságával együtt rajongva siet Nápoly csodáihoz. Itt következik be az a boldog lelkiállapota, amelyről nyomdokain haladó fia, már az ő halála után, 1787-ben ezt írja: «Apám sohasem válhatott egészen boldogtalanná, mert újra meg újra visszagondolta magát Nápolyba.» Amíg a többi látvány elbűvöli, a kénes és lávás sziklakövéletek, a Vezuv megdöbentik: «Valóban sajnálatos, hogy ez a termékeny föld egész környékével mindig alávetve marad e hegy szeszélyeinek. Vagy talán inkább szerencséje a népnek, hogy szomszédja ennek a pokoli toroknak, mert

különben — földi Paradiesomban élvén — könnyen megfeledkezhetnék a mennyei Paradiesom gondjáról.» Az eltemetett városok közül Pompeit csak később, de Herculaneumot már akkortájt ásogatták ki. Így láthatott ott antik furcsaságokat, amelyeken, mint pl. Priapus, «a piszkos istenség» ábrázolásain erkölcsi érzéke fennakadt. Utóbb azonban megnyugszik a termékenység személyesítésének mélyebb gondolatától. Humorosak kifakadásai a zsaroló koreszmárosok ellen is, akik «egyenesen szerelmesek az idegenek pénzébe».

Az Örök Városba éppen akkor ér vissza, amidőn a bíborosok XII. Kelemen (a híres műgyűjtő: Lorenzo Corsini) halála után conclavera gyűlnek, hogy a nagytudományú és szellemes Prospero Lambertinit, XIV. Benedek néven, övezzék a tiarával. Ez a választás a pápai állam fővárosában (città di papa-rè) erős katonai készenléttel jár. A város képe és hangulata egyébként is jóval más volt akkor. Beépített területe, lakossága persze sokkal kisebb: a Régiség maradványai, amennyiben még nem szívta föl a középkori és pápasági Róma, magas földhányások alá voltak temetve; a császári diadalívек, a templomok oszlopmaradványai, a Forum és a félig kirabolt kőóriás, a Colosseum közt a Campo Vaccino tehén- és kecskelegelőül szolgált.

Ellenben a renaissance architektúra sokkal épebb, a barokk épületek szinte friss állapotban voltak. János Gáspár ámul és bámul a márvány-, arany- és mozaikdíszben pompázó székesegyházak, a főnemesek temérdek palotái, a nagyszabású terek, pazar kutak, oszlopsorok, a főpapok és szerzetesek színes ruhái, az évszázados hagyomány szerint festőien tarka uniformisokba öltözött pápai őrség stb. láttára. A Villa Borghese, a San Pietro és a Vatikán gyűjteményein tágra nyílik a szeme a csodálkozástól és gyönyörűségtől. De azért elragadtatásában sem mulasztja el a kupolalépcső számtalan fokát és a Vatikán könyvtárának sok száz — bosszúságára csukott — falszékrenyét német lelkiismeretességgel megszámlolni.

Itt is figyeli az életet, a népszokásokat. Különösen mély benyomást tesz rá a San Trinità dei Pellegrini-kolostorban a sok száz zarándok lábmosási szertartása és megvendégelése. Hogy több világhírű művészeti remeket meg sem említ, ez föltűnő volna, ha ő maga nem jelenti ki, hogy nem akar olyasmikről megemlékezni, amikről könyvekben bőven és alaposan lehet olvasni.

Egy hónapig időzik Rómában és érzi, hogy ez vajmi kevés. De számol a költségekkel; azután okvetlenül szeretne áldozó csütörtökön újra Velencében lenni, hogy láthassa az Adriai-tengerrel való eljegyzés ősi, nagyszerű ünnepélyét.

Eléggé tekergő útján curiosumként fölkeresi Montefiasconében

az egyik Fugger sírját, amelyhez egy, az ő családjában is továbbélő humoros adoma emléke fűződik. Fugger János uram ugyanis szerette a jó itókat és Itáliában utaztában előőrsként az egyes helységekbe előreküldte szállásmesterét, hogy tapasztalja ki, hol kaphatni jó italt: s ahol ilyet talál, írja rá a kapura, hogy «Est», azaz, hogy «itt van». És ura oly sok «Est»-et talált és szürcsölgetett, hogy Montefiasconéban megütötte a guta. Szolgája ezt a feliratot vésette sírkövére:

«Est, Est, Est ; propter nimium Est,
Johannes de Fuccer, Dominus meus,
Mortuus est».

János Gáspár uram ezen a histórián jót nevetett ; egy évtized mulva is emlegette fiatal feleségének, aki, valahányszor vidám körben ők is iddögáltak, poharát, urára kacsingatva, e szavakkal emelte ajkához : «Est, Est, Est!»

Ezután Sienát, Firenzét, Ferrarát nézi meg behatóbban János Gáspár. Innen a Pón és tengeren Velencébe hajózik, ahová május 29-én, éppen a nagy ünnepélyre ér.

Útközben bizony sok kellemetlenségben volt része: az előfogatok veszteglése, kocsisok, korcsmárosok zsarolása, por, legyek, szúnyogok. Ekkortájt kelhetett az a hírhedt levele, amelyet gróf Seckendorf követ gráci titkárához intézett és amelyet fia Mephistopheles-természetű barátjának, Merck-nek hagyatékában találtak. A levélnek az a helye, amelynek alapján őt közönséges «Handwerker-Wanderbursch»-léleknek bélyegezték, így hangzik: «Csodálkozom, — mivelhogy minden utassal az történik meg, ami velem történik — miért nem hagyják meg az emberek a taljánoknak ócska falaikat, amelyekből annyira felfuvalkodnak, s miért nem látogatják csak Francia- és Angolországot és a Németalföldeket. Onnan (t. i. Itáliából) nem hoz az ember magával egyebet, mint dagadt agyat, telezsúfolva olyan curiositásokkal, amikért szülővárosa piacán csakompak nem kapna többet két fillérenél.» Szerencsére, a *Viaggio* lapjai rácáfolnak erre a fölfortyanásra, amelynek különben visszhangjai: költő-fiának második olasz útjáról írt, erősen kritikus levelei. Atyja pedig, bármint dohog még a velencei actfestő-akadémia, mint a «Szenny iskolája» ellen, ismét talál sok csodálni és gyönyörködni valót. Amint még, utóbb, Verona, Milano, Torino, Genova városaiban is talált és följegyzett.

Ütílevelei végén különös és érdekes függelék következik: szerelmi levélváltása milanói időzése napjaiból. Ez nem lehet teljesen fiktív, ahogy az áltatásra — épp úgy, mint fia — hajló János Gáspár

uram eleinte elhithetni szeretné. Ugyanis úgy tünteti föl a dolgot, hogy a levelezést szobája falburkolata alatt találta. De végezetre név szerint is kitűnik a két levelező személye : Giovanni Gasparo Goethe és Maria Giosefa Merati. A viszony azonban, legalább a levelek hangjáról ítélve, csak plátói lehetett. Ablakjelekkel kezdődik és a válás sóhajaival végződik, amelyek persze a nő részéről mélyebbről jönnek és szenvedélyesebbek, bármily tisztelet hangján szólnak. A levelek érdekes kor-dokumentumok : stílusuk a rococo szertartásos hajbókolásait, menuet-lépéseit, apró kacérkodásait idézi föl, amelyeket kissé szemforgató moralizálás és hamiskás önelemzés, önvád von mezbe, mondjuk maszkbba.

Glaser azután a császári tanácsos úr későbbi életének — nagyjában ismert — mozzanatait foglalja össze, nyilván azzal a céllal, hogy alakját kedvezőbb világításban mutassa az utókor előtt. Ez az igyekezete javarészt sikerült is : tisztázza sok, közkeletű vád alól. Így cáfolja azt a véleményt, mintha az apa szűkkeblű, fia lángelméjével és kilengéseivel szemben is túlságosan szigorú és szűkmarkú, kedélytelen, pedáns nyárspolgár lett volna. Nem: sőt nagyszerű apa volt, aki kora átlagát messze meghaladó tudományos és művészeti műveltségét, rendkívül sok idejét és pénzét áldozta gyermekei és kivált lánglelkű fia egyetemese kinevelésére. Hogy mint a rend és rendszeres következetesség embere, sokszor csóválta a fejét fia, a «wunderlicher Kauz» kiugrásain, ez nem lephet meg. Az «apák és fiúk», az életkorok biológikus különbségein kívül — hisz majdnem 40 év van közöttük — a két egyéniség különbségei is szerepet játszanak ebben az ellentétben, amely olykor kemény összetűzésekre, sőt a fiú részéről, a juss emlegetésére is vezetett. (Weimari első idejéből írja a költő anyjának : «Der Vater ist mir Ausstattung und Logis schuldig.») Az apa makacs, mint régebben mondták : római jellem ; a fiú nagyon kíméletlen volt. Azt írja apjáról : «Er wird immer irdischer und kleiner» ; önző ridegségnek vette apjában, ami pedig csak higgadt meggondolás volt. Apja, ha nem is volt nagy és rendes keresete, hű sáfárja volt a családi vagyonnak és bizony fekeznie kellett a könnyelmű fiú és az e részt igen liberális mama költekezését. Utóvégre Dárius kincseskamrája is kimerülhet, és mi az értelmé az udvari élettől, a fejedelem és a hölgyek kegyétől megszédült fiú grandseigneur-i tallérszórásának s az afféle nagy dáridóknak, amiket a Frau Rath az özvegy hercegasszony, majd az ifjú herceg és szellemi testvére : a költő-fiú rögtönzött látogatásakor örömeiben csap? Majd fölvtették a házat, úgy hogy az ideges öreg, aki már csak nyugalomra vágyott, nem találta helyét az oly tágas kúriában. Csoda-e, hogy a «post festa» prezentált nagy számlákat vonakodott kifizetni?

Ám a költő-fiú, sok év múlva, magán tapasztalhatta a sors következetességét, amely nincs ironia nélkül. Ismétlődött rajta is az átalakulás, a lehiggadás: az egykor oly képtelen módon forrongott must leülepedett és nemes bort adott. De ezenfelül apa lett ő is, gondos apa, aki egy szép napon mintha egyenesen apja szavát hallatná. A következő intelmet írja fia, Ágost, nevelőjéhez: «Gondolja meg, hogy az emberek az élet minden helyzetében határozott tevékenységet követelnek tőlünk, és mi csak annyiban érünk valamit az ő szemükben, amennyiben mások szükségleteinek kielégítését szabályos és megbízható módon tudjuk elősegíteni.» Apa és fiú tehát, annyi idő múltán találkoztak a sarkalatos elvben, amelynek neve: «des Lebens ernstes Führen». De nem találkoztak a maxima sikerében: János Gáspár úr — igaz, hogy már csak egy kis időre — megelégedéssel örvendhetett, hogy fáradozásai és áldozatai mégsem veszttek kárba; hogy fia tehetsége nagyszerűen fejledek; hogy a nagy urakkal való költséges cseresznyézése kezd kézzelfogható eredményekkel is járni: fia akkor nyerte el a titkos követségi tanácsos rangját, 1200 tallér fizetéssel. Ellenben János Farkas úrnak meg kellett döbennie fia, az igen közepes — majdnem mondhatni: gyenge — tehetségű Ágost korai pusztulásán és mélységesen búsulnia is kellett volna sorsán, ha nem lett volna jelmondata, amelyet mindig meg is valószínűsített: «Sirokon át is: előre!» («Über Gräber vorwärts!»)

Amik Goethe János Gáspár életének belső tragikumát, meghasonlását s végső lelki-testi összetörését okozták, ezeket a körülményeket Glaser mind fölsorakoztatja, miközben a közviszonyokba, így pl. Frankfurt városa akkori «nemes magistratus»-ának nemtelenségébe is mély bepillantást enged. Tudvalevő: János Gáspár évekig törekedett az után, hogy a tanács tagjává legyen; de terve, hol a rokonsági kötelékek miatt való összeférhetetlenség esete, hol eselszövő elgáncsolás következtében mindannyiszor füstbe ment. De hisz ő rátartós természetével, érzékeny, sőt finnyás erkölcsi érzékével nem is volt való ebbe a gyülekezetbe, amelynek sok tagja, így pl. az évekig büntetlenül zsebelő és hatalmaskodó Senckenberg, nem ismerhette ugyan még a «panama»-szót, de értette ennek a mesterségnek gyakorlatát. És talán jobb is volt, hogy János Gáspár nem lett hivatal rabja; családjának, fiának így nagyobb hasznára lehetett.

Íme, egy új Goethe János Gáspár képe bontakozott ki előttünk: tehetséges és nagyokra törekvő lángelme-ös és buzgó lángész-előkészítő, «aki megelőzte korát és szenvedett a maga korától», de akinek emléke mégis dicsőséges, mert áldozatai nagyban elősegítették családfája koronájának kifejlését.

SZEMLE.

A százéves Akadémia.

Elnöki megnyitó-beszéd az Akadémia 1930. május hó 11-én tartott ünnepélyes közülésén.

Mindnyájunknak élénk emlékezetében él az ötödfél év előtt, 1925. november hó 3-án, ugyane teremben lezajlott fényes ünnepély, melyben számos külföldi akadémia küldöttjének közreműködésével Akadémiánk alapításának centenáriumát ültük meg.

Mi ugyanis szokva vagyunk Akadémiánk létrejöttének történelmi tényét nagy alapítónk, gr. Széchenyi István 1825. november 3-án a pozsonyi diéta kerületi ülésén váratlanul bejelentett, valódi teremtő szavá lett fennkölt elhatározásával hozni kapcsolatba s így azt a napot tekintjük az Akadémia tulajdonképpen való születésnapjának. Amaz ünnepélyünk alkalmával határoztuk el azt is, hogy Akadémiánk száz éves működését a tudományok és irodalom minden terén illetékes tagtársaink által leíratjuk s e leírásokat mint centenáris kiadványokat közrebocsátjuk. Ez a határozat már legnagyobb részében megvalósult, a százéves munkásságunkat ismertető különböző szakbeli monográfiák vagy már megjelentek, vagy legközelebb fognak megjelenni.

Azonban köztudomású tény az is, hogy az Akadémiának a Széchenyi és társai által nagylelkűen megindított megalapítás során még teljes öt évig kellett várnia, míg a törvényhozás és kormányzat is elvégezvén feladatát, az alapítói adományok is szaporodván, 1830. november hó 17-én a Tudós Társaság igazgatósága megtarthatta első ülését és abban kinevezhette a Társaság első 23 rendes tagját; míg azután, kidolgoztatván az «Alaprajz és rendszabások» is, az 1831. februárius 14-i és 17-i első tagválasztó nagygyűlés megválasztotta a tiszteleti és levelező tagokat is és ezzel a «Tudós Társaság» működése immár minden irányban megindulhatott.

Mai Akadémiánkra nézve tehát — mely szakadatlan folytonosságban fejlődött a már akkor Akadémiának is nevezett magyar Tudós Társaságból — az 1830. év nem kevésbé fontos mérföldmutatója pályájának, mint az 1825-i, és fölmerült a gondolat, hogy az 1830-i

évnapot is — úgy mint az 1825-ikét — emlékünneppel üljük meg. Úgy véltük azonban, hogy ünnepléseink szaporításában mértéket kell tartanunk s ezért mai ünnepi közülésünket használjuk fel arra, hogy az Akadémia tagjainak és barátainak figyelmét az 1830-i évforduló jelentőségére felhívjuk, amely feladatnak jelen elnöki beszédem keretében igyekszem megfelelni, tört utat találva, mert nagyérdemű volt másodelnökünk, Szász Károly e korszak történetét az Akadémia megbízásából a Széchenyi-szobor leleplezése alkalmából 1880-ban már megírta.

1825. november hó 3-án tették meg gr. Széchenyi István, Vay Ábrahám, gr. Andrássy György és gr. Károlyi György az országgyűlés kerületi ülésén szóval amaz ajánlatukat, mely később számszerűen 108,000 pengő forintban határoztatván meg s csakhamar további adományokkal is gyarapodván, a felállítandó «Nyelvművelő», illetőleg «Tudós Társaság» vagyoni alapjául szolgált.

Másnap kerületi ülés nem tartatván, november 5-én hozta a kerületi ülés azt a határozatot, amely szerint «a tegnapelőtti szép ajánlások a magyar nyelvre, fölvétessenek a diáriumba s az ezen szent célra projectált adakozási aláírás mind itt, mind a mágnások tábláján nyittassék meg.»

November 8-án a négy első alapító a nádorhoz és az országgyűlés mindkét házához intézett kérelemlevélben írásban is megújította ajánlatát, melyet a nádor Vay Ábrahámtól átvevén, megígérte, hogy az intézetnek örömmel lesz pártfogója.

E levélben ugyanis az alapítók arra kérték a nádort és a Rendeket, hogy az intézet pártfogását a nádor vállalván el, az igazgatás egy, először s ezúttal az országgyűlés által választandó tizenhárom férfiúból álló testületre bízassék, kik «előlülőjüket» évenként választás s a halál által támadó üresedéseket szintén szabad választás útján a hazafiak közül töltsék be. Azt is kérték, hogy a Rendek az intézetet «szokott bőkezűségökkel s nemes buzgólkodásukkal vegyék pártfogásuk alá s országos deputatiót rendeljenek ki, mely az alapítókkal egyetértve az intézet alapszabályait dolgozza ki», végre pedig «hazánk jó atyjának, Felséges királyunknak ajánlják, hogy ennek lételet articulussal (törvénycikkkel) megengedni s kegyelmesen ápolgatni méltóztassék».

A szervezés előkészítése céljából az alapítók már november 21-én benyújtották az alakítandó Tudós Társaság tervének alaprajzát is, mely a későbbi bizottsági tárgyalások anyagául szolgált.

1826. januárius 28-án a követek táblája országos ülésben elfogadván a kerületi ülésekben előkészített s országos ülésekben is

megvitatott sérelmi előterjesztést, abba a magyar nyelvre vonatkozó tétéleknél elősorolta a magyar Tudós Társaság alapítását célzó ajánlatokat is és nagy elismerés kifejezésével ajánlotta, hogy a Karok és Rendek az alapításra vonatkozó nézetüket kifejtván, a folyton szaporodó alapítók neveit is törvénybe iktassák.

A főrendi tábla erre az üzenetre februárius 17-i üléséből adott válaszában többi között arról értesítette a Rendeket, hogy közülök is többen kívánnak «az általuk is a legnagyobb lelki örömmel fogadott» ajánlatokhoz hozzájárulni, kik nyomban elő is soroltattak. Egyúttal ugyanazon napon mindkét tábla «elegyes küldöttséget» nevezett ki, — az alapítók kívánatához képest — melyben az alapítók is helyet foglaltak s amely hivatva volt úgy az alapítóktól szerkesztett, mint a — szintén az alapítók sorába lépő — b. Szepessy Ignác erdélyi püspök részéről javaslatba hozott tervezet megvizsgálására s az a fölötti javaslattételre.

Ebben az időben a négy első alapítóhoz sorakoztak már nagyobb adományokkal: herceg Batthyány Fülöp 50,000 forinttal, József nádor (ennek alapítványa ugyan csak a királyi engedély megadása után tétellett közzé), gr. Széchenyi Pál, gr. Batthyány Ker. János és ifj. gr. Esterházy Károly egyenként 10,000 forintos adománnyal, gr. Esterházy Mihály 8000, gr. Keglevics János 6000 és gr. Cziráky Antal 3000 forinttal stb. Egészen kivételes jelentőségű adomány volt a gr. Teleki Józsefé, ki a maga s testvérei nevében akkor 30,000 kötetre menő könyvtárát ajándékozta a Tudós Társaságnak, 5000 forint pénzadomány mellett.

Széchenyi eljárásának programmszerűségét mutatja az is, hogy éppen ebbe az időbe esik, az 1825—30. évekbe leghevesebb társadalmi agitációja a magyar nyelv használatának uralkodóvá tétele érdekében, a felső táblán és főrangú társai körében.

Az országgyűlés határozatával a Tudós Társaság tervének tárgyalására kiküldött bizottság huszonnégy tagból állott; tizenhat a követi tábla küldöttje volt, nyolc a főrendeké. Helyet foglaltak benne az első alapítók, továbbá a kir. tábla két, Horvátország egy, az egyházi rend két, a várnegyék nyolc, a városok két, a püspöki kar egy, a főispáni kar két tagja. Az elnöki tisztet Végh István koronaőr viselte.

Széchenyi — bár naplójának szűkszavú följegyzései e részben kevés tájékoztatást nyújtanak — élénk részt vett a bizottság munkálataiban s kétségkívül hozzájárult azoknak az ellentéteknek az elsimításához, amelyek főképp Nagy Pál és Vay Ábrahám között gyakran fölmerültek. Ellentét mutatkozott különben már a tervezők alap gondolatában is, amennyiben Széchenyi és alapítótársai a fősúlyt a

Tudós Társaság mielőbbi létesítésére s a magyar nyelvnek e Társaság által való kiművelésére helyezték, míg b. Szepessy erdélyi püspök egy egyidejűleg létesítendő nagy népművelő intézmény útján akarta nyelvünket a nép széles köreibben elterjeszteni.

A bizottság működését februárius 21-én kezdte meg s főfeladatára nézve, úgy látszik, már ugyanazon hó 28-án be is fejezte, mert jelentését már március 15-én benyújthatta megbízóinak, oda nyilatkozván benne, hogy a Vay és társai-féle valamint a Szepessy-féle terv megállhatnak egymás mellett, de nem egyesíthetők, ellenben mindkettő megérdemli, hogy az uralkodó elé terjesztessék.

A közelebbi feladatot a bizottság nyilván a Tudós Társaság mint nyelv-művelő intézet létesítésére vonatkozó törvény megalkotásában, a távolabbit az intézet alapszabályai kidolgozásában látta, mely utóbbival még később is foglalkozott.

Így fogták fel a feladatot a Rendek is, kik április 1-én tartott ülésükből az előterjesztett javaslat fölötti észrevételeiket egy a Főrendekhez intézett üzenet alakjába foglalták, az eredeti tervezettől főkép abban térvén el, hogy a Tudós Társaság tervezett négy szakosztálya helyett hatnak alkotását ajánlották, vagyis a nyelvtudományi, bölcsészeti, mennyiségtani és természettudományi szakosztályok közé mint harmadikat és negyediket még beillesztetni javasolták a történelmit és jogtudományit. A két tábla között a megegyezés létrejövén, április 17-ről tette meg az országgyűlés az uralkodóhoz intézett ama sérelmi fölterjesztést, melyben az ország legsürgősebb kívánatai közé iktatta a Tudós Társaság felállítására vonatkozót, mint amelynek megvalósítását már a tekintélyes összegre emelkedett alapítványi ajánlatok is indokolják.

A királyi válasz majdnem egy évig váratott magára, mely időt azonban a további gyűjtésre használták föl, úgy hogy annak leérkeztekor a felajánlott alapítványok összege már meghaladta a 250,000 forintot.

A sérelmi feliratra 1827. április 11-ről adott királyi válasznak a Tudós Társaságra vonatkozó része így hangzik :

«A mi illeti a Karok és Rendeknek a magyar nyelv művelése és Magyar Tudós Társaság felállítása iránti kérelmét : Ő Felsége kegyelmesen megengedni méltóztatott, hogy Magyar Tudós Társaság állíttassék fel és ezen intézetnek felállításáról törvénycikk is szerkesztessék. Oly célból pedig, hogy ez intézmény állandó szervezetet nyerhessen: szükséges leend, hogy annak tagjai mielőbb összeálljanak s az önkéntes adományokból az alap egybeszerezettessék, a társaság is a maga szervezetének tervét és alapszabályait a maga erejéhez

és eszközeihez mérve kidolgozza s Ő Felsége szentesítése alá terjessze.»

A vége felé közeledő országgyűlésnek még volt módja megalkotni s június hó 2-án legfelsőbb szentesítés alá terjeszteni a Tudós Társaságra vonatkozó két törvényjavaslatot, s az augusztus 14-én tartott elegendő ülésben a nádor kijelentette, hogy a Társaság szervezetének és alapszabályainak végleges kidolgozására hivatott bizottságot az országgyűlés befejeztével haladéktalanul össze fogja hívni.

Így jött létre az 1825—27-i XI. és XII. törvénycikk; az elsőnek szó szerinti rövid szövege a következő:

«Törvénycikkely a honni nyelv kimívelésére felállítandó Tudós Társaságról, vagyis magyar Akadémiáról.

A Karoknak és Rendeknek gondosságok a honni nyelvnek nem csak terjesztésére, de egyszersmind annak minden tudományok s mesterségek nemeiben lehető kimíveltetésére is levén intézettek: Ő Felségének megegyezésével elrendeltetik:

1. §. Hogy az önként és szabad adakozással összeszedett tőke vagyonból Tudós Társaság vagyis magyar Akadémia állíttassék fel, mennél rövidebb idő alatt s annak állandó széke szabad királyi Pest városában leend.

2. §. Minthogy ezen intézetnek pártfogását Nádorispán Ő cs. kir. Főhercegsége, a haza és a magyar nemzet iránt vele született igaz hajlandósága szerint, önként magára vállalta; mihelyest Ő Hercegségének felügyelése alatt azon Társaság összeáll, ugyanaz annak nagyobb állandósága végett azonnal a plánumot is, az országos deputációnak munkájában nyilván meghatározott és az ajánlók által is kinyilatkoztatott principiumokkal együtt bővebben kidolgozza, Ő cs. kir. Hercegsége pedig azt Országgyűlésen kívül is, Ő Felségének színe eleibe, kegyes jóváhagyattatás végett fel fogja jelenteni, mely annak utána az Országgyűlés elébe fog terjesztetni.»

Az ugyanakkor szentesített XII. teikk törvénybe iktatja mindazok neveit, akik a Tudós Társaság felállítására s a hazai nyelv terjesztésére is ajánlatokat tettek, élükön József nádor és gr. Széchenyi István adományaival.

Tehát Magyarországon már 103 évvel ezelőtt az országgyűlés és a kormány elismerték az Akadémia felállítását s a hazai nyelv művelését országos közügynek, törvénybe iktatták az e célra adakozók neveit s a nádor, mint a végrehajtó hatalom feje, maga vette kezébe a szervezés további irányítását.

József nádor nem is késett az alapszabályok és ügyrend vég-

leges kidolgozására hivatott bizottság megalakításával. 1827. november 30-án megtörtént a bizottság kinevezése, ez azonban most már nem volt dietális küldöttség, hanem részben az alapítókból, részben a törvényhozás tagjaiból, legnagyobb részben pedig tudósokból és írókból alakított 27 tagú szakértőbizottság, melynek elnökségét a főherceg-nádorispán gr. Teleki József csanádi főispánra bízta, aki úgysis mint egy nagy történeti szerepű nemzetség képviselője, úgysis mint tudós kutató és történetíró s egy gazdag könyvtár adományozója mindenkép hivatva volt az Akadémia szervező munkájának vezetésére.

A bizottság névsorában az elnökön és a négy alapítón kívül ott találjuk Bartal György nádori ítélőmestert, Bene Ferenc pesti orvos-tanárt, Budai Ézsaiás tiszántúli superintendenst, Bitnicz Lajos tanárt, gr. Desseffy Józsefet, Döbrentei Gábort, Ersei Dániel tanárt, Fejér György prépostot, a pesti egyetem könyvtárának főőrét, Guzmics Izidor bencés tanárt, Horvát Endre plébánost, Horvát Istvánt, a Széchenyi országos könyvtár őrét, Horváth János püspököt s helytartótanácsost, Jankovich Miklós táblabíró, Kazinczy Ferencet, Kis János ev. superintendenst, Kisfaludy Sándort, Kövy Sándor jogtanárt, Kulcsár István szerkesztőt, b. Mednyánszky Alajos kamarást, Schedius Lajos egyet. tanárt, Szemere Pál megyei alügyészt és Vitkovits Mihály ügyvédet.

A bizottság tagjainak bőven hagytak időt arra, hogy feladattal megismerkedjenek; az érdemleges ülések csak 1828. március 15-én kezdődtek s nap nap mellett folytatva április 17-re már be is végződtek. A jegyzőkönyveket, melyeket Horvát István könyvtárőr szerkesztett, Széchenyi indítványára magyarul írták, a tervezeteket magyarul és latinul. A munkálatok végeredményét a létrejött «alapprajz» és «rendszabások» során fogom ismertetni.

Az elkészült munkálatokat a nádor áttette a kancelláriához, ahol azok — valószínűleg a gróf Sedlnitzky rendőrminiszter észrevételei miatt — kissé hosszas tárgyalás alá vonattak, úgy hogy Széchenyi 1828 őszétől kezdve ismételve volt kénytelen gr. Reviczky Ádám főkancellárnál sürgetni a «Magyar Tudós Társaság talpraállását», hogy ez «a közművelődésre törekvő működését valahára elkezdhesse».

Külön kutatás tárgyául kínálkozik az a kérdés, hogy mily nehézségek és befolyások akadályozták és késleltették Akadémiánk létrejöttét az előkészületnek ebben az utolsó, 1828 tavaszától 1830 nyaráig, tehát több mint két évre terjedő idejében.

Végre 1830. július 7-én megtörtént a döntés, melyről a nádor

19-én értesítette az igazgató-tanács immár kinevezett elnökét, gr. Teleki Józsefet. Az országgyűlésen megállapított alaprajz szerint ugyanis — melyet a legfelsőbb elhatározás nem érintett — a négy első alapító volt jogosítva maga mellé venni huszonegy tagot, kikből az igazgatóság alakul, s ennek az igazgatóságnak adatott meg a jog az első alakuláskor a rendes tagokat megválasztani.

Hogy ezentúl aztán az alakulási folyamat többé semmi akadályba sem ütközött, sőt az országgyűlés is újra összehívatott és a magyar nyelv dolgában rendelkező 1830: VIII. tcikk is szentesítést nyert, az részben az általános politikai helyzetben is leli magyarázatát.

Az 1830-i júliusi párizsi forradalom, mely elsöpörte a Bourbonoknak csak tizenöt év előtt visszaállított trónját s a szabadelvűségéről ismeretes rokon Orleans-ház egy tagját ültette rá, erős fenyegetést jelentett az összes legitim uralmaknak. Ezért sietett Ferenc császár és király újra összehívni az országgyűlést, hogy az fiát, Ferdinándot még az ő életében királlyá koronázzván, az utódlást neki biztosítsa. Ezért volt a hatalom készségesebb bizonyos nemzeti követelmények teljesítésében is, és viszont a forradalom szelétől megriadt, előjogaikat féltő konzervatív körök is szívesebben keresték most az uralkodóházzal való érdekközösség kapcsait.

Az így megalakult első igazgató-tanács tagjai lettek tehát a négy első alapító, Széchenyi, Andrássy, Károlyi s az időközben grófi rangra emelt Vay Ábrahám; továbbá Bartal György, herceg Batthyány Fülöp, gr. Cziráky Antal, gr. Desseffy József, gr. Illésházy István, gr. Keglevich Gábor, Kolossváry Sándor apát, gr. Korniss Mihály, Mailáth György, b. Mednyánszky Alajos, felsőbüki Nagy Pál, Péchy Imre, b. Prónay Sándor, gr. Reviczky Ádám udv. kancellár, Somssich Pongrác alnádor, Szegedi Ferenc főispán, b. Szepessy Ignác most már pécsi püspök, gr. Teleki József főispán és ref. főgondnok, Wagner Ferenc soproni polgármester, Végh István koronaőr és b. Wesselényi Miklós.

A diéta Pozsonyban ülésezvén, az Akadémia első igazgatóságát is kivételesen Pozsonyba, a főrendek termébe hívták össze alakuló ülésére november 17-re, gr. Cziráky Antal ideiglenes elnöklete alatt. Itt történt meg az igazgatóság megalakulása s az első 23 rendes tag megválasztása. Elnökké gr. Teleki Józsefet választották meg, másodelnökké pedig gr. Széchenyi Istvánt.

Rendes tagok lettek: a nyelvtudományi osztályban Kisfaludy Károly, ki négy nappal később meghalt, Vörösmarty Mihály és Schedel (később Toldy) Ferenc mint helybeliek; Kisfaludy Sándor,

Kölessey Ferenc, Horvát Endre és Guzmics Izidor mint vidékiek. A filozófiai osztályban Döbrentei Gábor és Imre János mint helybeliek, Berzsenyi Dániel és Szilasy János mint vidékiek. A történettudományi osztályban Horvát István, ki a választást nem fogadta el, és Petrovich Fridrik mint helybeliek, Kazinczy Ferenc és Kis János mint vidékiek. A matematikai osztályban Tittel Pál mint helybeli, Bitnicz Lajos mint vidéki. A törvénytudományi osztályban csak Szlemenics Pál és Köteles Sámuel vidékiek, a természettudományi osztályban Gebhardt Ferenc és Bugát Pál helybeliek s Horvát József és Balásházy János vidékiek.

A választásoknak ez a szűkre szabott köre és szakszempontról kissé önkényes osztályozása mutatja, mily gyéren akadtak még nálunk akkoriban a tudományok különböző köreinek művelői, úgy hogy oly kitűnőségeket, kiket az Akadémia nem nélkülözhetett, kénytelenek voltak írói és tudói jellegöknek kevésbé megfelelő osztályba helyezni, csakhogy az is némi képviselőt nyerjen. Széchenyi mégis jogosítva volt e nap estéjén ezt írni naplójába: «Végre megindult és mozog a rég megalkotott mű!»

Egy később, december 12-én tartott második ülésében állapította meg az igazgató-tanács utolsó szerkezetükben az alapszabályokat és rendtartást, melyek fölterjesztetvén, nemsokára szintén királyi jóváhagyást nyertek; ekkor választatott meg «titoknokká» Döbrentei Gábor — tehát nem Kazinczy Ferenc, kinek tudvalevőleg ez legfőbb vágya volt s ki egyébiránt a következő évben elhunyt, továbbá pénztárnokká Helmecei Mihály és ellenőrül — saját ajánkozása alapján — gr. Széchenyi István, ki ezt a szolgálatot is megakarta tenni az Akadémiának.

1831. februárius 14-én gyűlt össze a Tudós Társaság első nagygyűlésére, melyben — hogy szervezete immár teljes legyen — választott 12 tiszteleti és 20 levelező tagot s betöltötte a Kisfaludy Károly halálával és Vörösmarty és Schedel előlépésével megüresedett egy rendes tagsági helyet a nyelvtudományi osztályban Szemere Pállal. A folytatólagosan 16-án tartott gyűlés azután még négyvel egészítette ki a tiszteleti tagok számát.

Az Akadémia első tiszteleti tagjai lettek ehhez képest: Bene Ferenc, Budai Ezsaiás, gr. Desseffy József, Jankovich Miklós, Schedius Lajos, Kolossváry Sándor, b. Mednyánszky Alajos, b. Wesselényi Miklós, Döme Károly, Fáy András, Görög Demeter, Kopácsy József veszprémi püspök, később primás, Kresznerics Ferenc, Ragályi Tamás, gr. Teleki Ferenc és b. Szepessy Ignác.

Levelező tagok lettek: Balogh Pál, Bajza József, Beszédes

József, Czuczor Gergely, Deáki F. Sámuel, Dobrovics Vazul, Ercsei Dániel, Forgó György, Gévay Antal, gr. Kemény József, Kiss Károly, Márton József, Nyíry István, Porger János, Stettner (később Zádor) György, Szalay Imre, Szeder Fábián, Szenvey József és Thaisz András.

Első külföldi levelező tagokul választottak: Fessler Ignác és Hammer József.

Hogy a száz év előtti Akadémia teljes képe előttünk álljon, szükséges még összehasonlítaniunk Akadémiánk akkor megalkotott szervezetét a mostanival.

Mindenekelőtt megállapíthatjuk, hogy az 1830-i «alaprajz» sokkal nagyobb szóbőséggel, inkább szépirodalmi formában határozza meg a «Magyar Tudós Társaság» célját, mint jelenlegi, legnagyobb részökben az 1869-i reformból eredő, szigorúan pragmatikus formájú, de tulajdonképpen mindent kimerítő alapszabályaink. Ha a száz év előtti «alaprajz» azt mondja, hogy «A magyar Tudós Társaságnak egyedül csak az van téve céljává, hogy munkálkodása által hazánkban a tudományok és szép művészségek honni nyelven műveltesse; s viszont ezek által a nyelv maga csinosulást, fennséget és bővülést nyerjen: ekképpen pedig a nemzeti elme és lélekerő szép és hasznos tudományok által időről-időre kifejtve, saját fényében és méltóságában örök időkre fennálljon», hát ez tulajdonképpen nem mond többet, mint jelenleg érvényes alapszabályaink 1. §-a, amely szerint «A Magyar Tudományos Akadémia Budapesten, ő cs. és apost. kir. Felsege különös oltalma alatt álló tudományos intézet, melynek célja a tudomány és irodalom magyar nyelven művelése és terjesztése.» Amennyiben itt a nyelvművelés mindent megelőző fontossága hangsúlyozva nincs, ennek magyarázata éppen abban rejlik, hogy ma már egy, főképp a Tudós Társaság érdeméből végzett százéves nyelvművelési munka eredményével állunk szemben.

Tudvalevőleg az abszolút kormányzat alatt Akadémiánknak alapítói szellemében való további fennállása és működése soká kockán forgott; alapszabályait revízió alá vette a kormány s ennek a revízióknak több mint nyolc évre terjedő ideje alatt sem nagygyűléseket tartania, sem tagokat választania nem volt szabad. Nem annyira a Bach, mint inkább a Prottmann rendőrigazgató befolyása alatt álló Albrecht főherceg főkormányzó ellenséges indulata miatt nagy küzdelemre s a Széchenyi legerélyesebb föllépésére volt szükség, hogy lényegesen megnyirbálva s a kormányzóság gyámködsége alá helyezve az Akadémia mégis visszaszerezzen jogából annyit, hogy működését a régi keretekben nyilvánosan folytathassa 1858-tól kezdve. Az alapszabályokból a magyar nyelv kizárólagosságára vonatkozó rendel-

kezést kihagyták, amivel azonban nem értek el semmit, mert az Akadémia nem volt rákényszeríthető, hogy a tudományt más mint magyar nyelven művelje. Csak az 1867-i kiegyezés után sikerült az alapszabályokat az alapítók szándékával ismét teljes összhangba hozni.

Az Akadémia céljai és azok elérésének eszközei már a régi alapszabályokban is, bár szétszórva s kissé rendszertelenül, de a jelenlegiekkel meglehetősen megegyezően vannak feltüntetve; a «tudományos vizsgálatok és kísérletek» intézése oly cél, melynek említése csak újabban került az alapszabályokba.

Teljesen kimaradt időközben a nádor pártfogói szerepe, melynek a régi «alaprajz» egész fejezetet szentel; ez magának a nádori állásnak ideiglenes megszüntetésével áll kapcsolatban s a pártfogói szerep — mint láttuk — átment az uralkodóra. Az osztályok számát az alakuláskor — mint már említve volt — hatban állapították meg, ma csak három van, nevezetesen: 1. a nyelv- és széptudományi; 2. a bölcséleti, társadalmi és történettudományi s 3. a matematika-természettudományi osztály.

Az elnököt és másodelnököt a régi szabályok szerint az igazgatótanács választotta saját kebeléből mindig csak egy évre. Most az elnököket a tiszteleti, rendes és igazgató-tagokból álló «elegyes ülés» választja három évre.

Az «igazgató-tagok», vagyis az igazgató-tanács tagjainak száma annyiban változott, amennyiben a régi szervezet szerint e szám 25-ben volt megállapítva; most 24 tagnak kell lennie az elnökön, másodelnökön és főtítkáron kívül; míg régen az igazgatóság maga választotta összes tagjait, jelenleg csak 12 tagra nézve áll fenn e joga, 12 tagot az Akadémia választ belső tagjai sorából.

A tiszteleti tagok száma száz év előtt huszonnégyszer volt megállapítva, kik vagy mint írók «lettek híresek», vagy «a hazai nyelv szeretete, védelmezése, terjesztése által magokat érdemesekké tették». Jelenleg a választható tiszteleti tagok száma osztályonként van nyolc illetve kilencben megszabva; összes számuk 26 lehet. Minősítések ma úgy van meghatározva, hogy azok vagy «tudománypartoló hazafiak, kiknek megnyerésétől az Akadémia díszre s java öregbedését várja, vagy oly jeles tudósok és írók, kik a tudomány vagy az Akadémia körül érdemeket szereztek.»

A rendes tagok száma eredetileg osztályonként hétben, tehát összesen — a «titoknokok» kívül — negyvenkettőben volt megállapítva. Ma az I. osztálynak 16, a II. és III. osztálynak 24—24 rendes tagja lehet, tehát összesen 64, a helybeli és vidéki rendes tagok között

a régebbi szervezetben tett megkülönböztetés el van ejtve. A «titoknok»-ot már a régi szabályok is az elegyes ülés által választandónak mondták ki.

A levelező tagok fogalma alá sorolta a régi alapszabály a külső tagokat is és ezért meg sem határozta számukat. Mostani szabályaink szerint a levelező tagság csupán előfoka a rendes tagságnak s ennél fogva csak magyar honos és magyar író részesülhet benne; ellenben külső taggá oly nem magyarul író tudós választható meg, — tekintet nélkül arra, vajon magyar honos-e, vagy külföldi — ki vagy a tudomány körül érdemeivel hírt szerzett, vagy Magyarországot, vagy az Akadémiát közelebbről érdeklő munkával kitüntetésre méltó lett. A levelező-tagok számát az újabb alapszabály az I. osztályban 40-ben, a II. és III. osztályban 60—60-ban állapítja meg. E szerint tehát az újabb szervezet értelmében az Akadémia belső — tiszteleti, rendes és levelező-tagjainak összes száma 250-re emelkedhetik, holott a régi szervezet szerint — igaz, hogy a levelező tagok számbavétele nélkül, de ideszámítva az elnököket és titoknokot — a 69-et nem haladhatta túl. A külső tagok számát a most érvényes szabályok sem korlátozzák; a gyakorlatban számuk osztályonként megközelíti a harmincat, ami semmi arányban nem áll a magyar tudósoknak azzal a csekély számával, kiket külföldi Akadémiák tagjaik sorába bevásztottak.

Eredetileg a Tudós Társaság szintén hetenkint tartott ülést, — úgynevezett kisgyűléseket — de ezek — a szűkebb kereteknek megfelelően — az osztályok közös ülései voltak szintén, — nem külön osztályülések, mint most — melyekben rendszeren a másodelnök elnökölt s melyekben legalább kilenc tag megjelenése volt szükséges. Összes üléseket — aminők most havonként tartatnak — a régi szervezet nem ismert; akkor csak nagygyűlés tartatott, főképp a tagválasztás céljából, továbbá igazgató-gyűlés és közgyűlés felolvasások végett, mindegyik csak egyszer évenként; de a nagygyűlés és igazgató-gyűlés eltarthatott két hétig is.

Végül rá kell még mutatnom egy nagy különbségre, arra, mely a régi és jelen állapot között a fizetések tekintetében fennállott. A Tudós Társaság eredeti «Rendszabásai» szépen határozzák meg az e tekintetben fennálló megkülönböztetést. A 34. § szerint: «Az előlülő, igazgató és tiszteletbeli tagok fizetése: méltóságaik fénye; jutalmok: a nemzeti ügynek szolgálhatás.» Ellenben a következő 35. § így rendelkezik: «Rendes társak, Titoknok, Segédjegyző, Pénztárnok és Ellenőr munkáikhoz illendő fizetést húznak.»

A «rendszabások» nem állapították meg a rendes tagok fizeté-

sének összegét, de a pénzügyi intézkedésekből kitűnik, hogy a helybelieknek, kik többszöri megjelenésre voltak kötelezve, rendszerint 500 pengő forint járt, a vidékieknek pedig 300. Miután az Akadémia megindulásakor — mint láttuk — csak 250,000 pengő forint tőkevagyon fölött rendelkezett s ennek kamatjövedelméből az alapítók rendelkezése szerint egy hatodrészt évről-évre tőkésíteni kellett, lévén a Tudós Társaságnak egyéb kiadásai is, lehetetlen volt a rendes tagok alapszabályszerű egész számát fizetésben részesíteni. Ez okból az első alakuláskor csak 23 rendes tagot választottak meg s ezek közül is csak tizenketten léptek fizetés élvezetébe, a többieknek erre majd csak a fokozódó jövedelem arányában volt kilátásuk.

Száz év előtt az akkori megélési viszonyok között ez a rendkívül szerény fizetés egyes érdemes és szegénysorsú író és tudósra nézve nem volt közönyös. Az idő folyamában az mindinkább értelmét veszítette, s minthogy az Akadémia anyagi viszonyai azt sohasem engedték meg, hogy a fizetések a valódi szükséglet és az akadémiai tagság méltósága arányában emeltessenek, azok a tényleg birtokban levők elhúnytával fokozatosan elenyésztek; mai alapszabályaink már hallgatnak a tagok fizetéséről. A magyar Akadémia csak erkölcsi dísz nyújthat mindennemű tagjainak.

A jelennel való összehasonlítás szempontjából még figyelmet érdemel a régi «Alaprajz» VII. szakaszának az a rendelkezése, mely szerint az igazgatógyűlés tartozik a Tudós Társaság «pénztáráról és annak célirányos előmeneteléről» az ország vármegyéit minden év végével, országgyűlés idejében pedig az országgyűlést is értesíteni. E rendelkezés az akkori rendi viszonyokkal függött össze s bizonyára az alapítók kívánságának felelt meg. A parlamentáris népképviselői alkotmány behozatalát csakhamar válságos idők követték; akkor a hatalomnak csak arra volt gondja, hogy a maga befolyásának nyisson utat az Akadémia ügyeibe is, és mikor alkotmányosságunk helyreállott, nemzetünk vezetői nagyon is jól tudták, hogy Akadémiánk függetlensége nemzeti függetlenségünk egyik biztosítóteka, s hogy ezt a függetlenséget még a parlamenti ellenőrzés révén sem szabad a változókéony politikai befolyások kockázatának kitenni.

Akadémiánk lezáruló első évszázadának mesgyéjéről tekintünk ma vissza hálás elismeréssel a multba és köszöntjük bizalommal a jövőt!

Ezzel megnyitom az Akadémia 90-ik ünnepélyes közülsését.

Berzeviczy Albert.

Katona József halálának száz éves fordulóján.

Elnöki megnyitó beszéd a Magyar Tud. Akadémiának 1930. április 28-án tartott összes ülésén.

A magyar közéletben évek óta egymást érik a centenáriumi ünneplések. Ezek az évszázad-fordulók újból és újból nyomatékka figyelmeltetnek, mennyi elmeerő, mennyi féríj jellem és közszellem torlódott össze az elmúlt század első felében. A tizenkilencedik század Magyarországá, az elmúlt idő távlatából tekintve, politikusaink, tudósaink és költőink fényes és magasan járó rajával: csillagos égboltozathoz hasonlít, amely biztatóan világít bele a magyar jelen sűrű homályába is. Biztatóan azért, mert hiszen az a felséges központi nap, amelynek a csillagképek fényüket köszönhetik, nem hamvadhatott el, nem hülhetett ki oly rövid idő folyamán, amelyet a nemzet életében néhány évtized jelent.

Az ország most ismét centenáriumot ünnepel. Április 16-án múlt száz éve annak, hogy Kecskeméten, 38 éves korában, váratlanul meghalt Katona József. A város főügyése volt, — mint akkor mondták: főügyvédje — mint tisztviselő kötelességtudó és emberséges; mint ember magában járó és hallgatag, ami nem is megy ritkaságszámba a sűrűvérű alföldi polgárság körében; egyébként pedig jó ember volt, szegénysorsú édesapjának, a vén takácsmesternek, büszkesége és támasza.

A főügyész hivatalából talán kesernyés kicsinyléssel gondolt vissza az elmúlt évekre, midőn Pesten tanult és őt is magával sodorta a magyar ugaron végigsüvöltő tavaszi vihar. Mint annyi más ifjú kortársa, ő is át akarta törni a polgári élet szűk sorompóit; hírnévre, dicsőségre szomjazott; úgy érezte, van mondani és van ajándékozni valója a nemzet számára. Mint annyi más tüzes és zavaros lelket, őt is a játékszín felé hajtotta nosztalgiája, a színpad felé, amelyet a kor hazafisága és kultúrsumjúsága bűvös aranyfényvel árasztott el. Békesi álneven mint *delectans actor* próbálkozott a pesti színtársulatnál, — nem is közönséges sikerrel — de német színdarabokat is fordított, sőt eredetieket is írt, amelyekben össze akarta házasítani a német lovagdrámák érzegősségét a magyar vitézi játékok szónokiasságával, miközben Kotzebue-t és Schillert, Shakespeare-t és Zieglert tisztelte irodalmi ideáljául. Annyit ugyan megtettek mások is, halhatatlanságra törő jurátusok: féltehetségek és egész dilettánsok.

De azután váratlanul megtalálta önmagát, magában az őserejű magyar költőt, midőn lelkének minden komor tüzét, alkotó ösztöneinek egész féktelen erejét beleöntötte *Bánk bán*ba, 23 éves korában megalkotván a legmonumentálisabb magyar szomorújátékot.

Azonban a közönség és a sajtó, amelynek Katona a maga *Bánk bán*ját írta, irodalmi ízlés dolgában még naív gyermekkorát élte. Ez a költő nem gitárpengetéssel, hanem mennydörgés hangján szólalt meg, és az ilyen hanghullámok inkább riasztó, mint gyönyörködtető hatást tettek. Az akkori magyarság úgy volt ezzel a hatalmas költeménnyel, mint korábbi nemzedékek a havas hegyek tájképeivel: ijesztő és elszomorító vadont látott ott, ahol mi felséges természeti csodákban gyönyörködünk. Katonát az a megszegyenülés érte, hogy hódító útján megsemmisítő vereséget szenvedett, mielőtt még ellenséget látott és harcot állott volna. Tragikum a és katasztrófája, — mondja Beöthy Zsolt — «hogy kora nem értette meg, nem bírt fogékonysággal a tragikus költészet igazsága iránt, nem volt irodalmi műveltsége sem hozzá, csak dilettáns közönség és dilettáns irodalom volt, és aki vezérnek indult, magára maradt, nem követte senki, s ő, semhogy egymaga menjen a siket magányosságba mennydörgéseket indítani, melyekre nem hallgatnak az emberek, inkább lemondott és letért martíriumra kész hősi pályájáról, a rendes, mindennapi polgár ösvényére.»

Bizonyos, hogy Katonában több volt a polgári tartózkodás és félnétség, mint a színész-költők két nagy ideáljában, Shakespeare-ben és Molière-ben, akik habozás és fenntartás nélkül vetették bele magukat a művészelet dicsőséges nyomorúságába, de az is bizonyos, hogy Katona a visszavonulásáért, mely családját boldoggá tette, holtáig tartó boldogtalansággal fizetett.

Költészetének arany- és bíborszínű virágait eltemette a közömbösség futóhomokja. *Bánk bán* gyászos sorsa, amelyet a magyar irodalom speciális szomorújátékának nevezhetünk, csak úgy volt lehetséges, hogy Magyarország nem ismerte még a képzett és független műbírálatot. Akik akkor kritikát írtak, azokban több volt a lelkesség, mint az ítélőképesség, több a hit, mint a tudás, több a fogékonyság, mint a kritika.

Tudjuk, a szomorújáték a drámai díjért versengett, amelyet Döbrentei unszolására erdélyi mágnások tűztek ki, a kolozsvári új színház avatása alkalmából. Katona megküldte Döbrenteinek a maga *Bánk bán*ját, amire Gyulai Pál azt mondja: «soha hazánkban drámai pályázat szebb eredményt nem mutatott fel...» A szép eredményből azonban nem volt haszna sem a hazának, sem a költőnek, a pályá-

bírók nem vettek tudomást *Bánk bán*ról, jelentésükben meg sem említették. A kolozsvári állandó színházat pedig németből fordított színművel, Körner vizenyős *Zrinyijével* nyitották meg.

Az akkori ízlés két tulajdonságot követelt a színműtől: hogy a nyelvújítás szolgálatában álljon és hogy a nemzeti dicsőség harsonája legyen. Két oly tulajdonság, amelyek közül egyiknek sincs köze a dráma lényegéhez. *Bánk bán*ban sem a nyelvújítóknak, sem a honfiaknak nem telhetett örömük. Nyelve még a Kazinczy előtti magyar nyelvénél is zordonabb és darabosabb, olykor szinte ősbölenyek morgására emlékezteti az embert. De azonkívül a szomorújáték hősei, a gyöngé király, a férfias Gertrudisz, maga a nagyúr alakja és a békétlen urak: mindenre alkalmasak lehetnek, csak arra nem, hogy a nemzeti hiúságot legyezzék.

A keserűség, amely a mellőzött költő szívében felgyúlt, kitört 1821-ben, midőn könyvalakban adta ki művét.

Mi az oka, hogy Magyarországon a játékszíni költőmesterség lábra nem tud kapni? című értekezésével megtámadta a divatos irányt és — név említése nélkül — annak legnépszerűbb képviselőjét, Kisfaludy Károlyt — de azután hamar napirendre tért önmaga fölött és csendes emberré lett.

A közönség alig vett tudomást a kinyomatott *Bánk bán*ról. Mindössze néhány példány kelt csak el a könyvből. És miközben a magyar színpadokon német lovagdrámákból átdolgozott vitézi játékok lelkesítették a közönséget, addig az egyetlen nagyszabású történelmi tragédia szerzője ismeretlenül és cinikus-egykedvűen borozgatott Keeskeméten.

Katona József korai halála után az eltemetett remekmű eleven ereje napfényre kezdett törni. Az akkori műbírálat rövidlátása azonban sokáig útjában volt érvényesülésének. 1834-ben Egressy lépett fel Kolozsvárott Ottó szerepében, a rákövetkező esztendőben Budán is színre került a szomorújáték. A *Honművész* kritikusa azt ajánlotta, hogy el kellene hagyni a darabból a szomorú elmélkedéseket és az asszonybecsmérléseket, amelyek nemesebb publikum előtt soha teteszést nem nyerhetnek. Katona «asszonybecsmérlésének» megrovása a dilettáns kritika vakmerőségének nem mindennapi megnyilatkozása.

A korra nézve jellemző, hogy maga Vörösmarty, aki pedig az ifjú tehetségek önzetlen pártfogója volt, ugyancsak nem látott tisztán a *Bánk bán*-kérdésben. Az *Athenaeumban* azt írta, hogy «sok tekintetben hiányos és némileg vad, de erővel teljes színmű». Toldy úgy találta, hogy «egyik tragédiánkban sem egyesülnek nagy hibákkal oly nagy erények, mint *Bánk bán*ban». Gyurman Adolf 1845-ben ki-

fogásolta, hogy Bánk bán tragédiája csak a kárpit utolsó legördülése után kezdődik. A bírálat, amelyet Greguss 1854-ben a *Pesti Napló*ban írt, ugyancsak távol van a hiteles értékmegállapítástól.

A szabadságharc éveiben sűrűbben játszották *Bánk bánt*, Petur keserű és tüzes haragja visszhangra talált a nemzet akkori lelkiállapotában; a tilalom pedig, amely alá később az önkényuralom a tragédiát vetette, bizonyos népszerűséget szerzett neki. De ennek a népszerűségnek megint politikai okai voltak.

A közönség és a kritika egészben véve úgy gondolkodtak *Bánk bán*ról, mint Lessing epigrammja Klopstock eposzáról: olyan alkotás az, amelyet mindenki magasztal és senki sem olvas. A tiszteletben, amellyel *Bánk bán*nak adóztak, több volt a kritikátlan kegyelet, mint az őszinte meggyőződés.

Arany János volt talán az első író, aki Katona ciklops-épületében nemcsak az erőt, hanem a költői szépséget is csodálta. De Magyarország csak akkor tudta fölbecsülni a kincset, amelyet *Bánk bán*ban bír, midőn eljött az igazi magyar műbíráló, az erős elméjű, becsületes szívű író, akinek szűrös szeme meg tudta látni a felszín alatt a lényegget, aki független maradt minden irodalmi divattól, politikai iránytól, barátságtól és protekciótól, más szóval: midőn eljött Gyulai Pál.

Gyulai 1860-ban tartja meg székfoglalóját az Akadémiában, értekezésének címe: *Katona József és Bánk bánja*. És ő, aki egész életén át óvakodott minden túlzástól és mérsékelten, szinte fukaran osztotta az elismerést, megállapítja, hogy *Bánk bán*ban több a tragikai erő, mint, *Faustot* kivéve, Goethe bármely drámájában— és megjegyzi: míg Schiller jellemrajzai nagyrészt típusok, addig Katonáéi egyének. Magáról *Bánk bán* írójáról az a nézete, hogy valódi nemzeti költő, aki drámaíróink közül egyedül vetett mélyebb pillantást a magyar történelembe. A *Bánk bán* darabos nyelvében pedig több drámai erőt talál, mint Vörösmarty sima és zengő jambusaiiban.

A nagyúr alakján azt kifogásolták a kortársak, hogy nem valódi hős; Bánk csakugyan nem nemzeti hős, de a mi szempontunkból több annál: tragikus hős. Tragikuma — ugyancsak Gyulai szerint — «hogy önbíráskodásával föltámadt a társadalmi rend és saját erkölcsi létalapja ellen». Költőink közül Katona volt az első, aki hőseinek jellemzése közben nem elégedett meg a jó és rossz emberek primitív osztályozásával, hanem komplikált emberi jellemeket alkotott, jellemeket, amelyek magukon viselik nemcsak emberi, hanem magyar mivoltuk bélyegét is. Petur és Tiborc még évszázadok múlva is az örök magyarság egy-egy típusának képviselői lesznek. És az élet milyen ismerete, vagy talán milyen költői intuíció, nyilvánul

meg abban, hogy a habozó természetű, gyöngé Endre király szeretett Gertrudisza férfiasan határozott, és mennyi művészi tudatosság van abban, hogy Melindát kissé együgyű nőnek rajzolja, aki nemcsak hitvesi, de leányos rajongással is tekint fel jóval korosabb urához.

De nem feladatom, hogy megértessem azt, amit ma már mindenki ért, — csak utalni akarok azokra a magasságokra és mélységekre, amelyek Katona József további fejlődése előtt nyitva állottak volna.

T. Akadémia! *Bánk bán* minden jelessége mellett is szárnypróbálgatás — egy lángész, egy 23 éves lángész szárnypróbálgatása volt. Nekilendülése egy királyi sasnak, aki azonban légiútja elején zibbadt szárnyakkal libbent vissza a földre, ahonnan nem is emelkedett fel többet. Ha képzeletünkben kiegészítjük a megkezdett ívet, csillagok magasságába jutunk fel. Az ív azonban csonka maradt, miként csonka maradt már annyi tüneményes pálya, amely a magyar földről a csillagok felé irányult. Katona József életének eredményeit Gyulai Pál két kesernyész mondatban foglalja össze: «egy költő, aki életében nem részesült tapsban s ma nemzetének egyik büszkesége» — «egy mű, amelyért egy fillért sem kapott, és mégis többet ér azoknál, amelyek ezreket jövedelmeznek».

Ennek a költőnek, ennek a műnek hódol ma a nemzet. És a babérból, amellyel az utókor Katona József sírját ékesíti, egy dús ág jut Kecskemét városának is, amely bebizonyította, hogy igenis van próféta a saját hazájában, mert míg élt a költő, szülővárosa megóvta az anyagi gondoktól, holta után pedig hű kegyelettel gondozta boldogtalan nagy fiának emlékét. És a babérból jusson egy ág annak a kristálytisza szellemű és gyémántkemény jellemű férfinak, aki életében soha a maga, mindig a nemzeti irodalom dicsőségét szolgálta: Gyulai Pálnak.

Ezek után van szerencsém megnyitni az összes ülést.

Herczeg Ferenc.

IRODALOM.

Székely emlékkönyv.

Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum ötvenéves jubileumára. Az igazgató-választmány megbízásából szerkesztette Csutak Vilmos igazgató. 8-r. 783 l. Sepsiszentgyörgy, a Székely Nemzeti Múzeum kiadása. 1929.

A sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum igazgató-választmánya a Múzeum ötvenéves jubileumának megünneplésére 1929. szeptember 15-én emlékünnepelet, hangversenyt, különleges székely kiállításokat rendezett s emlékkönyv kiadását határozta el. Mindennél maradandóbb értékű emléke székely véreink örömmünnepeinek ez a hatalmas terjedelmű, szépen kiállított Emlékkönyv, melyet a Múzeum igazgatója, Csutak Vilmos szerkesztett, s a választmány szinte anyagi erejét felülmuló áldozattal bocsátott közre, hogy bizonyosságot tegyen vele a Múzeum tudományos törekvéseiről s «példájával másokat is áldozatkészségre s a tudomány önzetlen szolgálatára buzdítson».

Magának a múzeumnak történetét folyóiratunk 1929. júliusi számában már ismertette Kristóf György. Ez a tárgy a Emlékkönyvet bevezető tanulmánynak is, melyben Csutak Vilmos igazgató tárgyalja a Múzeum alapítását s gyűjteményeinek ötvenéves fejlődését. 1879. szept. 15-én adta át özv. Cserey Jánosné Zathureczky Emilia a még 1875 júniusában imecsfalvi kúriájában szervezett Cserey-múzeumot Háromszék, Csík és Udvarhely vármegye székely közönségének. Viszont ennek hivatalos képviselői az addig magánjellegű gyűjteményt az egész székely nemzet közös tulajdonának nyilvánították s szerződéses kötelezettséget vállaltak a Székely Nemzeti Múzeum néven közintézménnyé vált gyűjtemény további gondozására és gyarapítására. A székelység áldozatkésztsége azóta csakugyan tetemes szaporulathoz juttatta a Múzeum törzsállományát.

A bevezető tanulmány írója a Múzeum létesítésének előzményeit is elmondja, mint egyik lelkesítő bizonyosságát a székely lelkierőnek és áldozatkésztségnek. Annak, amit Erdély Széchenyije, gróf Mikó Imre így fejezett ki: «Munkásság, eszély, áldozat minmagunkért, önérdelkeinkben, a mi és utódaink javáért — ez egyedül, ami minket

a jövő eshetőségek között fenntart, törhetetlenné tesz, s egykor ismét egy fényesebb nemzeti lét kikötőjébe viszen». Annak a gondolatnak egyébként, hogy a székely nép önmagának, a maga erejéből alapítson múzeumot, leglelkesebb apostola Vasady Nagy Gyula volt, kit a jó szerencse a vagyonos és áldozatkész Cserey-házba vezetett nevelő gyanánt.

Az alapító célja az volt, hogy «a mult emlékei iránti kegyelet a székely népnél minél inkább fejlődjék, s a történeti tudat és nemzeti becsérzet a mult bővebb ismeretéből folyólag a székely nép szívében is emelkedjék». Ezt a célzatot igyekeztek megvalósítani hűséggel és önzetlenséggel mindazok, akik a lefolyt ötven esztendő alatt a Múzeum sorsát irányították. Lelkes és munkás tanárok ideálizmusa szolgálta és gyarapította elsősorban ezt a gyűjteményt, kik iskolai kötelességeik lelkiismeretes teljesítése mellett is tudtak időt szentelni a nagy cél szolgálatára. Ennek az ötven éves kitartó és szakadatlan munkának az eredményét látja a tanulmány írója abban, hogy a Múzeum öt osztályának törzsállománya ötven esztendő alatt 264,796 darabbal gyarapodott s 1928 végén 273,575 darabból állott. Ennek a munkának tulajdonítja, hogy «a Székely Nemzeti Múzeum ma akkora erkölcsi, szellemi és vagyoni tőkét képvisel, hogy annak valódi értéke alig felbecsülhető». A székelység multjának s a székely föld természeti kincseinek gazdag kincstárát őrzi s «itt a holtak valóban kinyitják az élők szeméit».

Az Emlékkönyvet első sorban székely tudósok s mellettök a Székelyföld barátai és bűvárai írták. A szerkesztőnek különleges célja is volt a könyv keretén belül s ezt a Székelyföld bibliográfiájának összeállításában jelöli meg, azzal az óhajtással, hogy valósuljon meg ennek alapján aztán a végső nagy cél is : a Székelyföld új monografiája. Ehhez az Emlékkönyv dicséretreméltóan gazdag anyagot hordott össze s szolid alapot vetett.

Az Emlékkönyvben foglalt mintegy hetven tanulmány hét csoportba van osztva : öt csoport a Múzeum öt gyűjteménycsoportjának hivatalos sorrendje szerint adja a dolgozatokat, a hatodik csoport az Emlékkönyv nyomása közben érkezett tanulmányokat, a hetedik a Székelyföld bibliográfiáját tartalmazza. Az Emlékkönyv terjedelme s a dolgozatok tudománykörének többfélesége útját állja kritikai tárgyalásának s indokolttá teszi, ha csak rövid tartalmi ismertetésére szorítkozunk, megemlítve, hogy egypár német, angol és román nyelvű dolgozatot is közöl, de ezeknek magyar fordítását is adja.

A Múzeum első gyűjteménycsoportja a Könyv- és levéltár.

Az Emlékkönyvnek e tárgykörbe vágó dolgozatait megelőzi Kós Károly visszaemlékezése, melyben a Múzeum építését, «érdekes és székely» épületének történetét mondja el, továbbá Tzigara Samurkás bukaresti egyetemi tanár közleménye a Múzeum állapotáról és sorsáról az első román betörés idején. A tanulmányok közt vannak történetiek (Barabás Samu: *Két hamis oklevél*, Bogács Dénes: *Háromszéki helynevek*, Boros Fortunát: *Ferencendiek a Székelyföldön*, Csutak Vilmos: *Bujdosó kurucok Moldvában és Havasalföldén*, Siculus: *A székelyek eredetéhez*, Erőss József: *Háromszék telepedési története*) s jogtudományiak is (Balogh István: *Az ősi vagyoni jogi védelme a régi székelyeknél*, Elekes Andor: *Szemelvények a székelyek sajátlagos jogtörténetéből*). Az irodalomtörténeti és nyelvtudományi dolgozatok során Bitay Árpád *Újabb szempontokat* jelöl meg és újabb adatokat közöl a román nyelv magyar elemeinek kutatásához, Csüry Bálint *A Székely Nemzeti Múzeum régi kézírataiból* behatóan ismerteti a Múzeumnak legnagyobb kézirati kincsét, az Apor-codexet s Gálos Rezső és Timár Kálmán újabb felfogása ellenében is kitart legrégebb bibliafordításunknak husszita eredete mellett. Ismerteti ezenkívül a Csereyné-, Vasady- s Emilia-codexet és a «nemzetes Apaffi Anna asszony *Orvosságos könyvé*»-t. Domokos Pál Péter *A csíki énekeskönyveket* ismerteti, Gyalui Farkas *A magyar színészet székely nagyjairól*, a Fejér testvérekről, gidófalvi Jancsó Pálról, laborfalvi Benke Józsefről s leányáról, Jókainé Laborfalvi Rózáról, továbbá Feleky Miklósról és Szakács Andorról ír. Nagyon szerettük volna, ha ezek közt a több tárgyi tévedést tartalmazó s Váradi Antal kedélyes anekdotázgatása felé hajló fejezetek közt helyet juttatott volna a «legerdeyibb» színésznek, Gyulai Ferencnek. Alig tudunk róla valamit s nagyon érdemes volna összegyűjteni róla azt a kevés adatot, ami még menthető. György Lajos *Andrád Sámuel elmés és mulatságos anekdotáiról* nyújt mintaszerű összehasonlító irodalomtörténeti dolgozatot. Igazságot szolgáltat a megérdemelt méltánylás nélkül korai sirba szállt, szerencsétlen háromszéki születésű írónak, megállapítva róla, hogy nem volt feltűnést keltő tehetség, de buzgón igyekezett használni nemzetének, meglátott bizonyos, pótlásra szoruló hiányokat s pompásan értett az írás mesterségéhez. Csak egyetlen munkáját, két kötetes anekdotagyűjteményét méltatja a szerző s kitűnő készültséggel és alapos módszerességgel ismerteti tárgy-történeti és összehasonlító irodalmi szempontból legértékesebb darabjait, biztos szemmel nyomozva az anekdoták eredetét, forrásait s világirodalmi útját. Gulyás Károly *Gróf Teleki Sámuel marosvásárhelyi könyvtáralapítását* ismerteti s a híres Teleki-thékából alapítója

egyéniségére is igyekszik rávilágítani: a kiváló polihisztorra, ki magyar Göttingát akart teremteni a székely fővárosból. Kodály Zoltán *Ötfokú hangsor a magyar népzeneben* c. dolgozatában az ötfokú dallam-típust s ennek székelyföldi emlékeit tárgyalja rendszeres feldolgozásban; Kristóf György *Az első vidéki (székely) magyar hírlap s irodalmi melléklapja* címmel a Brassóban 1838-ban megindított *Erdélyi Hírlapot* s irodalmi társlapját, a *Mulattatót* ismerteti. Sándor József *Báró Orbán Balázs élete és működése* címmel azt az emlékbeszédét közli, melyet a Székely Nemzeti Múzeum által Orbán Balázs születésének százéves fordulója alkalmából, 1929. febr. 5-én tartott emlékünnepen mondott el. Sebestyén Gyula érdekes visszaemlékezésben számol be arról, hogy *Miként bizonyosodott be a székely róvásírás hitelessége?* Végül Solymossy Sándor kitűnő dolgozata *A székely népballadákról* azokat az eredményeket foglalja össze tömören, amelyek «népballada anyagunknak folklóre szempontból való végigkutatása után mint végleges tények abból megállapíthatók voltak».

A Múzeum második csoportja a Régiség- és éremtár. Az e körbe vágó kérdések leginkább számíthatnak nemzetközi érdeklődésre; ebből magyarázható, hogy e csoportban a legtöbb az idegen nyelvű cikk (Andriesescu: *Az archeologiai tanulmányok fejlődése Romániában az utolsó évtizedekben*, H. Schroller: *A háromszéki festett kerámika*, Childe v. Gordon: *Erőd és Dimini*, Fettich Nándor: *Az aldobolyi kard koráról*.) Buday Árpád *Székelyföld régészeti feladatait* ismerteti, Divald Kornél *Székely szárnyas oltárokról* ír, Roska Márton *A Székelyföld őskorát* tárgyalja beható alapossággal, K. Sebestyén József *A középkori nyugati műveltség legkeletibb határai* címmel Székelyföld egy részének középkori építészeti emlékeit méltatja, mint a bizánci hatást távoltartó nyugati világnézeten alapuló műveltségnek legkeletibb határköveit.

Rendkívül érdekes és legtöbb székely eredetiséget feltáró a Múzeum harmadik csoportja, a Néprajzi gyűjtemény. Alapos és bőven illusztrált tanulmányokat közöl e tárgykörre vonatkozólag is Emlékkönyvünk. Viski Károly *A székely népművészetéről*, Kós Károly *A székely házról*, Roediger Lajos *A Székely Nemzeti Múzeumban őrzött székely eredetű varrottasokról* ír, Haáz Ferenc *Egy székely falu öltözetét* mutatja be, Cs. Sebestyén Károly *A székely süttökemence keletkezésére*, Balogh Ernő *Tulipán ornamentikánk eredetére* világít rá, Huszka József *Székelykapuk meséje* címmel székelykapuk egyes ábrázolásainak valóságos eredetét nyomozza.

Van a Székely Múzeumnak Képzőművészeti gyűjteménye is. Főként a Székelyföldről származott két nagy magyar festő képei

szolgáltatják a gyűjtemény legnagyobb büszkeségeit. Erről a két festőről szól az Emlékkönyvnek négy képzőművészeti tárgyú dolgozata is. *Barabás Miklósról* ír Hoffmann Edit és K. Sebestyén József, *Gyárfás Jenőről* Lyka Károly és Gödri Ferenc.

Ötödik tára a Múzeumnak a Természetrajzi gyűjtemény. Derekas dolgozatok világítanak rá Emlékkönyvünkben a Székelyföld geológiájára (Szádeczky K. Gyula: *A Székelyföld képződése*, Bányai János: *A Hargita vulkánikus kőzeteinek elterjedése s Adatok a hargitai ásványvizek geológiájához*), palaeontológiájára (Gaál István: *A székely székek ősföldjének állati és növényi élete s A háromszéki ősmédve*), földrajzára (Tulogdy János: *A Székelyföld földrajza*, Sz. Szakáts Péter: *A Székelyföld ipara*), növénytanára (Moesz Gusztáv: *Gombák a Székelyföldről s Gubacsok a Székelyföldről*, Nyárády Erasmus Gyula: *A vizek és a vízben bővelkedő talajok növényzetéről a Hargitában*) s állattanára (Méhely Lajos: *Székelyföldi bolyongásaim*).

A könyvet, nagyterjedelmű s több tudományszakra vonatkozó bibliográfiai összeállítás zárja be. A könyv szerkesztője ehhez az összeállításához azt a felvilágosítást fűzi hozzá, hogy régóta tervezgeti szakemberek bevonásával a székely föld és nép irodalmának teljes, minden tudományágra kiterjedő összeállítását. Szilárd elhatározása, hogy még a nehéz viszonyok közt is folytatni fogja ezt a munkát, míg csak teljes nem lesz a székely bibliográfia, «s ebből nemcsak az előttünk járt nemzedékek munkáját fogjuk jobban megismerni és megbecsülni, de a mai s a jövő nemzedékekre váró tudományos feladatokról is összefoglaló, emberileg kimerítő és egységes képet nyerhetünk».

Aki ilyen munkakedvvel és kötelességérzettel néz a jövőbe Erdély mai borús légkörében, arról nemcsak azt kell elismernünk, hogy tartalmaz emlékkönyvének szerkesztésével derekas és érdemes munkát végzett, hanem munkájából ki kell éreznünk a székely szívósságnak és élni akarásnak megindító bizonyosságát is.

Kéký Lajos.

Gundulić eposza.

Haler Albert: *Gundulićev Osman s estetskoga gledišta*. Beograd 1929.
8° 94 l.

Mióta e folyóiratban megírtam Gundulićról szóló tanulmányomat (*Budapesti Szemle* 193. k. 134—150., 192—209. l.), a horvát irodalomtörténet több Gundulić-dolgozattal gazdagodott. Ezek bemutatását nem tartottam szükségesnek, mert a régi nyomokon

haladva csak egy-egy adattal vagy egy-egy részletkérdés bővebb magyarázatával gyarapították ismereteinket. A jelen kötet új feladatra vállalkozik. Esztétikai alapon erős revízió alá veszi Gundulić eposzának eddigi értékelését. Haler mint Croce-tanítvány tűnt fel a horvát tudományos irodalomban. Ez a könyve is Croce szempontjainal teszi szigorú vizsgálat tárgyává az ünnepeelt ragúzai költő hatalmas alkotását.

A könyv öt fejezetre oszlik. Az első az *Oszmánról* eddig elhangzott véleményeket állítja össze, a második e nézetek bírálatát adja, a harmadik *A megszabadított Jeruzsálemet* analizálja, a negyedik — melyre a kötet fele esik — nyújtja Gundulić eposzának esztétikai kritikáját, az ötödik röviden összefoglalja vizsgálódásai eredményét. Az alábbiakban az első és a második fejezetet együtt tárgyaljuk, úgyszintén a negyediket és az ötödiket, hiszen elválasztásuk Halernél is mesterkéltné.

Gundulić-tanulmányomban megismertettem a magyar olvasót azzal a nagy vitával, mely az *Oszmánról* Pavić Ármin és Marković Ferenc között lezajlott. Az előbbi — a horvát irodalomtörténet néhai tanára a zágrábi egyetemen — azt vitatta, hogy Gundulić eposza két kisebb eposz kontaminációja és ebből folynak hiányai, az utóbbi — jelentékeny költő, hajdan a filozófia tanára a zágrábi egyetemen — az eposz egységét bizonyította, nem csekély elmével és költői beleéléssel magyarázta meg, vagy magyarázta ki az eposz fogyatkozásait. Marković hatása alatt a horvát irodalomtörténet Gundulićot Tasso nagy tehetségű tanítványának, eposzát a horvát irodalom egyik remekének tartja. Pavić kifogásaiból az újabb kutatók sok mindent magukévá tettek, de Marković végső ítélete érinthetetlen igazsággént terjedt el.

Haler igen élesen fordul szembe Markovićsal és ha Pavić iránt több elismeréssel van is, szerinte az egész vita nem mozgott esztétikai területen. Markovićnak, szerzőnk szerint, a művészetről egészen külsőleges fogalmai vannak, — Haler csodálatosképen nem is próbálja vádjait Marković esztétikai kézikönyvének vizsgálatával erősíteni — és bizonyos szabályok megtartásában, az eposznak e szabályok szerint való kidolgozásában és feldíszítésében látja a költészet lényegét. Pavić magasabb színvonalat jelent. A kontamináció feltevésében ott lappang a gyanakvás Gundulić költői hivatottságában, a ragúzai költő túltengő retorikájának bírálatában költőietlenségének felismerése, az irodalmi értéknek a művelődéstörténeti jelentőségtől való éles megkülönböztetéséből ki-kivillan az esztétikai értéktelenség megérzése.

A megszabadított Jeruzsálem elemzése De Sanctis olasz irodalom-történetére támaszkodik. De Sanctist tudvalevőleg igen nagyra becsüli Croce. Haler fejtegetéseiből azonban nem lehet Tassóról összefoglaló képet nyerni. Már pedig Tasso költői nagyságának az olvasóval való megérezéltetése volna a legkitűnőbb eszköz a Tasso és Gundulic között fennálló állítólagos óriási értékkülönség megértetésére. E helyett Tasso egyes kiragadott részeinek szellemes interpretációja ugyan sejteti velünk az olasz költő nagyságát és a szerző elmélyedését az olasz költő művészetében, de ez nem sokkal járul hozzá a Gundulic-probléma megoldásához.

E Tasso-elemzés kapcsán fejti ki Haler esztétikai nézeteit, melyek teljesen azonosak Croce nézeteivel. Croceval mint esztétikussal kétszer is foglalkozott folyóiratunkban Várdai Béla (*Budapesti Szemle* 145. k. 368—393. l. és 209. k. 214—252. l.). Ehhez a két kitűnő összefoglaláshoz nincs hozzátenni valónk és ha itt ismételnők Haler esztétikai felfogását, semmi újat nem mondanánk. Croce fejtegetései szuggesztív erővel hatnak ugyan az olvasóra, de nem mentesek túlzásoktól, egyoldalúságtól. Felfogásának erősen szubjektív jellege bizonyos veszélyeket jelent tanítványai számára.

Mi indította Gundulicot eposza megírására? Oszmán halálának híre a bűnbánó költőre mint az emberi dicsőség hiábavalóságának példája hat. Nem rázza meg annyira, hogy a tragikus esemény saját élményként keressen nála költői kifejezést, csak annyira, hogy a költő a tárgyat alkalmasnak találja bizonyos költői konvenciók modorában való feldolgozásra. Oszmán halála mesterkéltén, költőietlen retorikával kidíszítve áll előttünk, az életvalóság minden jegye nélkül. Az élet és halál küszöbén vergődő ifjú szultán kicirkalmazott antitézisekben monologizál a végtelenségig. A szultán és tanácsosai tanácskozása hideg szónoklatok sorozata, Tassóból kölcsönzött fordulatokkal. Oszmán halála magában véve nem elég anyag egy nagyszabású eposz számára. Gundulic tehát pedánsan utánozva Tasso kompozícióját mindenféle epizódokkal bővíti az eposz cselekményeit. Tasso eposza szerelmi kalandjait átszővi saját élményei legfinomabb és legintimebb szálaival, úgy hogy e kalandokban több valódi költészet lüktet, mint a kissé halvány főcselekményben. Gundulicnál ez epizódok halványabbak és szintelenebbek, mint a főcselekmény. Gundulic eposzának valamennyi személye élettelen. Nem egyéniségek, érdeket maguk és sorsuk iránt kelteni nem tudnak. A költőt is csak mint morális és vallásos tanulságok hordozói érdeklik. Ez a tanulság sokszor élesen nyomul előtérbe. Gundulic prédikációs modorba esik. A hoćimi győztes, Vladislav, semmivel sem realisabb, mint a

többi eposzi személy és folytonos magasztalása az udvaronc és politikus modora, költői belső igazság nélkül. Gundulić eposzának «Muszaj-Gofredója», akinek tulajdonképpen semmi keresni valója sincs az Oszmánban, Gundulić politikai céljait szolgálja, amihez a költészetnek semmi köze.

Tassónál is megvannak a nyomai bizonyos dualizmusnak. Eposza egyrészt vallásos célt kíván szolgálni, másrészt szerelmi kalandjaiban saját költői egyénisége tör kifejezésre. Az eposz egyességét azonban megmenti az, hogy az utóbbi jóformán magába olvasztja az előbbit. Gundulić dualizmusa áthidalhatatlan. Az ő politikai és vallásos irányzata és buja motivumoktól hemzsegő kalandjai szerves összefüggés nélkül vannak egymás mellé rakva. Mindkét elemet egyaránt élet nélkül állítja elének és a Tassótól ellesett fordulatokat a Seicento mesterkélt kifejezéseivel terheli.

Honnan tehát Gundulić dicsősége? Nemzeti, kulturális, etikai, nyelvi és verselési szempontok tolokodtak előtérbe és az eposz eddigi bírálói ezen szempontokat átjátszották irodalmi térre. Hiába tagadják az abszolút esztétikai értékek létezését, hiába próbálták az eposz hibáit azzal mentegetni, hogy ezek az akkori ízlés következményei, cáfolhatatlan tény, hogy Gundulić eposzában sehol sincsen egyéni élmény, egyéni kifejezés, cáfolhatatlan tény, hogy Gundulić alakjai csak beszélnek, de nem cselekszenek, nem állnak saját lábukon, hanem dróton rángatott idegen teremtmények.

Az Oszmánt nem lehet *A megszabadított Jeruzsálem* mellé állítani, hanem az olasz irodalom számos Tasso-utánzata közé kell sorozni, melyek tökéletes külső technikával mechanizálták a mester költészetét. Ezzel az igazi költészet nevében megfelelő helyre állítottuk, mondja Haler, Gundulić eposzát, ami természetesen nem érinti az eposz kulturális és nemzeti fontosságát.

Gundulić eposzának ez a beállítás merőben új. A Pavić—Marković polémia óta súlyosabb tudományos egyéniségek nem igen tették vizsgálat tárgyává az eposzt, de minden kézikönyv a régi tételeket hirdette. Haler tanulmánya meglehetősen feltűnést is keltett, bár tudtommal eddig senki behatóbb bírálatot nem írt róla.

Nem sok értelme volna e feladatra magyar nyelven vállalkozni, de legyen szabad néhány megjegyzést tennem Haler könyvére. Haler egy helyen azt mondja, hogy Mažuranić Gundulić-kiegészítésének — tudvalevőleg a hiányzó két ének a Matica kiadása számára Mažuranić írta meg — egyetlen szakaszában több a költészet, mint Gundulić egész eposzában. Haler tehát Mažuranićot igen nagyra becsüli. És lám ez a Mažuranić, az illyrizmus legnagyobb költője,

Gundulićnak akkora tisztelője, hogy két énekét egészen az ő szellemében írta meg, annyira vigyázva a stilszerűsége, hogy nincs egyetlen szava vagy fordulata, mely ne volna kimutatható Gundulić műveiben. Mažuranić pedig nem volt holmi teoretikus, aki külsőségek után indult el, hanem Isten kegyelméből való költő, aki teoriák nélkül teljesen beleélte magát Gundulić költői világába. Marković is költő volt, az illyrek lelkes tanítványa. Bajos elhinni róla Haler tételét, hogy professzori nagyképűségekkel vélte a költészet kérdéseit elintézhetni.

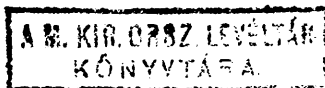
Nagyon nehéz volna Haler azon állítását igazolni, hogy Gundulićot Oszmán halála nem rázta meg annyira, hogy a tragikus eseményt költőileg átélte volna. Gundulić 1620-ban nyomtatott könyvben jelentette be, hogy *A megsabadított Jeruzsálem*et le fogja fordítani. Hogy a fordításhoz hozzáfogott, igazolja *Armida* című drámai töredéke, melyben *A megsabadított Jeruzsálem* XX. énekének egy részét dialogizálja. Oszmán halála hírére eredeti eposz írására határozza magát és az Oszmán halálát tárgyaló részt (I., XVI—XX. ének) Marković és Pavić egybehangzó véleménye szerint, melyet Haler nem cáfol, hamarosan meg is írta. Ez egyéni ihletésre vall. Tudjuk, hogy Radislav Anconában a Gundulićok palotájában szállt meg, tudjuk, hogy a jámbor néphit 1632-re várta a Török birodalom bukását, tudjuk, hogy II. Ferdinánd toscanai herceg, aki Bosznia és Albánia felszabadítására készült, három évig Gundulić Marin jezsuitától tanult horvátul, amiért a költő Gundulić versben ünnepelte. Amikor egész Ragúza világtörténeti eseményeket várt, miért kell Gundulićot, hazájának akkor legnagyobb fiát, eleve kizárnunk a költői átélés lehetőségéből?

Igen, mondhatja Haler, de itt az eposz s ez mutatja, hogy nem eredeti költői ihlet terméke. Ez az a terület, ahol nehéz vitatkozni. Eddig körülbelül mindenki kiváló költői munkának tartotta az *Oszmánt*. Igen, mondja Haler, mert nem esztétikai szempontokból nézték. Boldog ember Haler, aki az esztétikai mértékek abszolút voltában hisz! E sorok írója sokkal pogányabb. Nem hiszem a crocei tételt, hogy az irodalmi kritikának, még kevésbé azt, hogy az irodalomtörténetnek az esztétikai értékelés az egyetlen feladata. Croce tanítja, hogy az igazi költői művek önmaguknak mértékei. A kritikának megértetésük és nem bírálatuk a főfeladata. Az eddigi Gundulić-irodalom többé-kevésbé erre is törekedett. A műélvezet sokféle eredő összhatásának az eredménye és nem egyetlen önkényesen megállapított, eléggé bizonytalan esztétikai elvből vezetendő le. Ki tagadná, hogy Gundulić szónokias? De ki osztozik Croce nézetében, aki ezen kritérium alapján száműzni kívánja a költészet birodalmából Schillert

és Alfierit? Ki tagadná, hogy Gundulić kifejezésmódján léptenyomon érzik a marinizmus? De maga Haler szól nagy elismeréssel *A tékozló fiú könnyeiről*, mely pedig marinizmusban az *Oszmánt* messze felülmulja.

Gundulić helyét a horvát irodalomban nem fogja megingatni Haler támadása. Haler mégsem végzett haszontalan munkát. Egyes részletkérdésekben megdöntötte az eddigi tanításokat és azzal, hogy új utakon haladva új eredményeket próbált nyújtani, figyelmeztette a horvát irodalomtörténetet, hogy még vannak megoldatlan Gundulić-problémák. Fiatalos bátorsága rokonszenvéssé teszi munkáját, habár nézeteit nem tesszük is magunkévá. Azt hisszük, a Gundulić-kultusznak végeredményben csak haszna lesz ebből a gondolatébresztő könyvből. A bizonyára bekövetkező polémiákból Gundulić hatalmas egyénisége új fényben fog felragyogni, mint a Pavić-Markovićé harcok után is. Megismétlem, amit hét éve írtam: Mint a focusban a fénysugarak, úgy egyesültek Gundulić szellemében mindazok az erkölcsi erők, melyek Ragúzáat naggyá tették. Az *Oszmán* a XVII. század humanitásának legköltoőbb kifejezése, az egyetemes európai kultúra fényében virágzó ragúzai köztársaságnak legmaradandóbb emléke.

Bajza József.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

626. SZÁM

1930 JANUÁR

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1930

Megjelenik minden hó 1-én.

210-219
5-4

TARTALOM.

	Lap
I. ADATOK ROMÁNIA 1916 AUGUSZTUS 27-I HADÜZENETÉNEK DIPLOMACIAI ELŐZMÉNYEIHEZ. — Nagy Miklóstól	1
II. KELETÁZSIAI MŰVÉSZETI MÚZEUMUNK ÉRDEKÉBEN. — Fel- vinczi Takács Zoltántól	53
III. EGY «ELŐKELŐ IDEGEN» RÓLUNK. — Török Páltól	88
IV. AZ IDEGEN. (I.) — Elbeszélés. — Jókay Lajostól	118
V. KÖLTEMÉNYEK. — <i>Ki ez az ember?</i> — Sajó Sándortól. — <i>Két szerb népének Králjevics Márkóról: — A tavi tündér halála. — A hegyi tündér halála.</i> — Szerb eredetiből. — Trencsény Károlytól	129
VI. SZEMLE: — 1. <i>Kautz Gyula.</i> — Berzeviczy Alberttől.	
2. <i>A mult zenei év.</i> — Major Ervintől	136
VII. IRODALOM: — 1. <i>Gr. Klebelsberg Kuno új könyve.</i> — (Gróf Klebels- berg Kuno: <i>Jöjjetek harmincas évek!</i>) — Grósz Emiltől.	
2. <i>Mihályfi Ákos beszédei.</i> — (Mihályfi Ákos: <i>Egyházi beszédek. — Társadalmi beszédek.</i>) — Várdai Bélától.	
3. <i>A Balkán népei.</i> — (Randi Oscar: <i>I popoli balcanici.</i>) — Bajza Józseftől	147

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetések és reklamációk a Franklin-Társulathoz küldendők. **Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12—.**

Előfizetéseket egyébiránt minden könyvtár is elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs I. ker. Kärntnerstrasse 59.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

627. SZÁM

1930 FEBRUÁR

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1930

Megjelenik minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. AZ AKADÉMIA HATASA A KÖZGAZDASÁGI TUDOMÁNYOK HAZAI FEJLŐDÉSÉRE. — Heller Farkastól	161
II. A HORVÁTSÁG A VILÁGHÁBORÚ ELŐTT ÉS ALATT. — Németh Józseftől	190
III. MAUPASSANT ÍRÁSMŰVÉSZETE. — Rezek Romántól	206
IV. BETHLEN GÁBOR ÉS A MAGYAR IRODALOM. (I.) — Kristóf Györgytől	244
V. AZ IDEGEN. (II.) — Elbeszélés. — Jókay Lajostól	264
VI. KÖLTEMÉNYEK: — <i>Egyetem.</i> — Sík Sándortól. — <i>Szonett a szonetttről.</i> — Petri Mórtól	278
VII. SZEMLE. — <i>Hat év magyar zeneművészete.</i> — Papp Viktortól	282
VIII. IRODALOM: — 1. <i>A kiegyezés hora.</i> — (Dr. Csengery Lóránt: <i>Csengery Antal hátrahagyott iratai és feljegyzései.</i>) — Arday Páltól.	
2. <i>Egy új magyar elbeszélő.</i> — (Gesztési-Balogh Gábor: <i>Asszonyölök.</i>) — r. r.-től.	
3. <i>Pálffy nádor új életrajza.</i> — (Vitéz dr. Málnási Ödön: <i>Gróf Pálffy János nádor.</i>) — H. J.-től	305

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetések és reklamációk a Franklin-Társulathoz küldendők. **Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12—.**

Előfizetéseket egyébiránt minden könyvárú is elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs I. ker. Kärntnerstrasse 59.

0 2

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

628. SZÁM

1930 MÁRCIUS

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1930

Megjelenik minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. SZÁZ ÉV ELŐTT. — Berzeviczy Alberttől	321
II. KISFALUDY KÁROLY. — Négyesy Lászlótól	331
III. A MAGYAR EMLÉKMŰVEK ÉS MAGYAR MŰVÉSZET SORSA AZ ELSZAKÍTOTT TERÜLETEKEN. — Olay Ferencről	348
IV. BETHLEN GÁBOR ÉS A MAGYAR IRODALOM. (II.) — Kristóf Györgytől	386
V. AZ IDEGEN. (III.) — Elbeszélés. — Jókay Lajostól	425
VI. KISFALUDY KÁROLY ÜNNEPÉRE. — Költemény. — Sajó Sándortól	446
VII. SZEMLE: 1. <i>Gyulai Pál emléke.</i> — Horánszky Lajostól.	
2. <i>Képzőművészet.</i> — Ybl Ervintől	449
VIII. IRODALOM: 1. <i>Wertheimer Ede legújabb könyve.</i> — (Eduard v. Wertheimer: <i>Bismark im politischen Kampf.</i>) — Berzeviczy Alberttől.	
2. <i>Könyv az olympiai játékokról.</i> — (Mező Ferenc: <i>Az olympiai játékok története.</i>) — Wagner Józseftől.	
3. <i>Ingyen könyvek.</i> — —z-től	470

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetések és reklamációk a Franklin-Társulathoz küldendők. **Előfizetési ár felévre (6 szám) P 12.—.**

Előfizetéseket egyébiránt minden könyvárus is elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs I. ker. Kärntnerstrasse 59.

HAT KÖTET
ÚJ
KÜLFÖLDI REGÉNYÍRÓK

ANDERSON
A SÖTÉT NEVETÉS

Fordította
GAÁL ANDOR
Fűzve 5·50 pengő

JALOUX
A JÉGMADÁR

Fordította
LÁNYI VIKTOR
Fűzve 4·50 pengő

BORDEAUX
AKIK AZ ÉLETTŐL FÉLNEK

Fordította
SCHÖPFLIN ALADÁR
Fűzve 5·50 pengő

KIPLING
HÁROM KATONA

Fordította
Dr. BALASSA JÓZSEF
Fűzve 5·50 pengő

LEWIS SINCLAIR
A FŐ-UTCA

Fordította
SCHÖPFLIN ALADÁR
Két kötet
Fűzve 9— pengő

A FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSAI

Megjelent

MAGYARORSZÁG

TÖRTÉNELME, FÖLDJE, NÉPE, ÉLETE,
GAZDASÁGA, IRODALMA, MŰVÉSZETE
VERECKÉTŐL NAPJAINKIG

A magyarság aranykönyve — Nagymagyarország enciklopédiája

Egyetlen műben, öt kötetben: Nagymagyarország történelme, állami berendezése, irodalom- és művészettörténete, népnevelése, földrajza, állat- és növényvilága, gazdasági élete, sportja, színe- szete stb.

Magyarország és elszakított részeinek teljes ismertetése

*Öt albumalakú kötet díszes félbőr-kötésben, 2500 oldal. 1500 illusztráció-
val, 16 sokszínűomatú műmelléklettel, 7 színes térképpel*

A BEVEZETÉST ÍRTA

NAGYBÁNYAI VITÉZ HORTHY MIKLÓS
MAGYARORSZÁG KORMÁNYZÓJA

Írták a magyar politika, közélet, tudomány és irodalom legkiválóbb reprezentánsai

- I. kötet. **Nagymagyarország történelme napjainkig.**
- II. „ **Állami és gazdasági élet.** (Törvényhozás, katonaság, ipar, kereskedelem, földművelés.)
- III. „ **A magyar föld és népe.** (Városok, állat- és növényvilág, néprajz.)
- IV. „ **Szellemi élet.** (Irodalom, műveltség, tudományosság, népnevelés, egyházi élet.)
- V. „ **Művészet, zene, színészet, sport.** (Magyarország statisztikai helyzete nemzetközi megvilágításban.)

FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA

BUDAPEST, IV., EGYETEM-UTCA 4.

A FRANKLIN-TÁRSULAT UJDONSÁGAI

MAGYAR ÍRÓK

BORSODI LÁSZLÓ

ŐSZI NAPSÜTÉSSEN

Történetek, képek, hangulatok
a magyar vadászéletből

Füzve 4 pengő 80 fillér

GESZTESI BALOGH GÁBOR

ASSZONYÖLŐK

Regény, amelynek különös meséje
a pszichoanalízis legizgalmasabb
kérdését érinti

Füzve 6 pengő

FÖLDI MIHÁLY

KEZDŐDIK UJRA MINDEN

1914—1924 — a magyarság tragikus
tiz évének regénye egy ember tör-
tétében

Füzve 7 pengő

M. POGÁNY BÉLA

FEL A PORBÓL

Az ember harca önmagával az er-
kölsi tisztulásért — fiatal író első
regényéhez nemesebb témát aligha
találhatott

Füzve 6 pengő

MÖLNÁR FERENC

EGY, KETTŐ HÁROM

VÍGJÁTÉK

A magyar színpad legújabb világraszóló sikere

Füzve 3 pengő 60 fillér

A FÖLDRAJZI TÁRSASÁG KÖNYVTÁRA

új kötetei

ALMÁSSY LÁSZLÓ

AUTÓVAL SZUDÁNBA

Egy modern magyar utazó
kalandos naplója

Eredeti fényképfelvételekkel

Egészvászonkötésben P 12-80

K. LEDEN

KJUVATIN JÉGMEZŐI

AMERIKA

LEGÉSZAKIBB NÉPEI KÖZÖTT

Eredeti fényképfelvételekkel

Egészvászonkötésben P 12

Megjelent

MAGYARORSZÁG

TÖRTÉNELME, FÖLDJE, NÉPE, ÉLETE,
GAZDASÁGA, IRODALMA, MŰVÉSZETE

VERECKÉTŐL NAPJAINKIG

A magyarság aranykönyve — Nagymagyarország enciklopédiája

Egyetlen műben, öt kötetben: Nagymagyarország történelme, állami berendezése, irodalom- és művészettörténete, népnevelése, földrajza, állat- és növényvilága, gazdasági élete, sportja, színeszete stb.

Magyarország és elszakított részeinek teljes ismertetése

Öt albumalakú kötet díszes félbőrkötésben, 2500 oldal, 1500 illusztrációval, 16 sokszínyomatú műmelléklettel, 7 színes térképpel

A BEVEZETÉST ÍRTA

NAGYBÁNYAI VITÉZ HORTHY MIKLÓS
MAGYARORSZÁG KORMÁNYZÓJA

Írták a magyar politika, közélet, tudomány és irodalom legkiválóbb reprezentánsai

- I. kötet. **Nagymagyarország történelme napjainkig.**
- II. « **Állami és gazdasági élet.** (Törvényhozás, katonaság, ipar, kereskedelem, földművelés.)
- III. « **A magyar föld és népe.** (Városok, állat- és növényvilág, néprajz.)
- IV. « **Szellemi élet.** (Irodalom, műveltség, tudományosság népnevelés, egyházi élet.)
- V. « **Művészet, zene, színészet, sport.** (Magyarország statisztikai helyzete nemzetközi megvilágításban.)

FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA

BUDAPEST, IV., EGYETEM-UTCA 4.

A FRANKLIN-TÁRSULAT UJDONSÁGAI

MAGYAR ÍRÓK

BORSODI LÁSZLÓ

ŐSZI NAPSÜTÉSSEN

Történetek, képek, hangulatok
a magyar vadászéletből

Fűzve 4 pengő 80 fillér

FÖLDI MIHÁLY

KEZDŐDIK UJRA MINDEN

1914—1924 — a magyarság tragikus
tiz évének regénye egy ember tör-
ténétében

Fűzve 7 pengő

GESZTESI BALOGH GÁBOR

ASSZONYÖLŐK

Regény, amelynek különös meséje
a pszichoanalízis legizgalmasabb
kérdését érinti

Fűzve 6 pengő

M. POGÁNY BÉLA

FEL A PORBÓL

Az ember harca önmagával az er-
kölsi tisztulásért — fiatal író első
regényéhez nemesebb témát aligha
találhatott

Fűzve 6 pengő

MOLNÁR FERENC

EGY, KETTŐ HÁROM

VÍGJÁTÉK

A magyar színpad legújabb világraszóló sikere

Fűzve 3 pengő 60 fillér

A FÖLDRAJZI TÁRSASÁG KÖNYVTÁRA

új kötetei

ALMÁSSY LÁSZLÓ

AUTÓVAL SZUDÁNBA

Egy modern magyar utazó
kalandos naplója

Eredeti fényképfelvételekkel

Egészvászonkötésben P 12·80

K. LEDEN

KJUVATIN JÉGMEZŐI

AMERIKA

LEGÉSZAKIBB NÉPEI KÖZÖTT

Eredeti fényképfelvételekkel

Egészvászonkötésben P 12

Megjelent

MAGYARORSZÁG

TÖRTÉNELME, FÖLDJE, NÉPE, ÉLETE,
GAZDASÁGA, IRODALMA, MŰVÉSZETE
VERECKÉTŐL NAPJAINKIG

A magyarság aranykönyve — Nagymagyarország enciklopédiája

Egyetlen műben, öt kötetben: Nagymagyarország történelme, állami berendezése, irodalom- és művészettörténete, népnevelése, földrajza, állat- és növényvilága, gazdasági élete, sportja, színeszete stb.

Magyarország és elszakított részeinek teljes ismertetése

Öt albumalakú kötet díszes félbőr-kötésben, 2500 oldal, 1500 illusztrációval, 16 sokszínyomatú műmelléklettel, 7 színes térképpel

A BEVEZETÉST ÍRTA

NAGYBÁNYAI VITÉZ HORTHY MIKLÓS

MAGYARORSZÁG KORMÁNYZÓJA

Írták a magyar politika, közélet, tudomány és irodalom legkiválóbb reprezentánsai

- I. kötet. **Nagymagyarország történelme napjainkig.**
- II. « **Állami és gazdasági élet.** (Törvényhozás, katonaság, ipar, kereskedelem, földművelés.)
- III. « **A magyar föld és népe.** (Városok, állat- és növényvilág, néprajz.)
- IV. « **Szellemi élet.** (Irodalom, műveltség, tudományosság népnevelés, egyházi élet.)
- V. « **Művészet, zene, színészet, sport.** (Magyarország statisztikai helyzete nemzetközi megvilágításban.)

FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA

BUDAPEST, IV., EGYETEM-UTCA 4.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

629. SZAM

1930 ÁPRILIS

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1930

Megjelenik minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. ELŐHANG. — Voinovich Gézáttól	1
II. A FEBRUÁRIUSI PÁTENS KELETKEZÉSE. — Berzeviczy Alberttől.....	5
III. A KIRÁLYI CSALÁD ÉS A SZENT KORONA EGRI MENEDÉK- HELYE 1809-BEN. — Szmrecsányi Miklóstól.....	25
IV. EMLÉKEZÉS PIROSKÁRA. — Szász Károlytól	56
V. JÓZSEF NÁDOR TELJHATALMÚ KORMÁNYZÁSA 1805-BEN. I. — Domanovszky Sándortól	64
VI. TÉRSZEMLELET ÉS IDŐÉRZÉS A BABILÓNIAI KULTÚRÁ- BAN. — Madzsar Imrétől.....	94
VII. AZ IDEGEN. (IV.) — Elbeszélés. — Jókay Lajostól	126
VIII. SZEMLE: 1. <i>A Hítel megjelenésének százéves fordulóján.</i> — Ber- zeviczy Alberttől.	
2. <i>A mult esztendő magyar drámairodalma.</i> — Kéky Lajostól ..	138
IX. IRODALOM: 1. <i>Armando Lucifero költeménye Petőfiről.</i> — (Armando Lucifero: <i>Versi.</i>) — Ifj. báró Wlassics Gyulától.	
2. <i>I. Ferenc József angol életrajza.</i> — (Bagger Eugene: <i>Francis Joseph Emperor of Austria, King of Hungary.</i>) — Török Páltól.....	154

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetések és reklamációk a Franklin-Társulathoz küldendők. **Előfizetési ár felévre (6 szám) P 12.—.**

Előfizetéseket egyébiránt minden könyvtár is elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs I. ker. Kärntnerstrasse 59.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

630. SZÁM

1930 MÁJUS

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1930

Megjelenik minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. SZERVEZETI PROBLÉMÁK A MAGASABB KULTÚRA TERÉN. — Gróf Klebelsberg Kunótól	161
II. A <i>HITEL</i> KORSZAKOS JELENTŐSÉGE. — Gaal Jenőtől	179
III. GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN REUNIÓJA ÉS AZ AKADEMIA ALAPÍTÁSA. — Takáts Sándortól	196
IV. JÓZSEF NÁDOR TELJHATALMÚ KORMÁNYZÁSA 1805-BEN. (II.) Domanovszky Sándortól	208
V. RÉGI MAGYAR UDVARIASSÁG. — Kertész Manótól	239
VI. AZ ÉLET MŰALKOTÁS. — Bartók Györgytől	261
VIII. AZ IDEGEN. (V.) — Jókay Lajostól	275
IX. A MEGVÁLTÓK TRAGÉDIÁJA. — Költemény. — Némethy Gézától	290
X. SZEMLE: 1. <i>Az ember tragédiája a bécsi rádió-színpadon.</i> — Mohácsi Jenőtől.	
2. <i>Erkel Bánk bánja.</i> — Sonkoly Istvántól	293
XI. IRODALOM: 1. <i>Könyv Budapest albertlíról és ágybértlíról.</i> — (Dr. Laky Dezső: <i>Az albertlők és ágybértlők szociális és gazda- sági viszonyai Budapesten.</i>) — Zelovich Lászlótól.	
2. <i>Nyelvtudományunk néhány újabb törekvése.</i> — (Erdélyi Lajos dr.: <i>Magyar nyelvi tanulmányok.</i>) — Papp Istvántól.	
3. <i>A szövetkezeti probléma Szovjet-Oroszországban.</i> — (Dr. gróf Te- leki István: <i>A szövetkezeti mozgalom sorsa Szovjet-Oroszország- ban.</i>) — Bernát Gyulától	305

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetések és reklamációk a Franklin-Társulathoz küldendők. **Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12.—.**

Előfizetéseket egyébiránt minden könyvárus is elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs I. ker. Kärntnerstrasse 59.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

631. SZÁM

1930 JÚNIUS

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1930

Megjelenik minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. SZENT IMRE TÖRTÉNELMI ALAKJA. — Berzeviczy Alberttől	321
II. IFJ. GRÓF ANDRÁSSY GYULA EMLÉKEZETE. — Gróf Apponyi Alberttől	334
III. A TISZADOBÍ SZÉCHENYI-EMLÉK. — Szász Károlytól	349
IV. EGYETEMI NEVELÉS. (I.) — Imre Sándortól	363
V. GONDOLATOK A TRAGIKUMRÓL. — Sebestyén Károlytól	391
VI. AZ ÁLLAMI TISZTVISELŐK FIZETÉSRENDEZÉSE. — Follért Károlytól	415
VII. EGRI KÉPEK. — József Ferenc királyi hercegtől	430
VIII. AZ ÖRÖK PETUR. — Költemény. — Szathmáry Istvántól	441
IX. GOETHE APJA. — Wildner Ödöntől	443
X. SZEMLE: 1. A százéves Akadémia. — Berzeviczy Alberttől.	
2. Katona József halálának száz éves fordulóján. — Herczeg Ferentől	454
XI. IRODALOM: 1. Székely emlékkönyv. — (Csutak Vilmos: Emlékkönyv.) — Kéky Lajostól.	
2. Gundulić eposza. — (Haler Albert: Gundulićev Osman s estetskoga gledišta.) — Bajza Józseftől	471

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséghez illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetések és reklamációk a Franklin-Társulathoz küldendők. Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12.—.

Előfizetéseket egyébiránt minden könyvtár is elfogad. Bécsben Szelineski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs I. ker. Kärntnerstrasse 59.

Az Első Magyar Általános Biztosító Társaság május hó 17-én tartotta 1929. évi rendes közgyűlését, amely az 1929. évi nyereséget 196,930-38 pengőben, az osztalékot pedig 15 pengőben állapította meg.

KÜLFÖLDI REGÉNYÍRÓK

ÚJ KÖTETEI

LAGERLÖF

ANNA SVÄRD

Fordította
Dr. LEFFLER BÉLA

Fűzve 5:50 pengő

LEWIS SINCLAIR

A FŐ-UTCA

Fordította
SCHÖPFLIN ALADÁR
Két kötet

Fűzve 9— pengő

ANDERSON

A SÖTÉT NEVETÉS

Fordította
GAÁL ANDOR

Fűzve 5:50 pengő

JALOUX

A JÉGMADÁR

Fordította
LÁNYI VIKTOR

Fűzve 4:50 pengő

BORDEAUX

AKIK AZ ÉLETTŐL FÉLNEK

Fordította
SCHÖPFLIN ALADÁR

Fűzve 5:50 pengő

KIPLING

HÁROM KATONA

Fordította
Dr. BALASSA JÓZSEF

Fűzve 5:50 pengő

A FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSAI

**A Szent Imre Jubiláris Év
irodalmi eseménye**

ÁRPÁDOK VIRÁGA

SZENT IMRE HERCEG

Írta

Dr. RÉVAY JÓZSEF

a Szentek Legendái és a Zarándokút a Szenthelyekre
című művek szerzője

Az ajánlást írta

HUSZÁR KÁROLY

ny. miniszterelnök

a Szent Imre jubileumi év rendező
főbizottságának elnöke

A bevezetést írta

Dr. LÁNYI JÓZSEF

tinnini püspök

*«Ez a kiváló mű nemcsak Szent Imre herceg életé-
nek adatait dolgozza fel, hanem a középkori legendák
nyelvén regényes korrajzát adja a keresztény magyarság
első századainak.»*

Nemzeti Ujság

Az albumalaku művészi kötésű díszmű 16 műmellék-
lettel, Jaschik Álmos kétszínnyomatu könyvdiszeivel

40.— pengő

A FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA

KÜLFÖLDI REGÉNYÍRÓK

ÚJ KÖTETEI

LAGERLÖF

ANNA SVÄRD

Fordította
Dr. LEFFLER BÉLA

Füzve 5•50 pengő

LEWIS SINCLAIR

A FŐ-UTCA

Fordította
SCHÖPFLIN ALADÁR
Két kötet

Füzve 9— pengő

ANDERSON

A SÖTÉT NEVETÉS

Fordította
GAÁL ANDOR

Füzve 5•50 pengő

JALOUX

A JÉGMADÁR

Fordította
LÁNYI VIKTOR

Füzve 4•50 pengő

BORDEAUX

AKIK AZ ÉLETTŐL FÉLNEK

Fordította
SCHÖPFLIN ALADÁR

Füzve 5•50 pengő

KIPLING

HÁROM KATONA

Fordította
Dr. BALASSA JÓZSEF

Füzve 5•50 pengő

A FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSAI

**A Szent Imre Jubiláris Év
irodalmi eseménye**

ÁRPÁDOK VIRÁGA

SZENT IMRE HERCEG

Írta

Dr. RÉVAY JÓZSEF

a Szentek Legendái és a Zarándokút a Szenthelyekre
című művek szerzője

Az ajánlást írta

HUSZÁR KÁROLY

ny. miniszterelnök

a Szent Imre jubileumi év rendező
főbizottságának elnöke

A bevezetést írta

Dr. LÁNYI JÓZSEF

tinnini püspök

*«Ez a kiváló mű nemcsak Szent Imre herceg életé-
nek adatait dolgozza fel, hanem a középkori legendák
nyelvén regényes korrajzát adja a keresztény magyarság
első századainak.»*

Nemzeti Ujság

Az albumalaku művészi kötésű díszmű 16 műmellék-
lettel, Jaschik Álmos kétszínnyomatu könyvdiszeivel

40.— pengő

A FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA

KÜLFÖLDI REGÉNYÍRÓK

ÚJ KÖTETEI

LAGERLÖF
ANNA SVÄRD

Fordította
Dr. LEFFLER BÉLA

Fűzve 5·50 pengő

LEWIS SINCLAIR
A FŐ-UTCA

Fordította /
SCHÖPFLIN ALADÁR
Két kötet

Fűzve 9— pengő

ANDERSON
A SÖTÉT NEVETÉS

Fordította
GAÁL ANDOR
Fűzve 5·50 pengő

JALOUX
A JÉGMADÁR

Fordította
LÁNYI VIKTOR
Fűzve 4·50 pengő

BORDEAUX
AKIK AZ ÉLETTŐL FÉLNEK

Fordította
SCHÖPFLIN ALADÁR

Fűzve 5·50 pengő

KIPLING
HÁROM KATONA

Fordította
Dr. BALASSA JÓZSEF

Fűzve 5·50 pengő

A FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSAI

**A Szent Imre Jubiláris Év
irodalmi eseménye**

ÁRPÁDOK VIRÁGA

SZENT IMRE HERCEG

Írta

Dr. RÉVAY JÓZSEF

a Szentek Legendái és a Zarándokút a Szenthelyekre
című művek szerzője

Az ajánlást írta

HUSZÁR KÁROLY

ny. miniszterelnök

a Szent Imre jubileumi év rendező
főbizottságának elnöke

A bevezetést írta

Dr. LÁNYI JÓZSEF

tinnini püspök

*«Ez a kiváló mű nemcsak Szent Imre herceg életé-
nek adatait dolgozza fel, hanem a középkori legendák
nyelvén regényes korrajzát adja a keresztény magyarság
első századainak.»*

Nemzeti Ujság

Az albumalaku művészi kötésű díszmű 16 műmellék-
lettel, Jaschik Álmos kétszínnyomatu könyvdiszeivel

40.— pengő

A FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA